

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXII. KÖTET

2010. 3–4. FÜZET

Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben

+

Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben

+

A kolozsmónostori konvent fejedelemségi kori levélkeresői

+

Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás?

A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében

+

A kolozsvári református egyházközség úriszéke (1676–1695)

+

A fogarasi partikuláris iskola fejedelemségi kori rektorai

+

Az első magyar orvostörténeti intézet megalakulása és működése Kolozsváron

+

Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórház történetéhez

+

Műhely

+

In memoriam

+

Szemle

KOLOZSVÁR, 2010
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNC SIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Szász Alpár Zoltán,
Tánczos Vilmos, Veress Károly

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 Románia, e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

Megjelent a

Szülőföld Alap

és a

támogatásával

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában
Felelős vezető
Nagy Péter

Hegyi Géza

Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben (I. közlemény)

A leíró jellegű történeti munkák (személy-, esemény- és intézménytörténet, történeti földrajz stb.) eredményei képezik a történelem csontvázát és izomzatát: meglétük még nem kelti életre a hajdanvolt valóságot, de jól kijelöli annak működési kereteit. A pozitivista adathalmaz önmagában ugyan érdektelen (nem véletlen, hogy a 20. század folyamán olyan eltérő irányzatok, mint a szellemtörténet, a történeti materializmus vagy a posztmodern narratívaelméletek nyilvánították túlhaladottnak), ámde nélkülözhetetlen a múlt megértéséhez.

Ha mindemellett a nemzetközi szinten hangadó műhelyek tevékenységét mégsem ez a fajta munkálkodás jellemzi, egyszerűen csak annak tudható be, hogy Nyugat-Európában a tárgyi ismeretanyagot összefoglaló monográfiák és kézikönyvek zöme már a 19. század során megszületett, így az ottani történészek – a „mi volt?” kérdésre adott kimerítő felelet ismeretében – már „csak” a „miért?” és a „hogyan?” megválaszolása jutott. Nem így keletebbre, a Kárpát-medencei népek történetírásában, ahol a későn (az 1880-as években) kezdődő és a pozitivizmus, illetve a népiségtörténet égisze alatt folyó alaputatásokat a marxista ideológia nyomása ráadásul szűk fél évszázadra le is állította. S bár a felhalmozódott lemaradásból az utóbbi harminc év kutatása sokat lefaragott, Engel Pál 1984-ben megfogalmazott állítása még ma is érvényes: „Minden kutató, aki legalább egyszer vette magának a fáradságot, hogy egy rövidke időszak [...] eseményeibe a forrásokon keresztül belemerüljön, szükségképpen tapasztalhatta, hogy ismeretlen, mondhatni feltáratlan terepen tapogatózik.”¹

Ilyen tapasztalatra tettem szert jómagam is az utóbbi hónapokban, miközben a tizedszedés intézményét vizsgálva tájékozódni szerettem volna a középkori Erdély egyházi közigazgatási beosztása felől. Bár az 1332–1337 között keletkezett pápai tizedjegyzékek szakszerű publikálása,² valamint Ortvy Tivadar, Beke Antal, Georg Müller, Makkai László, Györffy György és mások munkássága nyomán az egyházi topográfiára vonatkozó ismereteinket szilárdaknak véltem, a közelmúltban közzétett színvonalas kivitelezésű térkép³ pedig már a probléma végleges lezárását sugallta, meghökkenve kellett szembesülnöm a szakirodalomban az egymásnak szögesen ellentmondó nézetekkel – nemcsak a részletek, hanem néha a legalapvetőbb kérdések tekintetében is.⁴

A tanulmány elkészítését az EME, a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományos Kutatásért Program 2009C0048CS sz. pályázata és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram K 78324 TRT sz. pályázata támogatta.

¹ Engel Pál: *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452)*. Századok 118/1984. 974. Amit itt a késő középkori magyar eseménytörténet elhanyagolt voltáról ír, kiterjeszthető minden leíró jellegű történetírói tevékenységre.

² 1887-ben. Az Erdélyre vonatkozó rész: *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. V/1. Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. (Fejérfpataky László bevezető tanulmányával.) Bp. 1887. [Reprint: 2000] 90–144. (A továbbiakban: MonVat I/1.) A tizedjegyzék adatai ugyan már egy évszázaddal korábban bekerültek a magyar történeti köztudatba Koller József és Pray György munkássága révén (uo. LXV–LXVI); az erdélyi adatokat pedig szemelvényesen közölte: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia, maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. Romae, I. 1859–1860. I. 559–562. (A továbbiakban: Theiner)

³ *Erdély egyházigazgatási beosztása és egyházak helységei (1301–1350)*. A Jakó Zsigmond által tervezett, Nagy Béla által kivitelezett színes térkép a *Históriában* (2003/7. melléklet a 18/19. oldalak között) és az *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Szerk. Jakó Zsigmond – W. Kovács András – Hegyi Géza. I–III. (1023–1359). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47.) Bp. 1997–2008. (a továbbiakban: EOkm) II. kötetének mellékleteként jelent meg.

⁴ Ha pedig a történettudomány élvonalából származó információk ennyire zürzavarosak lehetnek, nincs mit csodálkoznunk belőle táplálkozó helytörténet-írásunk egyházi vonatkozásainak hagyományos színvonaltalanságán sem, azon,

E tisztázatlan kérdések három téma köré csoportosulnak. Az első a történeti Erdély egyházmegyei szintű közigazgatási beosztására vonatkozik, főként arra, hogy kiterjedt-e a milkói püspökség Erdélyre, s ha igen, annak mely részeire és mikor, továbbá, hogy ez miként viszonyult az esztergomi érsekség erdélyi fennhatóságához. A második kérdéskör szorosan összefügg az előbbivel, és arra vonatkozik, hogy miként oszlottak meg a százsz egyházközségek, illetve az ezeket összefogó autonóm területi egységek az egyes főpapi joghatóságok alatt. Végül pedig a hierarchia alacsonyabb fokán is akad tennivaló: az erdélyi egyházmegyében fekvő főesperességek határaitól szerzett ismereteinket kell több helyen is pontosítanunk.

Az alábbiakban ezeket a problémákat szeretném körüljárni és a források minél átfogóbb felhasználásával lehetőleg véglegesen megválaszolni.

A tárgyalás menete úgy kívánja, hogy a fenti, az általánosabbtól a részletek felé haladó kérdéskörök fordított sorrendben járjuk végig. Ezért a tanulmányom első felében a főesperességeket veszem górcső alá – a százszöldi egyházi viszonyok áttekintését a II. közlemény fogja tartalmazni.

Az egyházigazgatási határok természetéről

Mindenekelőtt azonban érdemes lesz egy rövid, elméleti jellegű kitérőt tenni, felidézve és lehetőleg erdélyi példákkal illusztrálva mindazt, amit a szakirodalom az egyházkormányzati határokról megállapított, hogy a későbbiekben a konkrét kérdések eldöntésénél felhasználhassuk ezt. Az alábbi állításokról van szó:

a) *Az egyházigazgatás területi alapon szerveződik, a legtöbb kormányzati egység jogi érvénnyel bíró, rögzített, vonalszerű határokkal rendelkezik (legalábbis elvben).* Az egyházigazgatási határ nem a modern térszemlélettel rendelkező történész absztrakciója, hanem a kortársak tudatában is létezett. Háttérben az áll, hogy a rendes hatalommal (*potestas ordinaria*) bíró egyházi méltóságoknak: a püspöknek és a plébánosnak nemcsak személyek fölött volt joghatósága,⁵ hanem a tizeddel is rendelkeztek, ami eleve területi vonatkozásokkal járt.⁶ Ugyanez később a püspök kormányzó hatalmából részesedő főesperesről is elmondható.

A püspöki joghatóság területét jelölő 'egyházmegye' (*diocesis, episcopatus*) kifejezés már önmagában a határok meglétét sugallja.⁷ A pécsi püspökség kiterjedését már alapításakor, 1009-ben – a magyarság körében akkor még elterjedt nomád életmód ellenére – pontosan kijelölték, természetes határokhöz (folyókhoz: Sió, Kapos, Almás, Száva, Duna) és emberi létesítményekhez (Kőárok⁸) igazodva.⁹ Az erdélyi egyházmegye határait is említik forrásaink, pl. 1299–1300-ben.¹⁰

hogy még mindig nem sikerült átlépnie a 19. századi sematizmusoknak és Orbán Balázs nagy művének az árnyékát.

⁵ A megyéspüspöknek ráadásul nemcsak a hierarchiában közvetlenül alatta elhelyezkedő egyházi személyek (pépostok, főesperesek), hanem a plébánosok és a hívek fölött is (l. papszentelés, egyházlátogatások, ill. bérmálás, szentzéki bíraskodás stb.).

⁶ *Magyar Katolikus Lexikon.* Szerk. Diós István – Viczián János. I–XIV (A–Veszék). Bp. 1993–2009. (a továbbiakban: KatLex) II. 922–924 ('egyházkormányzati hatalom' címszó), 900–901 ('egyházi tized').

⁷ A szláv eredetű 'megye' szó elsődleges jelentése: 'határ' – vö. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp. 1988 (a továbbiakban: Kristó: *Vármegyék*). 45–46.

⁸ Egy római kori vízvezeték maradványainak középkori neve a Szerémségben.

⁹ *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia.* Edendo opera praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Baptista Borsa, Franciscus L[evente] Hervay, Bernardus L[udovicus] Kumorovitz et Julius Moravcsik. I (1000–1131). Budapestini 1992 (a továbbiakban: DiplHungAnt). I. 58. = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Ed. Emericus Szentpétery et Iván Borsa. I–II. Bp. 1923–1987 (a továbbiakban: RegArp). 5. sz.

¹⁰ 1299: *intra terminos et limites dyocesis Transsilvane (Documente privind istoria Romîniei. C. Transilvania.* Veacul XI–XIII. vol. I–II. (1075–1300). Veacul XIV. vol. I–IV. (1301–1350). București 1951–1955. [a továbbiakban:

Igaz, ezek egyértelmű kijelölésére ténylegesen csak a többé-kevésbé lakott, művelés alá fogott területeken („kultúrtájakon”) kerülhetett sor. A pécsi alapítólevél sem írja le az ottani egyházmegye nyugati határának Dráva és Száva közé, az akkor még lakatlan pozsegai hegyvidékre eső szakaszát.¹¹ Nem volt ez másként az Erdélyt övező, sűrű, több napi járóföld szélességű, lakatlan vagy „szakadár” (görögkeleti hitű) románok lakta erdőségekben sem: a Maros alsó folyása mentén, Tótvárad környékén Lackfi Miklós által alapított négy *parochialis* egyházat a pápa kellett besorolja vagy az erdélyi, vagy a csanádi egyházmegye keretébe (1358).¹² Ilyen esetekben tehát, a települési folyamatokkal és a plébániahálózat bővülésével párhuzamosan, indokolt az egyházmegye terjeszkedéséről beszélni.¹³

Az addig érdektelen határvidék benépesedése gyakran vezetett szomszédos püspökök közt joghatósági vitához: pl. az esztergomi és az egri egyházmegye huzakodása a sárosi területekért¹⁴ vagy az egri és az erdélyi püspökség pereskedése Máramaros fölött. E sokáig gyéren lakott medence névleg az utóbbi fennhatósága alá tartozott, valószínűleg a sásvári (ugocsai) főesperesség keretében, hiszen világi szempontból Sásvár megye magában foglalta Máramarost. Mikor azonban a 13. század végén jelentős számú katolikus népesség települt ide (a földrajzi elhelyezkedés alapján az egri egyházmegye területéről), a várható tizedjövedelem felkeltette Hontpázmány nb András egri püspök érdeklődését is, aki kijárta III. András királynál, hogy rendelje a területet az ő joghatósága alá. Monoszló nb Péter erdélyi püspök tiltakozására aztán, 1299-ben az uralkodó visszavonta rendelkezését,¹⁵ majd az ítélezés során is neki adott igazat.¹⁶ Vetélytársa nem hagyta annyiban,¹⁷ a per további fejleményeiről azonban sajnos nem maradt fenn adat, csak végeredményét konstatálhatjuk: az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékekben a Máramarosi-medencében levő öt plébánia, de még a szatmári Nagybánya és (Aranyos-)Meggyes környéke is az egri egyházmegyében tűnik fel.¹⁸ Szécsi András erdélyi püspök erőszakos próbálkozása a terület visszaszerzésére nem érte el célját (1346).¹⁹

A helyi pap (*plébános, parochus, rector*) joghatóságát ugyancsak egyértelmű határok jelölték ki, még ha ezek csak a letelepült életmód kizárólagossá válásával és a falvak kialakulásával szilárdultak is meg.²⁰ Ha ritkábban is, találkozunk velük a kor írásos emlékeiben. Így 1349-ben, a nagydisznódi és a sellenberki plébános tizedperében szó esik a plébánia területéről, ahonnan minden tized a plébánosé.²¹ 1414-ben a selyki dékánóság plébánosai az *infra fines et limites [...]*

DIR C], veacul XIV, vol. II. 514); 1300: *intra metas et terminos dyocesis Transsilvane* (uo. 516.). Említésük elsősorban elvi jellegű, az ekkortájt benépesedő Máramarosban még aligha lehetett pontos határ.

¹¹ Hegyvidéken amúgy is nehezebb vonalszerű határt kijelölni, míg a síkságon a nagyobb folyóvizek nagyszerűen megfelelnek a célnak.

¹² Bossányi Árpád: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I–II* (1342–1366, 1378). Bp 1916–1917. (a továbbiakban: RegSuppl) II. 120–122. sz. = EOkm III. 985. sz.

¹³ Többször is hasonló értelemben nyilatkozik Kristó Gyula (pl. uő: *A korai Erdély 895–1324*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002. 108, 111.).

¹⁴ A szóban forgó térség végül 1336-ban Egerhez került, amely megalapította itt a tárcafői főesperességet. Minderre Kristó: *Vármegyék* 408–409.

¹⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VI/2. 192–193 = EOkm I. 575. sz.

¹⁶ DIR C, veacul XIV, vol. II. 514–515. = EOkm I. 581. sz.

¹⁷ DIR C, veacul XIV, vol. II. 515–516. = EOkm I. 592. sz.

¹⁸ MonVat I/1. 215, 327, 334, 355, 371. stb. Vö. Németh: *Szatmár* p. XXVIII–XXXI.

¹⁹ CD IX/1. 426–429. = EOkm III. 336. sz.

²⁰ A 11. század folyamán még nem volt szokatlan jelenség, hogy a nomadizáló közösségek legelőváltás során elvándoroltak a templom közeléből (Szt. László I. törvénykönyve, 19. tc.), ezért ekkoriban még valószínűleg nagycsaládok szerint tartották számon a templomos pap lelki joghatósága alá tartozó híveket és a fő tizedalapnak számító állatállományukat.

²¹ 1349: *prediales decime de iure communi debent dari illi ecclesie, in cuius territorio predia sunt sita* (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Müller,

ecclesiarum parochialium fekvő szántóföldekről és állatokból az ottani lakosoktól származó tizedért pereskednek a püspökkel.²²

Az egyházi hierarchiában az egyházmegye és a plébániák között elhelyezkedő területi-igazgatási egységek, a *főesperességek* határait nézve nem ismerek pozitív adatot, ami talán vezetőjük hatalmának származtatott, a püspöknek alárendelt jellegével függ össze. Ennek ellenére nem kételkedhetünk abban, hogy a főesperesek területi illetékessége pontosan ki volt jelölve. A tizedből való részesedésük, továbbá amit a főesperességek kialakulásáról és a világi közigazgatással (közelebbről a vármegyékkel) való összefüggéseikről tudunk (lásd *b*) alpont), elegendő bizonyítékkal szolgálnak erre.

Kevesebb értelme van egyháztartományok (érsekségek), illetve esperességek és dékánások hatáiról beszélni. Meg lehet ugyan rajzolni őket az alárendelt egyházigazgatási egységek (egyházmegyék, ill. plébániák) határai alapján, de jogi jelentőségük minimális volt. Az érsek csak az alárendelt (*suffraganeus*) püspökök fölött rendelkezett közvetlenül, de nem túl nyomasztó fennhatósággal – a helyi plébánosokkal vagy hívekkel alig kerül kapcsolatba, és a saját egyházmegyéjén kívül nem részesedett külön, érseki jogon a tizedből.²³ A plébániák egy-egy csoportja felett esperesek és dékánok gyakoroltak a főesperestől átengedett bírói hatalmat, de külön tized- vagy más területi joguk nekik sem volt. A dékánások ráadásul önkéntes társulások voltak, így jogi keretüket csak a közös megegyezés biztosította.

b) Az egyházi határok kapcsán tett második fontos felismerés az, hogy a 11–12. században kialakult egyházi és világi közigazgatási egységek között szoros területi megfelelés figyelhető meg. Ezt a kapcsolatot Kristó Gyula elemezte alapos monográfiájában.²⁴ A jelenség mögött nyilván az állt, hogy az államszervezés és térítés nehéz munkája a megyésispánok és az egyházi elöljárók (püspök, főesperes) szoros együttműködését követelte meg.²⁵ Mindebből következik, hogy az egyházi határok megrajzolásához figyelembe lehet venni a megyék kiterjedését is.

Eredetileg az egyházmegyék területe előállítható volt az érintett vármegyék területének összegeként, mivel ezek mindegyike egy és csakis egy egyházmegyéhez tartozott. A veszprémi püspökség kiterjedését megszervezésekor az alárendelt négy vármegye (Veszprém, Kolon, Fehérvár és Visegrád) felsorolásával határozták meg.²⁶ A vármegyei és az egyházmegyei határ közti összefüggést erdélyi példa is illusztrálja: 1337-ben a váradi és erdélyi püspök közt három falu (Nagyimihály, Tarcsa, Apáti) tizedéért folyó pert a nádori közgyűlés résztvevői azzal döntötték el az utóbbi javára, hogy a szóban forgó települések Szatmár vármegyéhez tartoztak, ezért a többi szatmári községhez hasonlóan az erdélyi egyháznak fizetik a dézsmát.²⁷

Georg – Gündisch, Gustav – Gündisch, Konrad. I–VII (1191–1486). Hermannstadt, Bukarest 1892–1991. [a továbbiakban: Ub] II. 59).

²² Ub III. 600–601.

²³ Helyi hatalma kimerült abban, hogy szabadon misézhetett a *suffraganeus* egyházmegyék bármely templomában. – Vö. KatLex III. 260 (‘érsek’).

²⁴ Kristó: *Vármegyék* 208–235.

²⁵ Uo. 210–213, 215–218.

²⁶ DiplHungAnt I. 52–53 = RegArp 3. sz. (a dátum tévesen 1002-re javítva). Arra, hogy a „vár és határa” terminus a vármegyékre vonatkozik, melyek már ekkor összefüggő területű, egymáshoz szorosan illeszkedő igazgatási egységek voltak, lásd Kristó: *Vármegyék* 95–97, 144–148.

²⁷ Erdélyi káptalan ml (Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: DF] 277270) = EOkm II. 937. sz.

A főesperességek esetében még szorosabb egyezés figyelhető meg, hiszen ezek úgy jöttek létre, hogy a 11. század második felében, miután a vármegye területén mind több templom épült, az ispánsági központ papja – aki a vasárnapi munkaszünet megtartásában már korábban együttműködött az ispánnal – helyzeti előnyét kihasználva és rangidősségére hivatkozva fennhatóságot kezdett gyakorolni vidéki társai felett. 1100 körül már elszakadt a plébánosi teendőktől, és kizárólag bírói és igazgatási feladatokat látott el. A fentiek értelmében hatásköre a vármegye egészére kiterjedt, így – legalábbis kezdetben – ezek határa a főesperesség határát is kijelölte.²⁸

A plébánia joghatósága a hozzá tartozó falu vagy falvak határáig tartott.²⁹ Jól bizonyítja ezt a nagydisznódiak és sellenberkiek említett tizedperében elhangzott elvi kijelentés: *ubicumque in villis suis erigunt metas et faciunt, ibi et plebani precipiunt decimas*.³⁰ Ez a szabály érvényesült pl. 1452-ben is, mikor az alvajdák Dipse szász falunak ítélték bizonyos vitás területet, ugyanakkor ott a galaci nemesek használati jogait is elismerték, de előírták, hogy az innen származó termény tizede a dipsei plébánost illeti.³¹

Az előző alpontonál az egyháztartományi, (al)esperességi és dékánási határokról mondottakat jól kiegészíti az a tény is, hogy egyiküknek sem volt világi megfelelője.³²

c) *Az egyházigazgatási határok nagymértékben konzervatív jellegűek, azaz nehezen változnak* – már csak azért is, mert az egyház örök rendet kívánt megjeleníteni a változó világban. Az intézményi és jogi keretek gyors megszilárdulását a felsőbb szempontok megléte, a hivatásrendi szemlélet, az írásbeliség korai alkalmazása és a jól kidolgozott kánonjog segítették. Ugyanakkor az egyházi autonómia kivédte az illetéktelen világi behatást,³³ a belső hierarchiában pedig különösen a püspökök mint apostolutódok élveztek széles körű önállóságot: nem egyszerű hivatalnokok, hanem egyházmegyéjük legfőbb lelki urai voltak. Ezért az idők során a püspökségek határai alig változtak.³⁴ Mivel pedig a vármegyéké a 14–15. századi birtokáthelyezések³⁵ vagy más királyi intézkedések révén sokat módosult, eredetileg fennálló egyezésük az idő során elhomályosodott.

A főesperességek határai esetében több rugalmasságot tapasztalunk, így a 14. századból ismert formájuk nem kizárólag a korai megyebeosztást tükrözi. Új vármegyék létrejöttét (akár a régiek osztódásával, akár az erdőispánságok átszervezésével történt) még az 1300-as évek elején is gyakran új főesperesség létrejötte kísérte (Zólyom, Tárcafő, Máramaros, Sebes stb.). Olykor megyei háttér nélkül is keletkeztek főesperességek (pl. Segesd).³⁶ De végső soron itt is jellemző

²⁸ Kristó: *Vármegyék* 215–219.

²⁹ Erdélyben a 15. századig még a városokban sem létezett két vagy több *parochia*.

³⁰ Ub II. 58–59. = EOkm III. 507. sz. A per előzményei és további fejleményei is kapcsolódnak témánkhoz: Ub I. 414, II. 60–61, 215–216.

³¹ Ub V. 362–363.

³² A székely és szász székek később alakultak ki, mint az ottani esperesi kerületek, ill. dékánások, ezért inkább az utóbbiak szolgáltak mintául a világi önkormányzati szervezeteknek. A megfelelés sem annyira szembeötlő, mint a vármegyék és főesperességek közt: pl. a sebesi dékánóság bennfoglalta Szászsebes és Szerdahely székét egyaránt; a kézdi és a közdi dékánások területe messze nem egyezett a Segesvár, ill. Kőhalom székekével. Ráadásul dékánások megyei területen is szerveződtek (erről a II. közleményben lesz szó).

³³ Az új egyházmegyék uralkodók által kezdeményezett kialakítása is csak az érintett megyéspüspök hozzájárulásával mehetett végbe.

³⁴ Bár Németh Péter szerint (*Szatmár* p. XXVIII) a megyesalji plébániák a 15. században visszakerültek az erdélyi egyházmegyébe, a hivatkozott 1486. évi forrás ezt nem igazolja, hiszen ott Geréb László erdélyi püspök pápai legátusi minőségében utasítja az itteni papokat, akikről ráadásul el is mondja, hogy az egri egyházmegyéhez tartoznak (DL 65136).

³⁵ Ezekre lásd C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza 2008. 19–22.

³⁶ Kristó: *Vármegyék* 221, 225–233.

a konzervatívizmus. Sokszor érthető okokból: pl. ha a kezdetben egyetlen püspökség területén fekvő vármegye túlterjeszkedett az egyházmegyei határon, oda a főesperesség már nem követhette (Nógrád, Komárom).³⁷

A plébánia határai sem változtak automatikusan a településhatárral, pl. ha ezen belül új falvakat telepítettek is, sőt még akkor sem, ha oda templomot is emeltek. Új plébániát ugyanis csak püspök alapíthatott.³⁸

Az egyházigazgatási határok konzervatív jellege teszi lehetővé számunkra, hogy mindazon megállapításokat, melyeket rájuk vonatkozóan elsősorban 14. század eleji források segítségével teszünk, gyakorlatilag a középkor egészére (főképp a későbbi időkre) érvényesnek tekinthessük.

Az erdélyi egyházmegye főesperességeinek határaitól

Kutatástörténet

A középkori Magyarország (és benne Erdély) középkori egyházi topográfiáját megállapítani, főként pedig a főesperességek és püspökségek határait meghúzni reménytelen vállalkozás pusztán az oklevelek gyér és szört adatai alapján: erre egyedül csak az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek átfogó és strukturált adathalmaz ad módot.³⁹ Bár ezt (változatos minőségű másolatok nyomán) korábban is hasznosították,⁴⁰ a középkori „egyház-geografia” rekonstruálására csak e forrás modern kiadása (1887) után kerülhetett sor: az első átfogó kísérlet Ortvy Tivadar és munkatársai nevéhez köthető, akik a tizedjegyzék adatait két vastkos kötetben dolgozták fel.⁴¹ Ebben az erdélyi egyházmegye leírását Ortvy és Beke Antal erdélyi kanonok közösen végezték el.⁴²

A rekonstrukció sajnos eléggé hozzávetőleges pontosságúra sikeredett. Ez egyfelől a munka túlméretezett jellegéből adódik: előtanulmányok híján, még a munkatársak (így Erdély esetében Beke) helyismeretével is, Ortvaynak jelentős nehézséget okozott egy-egy régies névforma vagy

³⁷ Uo. 222–225, 235.

³⁸ KatLex X. (‘plébánia’).

³⁹ Vö. Ortvy Tivadar: *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján, feltüntetve. I/1–2.* Bp. 1891–1892. (a továbbiakban: Ortvy: *Geogr*) II. p. XI–XIII. A megállapítás igazságát alátámasztja, hogy az erdélyi vonatkozású okleveles anyagban 1359-ig alig tucatnyi adat található, mely egy-egy plébánia főesperességi hovatartozásáról információt szolgáltat, azt is többnyire közvetve (pl. az esperes szolgálati helyét említve). Az Árpád-korból ezek mind a Várad-i regesztumból származnak (*Regestrum Vardiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustrantum.* Ed. Joannes Karácsonyi et Samuel Borovszky. Bp. 1903. 23, 33, 76, 94, 124, 126, 140, 145, 156. sz.); az Anjou-koriak zöme pedig a szatmári főesperességre és a telegdi főesperesség marosi kerületére vonatkozik: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387.* Szerk. Kristó Gyula – Blazovich László – Géczy Lajos – Almási Tibor – Kőfalvi Tamás – Tóth Ildikó – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XX (1335–1336), XXIII–XXVII (1339–1343), XXXI (1347). Bp.–Szeged 1990–2007. (a továbbiakban: AOKI) III. 452; IV. 424; VI. 667, 755, 825; VII. 10, 12. sz.; EOKm II. 100, 309, 330, 334, 463, 521, 617; III. 85, 144, 417, 453, 536, 558, 959, 979. sz.

⁴⁰ Így pl. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népmeszei szempontból.* I–VI. Pest–Bp. 1868–1873. (a továbbiakban: Orbán: *Székelyföld*) I–VI.

⁴¹ Ortvy: *Geogr* I–II. A egyházmegyék térképeit külön melléklet tartalmazta. E mű tulajdonképpen a tizedjegyzék korábban beigért névmutatójának tekinthető – vö. MonVat I/1. p. LVI (2. jegyzet) és p. LXXVII. Hogy megvalósítása milyen mértékű újdonságnak számított, mutatja az a tény is, hogy a szerző a hajdani egyházigazgatási beosztást minden esetben összeveti a saját koráival (vö. Ortvy: *Geogr* II. p. XXVI–XXXII).

⁴² Uo. II. 607–669.

elpusztult település azonosítása.⁴³ Másfelől visszaütöttek a szinte kizárólagos forrásként használt tizedjegyzék hiányosságai is: nemcsak több (okleveles adatokkal igazolhatóan egykorú) egyházközség maradt ki belőle, hanem olykor egész régiókra nézve nem tartalmaz információt. Így történhetett meg, hogy Ortvay a teljes Szilágyságot a krasznai, a Barcaságot pedig a sepsi főesperesség részének tekintette.⁴⁴ Munkásságának úttörő szerepe mindazonáltal nem vonható kétségbe: ő és társai számos esetben jól oldották meg feladatukat,⁴⁵ és először nyújtottak nagy vonalakban helytálló, utóbb javítható képet Magyarország egyházi beosztásáról.

Alig két esztendővel később, 1894-ben Beke újból feldolgozta a pápai tizedjegyzéknek az erdélyi egyházmegyére vonatkozó részét a *Magyar Sionban* közzétett impozáns tanulmányában.⁴⁶ A szerző akkorra már áttekintette a tartomány egyháztörténetére vonatkozó legjelentősebb okleveles anyagot: az erdélyi káptalan Gyulaféhvárott maradt magánlevéltárát,⁴⁷ és ismeretei javát beépítette e művébe is, mely ennek következtében monografikus formát öltött.⁴⁸ Fő forrását, a tizedjegyzéket is kritikus szemmel vizsgálta, figyelembe véve elkészítésének folyamatát, a tizedszedők munkamódszerét, a többszöri átmásolást és az ebből fakadó szövegromlást.⁴⁹ Mindezek eredményeként sokkal megalapozottabb következtetésekre jutott, mint korábban,⁵⁰ bár néha átvette az Ortvayval közös munka tévedéseit.⁵¹ Sajnos mivel viszonylag eldugott helyen tette közzé, Beke eredményei gyakorlatilag ismeretlenek maradtak a szakirodalomban.

⁴³ A hatalmas anyagban e folyamat amúgy sem lehetett kellőképpen szisztematikus: jóformán csak a névalak és a tizedjegyzékben elfoglalt hely alapján történt; nem volt lehetőség figyelni pl. a papnevek azonosító szerepére. Az okleveles adatok bevonása is esetleges volt.

⁴⁴ Ortvay: *Geogr* II. 650, 637. Ugyanakkor helyesen gondolta azt, hogy a Nagy-Küküllő és a Hortobágy közti terület, melyről a tizedjegyzékben nincs adat, a fehérvári főesperesség része kell hogy legyen (bár ebben valószínűleg csak az a kombináció vezette, hogy a főesperesség Maros menti törzsterülete és sepsiszéki kerülete között kellett léteznie egy „korridoroknak” (uo. II. 637.). Mindezekre lásd még az erdélyi egyházmegye térképét a mű mellékletében.

⁴⁵ A nehezebben megfejthető névalakoknál ma is helytálló megfigyeléseket ad pl. Bocsárd (*Bulhard*), Alamor (*Mildenburg*), Omlás (*Colmas, Mules*), Hídmármás (*Pomerium*), Királynémeti (*villa Bananta*), Torockó (*Bumznov*) esetében (uo. II. 628, 634, 641, 644, 665.). Jól lokalizálja Ringelkirchet és Bolducot (uo. II. 636, 663.).

⁴⁶ Beke Antal: *Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világánál)*. Magyar Sion 32/1894. 126–138, 201–216, 282–293, 360–377, 439–453, 529–549, 592–626, 683–697, 759–773, 848–856, 921–960. (a továbbiakban: Beke: *Erdélyi egyházmegye*).

⁴⁷ Lásd Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulaféhvárrt*. Bp 1889–1895. (Klly a TTár megfelelő évfolyamaiból.).

⁴⁸ A 14. századi egyházi topográfia rekonstruálása mellett részletesen foglalkozik a kor püspökeinek, főként Szécsi Andrásnak a pályájával, továbbá a káptalan tagjaival, illetve e két székesegyházi intézmény birtokaival is (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 205–216, 282–293, 360–377, 439–453.).

⁴⁹ Uo. 129–137.

⁵⁰ Pl. helyesen ismerte fel, hogy a romlott *Feleh* névalak nem Felekre vonatkozik, hanem Foltra; *Wardach* nem Vargyasra, hanem Bardócra, *Voygas* viszont nem Vágásra, hanem Vargyasra; *Duas Turres* Pókafalvára; a csíki *Sanctus Iohannes* Delnére, *Bezuge/Bozuka* pedig Reszegére (uo. 538, 602, 604, 608, 934, 936, 951.); helyesen azonosítja Székest Koncával (uo. 602.). Észrevette, hogy a kolozsmonostori apát birtokain élő papok a monostor *exempt* állapota miatt nem fizettek az erdélyiekkel együtt (uo. 696.).

⁵¹ Így pl. a szászvárosi dékánuság plébániáit teljes egészében a sebesihez sorolja (uo. 545–549, 592–598. Vö. Ortvay: *Geogr* II. 632–635.); *Turek/Thureket* Türrrel, illetőleg Türrével, *Malum prandiumot* Oroszcsürrel, *villa Lupertit* Farkastelkével, *Anvit* Arkival azonosítja, *villa Bezet* Bereckkel, *Bagunt* Bábónnyal, *Chuchant* Gógánnal, *villa Yordanit* Görgényadorjánnal, *villa Principist* Mezőkirályfalvával, *Sarov minort* Kissármással, *Marguitat* Mezőszentmargittával, *Hododot* Havaddal, a marosszéki *Sanctus Martinust* Mezőszentmártonnal, az udvarhelyi *Sanctus Nicolaust* Miklósfalvával, *Ymanusyt* Avasújvárossal (Törek, Giesshübbel, Oláhdálya, Arany, Lécfalva, Bágyon, Oláhkocsárd, Árdány, Marosfalu, Kissajó, a bihari Margitta, Hadad, Nyárádszentmárton, Székelyszentmiklós, Jánosi helyett) (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 544, 694, 593, 600, 621, 624, 685, 762, 773, 852, 923, 927, 933; vö. Ortvay: *Geogr* II. 632, 649–650, 634, 636, 644, 646, 647, 651, 654, 656, 658, 659, 661, 668.). Nem ismeri fel hogy *Guyd saxonica*

Az úttörő kísérletek után több mint hetven esztendeig nem került sor újabb egyházi topográfiai kutatásra a magyar historiográfiában.⁵² Ortway listáján csak egyes részterületeken eszközöltek kisebb javításokat némelyek, mint pl. Juhász István, aki a székelyföldi református egyházszervezet előzményeit áttekintve állt elő alternatív véleményekkel.⁵³

A pápai tizedjegyzékek rendszeres újraolvasására Győrffy György kerített sort az 1950-es évektől kezdődően, történeti földrajzi adatgyűjtése során. Közismert *opus*ának eddigi négy kötete 1963–1998 között jelent meg, köztük 1987-ben az erdélyi megyék zömét is feldolgozó II. és III.⁵⁴ Munkája során jelentős eredményeket ért el a tizedjegyzék helyneveinek azonosításában: nagy segítségére volt az, hogy átment a kezén a korszak teljes okleveles anyaga, de ezen túlmenően is igen találékonyan használta fel e műveletben a papnevek azonosságát és az egyes plébániáknak a jegyzék egészében elfoglalt helyét.⁵⁵ Mivel azonban az adatok feldolgozásának keretét kizárólag a világi közigazgatási egységek képezték, az egyes vármegyékhez írt bevezető tanulmányaiban alig esik szó az egyházigazgatási határokról. Noha a bevezetők végén elhelyezkedő táblázatokban a plébániákat is nagy pontossággal sorolta fősperességekbe, eredményeit nem összegezte (sőt olykor maga is figyelmen kívül hagyta⁵⁶), így nem érték el a kellő hatást.

Mint arról már volt szó, Kristó Gyula az Árpád-kori vármegyékről írt monográfiájában részletesen foglalkozott a világi és egyházi közigazgatás összefüggéseivel,⁵⁷ ezért hangsúlyt fektetett az egyes fősperességek határainak felvázolására is. Sajnos azonban tényleg csak vázlatok születtek,⁵⁸

Kisenyed romlott alakja, és nem Algyógyra vonatkozik, ahogy *Buduli* sem Bodolára, hanem az előzőleg más formában jelentkező Bodokra, *Gaal* pedig ugyanígy nem Nyárádgálfalvára, hanem Székelykálra (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 547, 605, 922; vö. Ortway: *Geogr* II. 638, 657); *Claudius* sem helynév, hanem ragadványnév (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 610.). A krasznai fősperességet ő is kiterjeszti az egész Szilágyságra, de levéltári ismeretei alapján legalább további templomos helyeket is felsorol (uo. 759–761.), a régeni dékánsság határai tekintetében pedig teljesen Ortwayt követi (uo. 848–855; vö. Ortway: *Geogr* II. 654–656.).

⁵² A népiségtörténeti megyemonográfiák inkább csak hasznosították Ortway eredményeit, mintsem további vizsgálódásokkal pontosították volna őket.

⁵³ Rámutatott arra, hogy Csik nevű egyházközség nem létezett, *Paulus* [...] *sacerdos de Chik/Chyk* valójában somlyói plébános volt; a *Gaal* névalak nem Nyárádgálfalvára, hanem Székelykálra vonatkozik, Maksa és a *Bychaval* azonos Bita nem a sepsi kerülethez, hanem a kézdi fősperességhez tartozott; lokalizálta a maroszéki Feketét, stb. Vö. Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 201.) Kvár 1947. (a továbbiakban: Juhász: *Székelyföldi*) 8–10. Máskor viszont (Mezőszentmargitta, Parajd, Öre [!], Vágás, Bereck, Bodola, Vargyas falka esetén) nem volt kellőképpen kritikus (uo. 9, 11, 12.).

⁵⁴ Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) I–IV. Erdély viszonylatában csak Torda és Szolnok megyék, illetve a Székelyföld, a szász Két- és Hétszék hiányoznak.

⁵⁵ Ő vette észre pl., hogy a sebsi dékánsság falvai közt szereplő *Guyd* (*Saxonica*) az *Enyd* romlott alakja, és valójában Kisenyedre vonatkozik; a springiben fekvő v. (=villa) *Pauli* Hosszúteltét rejti (így fordul elő már 1299-ben, korábbi birtokosa neve alapján), a dobokai fősperesség v. *Laurentii* nevű plébániáját pedig Sajószentandrásossal azonosította, ugyancsak korabeli földesura nevéből kiindulva (ÁMTF II. 141–142, 165, 78.). Bár ez utóbbit soha nem említik e néven, a kombinációt mégis valószínűsítik Kristó Gyula észrevételei, miszerint a korban még nem mindig volt állandósult településnév, és egy falut egyszerre nevezhettek meg a templom patrocíniuma, a birtokos neve vagy egyéb helyi jellegzetességek alapján – hogy ezek közül később melyik állandósult, az csak a véletlenen múlt. Vö. Kristó Gyula: *Névtelenség, elnevezés*. = uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 410–416, 419–420.). Ugyanakkor a v. *Marci* = Mórucháza, v. *Michaelis* és ~ *Dominici* = Sármás, v. *Principis* = Báni identifikációkkal nem értek egyet.

⁵⁶ Jellemző eset, hogy míg Hunyad vármegye bemutatásánál a plébániák felsorolásakor (AI-)Gyógy – helyesen – a fehérvári fősperességben fekvő egyházközségként szerepel (ÁMTF III. 288.), az erdélyi Fehér megyéhez írt bevezetésnél úgy említi, mint ami a hunyadi „esperességhez” tartozik (uo. II. 117.).

⁵⁷ Kristó: *Vármegyék* 208–235.

⁵⁸ Az erdélyi egyházmegye fősperességei hozzávetőleges határainak meghatározását lásd uo. 484–485. (Doboka), 487. (Szolnok), 492. (Szatmár), 496. (Ugocsa), 499–500. (Fehérvár és dékánsságai), 503–504. (Telegd, Kézd), 506.

s bár a szerző maga is használta a pápai tizedjegyzéket, a helynév-azonosításokban mégis főként Ortvay nyomdokain haladt, Beke és Györffy eredményeiről nem volt tudomása.⁵⁹ Így könyve nem sokban járulhatott hozzá e fejezetben felvetett problémák megoldásához – igaz, ez nem is volt célja.

Az erdélyi egyházi topográfia rekonstruálásában a legutóbbi kísérletet az *Erdélyi okmánytár* II. kötetének szerkesztői tették, akik kivonatolták, föesperességek szerint csoportosították⁶⁰ és mutatókkal látták el a pápai tizedjegyzékek adatait. E munkálatokat (a kötet törzsanyagától eltérően) két fiatal kutató, Lupescuné Makó Mária és W. Kovács András végezte el, nagymértékben építve Györffy azonosításaira.⁶¹ A kötethez, amint azt a bevezetőben is említettem, kiváló minőségű térkép csatlakozott, melyet azonban nem a fentiek, hanem a sorozatot szerkesztő Jakó Zsigmond tervezett. Ez nemcsak látvány, de pontosság szempontjából is messze felülmúlta Ortvayét, mivel azonban ez utóbbinak a művét is jelentős mértékben felhasználta, több olyan hiba is belecsúszott, amelyek Györffy vagy akár csak a regeszták következetesebb figyelembevételével elkerülhetők lettek volna.⁶²

A pápai tizedjegyzék szerkezeti elemzése

A bibliográfiai áttekintés után felvetődik a kérdés: miért kell újból és újból nekirugaszkodni az egyházi vonatkozású helyrajzi munkálatoknak, miért nem lehetett megnyugtatóan véglegesíteni a középkori egyházigazgatási határookra vonatkozó ismereteinket? Úgy vélem, a probléma gyökere abban rejlik, hogy a két alpműveletet – ti. az egyházközségek azonosítását és ezek föesperességekbe való besorolását – nagymértékben megnehezíti a pápai tizedjegyzék rendelkezésünkre álló szövegének két jellegzetessége: a sokszor felismerhetetlenségig eltorzult helynevek és a strukturális bizonytalanság. Az elsőrt nyilván a többszöri átmásolás, az idegen, neolatin anyanyelvű írnokok hozzá nem értése okolható.⁶³ Hatásait azonban – meglátásom szerint – az eddigi kutatás, amennyire lehet, kiküszöbölte. Annál kevésbé tudatosították a második jellegzetesség meglétét és foglalkoztak módszeresen annak orvoslásával.

Az már felületes áttekintéssel, az egyes címekből is kiténik, hogy az 1332–1337. évi tizedjegyzék anyaga egyházmegyei szerint van szervezve. Ezekben belül, az erdélyi egyházmegye esetében, a szöveget a fizetési éveket megnevező alcímek, alsóbb szinten pedig egy-egy új szakaszra utaló nyitószavak (*Notandum...*; *Nota, quod...*; *Hec sunt nomina...*) tagolják. Az utóbbiakat legtöbbször egy-egy föesperességre vagy dékánságra utaló bejegyzés követi, így jogos az a hallgatólagos megjegyzés, hogy szakaszt alkotó, *itemmel* kezdődő, az egyéni befizetéseket megőrkítő sorokban említett plébániák mind az illető területi-igazgatási egységhez tartoznak.⁶⁴

(Hunyad), 506–507. (Küküllő), 508–509. (Torda), 510. (Ózd), 511–512. (Kolozs).

⁵⁹ Az ÁMTF vonatkozó kötetei ugyan már 1987-ben megjelentek, Kristó mégsem hasznosította őket 1988-ban napvilágot látott könyvében, mert anyaggyűjtését 1985 végén lezárta (uo. 16–17.).

⁶⁰ EOkm II. 1060–1155. sz.

⁶¹ A regeszták és a MonVat I/1. összeolvasásában már e sorok írója is részt vett, de az azonosítási és besorolási műveletekben nem állt módjában érvényesíteni az akkor még amúgy sem kellőképpen megszilárdult véleményét.

⁶² A szerzők különbözőségének és eltérő irodalomhasználatának tulajdonítható, hogy míg a regesztákban Katona az ózdi, Miriszló pedig a tordai föesperességhez van sorolva (EOkm II. 1120–1122, 1147, 1149. sz.), a térképen ezek a kolozsi, illetve a fehérvári *archidiaconatus* részeként jelennek meg.

⁶³ Ezt felismerték és a legjellegzetesebb tévedéseket számba vették: MonVat I/1. p. LXIV–LXV; Ortvay: *Geogr* II. p. XX–XXIV; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 132–133.

⁶⁴ Ez más egyházmegyeknél (pl. váradi, csanádi stb.) még nyilvánvalóbb, mert a szakaszok itt külön, a föesperességre vonatkozó címet kapnak.

Fel kell hívnom azonban a figyelmet, hogy a fenti szabályszerűség csak hozzátétőlegesen érvényes! Sajnos az említett kutatók többsége beleesett abba a csapdába, hogy ezt abszolutizálta, és a szövegkörnyezetet mindenkor a földrajzi környezetnek feleltette meg, így használva fel az előbbi azonosításainál, főként ha önmagukban értelmezhetlenné torzult névalakokról volt szó. Pedig számos példa utal arra, hogy egy-egy szakaszban említenek olyan templomos helyeket is, melyek nem a nyitó sorban megjelölt főesperességben vagy dékánságban feküdtek. Így a székeskáptalan tagjainak 1332. november 1-jei adózását beharangozó szakasz második felét 13 kolozsi plébános befizetése alkotja.⁶⁵ Ugyanígy a harmadik (1333/1334) évi első részlet fizetések az egyik szakasz nyitósora a szászvárosi dékánságra utal, és a soron következő plébániák legtöbbször valóban oda kapcsolható, ám a közöttük említett Kolozsvár, Dezmér és Bonchida már csak a földrajzi távolság miatt sem sorolható oda – máshonnan tudjuk, hogy ezek a kolozsi, illetve dobokai főesperességhez tartoztak.⁶⁶ Különösen „szennyezett” a tizedjegyzék kézírata 56^r oldalának II. oszlopában olvasható két teljes szakasz: az első az ózdi főesperességre utal, és valóban ékes rendben hozza az ide sorolható egyházközségeket, a második viszont, bár nyitósora a kézdi főesperességet nevezi meg, csak az első három tételben marad hű ahhoz, aztán folytatólagosan és minden további jelzés nélkül ismét ózdiaként azonosítható plébániák következnek, köztük még egy igencsak távol eső szolnokival (Alparét).⁶⁷ Ez esetben tehát a kézdi vonatkozású sorok inkább úgy tekinthetők, mint amelyek beékelődnek az ózdi szövegtestbe.⁶⁸ Még óvatosabban kell eljárunk, ha a nyitó sor ráadásul nem is utal kifejezetten a területi egységre. Noha emez – földrajzi alapon, illetve előző szakaszok alapján – sokszor ilyenkor is egyértelműen körvonalazódik, vannak esetek, amikor a helynevek a legnagyobb összevisszaságban követik egymást, anélkül hogy bármiféle átfogó rendszer felfedezhető lenne⁶⁹ (ezeket a szakaszokat a továbbiakban „vegyes” jelzővel illetem).

Persze a fenti jelenség inkább kivételnek számít, de azért nem annyira ritka, hogy figyelmen kívül hagyhassuk. Az egyértelműen felismerhető esetekben elődeink is minden további nélkül korrekciót alkalmaztak, de ez nem sarkallta őket arra, hogy a lajstrom más részeit is kritikus szemmel figyeljék, és rendszeresebb szempontok alapján döntsék el egy-egy település azonosságát és besorolását. Mindez pedig téves vagy erősen bizonytalan azonosítások sorához vezetett. Kiküszöbölésükre törekedve tehát alaposabban meg kell ismerkednünk a szöveg szerkezetével, feltárva összeállításának történeti hátterét, szerkesztésének történetét, az egyes elkülönülő rétegeket, azok keletkezési körülményeit és jellegét. Szakias a szövegkritika bevonásával remélhetjük elkerülni a körkörös érvelés csapdáját: azon münchenhauseni mutatvány buktatóit, hogy a templomos helyek neveit a szövegkörnyezet által jelzett főesperességek alapján határozzuk meg, hogy aztán ez utóbbiakat az egyházközségek segítségével körvonalazzuk.

A pápai tized kivetésére a vienne-i egyetemes zsinat (1311–1312) hozott határozatot, elrendelve, hogy minden európai államban a katolikus klérus hat egymást követő éven keresztül fizesse be a pápai kincstárba jövedelmének tizedrészét a Szentföld visszaszerzésére indítandó keresztes hadjárat

⁶⁵ MonVat I/1. 112–113.

⁶⁶ Uo. 121. A tényleges hovatartozásukra lásd uo. 103, 127, 139, ill. 98, 100, 128. Kissé alább (uo. 121–123.), az ugocsa főesperesség címkéje igazából csak az első nyolc sorra vonatkozik, utána már mindenféle földrajzi kapcsolata követik egymást a különféle tételek, anélkül hogy ezt a szöveg bármi módon jelezné.

⁶⁷ Uo. 130–131. Az ózdi főesperesség kiterjedésére lásd 92–93, 104–105, 107, 111, 138; Alparét hovatartozására: 104 (*Wehorech*), 114 (*Velperch*).

⁶⁸ Hasonló beékelődés a küküllői I/2. évi befizetések sorában egy a springi dékánságra hivatkozó sor (uo. 102–103.).

⁶⁹ Uo. 106–107, 119–121, 141–142.

finanszírozására. A dekrétumot a nyugati országokban viszonylag hamar foganatosították, a pápai tizedet pedig 1325-ben már Lengyelországban is szedni kezdték.⁷⁰ Végül XXII. János pápa (1316–1334) 1331. március 1-jei bullájával elrendelte az adóztatás megkezdését a Magyar Királyság területén is, úgy, hogy a tized behajtására évente két részletben, mégpedig mindenszentek napján (november 1.) és áldozócsütörtökön kerüljön sor. Itteni tizedszedőivé (*collector*) Berengár fia Jakab grasse-i bencés gondnokot és Bonofatói Rajmund Limoges egyházmegyei papot nevezte ki,⁷¹ akiket – a fentiek mellett – a megüresedett egyházi javadalmakból származó kúriai bevételek (főként *annaták*)⁷² kezelésével is megbízott. Ők 1331. április 27-én indultak el Avignonból, és részint tengeri, részint szárazföldi úton (Nizza–Pisa–Velençe–Zengg–Zágráb) értek Magyarországra.⁷³ Július 25-én már Esztergomból hirdettek egyháztartományi zsinatot Budára, nyilván a bulla kihirdetése végett.⁷⁴ A pápai illeték behajtása mégis több hónapig késlekedett, mert a magyar főpapok ellenszegültek, és I. Károly király (1301/1310–1342) sem nézte jó szemmel, hogy ilyen óriási pénzmenyiség hagyja el az országot. Hosszas tárgyalások után végül 1332. június 1-jén a pápa kiegyezett a királlyal: a beszedendő összegek egyharmadát átengedte neki (azzal a feltétellel, hogy a katolikus egyház védelmére, a szakadárók és pogányok ellen fogja felhasználni); cserében az uralkodó segítséget nyújtott a tizedszedés zavartalan lebonyolításához.⁷⁵

A művelet azonban már előbb, márciusban beindult.⁷⁶ Miután közösen bejárták az országot (tudjuk, hogy 1332. januárjában Erdélyben is megfordultak⁷⁷), a két *collector* elkülönítette egymástól működési területét: Bonofatói Rajmund (majd 1334-ben bekövetkező halála után Lengres-i Jakab) az esztergomi egyháztartomány püspökségeiben ügyelte fel az adóztatás menetét, Berengár fia Jakab pedig a kalocsai érsekségben fekvő egyházmegyékben, köztük Erdélyben is.⁷⁸ Az egyes püspökségekben az adóztatás lebonyolítására altizedszedőket (*subcollector*) neveztek ki, többnyire a helyi székeskáptalan gyakorlott tagjai közül. Berengár fia Jakab egyetlen fennmaradt, 1333. március 1-jei nyugtájából tudjuk, hogy az erdélyi egyházmegyében e feladatot Tamás örkanonok, illetve Benedek és János főesperesek látták el.⁷⁹ Ők mindhárman jól ismert, egyházi közügyekben tevékeny, tapasztalt és befolyásos szereplői a korszaknak.

⁷⁰ A lengyelországi pápai adóztatást röviden ismerteti és az ottani számadások néhány jellegzetességét felsorolja Györfly György: *A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez.* = *Mályusz Elemér emlékkönyv.* Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik és Maksay Ferenc. Bp. 1984. 141–142.

⁷¹ A pápai bulla közlése: Theiner I. 536–537. = EOkm II. 695. sz.

⁷² Ezt a frissen kinevezett kisebb javadalmak fizették, és a javadalom (kanonokság, plébánia, oltárigazgatóság) egyévi jövedelmének felét tette ki. A püspökök által fizetett *servitium* ettől kissé eltért, és a pápai udvarban (*ad limina apostolorum*) kellett törleszteni. Vö. Hegyi Géza: *Hatalomelméletek és megvalósulásuk a középkori egyházban.* Református Szemle 102/2009. 239–240; KatLex I. 298 ('annaták').

⁷³ MonVat I/1. 406. Lásd még uo. p. LVII; Fejérpataky László: *Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században.* Századok 21/1887. 495–517, 589–609 (a továbbiakban: Fejérpataky: *Pápai adószedők*) 510.

⁷⁴ AOkl XV. 290. sz.

⁷⁵ Az egyezséget kinyilvánító bullák: Theiner I. 553–555. = EOkm II. 751–752. sz. A pápai tized magyarországi beszedésének történeti háttérét Fejérpataky László rajzolta meg: MonVat I/1. p. LVI–LIX; Fejérpataky: *Pápai adószedők* 508–517; lásd még Beke: *Erdélyi egyházmegye* 130–131.

⁷⁶ Az első erdélyi befizetést 1332. március 1-jén eszközölték (lásd alább).

⁷⁷ 1332. január 25-én (Gyula?)Fehérvárról okleveleznek, és minapi szebeni tartózkodásukat említik (DIR C, veacul XIV, vol. III. 567–568.. = EOkm II. 725. sz.).

⁷⁸ MonVat I/1. p. LIX–LX; Fejérpataky: *Pápai adószedők* 589. A felügyeletet nem személyes jelenlétként kell értelmezni: ha kisszámú ismert kiadványa alapján szabad erre következtetni, Berengár fia Jakab általában Visegrádton tartózkodott (AOkl XVII. 475. sz.; lásd még a következő jegyzetet is).

⁷⁹ DIR C, veacul XIV, vol. III. 574. = EOkm II. 770. sz. E minőségükben a tizedjegyzék bejegyzései közt is felbukkanak: MonVat I/1. 90–91, 106, 112, 113, 117, 137.

Az ismeretlen származású Tamás 1321–1343 között töltötte be az örkanonokságot; előzőleg talán ugocsai főesperes (1315?–1321) és Meszesen túli püspöki helynök (1321) volt. Örkanonokságával párhuzamosan kétszer is viselte az általános erdélyi helynöki tisztséget (1329, 1337–1347), majd fehérvári (1343–1353) és szolnoki (1355) főesperes lett. Érzékelhető, hogy Szécsi András püspök (1320–1356) kegyence. 1358 előtt halt meg.⁸⁰

Demjén nb Benedek *magister* a káptalan rangidős tagja, köznemesi származású. Korábban ózdi (1308–1317), akkor telegdi (1318–1333) főesperes, közben két egymást követő püspök általános helynöke (1313–1322) és váradi kanonok is (1313–1330). Jelentős ügyekben (főként a szász dékán-ságok ellen) képviselte az erdélyi káptalant (1308–1309, 1330).⁸¹

Homrokszentmihálytelki „Nemes” János *magister* ugyancsak köznemesi eredetű, Demjén nb Benedekéhez hasonló pályafutással. Kolozi (1308–1312), majd fehérvári (1315–1343) főesperes, párhuzamosan Benedek püspök kancellárja (1312), váradi kanonok (1315–1343) és Szécsi András erdélyi püspök általános helynöke (1329–1333). 1343-ban halt meg.⁸²

A fő- és altizedsedők szorgos munkája nyomán maradt ránk a vizsgálatunk tárgyát képező számadáskönyv, mely a pápai tizedet fizető magyarországi papok (és egyházközségeik) nevét, illetve a beszolgáltatott összegeket tartalmazza (bár csak ritkán mind a hat évre). A tizedjegyzék szövege (eltekintve az esztergomi egyházmegyére vonatkozó, így minket nem érintő fogalmazványkötet-től) egyetlen kéziratban maradt fenn a Vatikáni Levéltárban, a „*Rationes collectoriae in Hungaria 1317, 1332–1337. Nr. 183*” jelzet alatti kolligátum legterjedelmesebb részeként. A kolligátumot, mely forrásunk mellett pápai adószedők 1317–1320 közti észak-németországi, lengyelországi és magyarországi elszámolásait tartalmazza, nyilván a pápai udvarban kötötték egybe: az eltérő helyről és időből származó alkotórészek csakis itt találkozhattak. Összekötésük után látták el őket egységes lapszámozással.⁸³

A 39–123. számozású leveleken található tizedjegyzék rendelkezésünkre álló szövege mindvégig egyetlen, egykorú kéz írása.⁸⁴ Valószínűleg Berengár fia Jakab írónka által még Magyarországon

⁸⁰ Az ugocsai főesperesre: Diplomatikai Levéltár, Magyar Országos Levéltár. (Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás [DL-DF 5.1] 2009.) (a továbbiakban: DL) 97773 (1315-re keltezhető); DL 30601 = AOkl IV. 616. sz.; DL 29998 = EOkm II. 390. sz. Örkanonokságára: AOkl VI. 109. sz.; DL 91332 = EOkm III. 124. sz. Fehérvári főesperes: az esztergomi káptalan ml (DF 238228. p. 8–13) = EOkm III. 227. sz.; Theiner II. 5–6 = EOkm III. 732. sz. (elődje Nemes János 1343 júliusában hal meg: uo. 158. sz.). Szolnoki főesperes: *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. X–XV (1351–1380). Sub redactia acad. Ștefan Pascu, etc. Buc. 1977–2007. (a DIR C. sorozat változtatott című folytatása, a továbbiakban: DocRomHist C), X. 313–316, 335–338. = EOkm III. 785, 798. sz. Helynökségére: EOkm II. 646, III. 418. sz.; *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Bp. 2008. 60. sz. A püspökkel való bizalmas viszonyát mutatja, hogy hűségéért üldöztetést szenved (EOkm III. 71, 79. sz.), ura pedig a pápával is kész volt szembeesülni az érdekében (vö. uo. 732. sz.). Néhaiként említik: RegSuppl II. 135, 151, 324, 331. sz. = EOkm III. 1001. sz.

⁸¹ Ózdi főesperes: EOkm II. 86, 133, 277–278. sz. (uo. lásd származását is). Telegdi főesperes: uo. 293, 305. sz.; MonVat I/1. 113 (vö. 117. is). A telegdi és ózdi főesperes azonosságát vikáriusi tisztségük bizonyítja: EOkm II. 209, 282, 305, 333, 352, 441–442. sz. Váradi kanonokságára: Ub I. 309, 433–436. = EOkm II. 209, 676–677. sz.

⁸² Nevét és elhalálzási évét végrendeletéből ismerjük: DIR C, veacul XIV, vol. IV. 612–613. = EOkm III. 158. sz. Kolozi főesperes: DL 29109 = EOkm II. 81. sz.; DIR C, veacul XIV, vol. I. 396–397. = EOkm II. 196. sz. (itt püspöki kancellár is); fehérvári főesperes: Ub I. 317–318. = EOkm II. 232. sz. Helynökségére: DIR C, veacul XIV, vol. II. 405–406. = EOkm II. 680. sz.; Ub I. 459. = EOkm II. 779–780. sz.; DL 29118 = EOkm II. 782. sz.

⁸³ Minderre lásd MonVat I/1. p. LXII–LXIV. Épp ezért félreértésen alapszik az a vélemény, hogy a 39. laptól kezdődő 1332–1337. évi tizedjegyzék első 38 lapja elveszett (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 131.).

⁸⁴ Vö. MonVat I/1. p. LXII. A kötet függelékében közölt hasonmás szép gótikus írása inkább a 14. század első, mintsem második feléhez köthető.

letisztázott végső számadás szövegével állunk szemben⁸⁵ (nem pedig a két legátustól beérkezett jelentéseknek a pápai udvarban készült másolatával⁸⁶), amely a XII. Benedek pápa részéről a tizedszedő iránt megmutatkozó bizalmatlanság és az évek óta folyamatosan érkező felszólítások hatására 1340-ben nyerte el végső formáját.⁸⁷ Ebbe Jakab először a működési területét szolgáló kalocsai érsekség és *suffraganeus* egyházmegyei lajstromait foglalta be (f. 39^v–68^v), majd a Bonofatói Rajmund (†1334) (és Lengres-i Jakab? [†1339]) halála után a befolyt összegekkel együtt megörökölt és általa folytatott adólistákat, melyek az esztergomi egyháztartományra vonatkoztak (f. 69^r–86^v, ill. 87^v–120^v).⁸⁸ A kézirat végére a királynak átadott harmadról és a kiadásokról vezetett fejezetek kerültek (f. 122^v–123^v).⁸⁹

Az írnok csak elhanyagolható mértékben módosította a bemásolt szöveget: mindössze a befizetéseket összegezte az egyes oszlopok és egyházmegyei számadások végén,⁹⁰ továbbá az előtte idegen helynevek halmozottan hibás áthagyományozása írható a számlájára.⁹¹ Arra sincs semmiféle utalás, hogy bármit is változtatott volna forrásai belső rendjében: a tizedjegyzék tulajdonképpen csak az egyes egyházmegyei elszámolások füzére. Hogy ezeket írnokunk készen kapta, arra bizonyítékkal szolgál az, hogy anyaguk legcsekélyebb mértékben sem keveredett.⁹² Mindegyikük más-más szerző munkája, ahogy ezt eltérő szerkezetük és stílusuk jelzi.⁹³ Világos, hogy a helyi

⁸⁵ Többé-kevésbé kimondva, így tartja számon a szakirodalom is: MonVat I/1. p. LXIX; Fejérpataky: *Pápai adószedők* 589; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 131–132.

⁸⁶ Erre utalhatna, hogy bár a kettejükre külön-külön eső részek a szövegben együttesen jelennek meg, de elkülönülő tömböket alkotnak: előbb a Berengár fia Jakab alá tartozó egyházmegyéket sorolják fel, majd a Bonofatói Rajmund felügyelete alatt levőket. A többszöri, idegenek általi átmásolás jobban magyarázná a fokozott helynévtorzulásokat is. Nehezen indokolhatnánk meg azonban, hogy miért kellett volna az egyébként is túlterhelt pápai kancelláriának a két, ellenőrzésük után már érdektelen és igencsak hosszú jegyzékről egy újabb másolatot készítenie. Ugyanakkor a Vatikáni Levéltárban nyoma sincs Jakab „eredeti” számadáskönyveinek, pedig ha ilyen létezett volna, nyilván fennmaradt volna, úgy, ahogy fennmaradt eredetiben a Bonofatói Rajmundé (*Rationes collectoriae Nr. 184* – vö. MonVat I/1. p. LXIII–LXIV), melyet társa átvett, megőrzött, másolata pedig megvan a jegyzékben is.

⁸⁷ A Jakab ellen felmerült gyanúra lásd uo. p. LIX, LXVIII–LXIX; Fejérpataky: *Pápai adószedők* 512, 515–516; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 133.

⁸⁸ Míg Jakab saját anyaga elé nem írt külön címet vagy bevezetőt, a Rajmundét főcímmel különítette el attól (*Incipit liber rationum domini Raymundy particulariter de dyocesi Strigoniensi, et provincia Strigoniensi.* – MonVat I/1. 182).

⁸⁹ Uo. I/1. 402–405. Ez a tény is arra utal, hogy Berengár fia Jakab volt az egységesítő, mert ha a két legátus szerkesztménye külön került volna a pápai udvarba, Jakab említett bejegyzéseit alighanem a kalocsai egyházmegye után kellene keresnünk.

⁹⁰ Ennek (több-kevesebb pontossággal való) elvégzése jelzi helyi ismereteit, hiszen a sokféle, eltérően megnevezett dénárfafta és márkasúly között kiigazodni nem volt könnyű feladat, s erre az avignoni kúria valamelyik funkcionáriusa aligha lett volna képes.

⁹¹ MonVat I/1. p. LXIV–LXV; Ortway: *Geogr* II. p. XXI–XXII (a 2. jegyzet is!); Beke: *Erdélyi egyházmegye* 132. A magyar nyelvben és helynévismeretben való járatlansága folytán gyakorta rosszul másolta át a paleográfaiailag hasonló betűket (legjellemzőbb tévesztései: E ~ G ~ S, n ~ u, ui ~ ni ~ m, b ~ k ~ le, f ~ l, i ~ r, a De~ kezdetű településnevek elejét sokszor *praepositio* gyanánt értelmezi és írja külön).

⁹² Legalábbis a Berengár fia Jakabhoz közvetlenül beérkezett egyházmegyei elszámolások esetén. Bonofatói Rajmund „*altizedszedőinek számadásait egyöntetű formába idomította olyannyira, hogy gyakran még az egyházmegyéket sem különítette el egymástól*” (Fejérpataky: *Pápai adószedők* 589–590.).

⁹³ Elegendő itt csak arra utalni, hogy eltérő nyitószavakat alkalmaztak az egyes szakaszok elején: míg az erdélyi egyházmegyében ezek, mint láttuk, a *Nota...*, *Notandum...*, *Hec sunt nomina...* voltak, a váradiiban ugyanez (címbe emelve) az *Incipit...*, a csanádiban pedig (ugyancsak címbe emelve) egyszerűen a *De...* Az erdélyi jegyzékben törekedtek a befizetés pontos dátumának megemlézésére, a többiben jó, ha az évet megadták.

subcollectorok nevéhez köthetjük őket, amire egyébként éppen az erdélyi jegyzék címe is utal.⁹⁴ A *collector* csak elvéve került kapcsolatba magukkal az adózókkal.⁹⁵ Erdélyből esetleg csak az itteni lajstrom végén található, a szebeni prépostság papjainak négyévi (1332–1335?) tizedét tartalmazó, 1337-ben benyújtott lista és az erdélyi püspök hatévi adójára vonatkozó bejegyzés⁹⁶ jutott egyenesen őhöz: előbbieket, nem tartozván az erdélyi egyházmegye alá, aligha vették volna jó néven az ottani adószedők (még ha pápai felhatalmazással is történő) működését körükben, utóbbinak pedig vélhetően derogált volna, hogy saját kanonokjai kezébe tegye le a rá kirótt összeget.

Ezek után, kifejezetten az erdélyi egyházmegyei tizedjegyzéknél maradva, kísérletet tehetünk az altizedsedők munkájának feltárására.⁹⁷ Ebben immár csakis a szöveg egyenlenségeiből kiinduló belső érvekre támaszkodhatunk. Megállapítható, hogy az egyes szakaszok nagyjából időrendben követik egymást.⁹⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyetlen folyamatosan vezetett bevételi naplóról van szó, hanem inkább – ahogy az erre vonatkozó alcímek jelzik⁹⁹ – különálló füzetek sorozatáról, amelyek az egyes fizetési évek bevételeit tartalmazták (kivéve az első két esztendő adatait, melyek az adószedés késlekedése¹⁰⁰ folytán egyetlen terjedelmes füzetbe kerülhettek). Mindazonáltal ezeket nem egyenként, az éves befizetésekkel együtt adták át a pápai tizedsedőnek,¹⁰¹ hanem egyszerre, 1336. április 24-én.¹⁰²

Ennek ellenére a feltételezett füzetek összeállítását mégsem a végelszámolás idejére kell tenünk: a befizetések időpontjainak az előírt időszakokkal való egyezését felismerve nyilvánvalóvá válik, hogy erre a megfelelő év végén kerülhetett sor.¹⁰³ Sőt a jegyzék legnagyobb részében az egyes félévi befizetések is szépen különválnak, köszönhetően az egyházmegye papjai első három évben tanúsított lelkiismeretes adózásának:¹⁰⁴ ha nem is a kijelölt két időpontban (mindenszentek és ál-

⁹⁴ *Registra quinque annorum de ecclesia Transsilvana sive partibus Transsilvanis subcollectorum* (MonVat I/1. 90.). Az egyházmegyei jegyzékek szerzőire vonatkozólag azonos nézetet vall: MonVat I/1. p. LX; Ortway: *Geogr* II. p. XXIII (* jegyzet); Beke: *Erdélyi egyházmegye* 134.

⁹⁵ A neki közvetlenül befizetett összegek: MonVat I/1. 401.

⁹⁶ Uo. I/1. 143–144.

⁹⁷ A vizsgált szövegetest leszüktítése természetesen azt is jelenti, hogy eredményeim csak az erdélyi egyházmegyei elszámolás keletkezését világítják meg. Valószínű persze, hogy a rendszer máshol sem tért el lényegesen az általam felvázoltól, de a sajátosságok arányát további esettanulmányoknak kell tisztáznunk.

⁹⁸ Lásd a *Függelékben* közölt táblázat második és harmadik oszlopát. Nem indokolt Beke Antal véleménye, miszerint a bejegyzésekben „a kronológiai rend nincs megtartva” (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 134–135).

⁹⁹ MonVat I/1. 118, 135, 142.

¹⁰⁰ A tervezett 1331. november 1-jei kezdés helyett a befizetéseket – a fentebb vázolt okokból – csak 1332 márciusában kezdték el.

¹⁰¹ Az 1333. március 1-jei említett nyugtatvány (DIR C, veacul XIV, vol. III. 574. = EOkm II. 770. sz.) jelzi, hogy a begyűlt összegeket a *subcollectorok* évente (de az is lehet, hogy félévente) átadták a *collector*nak.

¹⁰² Lásd a füzetek végén olvasható *collector*i lezárásokat: MonVat I/1. 117, 135, 143. Erdélyből valamilyen okból csak öt évig szedték be a tizedeket, ezért volt az itteni végelszámolás 1336 tavaszán. Lásd még Beke: *Erdélyi egyházmegye* 135, ill. 133–134.

¹⁰³ Az, hogy a negyedik évre vonatkozó füzetben többek közt a kolozsi főesperesség harmadévi első befizetéseit találjuk, biztosan csak tollhiba, és a (*primam solutionem*) *tertiu anni* (uo. 138) helyett *quarti anni* értendő, ugyanis a kolozsiai már korábban, 1334. május 5-én kifizették a harmadévi második (!) részletet is (uo. 127.). A környezetéből kirívó szakaszt Györffy is e javítással használta (ÁMTF III. 338–339.).

¹⁰⁴ Az erdélyi tizedjegyzék negyedik és ötödik befizetési éveiről vezetett füzetekben ez a szép rend felborul: az amúgy is kisszámmal tételek olykor éves lemaradásban vannak, ezért csoportosításuk már inkább a területi elvet, mintsem a féléves rendszerezést követi. Vö. uo. 135–143. (főként: 136–137, 140.) és e tanulmány függelékével. Talán ez okból (vagy az írrok figyelmetlensége folytán) az ötödik füzet címe is rossz helyen szerepel, hiszen kettévágja a káptalani tagok az évi (1335) befizetőinek névsorát (uo. 142.), nem beszélve arról, hogy már előbb is szerepelnek az ötödik évre vonatkozó, 1336-ból kelt bejegyzések.

dozócsütörtök napja¹⁰⁵), de az azt követő hetekben-hónapokban kifizették az aktuális pápai tizedet. Amennyiben egyes távol eső vidékek papsága valamelyik fizetési évben az első félévi adót néha elmulasztotta is, a második részlettel egyszerre rendszerint azt is törlesztették: ilyen esetekkel találkozunk elvélve a sepsi és erdoháti kerület, illetve a szolnoki főesperesség, rendszeresen (1332–1334) pedig a Meszesen túli főesperességek (Ugoicsa, Szatmár) kapcsán.¹⁰⁶

A félévi befizetésekre vonatkozó részekben belül ugyancsak következetes időrend figyelhető meg: az egyes egyházigazgatási egységek nagyjából első befizetésük dátuma szerint kerülnek sorra, legfeljebb néhány napos rendellenesség figyelhető meg.¹⁰⁷ Ha azonban valamely főesperesség vagy dékánóság egyik-másik plébánosa utóbb fizetett, őt a megfelelő szakaszban találjuk, még ha időközben máshonnan is folyt be tized. Legjobban a káptalan tagjainak harmadévi második befizetése példázza ezt: nagyobb részük példamutatóan az előírt áldozócsütörtöki terminuson róttá le illetékét, volt azonban, aki május 27-én, július 9-én vagy épp november 1-jén – nevüket mégis egy folyamatos lista hozza, pedig utánuk ismét 1334. május 5-i törlesztések szerepelnek.¹⁰⁸ Mindez arra enged következtetni, hogy eredetileg talán (nem is túl nagy méretű) *cédulákra* írták a listákat, azokat az utólag fizetőkkel kiegészítették, és csak a félév végén rendszereztek és vezették be az adott fizetési esztendőben kezdett füzetbe.¹⁰⁹ Létükre vonatkozólag nem csak feltevésekre vagyunk utalva: egy helyen a tizedjegyzék szövege említést tesz „a régeni dékánóság hat elválasztatlan regisztrumáról” (*Notandum, quod de decanatu de Regun miserunt VI. registra indistincta, in quibus inventum est medius ferto argenti et XIII. grossi et XXIX. banales antiqui*).¹¹⁰ talán nem tévedünk, ha ebben egy hatsoros befizetésjegyzéket (cédulát) látunk – a jelzett összeg mindenestre nem nagyon haladhatja meg hat személy félévi adóját.

A cédulákkal (melyek nagyjából a szövegben felismert különálló szakaszok eredeti alakjának megtestesülései lehettek) a tizedjegyzék szerkesztésének legelső fázisához érkeztünk. Ha már forrásunk egészét Jakab főtizedsedő szerkesztette össze, az egyházmegyei számadást alkotó füzetek pedig a *subcollectorok* munkái, felmerül a kérdés: kik vetették papírra e cédulákat, konkrétan kinek a kezébe adóztak egyénileg maguk az érintett papok? Erre egyértelmű válasz adható: az egyházmegyei altizedsedők nem szálltak ki vidékre.¹¹¹ Mivel az elszórt utalások szerint nem külön-külön, hanem együttesen tevékenykedtek,¹¹² teljesen nyilvánvaló, hogy a kor közlekedési lehetőségei között nem juthattak el március első nyolc napján a tordai, a fehérvári, az ózdi főesperességekbe, a százasvárosi dékánóságba és a kolozsi főesperességbe (ebben a sorrendben!), még akkor sem, ha előzőleg valaki már összegyűjtötte az ottani illetéket, és így nem kellett volna sorra járni a parókiákat. Ez esetben pedig a pénznek az adószedőkhöz való eljutása csakis úgy történhetett, hogy *egy-egy* vi-

¹⁰⁵ Lásd az 1331. március 1-jei pápai bullát: Theiner I. 536–537. = EOK II. 695. sz.

¹⁰⁶ MonVat I/1. 106, 107–108, 115–116, 116–117, 126–127, 134–135.

¹⁰⁷ Így a régeni dékánóság 1332. augusztus 17-i törlesztése a lajstrom szövegében augusztus 4-i, 15-i és 16-i bejegyzéseket előz meg (uo. 104–105.), a szolnoki főesperességbeliek 1334. június 29-i adózása május 5-i befizetések közé ékelődik (uo. 126–127., vö. 123–130.). Lásd még a Függelék táblázatának dátumsorát.

¹⁰⁸ MonVat I/1. 123–124. Hasonlóképpen a springi dékánóság egyik papja 1332. június/július helyett szeptember 29-én (uo. 99.), a beszercei plébános 1334. május 5. helyett július 9-én (uo. 129.), a sebsi dékánóság tagjainak csaknem fele pedig 1334. augusztus 14-én (uo. 125.) fizetett, buzgóbb társaikkal mégis egy szakaszban szerepelnek.

¹⁰⁹ Hasonló, bár részleteiben tisztázatlan nézetet vall Beke Antal is (Beke: *Erdélyi egyházmegye* 135.).

¹¹⁰ MonVat I/1. 115.

¹¹¹ Ellentétes, noha bővebben ki nem fejtett álláspontot vall Fejérpatak: *Pápai adószedők* 589.

¹¹² MonVat I/1. 90, 98, 112, 113, 137. Külön említik, ha egyikük hiányzik (uo. 117.). Sajnos az egyetlen alkalom, amikor a befizetés helyét, Benedek főesperes (nyilván gyulafehérvári) házáat említik, nem lehet perdöntő e kérdésben, mert a befizetők is helybeliek: kanonoktársaik (uo. 112.).

déki megbízott tette meg az utat társai adóját kézbesítendő (hiszen az is nehezen képzelhető el, hogy egy-egy környékről minden félévben, adott időpontban tömegesen kerekedjenek fel a plébánosok elvinni a rájuk eső összeget Gyulafehérvárra). Alapos a gyanú, hogy ezek a küldöttek azonosak a nyitósorban szereplő papokkal: az itt előforduló megfogalmazások¹¹³ arra utalnak, hogy esetükben a *subcollector*okkal történő tényleges találkozásról beszélhetünk.

Ha e képviselők személyére is figyelmet fordítunk, és összeszedjük azokat az adatokat, ahol papi funkciójukon túl egyéb tisztségüket is említik, meglepő eredményre jutunk. Legtöbbjük (legalábbis az első években) az adott egyházigazgatási egység alsóbb szintű, választott előjárójának, esperesnek¹¹⁴ vagy dékánnak¹¹⁵ bizonyul (igaz, kivételek is vannak¹¹⁶). Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen az adó begyűjtésének helyi megszervezése és lebonyolítása, illetve az összegek beszállítása viszonylag összetett művelet volt, és olyan személyeket igényelt, akik rendelkeztek a szükséges szervezőképességgel, tapasztalattal és tekintéllyel – ebben pedig az esperesek, dékánok már bizonyítottak, hiszen épp ezért választották meg őket. Ők hirdethették ki tehát körzetükben a pápai bullát és a soron következő határidőket, ők járhatták végig a vidéket, és szedték be a tizedet (esetleg a papok hozzájuk vitték be azt),¹¹⁷ a fizetőkről jegyzéket vezettek, melyet aztán a határnapon a behajtott összegekkel átadtak a pápai legátus helyi megbízottjainak, a *subcollector*oknak.¹¹⁸

Nem minden pap fizetett azonban közvetett módon. Volt, aki „soron kívül” személyesen (esetleg még egy-két szomszédja nevében) kereste fel az altizedszedőket adójával. Valószínűleg a róluk külön vezetett listák képezik a tizedjegyzékben általam „vegyesnek” nevezett szakaszok előzményeit.¹¹⁹ Ezek szerint az individuális adózók aránya a harmadik és negyedik fizetési évben nagymértékben megnőtt.

¹¹³ „ad manus magistrorum Benedicti archidiaconi de Tylega et Thome custodis [...] solvit” (uo. 90); „eiusdem subcollector de solutione medietatis decimarum [...] solvit” (uo. 91); „solvit domino custodi et suis sociis” (uo. 98.). A további sorok, jöellehet ott is „Item X sacerdos de Y solvit...” típusú mondatok szerepelnek, nem egyenértékűek a fentiekkel: a bennük említett papok valójában a megbízottnak adták át adójukat, és a kifejezés ebben a formájában eredetileg az általa vitt cédulán szerepelhetett, és került át, módosítatlanul, a *subcollector*ok füzetébe.

¹¹⁴ 1332.III.3.: Péter enyedi pap és fehérvári esperes; 1332 [III.]: Benedek dévai plébános és hunyadi esperes; 1332.VI.6.: Mátyás mihálfalvi pap és fehérvári esperes; 1332 [VII.]: Romanus székelyvásárhelyi pap és telegdi esperes; 1332.VIII.15.: Dico dálnoki pap és kézdi esperes (uo. 91, 94, 98, 103, 105.). Péternél, Romanusnál és Dicónál a *vicearchidiaconus* helyett hibásan *archidiaconus* címzés szerepel, pedig láttuk, hogy ekkortájt a fehérvári főesperes Homrokszentmihálytelki „Nemes” János (1315–1343), a telegdi Demjén nb Benedek (1317–1333) volt (mindketten *subcollector*ok), a kézdit pedig Adorján *magister* (1316–1346) töltötte be (vö. EOkm II. 261–262, 403, 553, 997; III. 70, 232. sz. stb.). Főesperesek amúgy sem szoktak saját kerületükben egyúttal *parochus*ok is lenni. Ellenben az ózdiak adóját behozó [Szöke] János (MonVat I/1. 92.) valóban ottani főesperes volt (1319–1339, vö. MonVat I/1. 31–32; EOkm II. 370, 405, 780, 1000, 1028/2–1029. sz.).

¹¹⁵ 1332: Mihály kelneki plébános és sebesi dékán; néhai Konrád bervei plébános és springi dékán; 1332.VI.15., 1333.XI.4: Sigurmann romoszi plébános és szászvárosi dékán (uo. 94, 95, 99, 121.).

¹¹⁶ A besztercei dékánság legelső befizetése János domonkos szerzetes révén történt (uo. 97.).

¹¹⁷ Ortvyai Tivadar szerint az egyes szakaszokban a helységek sora kirajzolja a gyűjtők útvonalát (Ortvyai: *Geogr* II. p. XXII–XXIII). Én úgy látom, ez a rendszer nem épp annyira egyértelmű, így a második eshetőség sem zárható ki. Az esperesek sem találkoztak mindenkivel: sokszor előfordult, hogy némelyik lelkész szomszédja nevében is fizetett: így pl. a szatmári főesperességben István zsadányi pap a dobi, a reszegei, a dengelegi, a tyukodi, a piskárkosi, a domahidai és az amaci pap helyett (MonVat I/1. 108).

¹¹⁸ Lehetséges, hogy az északi részeken (az ugoccai és szatmári főesperességben) még egy láncszem közbeékelődik: az a tény, hogy ezek 1332 tavaszán gyakorlatilag a közeli krasznai főesperességgel egy időben (ha dátumfeloldásom jó, május 20-án, illetve 21-én) fizették be egész évi adójukat, de míg ez bekerült az első félévi jegyzékbe, am azok csak a második félévi végére maradtak (uo. 98, 107–108.), – a cédulák összekeveredése mellett – talán azzal is magyarázható, hogy az összeget közös felettesük, a Meszesen túli vikárius továbbította Gyulafehérvárra, de csak valamikor augusztus végén vagy még később.

¹¹⁹ MonVat I/1. 106–107, 119–121, 122–123, 141–142.

A területi egységekhez köthető szakaszokban talált „szennyeződések” több típusára jó magyarázattal szolgál az esperesek különálló céduláinak mint a tizedjegyzék öselemeinek feltételezése. Ezek keveredése a *subcollector*i írásműhelyekben indokolja az eltérő elemek felbukkanását egyes szakaszok végén.¹²⁰ Ha ezek a szakasz belsejében található, talán a pótlások rossz helyre történt beszurására vezethetjük vissza. A beékelt nyitósorok esetében már jobb ötletünk nem akad, mint hogy a *subcollector*i vagy *collector*i másoló sortévesztésének tudhassuk be.¹²¹ (A bonyolultabb helyzetekkel sajnos így sincs mit kezdenünk.)

Vannak azonban olyan „szennyeződések” is, amelyek nem feltétlenül kancelláriai hibából születtek: előfordulhat, hogy valamelyik részlet behajtásakor egy főesperesség/dékánság közelében, de más igazgatási egységbe eső plébánia papja is társult az előbbiekkal (akár mert hamarabb túl akart lenni rajta, akár mert az övéi már kifizették), és a ráeső részt nem a saját, hanem a szomszédos esperesnek/dékánságnak adta át.¹²² Egyes esetekben ez annál inkább érthető: a dékánságok pl. eleve valamelyik főesperesség autonóm részei voltak, nem csoda tehát, ha egyik-másik plébániájuk néha ennek törzsterületével együtt adózott (vagy fordítva).¹²³ Egyszerűen tudomásul kell vennünk, hogy a lajstrom – bármely szinten áll – szerkesztőinek nem az volt a szándéka, hogy az egyházmegyei területi beosztásának, a plébániák hovatarozásának hibátlan listáját adják, hanem hogy a befolyt összegeket elkönyveljék.

Összegezve tehát az eddigi eredményeket, a következőképpen rekonstruálom a tizedjegyzék erdélyi vonatkozású részeinek összeállítását: az esperesek és dékánok beszédtek a környékbeli papság pápai tizedét, jegyzéket írtak a fizetőkről, és azt a pénzzel együtt a *subcollector*okhoz vitték, akik e cédulákat félretették, pótlásokkal kiegészítették, majd – az egyénileg adózó papokról vezetett jegyzékükkel együtt – a félév végén időrendben (jól-rosszul) bevezették a saját füzeteikbe, melyeket általában évente lezártak. A pénzt félévente továbbították Berengár fia Jakab *collector*hoz, az erdélyi elszámolások azonban csak 1336 tavaszán kerültek hozzá. Utóbb a szebeni prépostság papjai, illetve az erdélyi püspök is egyenesen ide küldték elszámolásukat, illetve adójukat. 1340-ben (?) mindezeket a tizedszedő egy tagban hagyva egyetlen regisztrumba másoltatta (az erdélyi egyházmegyét mindjárt a váradi után), melyben az összegzéseket is bevezettette, és azt a fogalmazványokkal és a teljes magyarországi tizedbevétellel együtt a pápai udvarba vitte, ahol később más lajstromokkal kötötték egybe, és lapszámokkal is ellátták.

Megjegyzések néhány főesperesség határához

A fenti *exkursus* után térjünk vissza eredeti témánkhoz: az egyházigazgatási határokhoz. Az előzőkből a pápai tizedjegyzék plébániáinak azonosítási és besorolási műveleteire nézve mindössze három tanulság adódik:

¹²⁰ Ida és Péntek az 1332. július 15-i sebesi jegyzékben (uo. 101.), a 13 kolozsi plébánia a székeskáptalan befizetési után (uo. 113.) stb.

¹²¹ Uo. 102, 113–114, 130. Szintén az írnok figyelmetlensége okolható azért, hogy a kézdi plébániák harmadévi második befizetésénél a nyitósorban a sepsi kerületet (!) nevezi meg (uo. 126.).

¹²² Ilyen esetek: Berve a sebesi, Déva a szászvárosi dékánság, Bonchida a kolozsi főesperesség papjai, Igen a székeskáptalan tagjai közt (uo. 94, 99, 113, 135.) stb. További esetekre lásd *Függelék*.

¹²³ A szászvárosi, sebesi, springi, selyki, medgyesi dékánság a fehérvári, a régeni dékánság az ózdi, a beszercei dékánság pedig tulajdonképpen a dobokai főesperességhez tartozott (erről bővebben a II. közleményben lesz szó). Együttfizetésükre példa: Buzd, Monora, Sorostély és Pókafalva a fehérváriakkal (MonVat I/1. 99.), az ózdiakkal a régeniekkel (uo. 104–105.), a fehérváriakkal a springiekkel (uo. 136.), stb.

1. A pápai tizedjegyzék szakaszai elsősorban *nem közigazgatási egységekre*, hanem *együtt fizető papi csoportokra* vonatkoznak. Ez utóbbit pedig inkább földrajzi, mintsem egyházigazgatási szempontok határozták meg: bár egy adott egyházközség papjának nyilván az volt a legkézenfekvőbb, ha saját felettese összeszedte tőle a pápai tizedet, mégsem esett nehezére, hogy más főesperességbe eső szomszédaival adózzon, amennyiben ezt célravezetőbbnek látta. Szigorúan véve tehát a tizedjegyzék nem alkalmas a főesperességek határainak megrajzolására, a belőle nyerhető kép sokszor hozzávetőleges – jobb híján azonban továbbra is ezt kell használnunk.

2. Az előző pontból következik, hogy ha egy szakasz (a nyitósorában található utalás miatt vagy egyéb megfontolásból) köthető is egy adott területi egységhez, az még nem jelent kényszerítő érvet minden egyes elemére: lehetséges, hogy adott esetben épp „szennyeződéssel” van dolgunk. Tehát csak *akkor tekinthetjük biztosnak egy plébánia besorolását, ha több alkalommal is ugyanazon főesperességre/dékánságra vonatkozó szakaszban fordul elő*. Egyszeri említéseknél csak egyéb megfontolások (későbbi adatok, világi analógiák, logikai érvek: pl. a környező helységek hovatartozásának ismerete) nyújthatnak valamiféle támpontot.

3. A „vegyes” szakaszok ömlesztett helynévanyaga legkevésbé alkalmas arra, hogy megmutassa, melyik főesperességbe vagy dékánységbe tartoznak egyenként az ott felsorolt templomos helyek. A szomszédos befizetések azonban itt is irányadóak lehetnek, hiszen kisebb, együtt fizető papi csoportok itt is megfigyelhetők.

Figyelembe véve e szabályokat, az alábbiakban pontosítani szeretném jelenlegi ismereteinket egyes erdélyi főesperességek határát illetően. Mivel legújabb és eddig legpontosabb képi megjelenítésük Jakó Zsigmond és Nagy Béla már többször említett térképe,¹²⁴ ezt fogom kiindulási alpnak tekinteni, és csak módosítási javaslataimat jelzem (a teljesség kedvéért azokat is, amelyeket részben a korábbi kutatás is felismert, de a térkép valamely okból nem hasznosított).

A) A fehérvári főesperesség határai. A térkép szerint a fehérvári és hunyadi főesperességek határa pontosan követi a vármegyehatárt. Ez utóbbi már a 14. század elején a Homoród és a Bakaj patakok közti, továbbá a Gyógy patak és az Ompoly közti vízváltakon futott, hiszen 1321-ben Nádasd és Folt már Hunyad megyében feküdt, ellenben Bakaj 1291-ben egy gyulafehérvári várjobbágy birtoka volt.¹²⁵ Az egyházi határ azonban nem itt húzódtott, ugyanis a pápai tizedjegyzékben Folt (*Folth, Feleh*) és a mai Csígmó határában fekvő, azóta elnéptelenedett Törek (*Turek, Thurek, Turk*) papjai 1332-ben és 1336-ban a fehérvári főesperesség tagjai közt adóztak, máskor „vegyes” szakaszokban szerepelnek, a hunyadi főesperességgel való kapcsolatukra azonban egyetlen adat sincs.¹²⁶ Algyógy (*Gyg*) csak 1333 végén fordul elő, egy „vegyes” szakaszban, de Folttal együtt, ami – bár kényszerítő erővel nem bír – a földrajzi elhelyezkedés mellett ugyancsak fehérvári kötődése mellett szól.¹²⁷ Ha valakit e fenti (valóban sok bizonytalanságot magukban hordozó) adatok nem győztek volna meg, felhívnám a figyelmét arra, hogy 1587–1589 táján, a fejedelmi dézsmabérlet

¹²⁴ EOkm II – melléklet: *Erdély egyházigazgatási beosztása és egyházas helységei (1301–1350)*.

¹²⁵ Folt és Nádasd: DL 40401 = EOkm II. 411. sz.; Bakaj: Ub I. 187–189. = EOkm I. 495. sz. Vö. még az ÁMTF II–III. térképmellékleteivel (erdélyi Fehér, ill. Hunyad megye). 1397–1407 között Algyógyot és tartozékait többször is Hunyad megyeieknek mondják: *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér – Borsai Iván – C. Tóth Norbert. I–X (1387–1423). (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok I, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43.) Bp. 1951–2007. (a továbbiakban: ZsOkI) I. 5035–5036, II/1. 3390, II/2. 5400. sz.

¹²⁶ MonVat I/1. 92, 119, 136, 141. *Feleh* és *Turk* papjaik (Péter, ill. Domokos) neve alapján azonosítható Folttal, ill. Törekkel (vö. ÁMTF III. 293, 300.). A második fizetési év elején, az ózdi főesperesség cédulájának végére került hat fehérvári *parochia* után, szolgálati helye nélkül említett Lukács (MonVat I/1. 109.) ugyancsak töreki pap lehetett, hiszen a főesperesség másik hasonnevű papja, a csekelaki, utóbb fizetett (uo. 92, 120.).

¹²⁷ Talán rá vonatkozik az a rongált szövegrészben, Folt és Törek után előforduló plébánia is, melynek sem nevét, sem papját nem ismerjük, de nagyjából az 1333. évi gyogyi pápai tizeddel megegyező összeget fizetett (uo. 136.).

jegyzékében Algyógy és Folt, sőt még Rápolc is a Fehér „megyei” tizedfizető falvak közt jelenik meg.¹²⁸ Ugyanezt sugallja az is, hogy midőn 1504-ben az erdélyi káptalan, mely a középkorban a hunyadi főesperesség minden püspöki dézsmáját bírta, kivételesen név szerint is felsorolta az itteni tizedfizető helyeket, a fentiek közül egyiket sem említi – minden bizonnyal azért, mert ezek nem ebben az egyházigazgatási egységben feküdtek.¹²⁹ Mindez arra utal, hogy a középkorban a hunyadi és a fehérvári főesperesség határát (eredetileg pedig, a 13. században, Hunyad és Fehér megyék határát is) a Marostól északra végig a Gyógy és a Nagygát patakok vízválasztója képezte, mely az Arany és Rápolc közt fekvő Kenyér-hegynél (ma Magura) érte el a Marost.¹³⁰

A fehérvári főesperesség nyugati és északnyugati határai minden bizonnyal a térkép által jelzett vonalon, az Erdélyi-érchegység és a Bihari-hegység gerincén, a Körösök és az Ompoly, illetve az Aranyos vízválasztóján haladhatott. Legfeljebb csak hipotetikusán vehető fel az, hogy az Aranyos forrásvidéke, mely 1271-től az erdélyi káptalan birtoka volt, és legkésőbb ekkor Fehér megyéhez került,¹³¹ egyházi szempontból is Gyulafehérvárhoz tartozott. Ennek mindenesetre csak elméleti jelentősége van, hiszen a környéken egyetlen települést: Abrudbányát lakták katolikusok, ez viszont a pápai tizedjegyzékben nem szerepel.¹³²

Az északi határ egyértelműen követte a vármegyehatárt az Aranyos és a Gyógy, illetve az Enyed patak vízválasztóján, majd a Maroson haladva Radnótig,¹³³ csakhogy – a térkép ábrázolásától eltérően – Míriszló nem a fehérvári, hanem a tordai főesperességhez tartozott. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy papja valamennyi felbukkanásakor (első fizetési év: mindkét részlet; harmadik fizetési év: második részlet) itteni papokkal együtt fizette a pápai tizedet.¹³⁴ Az 1587–1589 körül keletkezett dézsmajegyzék szintén Torda „megyében” sorolja fel.¹³⁵

A keleti (a kükküllői főesperesség felé eső) határ az alapul vett térképhez képest nem igényel korrekciót: azt valóban a Dég–Herepe–Sülye–Szentbenedek–Asszonynépe–Búzásbocsárd–Monora vonal képezte. Azonban – a II. közlemény eredményeit megelőlegezve – előre kell bocsátani, hogy a Nagy-Küküllő és a Hortobágy közti százsz dékánások is a fehérvári főesperességben feküdtek, így

¹²⁸ *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közléstesi Jakó Zsigmond. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.) Kvár 1945. (a továbbiakban: Jakó: *Dézsma*) 24. E jegyzék mindenképpen egy a dézsma „államosítása” (1556) előtti prototípusra vezethető vissza, hiszen feltünteteti az egyes helységekből a püspöknek vagy a káptalannak, továbbá a főesperesnek járó részt is. Ezért, bár alcímei vármegyék (*comitatus*) szerinti csoportosítást sugallnak, úgy vélem, hogy sok helyen mégis az egykori főesperességi beosztást őrizte meg. Mindenesetre az a tény, hogy (noha ilyen nevű vármegyék még a 14–15. században sem voltak) Ózd és a középkorban a váradi egyházmegyéhez tartozó Kalotaszeg (ti. a mai Felszeg és Alszeg) is külön területként jelennek meg, erre utal (uo. 61, 69.).

¹²⁹ Arra nézve, hogy a Hunyad megyei püspöki tizedek a káptalant illették: Barabás Samu: *Erdélyi káptalani tizedlajstromok. Huszti András levele.* Történelmi Tár 1911. 413, 426; DIR C, veacul XIV, vol. IV. 595–597. = EOkm III. 79. sz.; Szeredai, Antonius: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transilvaniae.* Albae Carolinae 1791. 105, 160–161. Az 1504. évi káptalani jövedelemjegyzék: az erdélyi káptalan mlr (DF 277689). Itt gyakorlatilag ugyanazokat a tizedfizető helyeket sorolták fel, mint 1587–1589-ben (Jakó: *Dézsma* 25–26.).

¹³⁰ Hasonló eredményre jut Gyógy környékére nézve a pápai tizedjegyzék több felhasználója is: Ortway: *Geogr* II. 633; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 547–548. (ám mindkettlen a fehérvári főesperességhez tartozó sebesi dékánásba helyezik, alaptalanul); ÁMTF III. 288. (tévésen is: uo. II. 117.). Ez a korrekció egyúttal a fehérvári főesperesség alá tartozó százszvárosi dékánás, illetve maga Szászváros-szék elhelyezkedését is magyarázza: eredetileg ez nem ékelődött be Hunyad megye testébe, csak ez ölelte körül, miután (a 13. század második felében?) a Maros jobb partján két völgyint keletebbre terjeszkedett.

¹³¹ ÁMTF II. 117.

¹³² Kristó: *Vármegyék* 499–500.

¹³³ Vö. ÁMTF II. térképmelléklet (*Erdélyi Fehérvármegye „alsó” része a XIV. század elejéig*).

¹³⁴ MonVat I/1. 91, 102, 128. Ugyanígy sorolják be Ortway: *Geogr* II. 664; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 941; ÁMTF II. 126; Kristó: *Vármegyék* 508–509; sőt EOkm II. 1147, 1149. sz. is.

¹³⁵ Jakó: *Dézsma* 67.

a sepsi kerület sem képezett külön exklávé, hanem közvetlenül kapcsolódott hozzá. A szászföldi részen az északi határ Monora és Héjjasfalva között végig a Nagy-Küküllőn haladt.¹³⁶ Héjjasfalva sem a telegdi főesperesség erdőháti részéhez tartozott: a pápai tizedjegyzékben itt egyetlen alkalommal felsorolt *villa Eyanis* vele való azonossága bizonytalan,¹³⁷ ellenben sokkal megbízhatóbb lista szerint a 14–16. században *Dweualsdorf* néven a – fehérvári joghatóság alatt álló – kézdi (kisdi) dékánóság plébániája volt.¹³⁸ A telegdi főesperesség további déli határával (Szederjes–Derzs–Dálya–Szentpéter) egyetértek, Vargyas besorolását kivéve, mely térképünkön a sepsi kerület részeként jelenik meg, ugyanis többnyire a harmadik fizetési évben itt szereplő *villa Wardach* névalakkal azonosítják.¹³⁹ Ez utóbbi azonban, mint papja (László) neve is mutatja, ugyanaz, mint az előző évben szereplő *villa Bardach*, azaz Bardóc.¹⁴⁰ Vargyas sem hiányzik a tizedjegyzékekből, csak épp a telegdi részeket sorolják fel *villa Voygius* név alatt: ennek Vágásként történő hagyományos feloldása nem fogadható el, mert Vágásnak és Dobónak nemcsak a középkorban, de jelenleg is közös temploma van a két falu közti dombon, márpedig ebben a szakaszban Dobót már említették.¹⁴¹ Erdővidéken tehát Vargyas, Száldobossal egyetemben, a telegdi főesperességhez tartozott, melynek a sepsi kerülettel közös határát eszerint a Kormos patak képezte (eltérően a késő középkori Udvarhelyszék és Sepsiszek, pontosabban Bardócszék és Miklósvár-szék közti határtól, mely délebbre, a Barót vizén futott¹⁴²).

A sepsi kerület határa a Kormos patak forrásától délkelet irányban, a Hargita gerincén futott az Oltig, ahonnan a Bodoki-hegység vízválasztóján folytatódott: földrajzi-közlekedési megfontolásból úgy vélem, hogy Fehér megye Sepszi-, Kézdi- és Csíkszék közé beekelt darabkájának Oltmelléki része egyházilag inkább Sepszhez húzott, mint Kézdihez – bár erre nézve sem egykorú, sem későbbi adattal nem rendelkezem. Támogatja viszont az elképzelést az is, hogy az itt található Zsombor és Gerebencs¹⁴³ birtokosai azok a Hídvégiek (a Mikó és a Nemes család ősei) voltak, akik a szóban forgó megye másik háromszéki exklávéját, Árapatakot és Hídvéget is birtokolták, e települések egyházai pedig bizonyíthatóan a sepsi főesperességhez tartoztak.¹⁴⁴

Délebbre, ahogy a térképen is, a Besenyő–Réty–Borosnyó vonal képezte a határt a kézdi főesperesség felé. Bodola (és vele együtt nyilván Nyén, azaz Keresztvár) azonban nem tartozott a sepsi

¹³⁶ Olyannyira, hogy Medgyes és Segesvár városok ettől északra fekvő területe is a küküllői főesperességbe, illetőleg a bonyhai dékánóságba esett. Vö. Müller, Georg: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen.* (Archiv des Vereins für Sibenburgische Landeskunde. 48. Band, 1–3. Heft.) Hermannstadt 1934–1936. 23. Ez magyarázza, hogy miért szerepel mindkettő a dézsmajegyzék küküllői részeiben is (Jakó: *Dézsma* 27, 28.).

¹³⁷ MonVat I/1. 133. Noha majdnem mindenki így azonosította (Ortvay: *Geogr* II. 660; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 930; Kristó: *Vármegyék* 503; EOkm II. 1142. sz.), a *villa Eyanis* nehezen lenne visszavezethető akár a magyar *Heesfolva/Hezfolua* (EOkm II. 645, 969. sz.), akár a német Diewaldsdorf alakra (vö. ÁMTF II. 197.). A pápai *collector* jegyzőjének jellegzetes hibáit ismerve (lásd fent) ez inkább talán a *villa Gyanis*, azaz Jánosfalva romlott alakja lehet.

¹³⁸ Fabritius, Karl: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemed befindlichen Orden.* Hermannstadt 1875. 250.

¹³⁹ MonVat I/1. 134. Így oldja fel: Ortvay: *Geogr* II. 640; Juhász: *Székelgyöld* 13; Kristó: *Vármegyék* 500; EOkm II. 1082. sz.

¹⁴⁰ MonVat I/1. 112. A W és a 14. századi írásban gyakran lefektetve írt B összetévesztése paleográfiailag is kézenfekvő.

¹⁴¹ Uo. 133, 132. *Villa Voygius* Vágással identifikálja Ortvay: *Geogr* II. 661; Juhász: *Székelgyöld* 11; EOkm II. 1142. sz. Helyesen oldja fel Beke: *Erdélyi egyházmegye* 604, 608, 934. Vágás és Dobó közös templomára Orbán: *Székelgyöld* I. 34.

¹⁴² Erre nézve lásd az 1567-es összeírás alapján készített térképet: <http://elekes.adatbank.transindex.ro/legbello.php?nev=49> [2010. III. 25.]

¹⁴³ Már a középkor végén elnéptelenedett falvak a későbbi Mikóújfalú és Bükszád területén (ÁMTF II. 197, 204.).

¹⁴⁴ A Hídvégi család birtokaira: EOkm III. 101, 212, 523, 527, 1079, 1088–1089. sz. Hídvég és Árapatak említése a sepsi főesperesség befizetői közt: MonVat I/1. 106, 133.

részekhez: a középkorban a barcasági dékáság része volt,¹⁴⁵ ami nemcsak másik középfokú egyházi közigazgatási egységet, hanem – látni fogjuk – egészen más egyházmegyét is jelentett. Már csak ezért sem azonosíthatjuk vele a pápai tizedjegyzékben 1334 végén szereplő *Budulit* – papja neve (Lukács) is arra utal, hogy az 1332-ben adózó Bodok (*Buduk*) eltorzult névalakjával van dolgunk: itt ugyancsak egy bizonyos *Lubasius* (helyesen: *Lukasius*) volt a lelkész.¹⁴⁶ A kerület nyugati határának szerepét viszont tényleg az Olt töltötte be a Tatrang torkolatától a Kormos patak torkolatáig.

A hosszan elnyúló (az Aranyos forrásvidékétől a Kárpát-kanyarig terjedő) és több esperességet, illetve dékáságot felölelő fehérvári főesperesség léte önmagában is az egykor óriási (egész Dél-Erdélyt magába foglaló) Fehér megye mellett érvel, melyből a 12. század folyamán (azaz még a főesperességek megszilárdulása előtt) szakadhatott ki Torda, Küküllő és Hunyad vármegye, továbbá a telegdi és kézdi székelyek földje, valamint a régi szebeni ispánság (azaz a szász Altland) a nekik megfelelő középszintű egyházigazgatási egységekkel együtt. A 13. században már hiába változott jelentékeny módon a világi közigazgatás (pl. a szebeni ispánság kiterjesztése Szászvárosig és Barótig 1224-ben,¹⁴⁷ illetve egyidejűleg a sepsi székelyek áttelepítése), a térség egyházi beosztása már lényegében nem követte, a legfontosabb újdonság a szász dékáságok megjelenése lévén.¹⁴⁸

B) *Az ózdi főesperesség északi és nyugati határa.* A másik problematikus főesperesség déli és keleti határai nem képezik vita tárgyát: erről az oldalról az kétségtől egybeesett a Székelyföld északi határával (mint az alapul vett térképen is). A Kelemen-havasokon és a Maros–Sajó vízválasztón futó északi határ is csak részleteiben módosítandó: itt a Doboka vármegye keleti csücskében fekvő¹⁴⁹ Nagysajó, Jordánfalva (Árdány) és (Sajó-)Sebes egyházi hovatartozása igényel behatóbb vizsgálatot.

Legegyszerűbb a helyzet Sebes (*Zebus*, *Sebus*) esetében: a pápai tizedjegyzékben valamennyi előfordulásakor az ózdi főesperességbe tartozó egyházközségekkel együtt szerepel.¹⁵⁰ Jordánfalvát (*villa Yordani*) mindössze egyszer említik, akkor viszont – térképünk ábrázolásától eltérően – ugyancsak az ózdi főesperesség fizetői között.¹⁵¹ Nehezebb dolgunk van Nagysajó (*Soyo*, *Soyana*, *Soyov Inferior*; *Soyanus Maior*) besorolásakor: ennek Péter nevű papja 1332-ben a dobokai főesperesség papjai között adózott, a második fizetési év elején azonban egy olyan szakaszban jelenik meg, amely nem utal *archidiaconatus*-ra, de az ott szereplő befizetők többsége egyértelműen az ózdi főesperességhez köthető. A harmadik fizetési év első részletének törlesztésekor egy „vegyes” szakaszba került (ózdi papok társaságában), további két alkalommal viszont az ózdi főesperesség plébániái közé.¹⁵² Az előfordulások többsége alapján (tekintve az egyetlen ellenpéldát) akár könnyű szívvel végleg ide is „csatolhatnánk”.¹⁵³ Mivel pedig a Sajó folyó egész felső völgyéből, pontosabban Doboka

¹⁴⁵ Benkő József: *Milkovia sive antiqvi episcopatus Milkoviensis*. Viennae, I–II. 1781. I. 149–150. = Ub V. 112.

¹⁴⁶ MonVat I/1. 134, vö. uo. 106. Tévesen azonosítja Ortway: *Geogr* II. 638; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 605; Juhász: *Székelyföld* 12; Kristó: *Vármegyék* 500; EOkm II. 444 (mutató). Györfly ezúttal is jól döntött, mikor az adatot nem használta fel Bodola említéseinél (vö. ÁMTF I. 827.).

¹⁴⁷ Ub I. 32–35. = EOkm I. 132. sz.

¹⁴⁸ E közigazgatási fejlődésre lásd ÁMTF II. 109–115; Kristó: *Vármegyék* 497–510.

¹⁴⁹ Vö. ÁMTF II. 73, 86. és térképmelléklet (*Dobokavármegye a XIV. század elejéig*).

¹⁵⁰ MonVat I/1. 93, 107 (papja: Gottfried itt plébániája megnevezése nélkül szerepel), 111. Gyakorlatilag mindenki az ózdi főesperességbe sorolja: Ortway: *Geogr* II. 656; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 854; ÁMTF II. 56; EOkm II. 1120–1121. sz.

¹⁵¹ MonVat I/1. 111. A korábbi irodalom tévesen Görgényadorjással azonosította *villa Yordanit*: Ortway: *Geogr* II. 654; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 773; Kristó: *Vármegyék* 510. Györfly György mutatott rá arra, hogy ez az 1319-ben említett *Jordanfoluára*, azaz Árdányra vonatkozik (ÁMTF II. 73.), csakhogy ő a dobokai főesperességbe sorolta (uo. 56.). Véleményét mindkét vonatkozásban átvette: EOkm II. 1067. sz.

¹⁵² MonVat I/1. 100, 109, 122, 130, 138.

¹⁵³ A szakirodalomban is ez a nézet uralkodik: Ortway: *Geogr* II. 656; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 854; ÁMTF II. 56; Kristó: *Vármegyék* 510; EOkm II. 1120–1122. sz.

vármegyének a Királyi kerülettől keletre eső nyúlványából mindössze a fenti három *parochia* ismeretes, az előbbiek alapján adódik a következtetés, hogy ez a – dobokai főesperesség szívéből igencsak távol eső – vidék egyházigazgatási szempontból teljes egészében az ózdi *provincia*hoz tartozott.¹⁵⁴

Lehetséges azonban az is, hogy forrásunk félrevezet bennünket. Ha ugyanis megtekintjük a Doboka vármegye testében enklávét képező Királyi kerület szász falvait (Lekence, Vermes, Tacs, Szentgyörgy, Dipse, Nagyfalva, Zselyk, Szentiván és Fehéregyháza), azok a legváltozatosabb környezetben bukkannak fel a tizedjegyzékben: 1332-ben a beszteceri dékánóság papjaival (Jád, Aldorf) együtt szólítják fel új papjaikat *annata* fizetésére, kissé később viszont az első évi befizetés második részletét a dobokai főesperesség tagjaiként adják meg; a második fizetési év elején az ózdi főesperességhez köthető, a harmadik elején „vegyes” szakaszban jelentkeznek, a későbbiekben viszont részint dobokai, részint beszteceri társakkal (természetesen sohasem egyszerre, hanem hol egyik, hol másik csoportjuk).¹⁵⁵ Sőt nemcsak Királyi egésze, de az egyes egyházközségek sem köthetők egyértelműen egyik vagy másik főesperességhez: ha esetenként a „többségi elv” alapján próbálnánk dönteni, értelmetlen igazgatásföldrajzi zűrzavar lenne az eredmény. Mindez pedig azt a korábbi észrevételemet támasztja alá, hogy a pápai tizedjegyzék szakaszai nem egyes főesperességek papságára, hanem a pillanatnyi lehetőségek nyomán együtt adózó papok csoportjaira vonatkoznak: függetlenül attól, hogy hova tartoztak, Királyi plébánosai egyaránt fizethettek a szomszédos beszteceri dékánóság, a dobokai vagy az ózdi főesperesség papjaival – aszerint, ahogy az adott helyzetben kényelmesebbnek tűnt számukra. Ugyanígy megeshet, hogy a három fenti plébánia valójában Dobokához tartozott, csak az ózdiakkal adózott.

Az ózdi főesperesség mezősi határának ábrázolása más okból támadható. Kőbölkút (*Kubulcuch*), Újlak (*Výlok, Vylak*), Szilvás (*Ziluas, Siluas*), Tuson (*Tusun, Tusink*) ózdi, illetőleg Novaj (*Noe*) és Báld (*Bald*) kolozsi besorolása vitán felül áll (még ha némelyikük csak egyszer fordul is elő).¹⁵⁶ Téves viszont Katona (*Chachana, Kachana, Kathana*) elhelyezése: a pápai tizedjegyzékben mindhárom előfordulásakor ózdi papokkal együtt fizet.¹⁵⁷ Ez eldönti Budatelke és Szentmihálytelke hovatartozását is: bár előbbinek Szűz Mária tiszteletére emelt egyházát nem a tizedjegyzékből, hanem korabeli oklevélből¹⁵⁸ ismerjük (amely persze semmiféle fogódzót nem nyújt egyházi felettesét illetően), utóbbi azonosítása pedig vitatható,¹⁵⁹ elhelyezkedésük alapján csakis az ózdi főesperességbe tartozhattak. Nem lenne kétséges Sármás és Marocháza idetartozása sem, ha

¹⁵⁴ Az 1587–1589. évi dézsmajegyzék ezúttal nem jön segítségünkre, mivel nemcsak e három falut sorolja Doboka „megyébe”, de Kolozs megye keleti részein sem jelzi az Ózdhoz tartozó tizedfizető helyeket, tehát itt a világi közigazgatás szerint csoportosítja anyagát (Jakó: *Dézsmá* 45, 59–61.).

¹⁵⁵ MonVat I/1. 98, 99–100, 104, 109, 120, 122, 130, 139–140, 142.

¹⁵⁶ Uo. 92–93, 95, 104, 109, 120, 122, 127, 130–131, 138. Báldhoz viszonyított fekvése alapján a méhesi Szt. Márton-templom is a kolozsi főesperességbe eshetett (EOkm I. 525. sz.).

¹⁵⁷ MonVat I/1. 105, 109, 131. Igaz, ezek mindegyike „szennyezett” lista, ráadásul az első nyitósora csak a főesperesség régeni dékánóságára utal, a második nem jelez egyházigazgatási egységet (de a befizetők túlnyomó többsége ózdi), a harmadikba pedig a kézdi főesperesség három plébániája ékelődik (lásd Függelék). Azt viszont, hogy Katona Kolozshoz tartozott volna, semmi sem támasztja alá.

¹⁵⁸ EOkm II. 304. sz.

¹⁵⁹ Hagyományosan így oldják fel a tizedjegyzékben egyszer előforduló (MonVat I/1. 93) *villa Michaelist*: Ortway: *Geogr* II. 655; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 851. Györfly viszont ezt, ahogy az ugyanitt említett *villa Dominic* is, Sármás egy-egy részével azonosítja, melyek Zsuki Mihály és Domokos osztozkodása nyomán alakultak ki (ÁMTF III. 369., lásd még EOkm II. 1120. sz.). De mivel ő maga is megjegyzi, hogy Sármáson csak egyetlen templom állt (vö. uo. III. 482. sz.), továbbá mert *villa Michaelis* német nevű papját (Henchmann) nehéz elhelyezni ennyire távol a beszteceri–régeni szász tömbtől, a régi álláspontot elfogadhatóbbnak tartom. *Villa Dominici*, ha a szöveggörnyezet valóban földrajzi utalásokat is hordoz, szintén keletebbre, valahol Teke körül fekehetett: ez esetben talán Oroszfájával azonos, melynek vélhetően a 14. század elején élt birtokosát Domokosnak hívták (csak fiát említik, 1321-től, uo. II. 397, 839, III. 429. sz.).

azonosításuk nem volna több mint bizonytalan.¹⁶⁰ Végső soron akkor nyújtjuk a legkisebb hibafelületet, ha azt állítjuk, hogy az ózdi főesperesség nyugati irányban legalább a Katona–Tuson vonalig terjedt. Az, hogy (Mező-)Szombattelke, (Pusztá-) Kamarás, Sármás és Morucháza hozzá tartozott-e, mai ismereteink szerint nem dönthető el.¹⁶¹

A Görgényi-havasoktól a Mezőség szívéig terjedő, Torda és Kolozs (sőt talán Doboka?) megyék keleti harmadát felölelő ózdi főesperesség eredete még tisztázatlan. A szakirodalom egyhangú, bár igencsak szűkszavú álláspontja szerint az egyetlen olyan erdélyi egyházigazgatási egységről van szó, amely mögött nem állt megfelelő világi intézmény, mivel „e gyepűelvi területen az egyházi szervezés [...] megelőzte a megyei keretek kialakulását, s amikor keleti irányú terjeszkedésük során Kolozs és Torda megye elérték e vidékre, már készen találták itt az ózdi archidiaconatusot”.¹⁶²

Fel szeretném azonban hívni a figyelmet arra, hogy az 1300 körüli évekből két, egymástól független forrás is *in comitatu de Ozd* említ bizonyos falvakat (Septér, ill. Uzdiszentpéter, Komlós, Rücs stb.).¹⁶³ Igaz, a *comitatus* kifejezés sokféleképpen fordítható: jelenthet kíséretet, ispáni tisztséget vagy valami területi szervezetet, melynek élén ispán áll (vármegye, várispánság, erdőispánság, magánuradalom, etnikai különkormányzat, esetleg főesperesség).¹⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy esetünkben csak az utóbbi jelentéstartomány jöhet számításba. Ezen belül a várispánságról vagy erdőispánságról nem lehet szó, mert ezek minden tartozéka királyi föld kellett volna legyen – a szóban forgó oklevelekben viszont magánbirtokok szerepelnek. A kifejezés mégsem rejthet egy kiterjedt magánuradalmat, mert a két oklevél más-más családok (Kán nb. László, ill. Agmánd nb. nemesek) birtokaira vonatkozik. Egyházi közigazgatási egységre nem szokás hivatkozni közönséges birtokügyletek során. Az etnikai különkormányzat gondolata csábító lehet, ha a térségben a 13. században kialakult, Radnától Régenig húzódó szász települési tömbre, továbbá (analógiaként) a szebeni és a székely ispánságra gondolunk, de az alaposabb vizsgálat után ezt a feltevést is el kell vetni: az ózdi főesperesség területe (ami alapfeltevésünk szerint nagyjából jelzi a *comitatus* kiterjedését is) nem foglalta magába a legkorábbi letelepült szászok falvait (Beszterce vidékét), ugyanakkor a Mezőségen és a Felső-Maros völgyében egy sor magyar helységre is kiterjedt.¹⁶⁵ Nem marad más lehetőségünk,

¹⁶⁰ Régebben a *Sarov minor* névalakot vonatkoztatták Kissármásra (Ortvay: *Geogr* II. 656; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 854.), noha az bizonyíthatóan Kissajót rejti (vö. ÁMTF II. 369.). Györffy Sármásra vonatkozó véleményét és annak kritikáját lásd az előző jegyzetben. Marocházával ő a többször előforduló (MonVat I/1. 93, 111, 130) *villa Marcit* azonosítja (ÁMTF II. 363.), de ezt aláassa a pap német neve (Henrik) és az a tény, hogy mindig Fülöp, Monor és Banyica társaságában említik. Mivel 1322-ben Szokolnak volt Márk nevű birtokosa (EOkm II. 433. sz.), lehetségesnek vélem, hogy inkább e faluról van szó.

¹⁶¹ Korábban pontosabb választ véltek adni e kérdésre, mikor a kolozsi papok közt adózó Illés Zeeg-i plébános plébániáját Céggel azonosították (Ortvay: *Geogr* II. 656; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 695; Kristó: *Vármegyek* 512.). Bár a névalak ezt támogatná, az a tény, hogy a későbbiekben itteni katolikus templomról nem tudunk, az együtt felsorolt helységek, a plébánosi rang és az átlagnál nagyobb pápai tized Györffyt igazolják, aki mindezt Szék mezővárosra vonatkoztatta, még ha az valójában a dobokai főesperességben feküdt is (ÁMTF II. 88; vö. még EOkm II. 1067. sz. és a mellékelt térképpel).

¹⁶² Kristó: *Vármegyek* 510; lásd még ÁMTF III. 332–333., ahol a főesperesség megszervezését Györffy a 12. századra teszi.

¹⁶³ [1296]: DL 31128 = EOkm I. 546. sz.; [1303u]: DL 30591^v = EOkm II. 24. sz. (ez utóbbiból kimaradt a megye megnevezése). Az adatok (részben) korában is ismertek voltak (ÁMTF II. 333, 360, 373; Kristó: *Vármegyek* 232, hibás, 1360 körüli keltezéssel), de sem Györffy, sem Kristó rájuk adott magyarázatát nem tudom elfogadni.

¹⁶⁴ Vö. *Lexicon latinitatis mediæ aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. Főszerk. Harmatta János. Kiad. Boronkai Iván – Bellus Ibolya – Szóvák Kornél. I–V. Bp. 1987–1999. II. 197; Kristó: *Vármegyek* 122–137. Az ‘esperesi megye’ jelentésre lásd ÁMTF III. 333.

¹⁶⁵ A szász településterületet végső soron a régeni dékánsg kiterjedése mutatja (lásd II. közlemény), hiszen ezt maguk a szász papok hozták létre autonóm szervezetükként

mint közönséges területi-közigazgatási egységként, azaz vármegyeként értelmezni a vitatott *terminust*. Még akkor is, ha egyébként valóban nincs adatunk sem ózdi ispánokra vagy várra, sem itteni várföldekre vagy szolgálonépekre.¹⁶⁶

Ózd megye megszervezését településtörténeti megfontolások alapján leginkább a 12. század végére tehetjük:¹⁶⁷ korábban aligha települt be ez a határvidék, 1228-ra viszont a benépesedés már jócskán előrehaladt, hiszen a Felső-Maros mentén csaknem minden falu létezett.¹⁶⁸ Maga a főesperesség először ugyan csak 1277-ben fordul elő forrásainkban,¹⁶⁹ ez a késés azonban az erdélyi írásbeliség lassú kibontakozását ismerve nem meglepő. Ózd megyét valószínűleg 1303 és 1318 között számolták fel, mivel e dátum után a főesperesség területén fekvő helységeket már Kolozs, illetve Torda vármegyében említik.¹⁷⁰ El kell azonban ismernünk, hogy így is nehéz elképzelni, e zavaros korszakban mikor keríthetett sort I. Károly király erre a nagyméretű átszervezésre.

C) *A kolozsi főesperesség határai*. A kolozsi *archidiaconatus* kiterjedését illetően is akad néhány megjegyzésem. Keleti határát az ózdi főesperesség kapcsán már megpróbáltam tisztázni. A déli tekintetében nagyrészt egyetértek a kiindulópontként szolgáló térképpel, miszerint ezek egybeestek a vármegyehatárral. Itt csupán Léta hovatarozása okoz gondot, amit térképünk a tordai főesperességben ábrázol. Ez viszont nem igazolható: papja a pápai tizedjegyzékben egyetleneszer szerepel, egy „vegyes” szakaszban, fehérvári és kolozsi papok között.¹⁷¹ A települést Kolozshoz köti az a tény is, hogy az itt fekvő vár a 14–15. században általában a kolozsi ispán *honorjához* tartozott,¹⁷² ide helyezi az 1587–1589. évi dézsmajegyzék is¹⁷³ (véltetően egyházigazgatási alapon, mert a 15. század közepétől Létát már gyakran Torda megyéhez számították¹⁷⁴). Indokoltabb tehát, ha a létai uradalom területét (azaz a Hesdát patak forrásvidékét) egyháziilag is a kolozsi főesperességhez számítjuk, ami egyébként tartozéka, Szentlászló esetében eddig is egyértelmű volt.¹⁷⁵

A kolozsi főesperesség nyugati határa (mely egyúttal egyházmegyei határ is volt, hiszen a Sebes-Körös és az Almás forrásvidéke a váradi püspökséghez tartozott) követte a megye 14. század eleji határait.¹⁷⁶ Itt Almás helyzete ellentmondásos: egy sor, a premontrei rendhez köthető forrás szerint az erdélyi egyházmegyében (tehát a kolozsi főesperességben) feküdt (1235, 1238, 1294, 1320),¹⁷⁷

¹⁶⁶ ÁMTF III. 333. Érdemes megemlíteni ugyanakkor, hogy az Árpád-korból egyetlen hunyadi ispánt sem ismerünk, mégsem vonható kétségbe az itteni vármegye léte (vö. uo. Kristó: *Vármegyék* 505.).

¹⁶⁷ A hasonló települési helyzetben levő telegdi és kézdi székelyek is ekkor kerülhettek a mai Székelyföldre (lásd fent).

¹⁶⁸ Ub I. 47–49. = EOkm I. 152. sz. Említve van Széplak, Magyaró, Vécs, Szakál, Lövér, Régen, ellenben még földrajzi név formájában sem fordulnak elő a későbbi fontos szász központok (Dedrád, Bátos, Ludvég, Teke stb.), ami ugyancsak arra utal, hogy ezek későn érkeztek a térségbe, és Ózd megye nem számukra lett létrehozva.

¹⁶⁹ EOkm I. 349. sz.

¹⁷⁰ Budatelke (1318), Szentmihálytelke (1322), Tuson és Marocháza (1325), Szilvás, Örményes és Septér (1329), Szentgyörgy (1334), Ölyves (1338), Báni, Akna és Komlód (1339) kolozsi, Majos (1323), Toldalag (1334), Póka-keresztúr (1340k) tordai birtokként (EOkm II. 304, 426, 461, 524, 644, 814, 824, 982, 1028/2, 1048. sz.). Igaz, Majos már 1256-ban Torda megyében fekszik (uo. I. 223. sz.), ez a tény viszont nem feltétlenül cáfolja gondolatmenetünket, hiszen Majos az ózdi, tordai és telegdi főesperességek határvidékén van.

¹⁷¹ MonVat I/1. 119.

¹⁷² Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I–II. Bp. 1996, I. 249, 358.

¹⁷³ Jakó: *Dézsmá* 53.

¹⁷⁴ Lásd Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. (A Hunyadiak kora Magyarországon VI–VIII, IXc.) Bp. 1890–1913. (a továbbiakban: Csánki) V. 673.

¹⁷⁵ MonVat I/1. 95, 103, 139. Léta eléggé félreesett a tordai főesperesség többi plébániájától, amelyek inkább annak központi részén tömörültek. A legközelebbi tordai szomszédja Jára is távolabb volt, mint a kolozsi főesperességhez tartozó szomszédok Szentlászló, Oláhfenes, Szászfenes, Gyalu, Lóna stb.

¹⁷⁶ Ezekre lásd ÁMTF III. térképmellékletét (*Kolozsvármegye a XIV. század elejéig*).

¹⁷⁷ EOkm I. 176. sz.; Theiner I. 161–162. = EOkm I. 187. sz.; ÁMTF I. 593.

ellenben a váradi püspökség 1291–1294 között kelt dézsmajegyzéke, a pápai tizedjegyzékek és az 1587–1589. évi fejedelmi dézsmajegyzék a váradi püspökség kalotai főesperességében említi,¹⁷⁸ és világi szempontból is Bihar megyei fekvése adatolható (1249).¹⁷⁹ Ez esetben érdemes a hazai vagy legalábbis helyszíni tapasztalatok alapján kelt forrásoknak hitelt adni és Almást, ahogy a térkép is teszi, a váradi egyházmegye tartozékként kezelni.¹⁸⁰

Az ábrázolás szerint északon a kolozsi egyházi határ két helyen is átlépte a világit: (Magyar-) Zsombor és Macskás esetében¹⁸¹ – ami alighanem téves állítás. A hiba leginkább a második esetben nyilvánvaló: a mai Magyaracskáson (*Mockas, Mochkas*) álló Szt. Márton-templom papja 1332-ben és 1334-ben kifejezetten a dobokai főesperesség papjaival adózik.¹⁸² A második évi első befizetését egy a káptalan tagjaira vonatkozó, de „szennyezett” szakaszba jegyezték be, 13, többnyire kolozsi illetékességű pap közé, akik nyilván tévesen kerültek ide – ezért ez egyszeri adat kevésbé nyomhat a latban az előzőekhez viszonyítva.¹⁸³ Nehezebb igazságot tenni Zsombor esetében, melynek papja az első évi első részletet a kolozsi, a második részletet a dobokai főesperesség tagjai között törlesztette, míg a harmadik év elején egy „vegyes” listában, de a dobokai Esküllő társaságában szerepel.¹⁸⁴ Ezért – figyelembe véve a világi közigazgatást is, illetve azt, hogy az Almás völgyéből egyetlen kolozsi főesperességbe tartozó egyházközséget sem ismerünk – most is inkább a dobokai besorolás felé billen a mérleg.¹⁸⁵

A késő középkori Kolozs vármegye csupán középső részére kiterjedő kolozsi főesperesség így a megye 12. századi állapotát tükrözi, mely aztán – mint láttuk – 1315 körül kiterjedt a korábban gyéren lakott keleti gyepeülvére (tehát az ózdi főesperesség északi felére), majd elnyerte klasszikus alakját, mikor 1361/1362-ben hozzácsatolták a kalotaszegi medence nagy részét felölelő sebesvári uradalmat is.¹⁸⁶

¹⁷⁸ EOkm I. 501. sz.; MonVat I/1. 76, 84, 89; Jakó: *Dézsmá* 64.

¹⁷⁹ DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 427–428. = EOkm I. 209. sz.

¹⁸⁰ Esetleg elképzelhető az is, hogy az egyházmegye határa mentén fekvő falu maga a váradi püspökségbe esett, míg a külterületén (vagy tágabb környezetében?) fekvő monostor már az erdélyibe... Sajnos a monostor régészeti nyomait, amelyek alátámaszthatnák vagy cáfolhatnák e hipotézist, mindeddig nem találták meg. Vö. Körömdi Tamás: *A premontrei rend meglepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig*. Turul 74/2001. 104.

¹⁸¹ A szakirodalom is inkább kolozsi egyházas helyeknek tekinti őket: Ortway: *Geogr* II. 649; Beke: *Erdélyi egyházmegye* 691, 694; Kristó: *Vármegyék* 485, 512; EOkm II. 1066–1068, 1110, 1112. sz. (utóbbi kettő Macskást Dobokába számítja).

¹⁸² MonVat I/1. 100, 128. A Doboka vármegyében fekvő Macskás templomának titulaturájára: *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár*. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. (1301–1359). Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. Bp. 1878–1920. (a továbbiakban: AOkm) VII. 146–147. = EOkm II. 161. sz. Meg kell azonban jegyezni, hogy Macskás egy része Kolozs megyébe esett (vö. AOkm VII. 145. = EOkm II. 207. sz.), ami kettős kötődését is magyarázza.

¹⁸³ MonVat I/1. 113. Láthattuk, hogy Kristó és az EOkm II. kötete is a dobokai főesperességhez sorolja, ahogy Györfly is (ÁMTF II. 56, 78–79.).

¹⁸⁴ MonVat I/1. 95, 100, 119. Papjai (Márk, Kelemen) neve alapján megkülönböztetendő a megye keleti végében fekvő (Szász-)Zsombortól, ahonnan végig Konrád német pap fizet, mindannyiszor a dobokai főesperesség tagjaként (uo. 100, 112.).

¹⁸⁵ Vö. még ÁMTF II. 56, 94. Magyarzsombort 1320-ban és 1345-ben említik Doboka megyében (EOkm II. 362, III. 254. sz.); Kolozsban egyszer sem. Meg kell jegyezni azonban, hogy 1587–1589-ben kolozsi tizedfizető helységek közt szerepel (Jakó: *Dézsmá* 54.).

¹⁸⁶ A megye terjeszkedésére Kristó: *Vármegyék* 511–512. A sebesvári uradalom áthelyezésére Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*. Századok 116/1982. 903 (85. jegyzet is). A megye késő középkori kiterjedésére Csánki V. 251–252.

Függelék

A pápai tizedjegyzék erdélyi számadásainak szerkezete

dék. = dékánuság

fesp. = főesperesség

ker. = kerület

// = a fizetési egységet az egyes tételekhez hasonlóan *item* vezet be

[] = elmaradt a fizetési egység megnevezése, de kötőszó vagy dátum utal az új bejegyzésre

<> = beékelve egy másik egység tételei közé, de megnevezve

* = kismértékben (< 10%) „szennyezett” szakasz

** = közepesen (10–25%) „szennyezett” szakasz

*** = nagymértékben (>25%) „szennyezett” szakasz

(*) = földrajzi közelséggel magyarázható szennyeződés

_ = szakasz végére eső „szennyeződés”

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szenyvezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
Tordai fesp. ¹⁸⁸	1332.III.1.	I/1	-	28	90–91.
Fehérvári fesp. ¹⁸⁹	1332.III.3.	I/1	-	39	91–92.
Ózdi fesp. ¹⁹⁰	1332.III.4.		-	42	92–93.
[Szászvárosi dék.]	1332.III.5.		-	8	93–94.
/Sebesi dék. ^{191/}			(*) ¹⁹²	20	94.
Hunyadi fesp. ¹⁹³			-	8	94.
Kolozsi fesp.	1332.III.8.		(*) ¹⁹⁴	16	94–95.
Springi dék. ¹⁹⁵			-	15	95.
Küküllői fesp.			-	33	95–96.
Telegdi fesp.[: Maros]		I/1	-	40	96–97.
Besztercei dék. ¹⁹⁶	1332.IV.1.		-	16	97.
Dobokai fesp.	1332.IV.8.	I/1	-	16	98.
Szolnoki fesp.			-	1	98.

¹⁸⁷ Beleértve a „szennyezéseket” is.

¹⁸⁸ A tordai pap révén, Benedek telegdi főesperes és Tamás örkanonok kezébe.

¹⁸⁹ Az enyedi pap és fehérvári esperes révén, egyik *subcollector* kezébe.

¹⁹⁰ János ózdi főesperes révén.

¹⁹¹ Michael kelneki plébános és sebesi dékán révén.

¹⁹² Berve a springi dékánuságból.

¹⁹³ Benedek dévai plébános és hunyadi esperes révén.

¹⁹⁴ Zsombor a dobokai főesperességből.

¹⁹⁵ Konrad bervei plébános és egykori springi dékán révén.

¹⁹⁶ János domonkos szerzetes révén.

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szeny-nyezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
annatak ¹⁹⁷	1332.IV.23. +V.10. e	-	-	4	98.
Krasznai fesp. ¹⁹⁸	1332.V.20.(?)		-	1	98.
Fehérvári fesp. ¹⁹⁹	1332.VI.6.	I/2	(**) ²⁰⁰	24	98–99.
Szászvárosi dék. ²⁰¹	1332.VI.15.	I/2	(*) ²⁰²	8	99.
Springi dék.	?+1332.IX.29	I/2	-	5	99.
<i>subcollector</i> ? <i>bejegyzés</i>		-	-	3	99.
Dobokai fesp.	?+1332.V.22.?	I/2	(*) ²⁰³	31	99–100.
[Sebesi dék.]	1332.VII.15.	I/2	* ²⁰⁴	22	100–101.
Tordai fesp.	1332.VII.15.	I/2	* ²⁰⁵	32	101–102.
Küküllői fesp. + <Springi dék.>		I/2 I/2	-	36 1	102–103. 102.
Kolozsi fesp.		I/2	-	20	103.
Telegdi fesp.[: Ma- ros] ²⁰⁶		I/2	(*) ²⁰⁷	5	103.
Besztercei dék.		I/2	-	9	103–104.
Szolnoki fesp.		I/2	-	16	104.
Ózdi fesp.: Régeni dék.	1332.VIII.17.	I/2	(***) ²⁰⁸	15	104–105.
Székeskáptalan	1332.VIII.4.	I/2	* ²⁰⁹	12	105.
Kézdi fesp. ²¹⁰	1332.VIII.15.	I/2	-	17	105.
[Fehérvári fesp.:] Sepsi ²¹¹	1332.VIII.16.	I/1–2	-	26	106.
vegyes ²¹²				19	106–107.

¹⁹⁷ A *subcollectorok* felszólítanak 3 új papot, és 3 másikat megidéznek.

¹⁹⁸ [Tamás] örkanonoknak és társainak.

¹⁹⁹ Mátyás mihálcfalvi plébános és fehérvári esperes révén.

²⁰⁰ Buzd, Monora, Sorostély és Pókafalva springi (és selyki?) dékánásgból.

²⁰¹ Sigurmann romoszi plébános és szászvárosi dékán révén.

²⁰² Déva a hunyadi főesperességből.

²⁰³ Nagysajó az ózdi (?) főesperességből.

²⁰⁴ Ida és Péntek az ózdi főesperességből.

²⁰⁵ Méra (?) plébános a kolozsi (?) főesperességből.

²⁰⁶ Romanus székelyvásárhelyi pap és telegdi esperes révén.

²⁰⁷ Lövete a főesperesség erdőháti kerületéből.

²⁰⁸ Újlak, Örményes, Tuzson és Katona az ózdi főesperességben, de nem a régeni dékánásgban feküdt.

²⁰⁹ Nagyfalu papja nem a káptalan tagja.

²¹⁰ Dico dálnoki pap és kézdi esperes révén.

²¹¹ Paulus Priscianus *magister* révén a *subcollectorok* kezébe.

²¹² [Tamás] örkanonok kezébe.

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szenyvezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
[Ózdi fesp.]		I/2	-	14	107.
Hunyadi fesp.			-	3	107.
Ugocsi fesp.	1332.V.21.?	I/1–2	-	14	107–108.
Szatmári fesp.	1332.V.21.?	I/1–2	-	25	108.
[Ózdi fesp.]	1332.X.21.	II/1	(*)** ²¹³	40	109.
Fehérvári fesp.		II/1	-	19	109–110.
Tordai fesp.		II/1	-	18	110.
Kolozsi fesp.			-	1	110.
Szászvárosi fesp.			-	8	110–111.
Sebesi dék.			-	1	111.
Springi dék.			-	5	111.
Besztercei dék.			-	11	111.
Küküllői fesp.			-	1	111.
Ózdi fesp. (2.)			-	13	111.
[Fehérvári fesp.:] Sepsi			-	13	111–112.
Telegdi fesp.: Csík			-	15	112.
/Hunyadi fesp./			-	1	112.
Dobokai fesp.			-	3	112.
Székeskáptalan ²¹⁴	1332.XI.1.		*** ²¹⁵	22	112–113.
Kolozsi fesp. ²¹⁶	1333.VI.24.		(*) ²¹⁷	6	113.
/Fehérvári fesp.: Selyki dék./	1333.VII.1.		-	2	113–114.
/Kolozsi fesp.(2.)/			-	2	114.
/Kézdi fesp./			-	2	114.
/[Kolozsi fesp.] (3.)/	1333.VII.17.		-	6	114.
/Szolnoki fesp./	1333.VII.17.		* ²¹⁸	17	114.
Dobokai fesp.	1333.VII.17.		-	10	114–115.
[Telegdi fesp.:] Erdőhát	1333.VII.22.	II/1–2	* ²¹⁹	32	115–116.

²¹³ Désakna a szolnoki, Altorja és Polyán a kézdi, Dipse és Szászszentgyörgy a dobokai, Vingárt, Dálya, Kútfalva.

²¹⁴ Tamás örkanonok kezébe, Benedek [főesperes] házában, *subcollector*-társai előtt.

²¹⁵ A tételek második felét 13 plébánia teszi ki a kolozsi főesperességből.

²¹⁶ [Tamás] örkanonok és Benedek *magister* [főesperes] *subcollectorok* kezébe.

²¹⁷ Bonchida a dobokai főesperességből.

²¹⁸ Ceked a tordai főesperességből.

²¹⁹ Sárd a fehérvári főesperességből 1333.VIII.9-i dátummal és Szentmihály a tordai főesperességből, továbbá *subcollector*i említés a régeni dékánság 6 [soros?] nem részletezett regisztrumáról.

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szenyvezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
[Telegdi fesp.:] Csik	[1333.VII.22.?)		-	16	116.
[Kézdi fesp.]	1333.VII.28.?)		-	8	116.
Szatmári fesp.	1333.VIII.9.	II/1–2	-	17	116–117.
<i>subcollectori bejegyzés</i> ²²⁰				1	117.
annaták	1333.IX.9.	-	-	1	117.
tizedbérlet	1333.VIII.13.	-	-	4	117.
Hunyadi fesp.	1333.VIII.22.		-	2	117.
<i>Collectori összegzés</i>	1336.IV.24.				117.
Székeskáptalan	1333.X.31.	III/1	-	11	118.
Besztercei dék.	1333.X.31.	III/1	-	15	118–119.
vegyes		III/1	-	78	119–121.
Szászvárosi dék. ²²¹	1333.XI.4.		*** ²²²	11	121.
/[Fehérvári fesp.]/	1333.XI.8.		-	1	121.
/Springi dék./	1333.XI.8.		(*) ²²³	15	121.
/Ugocsai fesp./			-	8	121–122.
/[vegyes]/			-	50	122–123.
[Sebesi dék.]			-	10	123.
Székeskáptalan	1334.V.5.+27.+ VII.21.+XI.1.	III/2	-	16	123–124.
Sebesi dék.	1334.V.5.+ VIII.14.	III/2	-	21	124–125.
Springi dék.		III/2	(*) ²²⁴	12	125–126.
Szászvárosi dék.	1334.V.5.	III/2	(*) ²²⁵	9	126.
Sepsi (recte: Kézdi) fesp.		III/2	-	14	126.
Szolnoki fesp.	1334.VI.29.	II–III	-	19	126–127.
Kolozsi fesp.	1334.V.5.	III/2	-	18	127.
Tordai fesp.	1334.V.5.	III/2	-	24	127–128.
Dobokai fesp.		III/2	-	15	128.

²²⁰ Benedek főesperes összegzi a [Tamás] örkanonok távollétében átvett tizedeket.

²²¹ Sigurmann romoszi plébános és szászvárosi dékán révén.

²²² Kolozsvár és Dezmér a kolozsi, Bonchida a dobokai főesperességéből.

²²³ Giesshübel a sebesi dékánsgából, (Nagy-)Enyed a fehérvári és Lekence a dobokai főesperességéből.

²²⁴ Giesshübel a sebesi dékánsgából.

²²⁵ Sárd a fehérvári főesperességéből.

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szenyvezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
Besztercei dék.	1334.[V.5.] + VII.9.	III/2	-	15	129.
Fehérvári fesp.	1334.V.5.	III/2	(*) ²²⁶	27	129–130.
Ózdi fesp. + <Kézdi fesp.>			* ²²⁷	33 3	130–131. 130.
Telegdi fesp.: Maros			-	39	131–132.
<i>subcollector</i> <i>bejegyzés</i>				4	132.
[Telegdi fesp.:] Csík			-	16	132.
Telegdi fesp.: Erdőhát			-	32	132–133.
Fehérvári fesp.: Sepsiker.			-	22	133–134.
[Hunyadi fesp.]	1334.IX.25.		-	2	134.
Szatmári fesp.	1334.X.18.	III/1–2	-	25	134.
Ugocsai fesp.	1334.X.18.	III/1–2	-	19	134–135.
<i>Collector</i> <i>összegzés</i>	<i>1336.IV.24.</i>				135.
Székeskáptalan	1334.XI.1.	IV/1	(*) ²²⁸	11	135.
Fehérvári fesp. (+) Springi dék.		IV/1	(***) ²²⁹	26	136.
Fehérvári fesp.	1336.? +IV.21.	IV/2+ V/1	-	8	136.
[Springi dék.]	[?]	V/?	-	5	137.
<i>Subcollector</i> <i>bejegyzések</i> ²³⁰	1334.IV.30.	-	-	4	137.
Sebesi dék.	1334.XI.1.	IV/1	-	4	137.
Tordai fesp.		IV/1	-	11	137.
Ózdi fesp.		IV/1	-	34	138.
Kolozsi fesp.		III!/1	-	20	138–139.
Dobokai fesp.		IV/1	-	4	139.
/Szolnoki fesp./			-	1	139.
Besztercei dék.		IV/1	(**) ²³¹	15	139–140.
Szászvárosi dék.		IV/1	-	8	140.

²²⁶ Muzsna a medgyesi dékánságból.

²²⁷ Alparét a szolnoki főesperességből.

²²⁸ Igen papja nem a káptalan tagja.

²²⁹ 15 plébánia a fehérvári főesperesség törzsterületéről.

²³⁰ János fehérvári főesperes és Tamás örkanonok részéről.

²³¹ Lekence és Dipse a dobokai fő esperességből (ill. a királyi dékánságból?).

Befizető egységek neve	Befizetési időpont	Adózási év/részlet	„Szenyvezések”	Bejegyzések száma ¹⁸⁷	Oldalszám
Szászvárosi dék.	1336.[IV.24.e]	V/1–2 + VI/1	-	4	140.
Telegdi fesp.: Maros			-	31	140–141.
vegyes				28	141–142.
[Besztercei dék.]	[1336.IV.24.e?]	[IV?]/2	-	17	142.
Székeskáptalan	1335.	V/[?]	-	2	142.
Ózdi fesp.	1335.[?]		-	1	142.
/[vegyes]/				3	142.
Sebesi dék.		V/1–2	-	19	142–143.
<i>Collectori összegzés</i>	<i>1336.IV.24</i>				143.
Szebeni prépostság	1337.	I–IV.?	-	27	143–144.
Püspök		I–VI.	-	1	144.
<i>Collectori végösszegzés</i>					

Borders of Ecclesiastical Administration in the Medieval Transylvania (Part 1)

Keywords: medieval Transylvania, history of church, papal tithe, archdeaconate, borders

In a positivist manner, this study tries to correct and to enlarge our knowledge about Transylvanian church administration and its references to historical geography, still confused even after a century of scientific investigation.

Chapter 1 summarizes the results of the special literature concerning the medieval ecclesiastical borders: their coincidence with the borders of early lay administration (shires, respectively villages) and their conservative (hardly changing) character. Due to these characteristics, lay analogies and data from different periods of Hungarian Middle Ages can be used in our investigation.

In chapter 2.2 the author analyses in detail the most important historical source of the theme: the list of papal tithe from 1332–1337. He deals with the careers of tax-collectors, reveals the procedure of collecting and hereby the steps of the list's birth. He considers, that the *subcollectores* from the Transylvanian diocese didn't visit the spot: the local priesthood (belonging usually, but not exclusively to the same ecclesiastical unit) sent his duty twice a year by their elected principals (usually deans). The notes brought by these, containing the names of taxpayers, meant the primary components of the list, which gained its final form through a long process of editing. Meanwhile, being copied twice (by *subcollectores*, then in the office of the chief-collector), the names of taxpayers and of parishes became deformed, and their order several times corrupted – so, that they should be used carefully in reconstructing the church administration of that time.

Using these general aspects and setting out from the newest map of Transylvanian diocese, chapter 2.3 contains rectifications to the borders of three archdeaconate: Alba/ Fehérvár, Ozd/ Ózd and Cluj/Kolozs. The author shows, that the first one included (in a single block) not only the territory of late medieval Alba/Fehér shire, but even the northern half of Saxon regions and a part of Hunedoara/Hunyad shire and of Secuime/Székelyföld. He proves that

every Transylvanian archdeaconate was founded before 1224, and all of them – even Ózd – had an equivalent shire or county (shire Ózd had disappeared between 1303 and 1318). After 1224 the changes in lay administration didn't result a new archdeaconate any more, at most a new *decanatus*, staying on the lower level of church hierarchy.

The following part 2 of the study will examine the ecclesiastical jurisdiction and borders from the area of Saxon settlements.

W. Kovács András

Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben

Az utóbbi években látványosan megnőtt a kutatói érdeklődés a középkori Magyarország vármegyéi iránt.¹ Az erdélyi megyék középkori archontológiájának összeállítása² alkalmat teremtett több, az erdélyi megyei tisztségviselőkkel kapcsolatos eddig tisztázatlan kérdés vizsgálatára. Ezek közül az alábbiakban a szolgabírák területi megoszlását vesszük szemügyre.

A szolgabírák a 14. század elejére egész Magyarország területén és Erdélyben is kialakuló nemesi vármegye legfontosabb, a vármegye nemessége által választott tisztségviselői. Számuk Erdélyben vármegyénként kettő, az Erdélyen kívüli vármegyékben pedig – néhány kivétellel – általában négy. Magyarországon a király, Erdélyben pedig a vajda által kinevezett ispánnal (olykor ennek helyettesével, az alispánnal együtt) képviselték a megyét és alkották annak törvényszékét,³ a *sedes iudiciariát*, rövidebb nevén a *sedriát*.

Erdélyben, akárcsak Magyarország más részein, a szolgabírák mindig abban a vármegyében birtokosok (vagy abban a vármegyében *is*), ahol ezt a tisztséget viselik.⁴ Ez olyan kivételes esetekben is feltételezhető, amikor nincs erről közvetlen adatunk. Az alábbiakban ezekről a kivételekről lesz szó, ugyanis legtöbb szolgabíróról a lakóhelyére vagy birtokára utaló neve kétséget kizáróan elárulja, hogy melyik vármegyéből való. Hesdái Imrének (Kolozs vm., 1462–1466) nemcsak neve mutatja, hogy a Doboka vármegyei Hesdát birtokosa, hanem erről konkrét adattal is rendelkezünk.⁵ Ő azonban valószínűleg a Kolozs vármegyében is birtokos frátai Hesdái család tagja,⁶ így itt is szolgabírává választhatták. Fürményesi Mihályról (Doboka vm., 1379–1380) tudjuk, hogy a középszolnoki Fürményes birtokosa⁷ – róla csak feltételezhetjük, hogy birtokai voltak Dobokában is. Ugyanígy Tamás fia Miklós (Kolozs vm., 1358–1359) talán Kolozs vármegyében volt birtokos, de egyelőre

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományos Kutatásért Program és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram K 78324 TRT sz. pályázatának támogatásával.

¹ A témához kapcsolódó legfontosabb munkákat, közöttük az elmúlt évek termését is felsorolja Tringli István: *Mezők a középkori Magyarországon. = Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Bp.–Piliscsaba 2009 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. sz. – *Analecta Mediaevalia* III.). 487–518.

² W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája.* (Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban, Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, sajtó alatt). Az alább idézett archontológiai adatok ebből valók.

³ Engel Pál: „Szolgabíró”, címszó in: *Korai Magyar Történeti Lexikon.* Főszerkesztő Kristó Gyula. Szerkesztők Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 654.

⁴ Ugyanez figyelhető meg Magyarország más vármegyéiben is, így például Szabolcs vagy Tolna vármegyében, lásd C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban.* Nyíregyháza 2008. (a továbbiakban: C. Tóth: *Szabolcs*) 65; Szakály Ferenc: *Tolna vármegye középkori szolgabírái.* (Esettanulmány). Történelmi Szemle XXXIX(1997). 3–4. sz. 418.

⁵ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.* I–II (1289–1556). Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 17., a továbbiakban: *KmJkv*) I. 1646. sz. ([1461]. XI. 27.)

⁶ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I–III, V. Bp. 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt. VI–VIII, IXc, a továbbiakban: *Csánki*) V. 501.

⁷ *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanias illustrantia.* Erdélyi Okmánytár. *Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* I. (1023–1300) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zsigmond. Bp. 1997. II. (1301–1339) Jegyzetekkel regesztákban közlése Jakó Zsigmond. Bp. 2004. III. (1340–1359). Regesztákban jegyzetekkel közlése Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. Bp. 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II: Forráskiadványok 26, 40, 47., a továbbiakban: *CDTrans*) III. 1013. sz. (1358. V. 8.)

csak egy olyan *Járai* Tamás fia Miklósról tudunk, akit 1356-ban egy Doboka vármegyei egyezség kapcsán említenek,⁸ ám nevéből ítélve Torda vármegyei birtokos. Girolti Miklós (Doboka vm., 1495, 1505) Belsőszolnok megyei család tagja, és családjának másik öt tagja valóban ez utóbbi vármegyében volt hosszabb-rövidebb ideig szolgabíró,⁹ viszont őről tudjuk, hogy a Doboka vármegyei Alsótőkön is birtokolt.¹⁰ A Macskási család három tagja Doboka vármegyében volt szolgabíró, egy pedig Kolozs vármegyében. Ez azzal magyarázható, hogy a Doboka és Kolozs vármegye határán fekvő, több eltérő előtaggal megkülönböztetett Macskás nevű faluban birtokoltak. Doboka vármegyei szolgabírák voltak a Macskásiak közül Damján (1513–1516), Darabos Mihály (1378) és Márton fia János (1390), mert jószág-részeik, Szentkeresztmacskás és Diósmacskás ebbe a vármegyébe estek.¹¹ Macskási Péter viszont kolozsi szolgabíró (1410, 1422–1424, 1425, 1429) volt, mert az ő jószág-része ebben a vármegyében feküdt.¹² Szucsáki Ravasz Lukács, noha Kolozs vármegyei család tagja,¹³ belsőszolnoki szolgabíró volt 1470-ben. Feleségének a Belső-Szolnok vármegyei Péterházán volt jószág-része,¹⁴ és meglehet, hogy Lukács csak hitvese után számított e vármegyében birtokosnak. A Sztrigyi család tagjai Doboka és Kolozs vármegyében is viseltek szolgabírói tisztséget, ami azzal magyarázható, hogy a család e két vármegyében egyaránt birtokos volt. Sztrigyi György (Doboka vm., 1443–1446), aki valószínűleg a gyekei (Kolozs vm.) előnevet viselő Sztrigyi Györggyel azonos,¹⁵ 1444-ben fogott bíró Dobokában,¹⁶ fia pedig Kolozs és Doboka vármegyében egyaránt birtokos.¹⁷ Sztrigyi István, aki Kolozs vármegye szolgabírája 1449–1450 között, a novaji (Kolozs vm.) előnevet viselte.¹⁸ E család egyik tagja, László (Doboka vm., 1465–1470), a Mányiki (Doboka vm.)¹⁹ vagy mányiki Sztrigyi²⁰ névvel fordul elő. Más családtagok, akik hasonlóképpen Dobokában voltak szolgabírák (László, 1530;

⁸ *CDTrans* III. 830. sz. (1356. IV. 6. és VI. 5. között).

⁹ Belsőszolnokban szolgabírák: Girolti Antal (1434–1435), Illés (1468), Márton (1487), Miklós (1474), „Veres (Rufus)” Miklós (1407).

¹⁰ 1500-as adat szerint tóki Girolti Miklós (*KmJkv* II. 3140., 3144. sz.); Alsótőkön jobbágytelkeket vásárolt (1505: *KmJkv* II. 3378. sz.).

¹¹ Szentkeresztmacskás: *KmJkv* II. 4189. sz. (1527. V. 17.); Diósmacskás: *CDTrans* III. 952. sz. (1357. IX. 19.); uo. III. 977. sz. (1358. II. 2.); uo. III. 1007. sz. (1358. IV. 8); *Csánki* V. 377; Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp. 1987. 78–79.

¹² *Zsigmondkori oklevéltár*. I–II/1–2. Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1993–2001. VIII–IX. Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004; X. C. Tóth Norbert. Bp. 2007. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43., a továbbiakban: *ZsOkI*) VI. 20. sz. (1417. I. 8.)

¹³ *Csánki* V. 573–574.

¹⁴ Felesége Péterházi/Gyékényesi Balázs leánya Ágota (1458: *KmJkv* I. 1283. sz.; 1487: uo. II. 2647. sz.); szucsáki Ravasz Lukács még Kidén (Doboka vm.) is birtokos volt (1461: uo. I. 1585. sz.).

¹⁵ *KmJkv* I. 100. sz. (1438. VIII. 2. k.)

¹⁶ Uo. I. 536. sz. (1444. XI. 25. u.)

¹⁷ Sztrigyi György fia Imre Gyeke (Kolozs vm.) és Áronszentmiklós (Doboka vm.) elfoglalása ellen tiltakozott (1449, 1461: uo. I. 695, 1577. sz.).

¹⁸ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (az Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, valamint a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrizetében, a továbbiakban: ENMLt), Suky cs lt, 1449. XI. 12. (Diplomatikai Fényképgyűjtemény, Magyar Országos Levéltár, Bp. – a továbbiakban: DF – 255299.)

¹⁹ *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi W. Kovács András. Kvár 2006. (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3., a továbbiakban: *WassLt*) 461. sz. (1465. VI. 26.)

²⁰ Diplomatikai Levéltár (Magyar Országos Levéltár, Bp., a továbbiakban: DL) 27914 (1466. IX. 18.)

Miklós, 1466), ugyancsak e vármegyében fekvő Mányikon voltak birtokosok.²¹ Komjászegi Miklós (Kolozs vm., 1429), Torda vármegyei nemes, de a Kolozs megyei Oláhfrátán is birtoka volt.²² Tötöri László (Belsőszolnok vm., 1370) birtokainak fekvését nem ismerjük; a család névadó birtoka, Tötör Doboka vármegye Belsőszolnok felőli határán feküdt. Meglehet, olykor Belsőszolnokba számították, vagy Tötöri Lászlónak voltak itt előttünk ismeretlen birtokai. Egyedi eset Frátai Gál fia Péter, aki két vármegyének is szolgabírája volt. Először Doboka (1384, [1384–1392?]), majd Márkházi Gál fia Péter néven Kolozs vármegyében (1398, 1403–1407), mert mindkét vármegyében (Frátán és Márkházán is)²³ birtokos volt.

Külön problémát okoz az, hogy (azonkívül, hogy a szolgabíró abban a megyében birtokos, ahol a hivatalt viseli) vajon játszott-e szerepet a földrajzi elv a szolgabírák kiválasztásában. A vármegyék ugyanis már a középkorban kisebb igazgatási területekre, járásokra (Erdélyben újkori nevükön: kerületekre) voltak felosztva. Ezeket nemrégiben C. Tóth Norbert terjedelmes tanulmányban mutatta be. Eszerint a Zsigmond-korban a királyi egyenes adókat járásonként szedték be (ezeket az egységeket először az 1427-ből fennmaradt kamarahaszná-összeírások említik),²⁴ a járásokon belül pedig a településeket – későbbi példák szerint is²⁵ – meghatározott rend szerint ejtették útba az adószedők. A korábbi történeti irodalom, bár csak érintőlegesen foglalkozott a kérdéssel, a járások kialakulását III. András királynak a szolgabírákkal kapcsolatos törvénycikkéhez kötötte (1291. évi 5. és 16. tc.), Gábor Gyula azonban a vármegye 14. századi működéséről írt munkájában úgy vélte, hogy a járásokra való felosztásra csak a 15. század elején, a dicális összeírások kapcsán került sor.²⁶ 1464-ből ismeretes egy olyan oklevél, amelyben az akkor hivatalban levő pozsonyi alispán utasítja a vármegye három szolgabíráját, hogy a mátyusföldi járás nemessége számára tartsanak a szokott helyen közgyűlést, s ott válasszák meg a megye negyedik szolgabíráját.²⁷ Eszerint tehát a vármegye járásainak nemessége választotta a maga soraiból az egyes szolgabírákat, de a jelek szerint a választás után ennek már nem volt jelentősége.²⁸

²¹ Sztrigyi László (Doboka vm. szolgabírája, 1530) Füzükúton (Kolozs vm.; *KmJkv* II. 4653. sz.) és Mányikon (Doboka vm.) birtokos, ez utóbbi helyen kúriája volt (1535, 1538: *uo.* II. 4523, 4652. sz.). Sztrigyi Miklóst, Doboka vm. szolgabíráját (1466) mányikinak mondják, 1474: *uo.* I. 2130. sz.

²² *ZsOkl* II/1. 1593. sz. (1402. IV. 23.)

²³ Frátai: *WassLt* 193., 216, 235. sz.; *ZsOkl* I. 1619. sz.; Botházán birtokos: *ZsOkl* II/2. 1593. sz.

²⁴ C. Tóth Norbert: *Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában*. Századok CXXI(2007). 391–470 (a továbbiakban: C. Tóth: *Járások*), 392. Ennek bizonyítéka egy 1427-ből fennmaradt és öt észak-magyarországi vármegye – Abaúj, Gömör, Sáros, Torna és Ung – birtokosainak adózó portáit felsoroló jegyzék; közlése: Engel Pál: *Kamarahaszná-összeírások 1427-ből*. Bp. 1989. (Új Történelmi Tár 2.)

²⁵ C. Tóth: *Járások* 392. Vö. Solymosi László: *Veszprém megye 1488. évi adórajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások*. = *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Madarász Lajos. (A Veszprém Megyei Múzeumok kiadványai 3.) Veszprém 1984. 128.

²⁶ C. Tóth: *Járások* 399; Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Bp. 1908. 43–44.

²⁷ C. Tóth: *Járások* 401. Az itt hivatkozott oklevél kiadása: Gyurkovits György: *A' Megyei tisztviselők, főképen Szolga Bírák választása hajdankorban*. Tudományos Gyűjtemény XXV(1841. VII. 25.) 54–55 (= DF 273811).

²⁸ Más megyéknél azonban, például Pest vagy Pilis esetében a szolgabírák kiválasztásában a járásoknak semmilyen szerepük nem volt. „A szolgabírók nevei alapján semmiféle következtetést nem lehet levonni arra nézve, hogy valamilyen területi rendező elv lett volna kiválasztásuknál. [...] A szolgabírák kiválasztásánál nem az volt a lényeges, hogy [a] megye minden szeglete képviselve legyen, hanem az, hogy a fontos nemes családok lehetőség szerint egy taggal képviseljék magukat.” Tringli István: *Pest megye a késő középkorban*. = *Pest megye monográfiája*. I. kötet. Második rész. *A honfoglalástól 1686-ig*. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp. 2001. 186, 187.

Maguknak az erdélyi járásoknak középkori földrajzi kiterjedéséről azonban semmit sem tudunk. Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen olyan középkori adóösszeírás sem maradt fenn, amely Erdély vármegyéire vonatkozna és ezek járásairól tájékoztatna.²⁹ A szakirodalomban általános vélekedés szerint egy-egy vármegyében a járások száma megegyezett a szolgabírák számával.³⁰ Eszerint Erdélyben vármegyénként két-két járással számolhatunk.³¹ Az erdélyi vármegyei oklevelekben a járásokat egyetlenegyszer sem említik, az újkorban azonban már megjelennek a forrásokban *processus* vagy *circulus* megnevezéssel.³² Hivatalos helységnévtárak³³ és az 1750. évi országos összeírás³⁴ mellett – jobb és korábbi forrás híján – haszonnal forgathatjuk Bél Mátyás (1684–1749) Magyarország-leírásának (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*) erdélyi megfelelőjét, Benkő József (1740–1814) államismereti munkáját, az 1789-ben elkészült *Transsilvania specialis*. Ez utóbbi a vármegyénkénti két *kerület* (*circulus*), illetve az ezeket még kisebb igazgatási egységekre osztó, általában több *járás* (*processus*) és a hozzájuk tartozó települések felsorolását is tartalmazza.³⁵ Ezek közül az újkorban kerületnek nevezett egységek tekinthetők a középkori járások utódainak.³⁶ A hét erdélyi vármegye kerületeinek Benkő-féle leírása – Hunyad vármegyétől

²⁹ Az ismert Mohács előtti adóösszeírások felsorolása: C. Tóth: *Jársók* 402–403.

³⁰ C. Tóth: *Jársók* 397; Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged 2003. (Szegei Középkortörténeti Konyvtár 19.) 198.

³¹ Tagányi Károly – Kádár József – Réthy László, dr. – Pokoly József: *Szolnok–Dobokavármegye monographiája*. I–VII. Deésen 1901–1905 (a továbbiakban: *Kádár–Tagányi*) I. 280. E monográfia bevezetőjeként jelent meg *A vármegyei intézmény története (1301–1886)* c. fejezet, melynek középkori részét (*A vármegye a vajdaság alatt, 1301–1556. 257–330.*) Tagányi Károly, a fejedelemség kori részt pedig (*A független fejedelemség kora 1556–1691. 330–469.*) Pokoly József írta meg.

³² Magyar nyelvű szövegkörnyezetben előfordulásuk: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. I–XIII. Buk.–Bp.–Kvár 1975–2009. (a továbbiakban: *SzT*) I. 1202 (circulus); X. 962 (processus).

³³ A helységeket vármegyénként felsorolja, de a kerületekre bontást már nem tartalmazza: *Elenchus civitates, oppida et pagos in m[agno] principatu Transylvaniae existentes, distincta serie iuxta comitatus, districtus, et sedes exhibens*. [1775?]; *Elenchus nomina civitatum, oppidorum et pagorum in m[agno] principatu Transsylvaniae existentium ordine alphabetico, distinctaque serie, iuxta comitatuum processus, districtus, et sedes exhibens*. Cibinii 1824.

³⁴ Gyémánt Ladislau – Câmpeanu Remus – Dörner Anton – Mureșan Florin: *Conscriptia fiscală a Transilvaniei din anul 1750*. Vol. I. Partea 1–2. Buc. 2009.

³⁵ A munka jegyzetelt kiadása, magyar fordításban: Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György. I–II. Buk.–Kv. [1999] (a továbbiakban: Benkő: *Transsilvania*). A munka latin nyelvű kézírata: Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 217.

³⁶ A két egységnek eredetével kapcsolatosan és egymáshoz való viszonyát illetően Pokoly József nyilvánított véleményét: „Minden járás idővel körökre oszlott fel, melynek keletkezése a 16. század közepére tehető, s bár biztos időpontot megállapítanunk nem sikerül, annyi látható, hogy nem országos törvényi intézkedése, hanem autonóm körben, maguknak a vármegyéknek elhatározása folytán keletkeztek. Körülbelül a segédszolgabírói állás rendszeresítésével esik össze keletkezésük, minthogy minden kör egy-egy segédszolgabírónak volt a járása. A segédszolgabírák még 1540-ben nem vármegyei tiszték, hanem alkalmilag felvett kiségitők a vidéki küldetéseken [*Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitalia regni Hungariae*. II. (1537–1545) Szerk. Fraknoi Vilmos. Bp. 1875. 162.] Ellenben a század végén már mint rendes hivatalnokok fordulnak elő. A segédszolgabíró és köre annyira össze voltak forrva, hogy még a 18. század elején is nem helynévvel, hanem szolgabírája után jelölték a kört mint X vagy X »járását«. Idővel ezen körök valamely helyi jelzővel jelöltetve járásoknak nevezettek s a régi két járás (*processus*) pedig kerület (*circulus*) nevet nyer. Ezen köröknek a száma a járások nagyságától s a helységek hozzáférhetőségétől függött, azért vármegyénként és járásonként különböző volt. Így p. o. Belsőszolnok felső járásában 6, alsó járásában 4, együtt 10, Doboka vármegye felső járásában 4, az alsóban szintén annyi, együtt 8, Küküllővármegyében a felső s alsó járásban 3-3 s így összesen 6 kör, tehát ugyanannyi segédszolgabíró is volt.” (*Kádár–Tagányi* I. 353).

eltekintve – mindenben pontosan egyezik Lipszky János (1766–1809) 1806-ban nyomtatásban is megjelent közismert térképének kerületbeosztásával.³⁷ Ismerve az erdélyi településhálózat viszonylagos folyamatosságát, továbbá a bíraskodási-közigazgatási határok szívósságát, a fenti források alkalmasnak mutatkoztak annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy a vármegyénkénti két-két szolgabíró választása járasonként történhetett-e. A kérdés két erdélyi vármegye, Belsőszolnok és Doboka esetében merült fel eddig a történeti szakirodalomban: annak idején Tagányi Károly (1858–1924) e két vármegye szolgabíróinak területi megoszlása alapján már valószínűsítette a járások meglétét a középkorban.³⁸

A járashatárok kialakulásában fontos szerepük lehetett a földrajzi adottságoknak;³⁹ ez különösen látványosan érvényesült Doboka, Kolozs és Torda vármegye esetében, tehát Erdély északi felében. Dél-Erdélyben (Küküllő, Hunyad, Fehér vármegye) ez nem így alakult, legalábbis a 18. századi kerülethatárok nem ezt mutatják. Noha a sedriahelyek egy része Magyarországon több vármegyéjében a két járás (feltételezett) középkori határán állapodott meg,⁴⁰ a kérdés vizsgálatában ezt a szempontot is érdemesnek tűnt figyelembe venni, de sajnos ez sem elég a kerülethatárok legalább hozzávetőleges meghatározásához.

Az újkori beosztás szerint *Belsőszolnok* vármegyében a Nagy-Szamostól, illetve az egyesült Szamostól északra található rész alkotta a vármegye felső kerületét (ez tehát kelet–nyugat irányban osztotta fel a vármegyét); ettől délre feküdt az alsó kerület.⁴¹ Utóbbi a délről északra folyó és Dés mellett a Nagy-Szamosmal egyesülő Kis-Szamos osztotta két, nagyjából egyenlő részre (megjegyzendő, hogy a vármegyei ítélszék helyszínei épp ennek mentén feküdtek: Dés, Vízszentgyörgy, Németi).⁴² Az újkori felső kerületből egyetlen szolgabírót adó családot sem ismerünk. A szolgabírák elsőprő többsége – amint a helységnévből képzett nevük, illetve ismert birtokaik mutatják – az alsó kerületnek nyugati, tehát a Kis-Szamostól balra fekvő részéből származott, néhány, egymáshoz egyébként általában igen közel fekvő kismemesi faluból (az itteni, szolgabírókat adó családok: Almádi, Deáki, Dengelegi, Girolti, [iklód]szentiványi Keresztesi, Kodori, szilkeréki Móri, Némái, [víz]szentgyörgyi Porkoláb, [Iklód]szentiványi, Szilkeréki, [Víz]szentgyörgyi). Az alsó kerület keleti, tehát a Kis-Szamos jobb oldaláról származott a szolgabírák kisebb csoportja (Szilágytői, Mikeházi). Ez a megoszlás egyáltalán nem meglepő, ugyanis a kisbirtokos nemesi falvak többsége a Kis-Szamostól keletre eső keskeny sávban terült el, ezenkívül pedig a vármegye többi részét

³⁷ Az erdélyi rész térképszelvényei reprintként is megjelentek: *Mappa Transilvaniae et Partium regni Hungariae repertoriumque locorum objectorum. Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerk. Herner János. Szeged 1987. Hunyad vármegye kerülethatárai Lipszky térképén – más erdélyi vármegyékkel ellentétben – meglehetősen bizonytalanul követhetőek, de Benkő leírásával ezek nem egyeznek.

³⁸ *Kádár–Tagányi* I. 280.

³⁹ C. Tóth: *Járások* 408.

⁴⁰ Uo. 463–470.

⁴¹ Benkő: *Transilvania* I. 437–438 (felső kerület), 430–431 (alsó kerület). – Tagányi szerint „Belsőszolnok és Doboka vármegyékben, amelyek éppen egymás felett, illetőleg alatt voltak, a vármegye két járásának természetes határvonala a Szamos folyó volt. A Szamos bal partján feküdt a felső és jobb partján az alsó járás” (*Kádár–Tagányi* I. 280.).

⁴² A sedriaszék helyekre lásd Csukovits Enikő: *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 3–4. sz. 363–386, illetve az ennek mintájára készült, csak az erdélyi vármegyékre vonatkozó, *Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben* c. tanulmányomat (=Emlékkönyv Evged Ákos nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, sajtó alatt).

nagy kiterjedésű uradalmak foglalták el (a csicsói, bálványosi, bethleni és szászármai).⁴³ Ha a szolgabírópárokat vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy általában ezek sem az alsó kerületet kettéosztó Kis-Szamos jobb, illetve bal, tehát két különböző oldaláról valók (a felső kerületből – mint már említettük – egyetlen szolgabíró sem származott⁴⁴). Ezek után tehát bátran kijelenthetjük, hogy Belsőszolnok vármegyében a kerületbeosztásnak semmiféle szerepe nem volt a szolgabírák megválasztásában. Indoknak itt rögtön felhozható, hogy a kismemesi falvak a vármegye viszonylag kis szögletét foglalták el (a középkori Magyarországon általában ilyen falvakból verbuválódtak a szolgabírák).

A fentebb vázolt helyzettől jelentősen eltért a *Doboka* vármegyei szolgabírák megválasztásának módja. Ezt a K–Ny irányban hosszan elnyúló vármegyét is, akárcsak Belsőszolnok alsó kerületét, a D-ről É-nak tartó Kis-Szamos osztotta földrajzi középpontjában két szinte egyenlő nagyságú részre. Az újkorban az ettől a természetes választóvonalától keletre fekvő rész volt a felső, attól nyugatra pedig az alsó kerület⁴⁵ (a vármegyei ítélszék színe helyei: Bonchida, Jenő, Lóna, Válaszút és Szék, mind e határvonal mentén feküdtek). Ami Belsőszolnokban kivétel, az itt szabály: az egyidejűleg hivatalban levő szolgabírák – néhány kivételtől eltekintve – a vármegye két (különböző) kerületéből valók. A felső, illetve egyidejűleg az alsó kerületből történő szolgabíró-választás szabályát tulajdonképpen csak igen rövid ideig, 1364-ben, 1453 és 1466 között, illetve 1513-ban nem tartották be. 1364-ben⁴⁶ Lónai Demeter (1364–1367) azzal az Inok fia Jánossal (1361–1364) együtt töltötte be a szol-

⁴³ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Bp. é. n. (CD-ROM). A jó forrásadottságokkal rendelkező Belsőszolnok vármegye váruadalmainak több összeírása nyomtatásban is megjelent – Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*. Kvár 1942 (Erdélyi Tudományos Intézet): pl. Csicsó vár tartozékainak és jövedelmének összeírása 1553-ból (Makkai: *i. m.* 41–50.). Ezek az összeírások azonban, minthogy nem terjednek ki az egész vármegyére, nem is tartalmazzák a kerületek szerinti felosztást. Megemlítik viszont a kerületeknél kisebb, a váruadalmon belüli egységeket, melyek némelyike már Belsőszolnok vármegye területén kívüli (pl. Szamosújvár tartozékainak 1603-as összeírásában „Laposcher gebiet”, „Retegker Gebiet”, „Kentelkhe Gebiet”, „Varaliar Gebiet”, „Mickolaer Gebiet”, „Nemeti Gebiet”, „Kaplaner Gebiet” (Makkai: *i. m.* 92, 96, 99, 100, 102, 104, 107.)

⁴⁴ A Kis-Szamos által kettéosztott alsó kerület két különböző részéből származó szolgabírák: Szilágytői Lesták (1397–1398, 1400) és Szilkeréki János (1397–1398, 1400); (*Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. Szerk. Barabás Samu. I–II. Bp. 1895 [a továbbiakban: *TelOkl*] I. 261, 264–265, 268, 272–273.), Mikeházi Antal és Dengelegi István (1399; *uo.* I. 271.), Girolti Márton és Mikeházi Bálint (1487; DL 62926), illetve Némái Tamás és Mikeházi Imre (1509; DL 62984). Nem tudjuk, hol feküdt a birtoka Pető fia István szolgabírónak (1392), akinek hivatali társa egyébként a Kis-Szamos jobb partján birtokos [Szilágytői] Kozma fia Miklós (*TelOkl* I. 239–240.). Ugyancsak ismeretlen fekvésű a már elnéptelenedett Jánoktelke/Jánok nevű település, emiatt aztán nem dönthető el, hogy Péter fia Jánoktelki/Jánoki Antal (1405–1406, 1408) szolgabíró a vármegye melyik részéről származik. Vele egyszerre viselte a szolgabírói tisztséget Szilkeréki János, majd Szentiványi [= Iklódszentiványi] János (*ZsOkl* II/1. 3680. sz.; DL 62769; *ZsOkl* II/2. 6238. sz.). – Tagányi (*Kádár-Tagányi* I. 280.) ugyanebbe a csoportba sorolja a Dengelegi István és Némái Mihály (1392: *TelOkl* I. 238.), illetve Kodori András és szentgyörgyi Porkoláb Sandrinus (1476: *TelOkl* II. 127–128.) párost, azonban a felsoroltaknak mind a Szamos bal partján voltak birtokaik.

⁴⁵ Benkő: *Transsilvania* I. 394–395. (felső kerület), 397–398. (alsó kerület), *vö.* *Kádár-Tagányi* I. 280–281. Megjegyzendő, hogy a Kis-Szamos folyónak az egyházigazgatás szempontjából is szerepe volt, mert meghatározta a dobokai főesperesség alesperesi kerületeit. 1463-ban ugyanis Benedek borsai plébánost említik, aki Doboka székben, a Szamos folyó másik oldalán alesperes (*Benedictus plebanus de Borsa et vicearchidiaconus in sede Doboka, ex alia parte fluvii Zamus*; *vö.* *WassL* 457. sz., DF 252978).

⁴⁶ *TelOkl* I. 131–132. (1364. V. 7.); *uo.* I. 135–136. (1364. VIII. 20.)

gabirói hivatalt, akinek Inakházán és Kidén volt a birtoka,⁴⁷ tehát mindketten a vármegye felső (nyugati) kerületéből származtak. A 15. század közepén Nyíresi Mihálynak – hosszú hivatalviselése alatt (1453–1466) – szentgyeydi [Székely?] István (1453–1455),⁴⁸ Göci György (1456–1462),⁴⁹ mányiki Erdős János (1464–1465)⁵⁰ és mányiki [Sztrigyi] László (1465–1470)⁵¹ voltak a kollégái, az előbbihez hasonlóan az alsó kerületből; 1513-ban pedig Szászszombori Salatiel (1511–1515) és Macskási Damján (1513–1516) volt egyidejűleg a szolgabíró,⁵² mindketten ugyancsak az alsó kerületből. A felsoroltakkal ellentétben 1332-től 1540-ig 51 szolgabírópár esetében kimutatható, hogy egyikük az alsó, míg másikuk a felső kerületből származott (a számításból természetesen kihagytuk társaikkal együtt azokat a szolgabírát, akiknek birtokait nem ismerjük⁵³). Nehezen hihető az, hogy kétszáz éven keresztül csak a véletlen alakította volna ekképpen a dolgokat.

Kolozs vármegyében, a 18. században legalábbis, a kerületek közötti határvonalat Szamosfalvától északra a Kis-Szamos folyása, attól délre pedig egy észak–dél irányú választóvonal képezte. Ettől keletre a felső, túloldalt, nyugatra az alsó kerület feküdt;⁵⁴ a két kerület határvonalának közelében találhatóak egyébként a vármegye ítélszékének helységei is (Kolozs, Apahida, Kolozsvár, Bács, Szamosfalva). Az esetek többségében, bár nem annyira egyértelműen, mint Dobokában, az egyidejűleg hivatalban levő szolgabírák közül az egyiket az alsó, a másikat pedig a felső kerületből választották, összesen 61 szolgabírópár esetében. Szép számban találunk azonban kivételeket: 1334–1349, 1353–1355, 1364–1388 között, 1424-ben és 1425-ben, 1512-ben, illetve 1514-ben vagy egyaránt a felső, vagy egyaránt az alsó kerületből valók a szolgabírák;⁵⁵ ezen szolgabírópárok száma 12.

⁴⁷ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. Întocmit de Belu, Sabin – Dani, Ioan – Răduțiu, Aurel – Pervain, Viorica – Gündisch, Konrad G. – Rusu, Adrian – Andea, Susana – Gross, Lidia – Dincă, Adinel. X–XV. Buc. 1977–2006. (a továbbiakban: *DocRomHist C.*). XII. 114–115 (1362. XII. 13.), XIII. 495 (1368.VI.10.).*

⁴⁸ *WassLt* 446. sz. (1453. III. 13.); *DL* 27311 (1455. VII. 8.)

⁴⁹ *DL* 74136 (1456. VIII. 24.); *WassLt* 456. sz. (1460. IX. 30.); *KmJkv* I. 1658. sz. (1462. X. 6. e.)

⁵⁰ *DL* 62880 (1464. IX. 26.); *DL* 62882 (1465. I. 30.)

⁵¹ *WassLt* 461. sz. (1465. VI. 26.); ENMLT, Bánffy cs. nemzetségi lt, 1466. IV. 29. (DF 260784).

⁵² *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Szerk. Géresi Kálmán. III. Bp. 1885. 88–89. (1513. IV. 5.)*

⁵³ Nem ismert, hogy melyik kerületből származnak: Csép (*Cheph d*) János (1331; *WassLt* 26. sz., *CDTrans* II. 719. sz.); Cseh (d) János (1334; *WassLt* 30. sz.); Lőrinc fia Benedek (1350; uo. 93. sz.); Fűrmenyesi Mihály (1379–1380; uo. 173–176. sz.; Doboka vm.-i birtokai nem ismertek!); Mikei Péter (1431; uo. 423. sz.).

⁵⁴ Felek a felső, Györgyfalva pedig az alsó kerület része; Benkő: *Transilvania* I. 352. (felső kerület, a megye nyugati része, az ide tartozó települések felsorolásával), 363–364. (alsó kerület).

⁵⁵ [Györgyfalvi] „Henke” Péter és [rődi] Cseh Mihály (1334; *CDTrans* II. 825. sz.); Zsuki János és rődi Cseh Mihály (1340; uo. III. 35. sz.); Zsuki János és [rődi] Cseh Dezső (1349; uo. III. 542., 547. sz.); [Zsuki] János és rődi Cseh László (1353–1355; uo. III. 731., 809. sz.); [Györgyfalvi] „Henke” Mihály és Zsuki János (1364–1367; *TelOkI* I. 131; *WassLt* 144. sz.); Patai János és Mócsi István (1373; *DocRomHist C.* XIV. 414); Patai János és Tótházai Benedek (1378–1381; *TelOkI* I. 179, 201–202); Patai János és Frátai Imre (1386; *WassLt* 193. sz.); Patai János és Tótházai Benedek (1388; ENMLT, Kemény cs. malomfalvi lt, 1388. I. 22., DF 257800; *DL* 36946); Györgyfalvi „Henke” László és Patai János (1390; *TelOkI* I. 223–224, 227), az eddig felsoroltak mindnyájan az alsó kerületből; Macskási Péter és Szucsáki János (1424, 1425; ENMLT, Kemény József gyűjt., 1424. VII. 19., DF 253489. = *Transilvania* V/1872. 233–234; *DL* 28189); inaktelki Gyerőfi Ferenc és Szentpáli János (1512; ENMLT, Jósika cs. hitbizományi lt, 1512. III. 3. és 1512. III. 31., DF 257623–257624); papfalvi Csoronk Benedek és [nagyszentmihálytelki] Olcsárdi János (1514; ENMLT, Kornis cs lt, 1514. XII. 13., DF 257693), mindnyájan a felső kerületből. Néhány szolgabírának nem ismeretesek a birtokai, pl. a csak keresztnével említettek: ilyen a Zsuki János mellett említett Dénes (1347; *CDTrans* III. 396. sz.) vagy Tamás fia Miklós (1358–1359; uo. III. 1031–1032, 1055. sz.).

A K–Ny irányban hosszan elnyúló *Torda* vármegye esetében a két kerület közötti újkori határ a vármegye földrajzi középpontjában É–D irányban húzódott, nagyjából a Ludas patak völgyében (a keleti a felső kerület, a nyugati pedig az alsó;⁵⁶ ettől a határvonalától nem messze, nyugatabbra, az Aranyos völgyében található a vármegye sedriahelye, *Torda*). *Torda* vármegyében 16 szolgabírópár esetében mutatható ki a kerület szerinti választás. Három esetben nem ez volt a gyakorlat,⁵⁷ és természetesen itt is előfordult, hogy egy-egy szolgabíró birtokát nem sikerült meghatározni.⁵⁸ Mindazonáltal feltételezhető, hogy amennyiben létezett a szolgabírák területi kiválasztásában valamiféle rendszer, akkor az ebben a vármegyében is a *Doboka* és *Kolozs* vármegyékben megismertekhez hasonló lehetett, amitől olykor, ma már ismeretlen okokból eltértek.

Doboka, *Kolozs* és *Torda* vármegyétől eltérően *Küküllő*, *Fehér* és *Hunyad* vármegyében nem figyelhető meg a szolgabírák kerületenkénti megoszlása, legalábbis a 18. századi közigazgatási beosztás szerint. Ezekben a vármegyékben a *Benkő* által leírt kerülethatárok ekkoriban amúgy sem világos földrajzi határok, vízfolyások mentén húzódnak: *Küküllő* vármegyében nem a *Kis-Küküllő* folyó, *Fehér* és *Hunyad* vármegyékben pedig nem a *Maros* képezte a határt.

Küküllő vármegyében a keleti rész alkotta a felső kerületet, a nyugati pedig az alsót.⁵⁹ Itt csak nyolc szolgabírópárt ismerünk, ezek közül öt esetben mutatható ki az, hogy az egyik szolgabíró a felső, míg a másik az alsó kerületből származott. A minta elégtelennek tűnik messzemenő következtetések levonására, de annyi talán megkockáztatható, hogy nem volt szokás kerületenként választani. Felmerülhet lehetőségként az is, hogy a két kerület határa a középkorban a vármegyét kelet–nyugat irányban átszelő *Kis-Küküllő* folyó lehetett volna – a vármegye sedriahelyei: *Abosfalva*, *Csávás*, *Kápolna*, *Kornéltelke* és *Szőkefalva* ugyanis ennek völgyében találhatóak –, ám még ebben a felosztásban sem tudnánk törvényszerűséget felfedezni a szolgabírák választásában, mert csak öt szolgabírópár esetében állna az, hogy egyik szolgabírót a vármegye északi, a másikat pedig a déli részéről választották.

Fehér vármegyében a 18. századi kerülethatár nem a megyét É–D irányban kettészelő *Maros* folyását követte, hanem ettől nyugatabbról indulva és délkelet felé haladva osztotta fel a vármegyét alsó és felső kerületre.⁶⁰ Nem tudjuk, hogy valóban ez volt-e a határ, mert a vármegye sedriahelyei – *Szentimre*, *Szentkirály* és *Enyed* – mind a *Maros* mentén feküdtek, a megye keleti és nyugati részének természetes határvonalán. A két lehetőség közül, bárhol is húzódott a határ, a szolgabírák választásában a jelek szerint a kerületeknek nem volt szerepük: a szolgabírópárok többségében, 15 esetben mindkét hivatalviselő ugyanabból (a felső) kerületből, 7 esetben pedig az egyik szolgabíró a felső, míg a másik az alsó kerületből származott.

Hunyad vármegyében, *Benkő* leírása szerint, három területi egység létezett: *Hátszeg* (déli), illetve a *Maros* vidéke (a megye keleti része), továbbá a *Maros* völgye (a megye északi

⁵⁶ *Benkő: Transsilvania* I. 296. (alsó kerület), 302–303. (felső kerület).

⁵⁷ *Szindi Sándor és Bogáti Herceg Péter* (1366; *DocRomHist* C. XIII. 55–56.); *Szarkadi László és Komjátszegi Miklós* (1409; *TelOkl* I. 349–350); *Szarkadi László és [mezőcsáni] Csáni Mihály* (1421; *ZsOkl* VIII. 1072. sz.).

⁵⁸ *Pl. Szalmás Miklós* (1430) vagy *Kobza Ferenc* (1536).

⁵⁹ *Benkő: Transsilvania* I. 260. (felső kerület), 265–266. (alsó kerület).

⁶⁰ *Benkő: Transsilvania* I. 202. (alsó kerület), 223–224. (felső kerület). *Fehér* vármegye világi igazgatási egységeit a terület középkori történetének monográfiája nem említi, minden bizonnyal ezekről okleveles forrás nem is maradt fenn, lásd *Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 2. sz.).

része, a folyó mindkét partja), melyek 17 további egységre tagolódtak.⁶¹ Az ismert szolgabírák közül csak Naláci István (1520, 1524–1536) származott Hátszeg vidékéről, a többiek mind a Maros „vidékén”, illetve a Maros „völgyében” voltak birtokosok. Noha az egyidejűleg hivatalt viselő szolgabírák közül az egyik a Maros vidékéről, a másik a Maros völgyéből származott az esetek többségében (19), máskor vagy ugyanabban az egységben voltak birtokosok, vagy a besorolásuk bizonytalan (10). Ha úgy gondolnánk, hogy a két középkori kerület határai nem a Benkő által leírtak szerint alakultak, hanem a Maros osztotta alsó és felső kerületre a megyét, akkor is ugyanezt az arányt kapjuk (az együtt hivatalban levő szolgabírák közül az egyik a folyó jobb, a másik meg a bal partján birtokos 17 esetben). Az ismert sedriahelyek földrajzi helyzetéből a vármegye két feltételezett középkori kerületére, úgy tűnik, következtetni nem lehet: Déva a Maros völgyében, Barcsa és Bácsi ehhez ugyan közel, de már az Egregy és a Sztrigy völgyében feküdtek. Minden jel szerint tehát Dél-Erdély többi vármegyéjéhez hasonlóan Hunyadban sem a kerületek szerint választották a szolgabírákat.

Bármilyen rendszer szerint is történt a szolgabírák választása, a kerületeknek a megye működésében nem volt szerepük; a bírói parancsok végrehajtására kiküldött szolgabírákat nem a járások szerint jelölték ki.⁶² A járásoknak azokban a megyékben sem volt semmilyen jelentősége a bírászkodás szempontjából, amelyekben a szolgabírákat – feltételezhetően – a járás nemessége választotta meg. Szerepük egyedül a pénzügyigazgatásban lehetett (a királyi egyenes adót ugyanis járások szerint szedték be). Amennyiben a középkori járások valóban a 13. századi királybírák területi hatáskörét tükrözik,⁶³ kiterjedésük mégsem érdektelen a történelem számára. Továbbra sem tudni azonban, hogy Tagányi szavaival „a szolgabírák száma alkalmazkodott-e a már ősrégen meglévő járásokhoz”, vagy „a két szolgabírónak megfelelőleg osztott a vármegye is két járásra”.⁶⁴ Adalékként megjegyezhető, hogy a *járas* szó – vármegyei igazgatási egység jelentéssel – az erdélyi *magyar nyelvű írásbeliségben* meglepően későn, csak a 17. század második felétől adatolható, a *kerület* szó pedig még későbből, csak a 18. század végétől.⁶⁵

The Noble Magistrates (*iudices nobilium*) and the Counties in Medieval Transylvania.

Keywords: medieval Transylvania, counties, districts, noble magistrates

At the beginning of the 14th century, just as in other parts of Hungary, noble magistrates appeared also in the seven Transylvanian counties (Inner Szolnok, Doboka, Fehér, Hunyad, Kolozs, Küküllő, Torda). They were elected (two for each county) by the county nobility, and together with the *comes* of the county appointed by the transylvanian voivode, noble magistrates represented the county and constituted its court of law. Already in the Middle Ages the counties were

⁶¹ Benkő: *Transsylvania* I. 458–459. (Hátszeg vidéke, Maros vidéke és Maros völgye), 450–453. (a kerületeknél kisebb egységek, a járások felsorolása).

⁶² C. Tóth: *Járások* 408.

⁶³ Uo. 409; C. Tóth Norbert: *Bereg megye járásai a középkorban*. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle XL(2005). 182–183.

⁶⁴ *Kádár–Tagányi* I. 281.

⁶⁵ *SzT* V. 909; VI. 498.

divided into smaller administrative units, districts, which had their role in financial administration (the royal tax was collected according to districts). Only 18th century sources (e.g. József Benkő's description of Transylvania from 1789, the *Transsylvania specialis*) inform us about the borders of these districts, but it is very probable that they preserved the medieval situation. In Transylvania, noble magistrates possess landed property always in that county where they hold this office. Only in a few cases (Doboka, Kolozs, Torda) can we document that the two noble magistrates of the county were usually elected one from each district, but according to all indications, districts had no further role in the functioning of a county.

Bogdándi Zsolt

A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői

Az erdélyi hiteleshelyek fejedelemség kori történetének kutatója rövid idő alatt megállapíthatja, hogy az egyik jelentős és talán legjellegzetesebb, a magyar történelmet hosszú időn keresztül végigkísérő intézmény szakirodalmá egy összefoglalás sommás fejezetéből és néhány rész tanulmányból, illetve forrásközlésből áll.¹ Az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányok is többnyire a középkori vagy inkább kora középkori oklevéladó tevékenységet tárgyalják, annak ellenére, hogy a neves középkorkutató Borsa Iván már tíz éve figyelmeztetett, „nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Mohács után még három és egynegyed századon át működtek a hiteleshelyek”, Papp László pedig nem juthatott el a leleszi levéltárba (és az erdélyi anyagot sem kutatta), enélkül pedig átfogó hiteleshelyi levéltártörténetet írni nem lehet és nem is szabad.²

A kialakuló Erdélyi Fejedelemség területére három, már évszázadok óta hiteleshelyi tevékenységet folytató egyházi intézmény került: a gyulafehérvári székhelyű erdélyi káptalan, a kolozsmonostori konvent és a váradi káptalan. Mindhármuk középkori oklevéladó tevékenysége részben már feldolgozott, de egyik esetben sem terjedt ki a kutatás a fejedelemség kori működésre.³ Egyedül a váradi káptalan esetében hivatkozhatunk a források hiányára, a vár 1660. évi elfoglalása után a káptalani levéltár elpusztult, de a kiadott oklevelek alapján itt is kísérletet tehetnénk a hiteleshelyi tevékenység feldolgozására (van már erre is példa), a másik két hiteleshely levéltára azonban, a Magyar Országos Levéltár őrizetében, csonkán ugyan, de létezik és kutatható.⁴ Ezen intézmények újkori történetének feldolgozása, az általuk termelt protocollumanyag jelentős részének közzététele megoldható, ugyanakkor sürgető feladat, hiszen e munkák által az erdélyi jog- és intézménytörténetre vonatkozó ismereteink nagymér-

A tanulmány az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíj-program támogatásával készült.

¹Papp László az erdélyi hiteleshelyek újkori működéséről alapjában véve helytálló, de részleteiben kiegészíthető megállapításait úgy vonta le, hogy az erdélyi hiteleshelyi levéltárak anyagát nem használta. Papp László: *A hiteleshelyek története és működése az újkorban*. Palaestra Calasanciana. A piaristák doktori értekezései az 1932. évtől. 14. szám. Bp. 1936. 5, 56–68, 108–117. Kiss András alapos tanulmánya lényegében a román kutatók tájékoztatását szolgálta. Lásd Andrei Kiss: *Locurile de adevire din Transilvania în timpul secularizării lor*. Revista Arhivelor 1/1994. 58–67. A hiteleshelyek működésére vonatkozó forrásokból előbb Jakó Zsigmond, majd Sunkó Attila közölt, utóbbi az egyik gyulafehérvári levélkereső életútját is bemutatta. Lásd Sigismund Jakó: *Instrucțiunile arhivistice ale oficiilor din Transilvania 1575–1841. Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania*. Revista Arhivelor I (1958). nr. 1. 34–81. (A továbbiakban Jakó: *Instrucțiunile*). – Sunkó Attila: *A gyulafehérvári káptalan és a kolozsmonostori konvent levéltárának működésére vonatkozó iratok*. Lymbus 2003. 75–106. (A továbbiakban Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan*). Uő: *Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete, végrendeletének tükrében*. Fons IX (2002), 1–3. sz. 305–343.

²Borsa Iván: *A hiteleshelyekről*. = „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 106.

³Vekov, Károly: *Locul de adevire de la Alba Iulia (secolele XIII–XVI)*. Cluj-Napoca 2003.; Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése*. = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Buk. 1979. 33–50. (A továbbiakban Sipos: *A kolozsmonostori konvent*); Varga Árpád: *A váradi káptalan hiteleshelyi működése*. = *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Buk. 1980. 20–35.

⁴Részletes ismertetésüket lásd Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp. 1973. 125–148. (A továbbiakban Trócsányi: *Kormányhatósági levéltárak*).

tékben bővülének, és egyúttal megteremtődne az a forrásbázis, amely nélkül a történetírás továbblépni egyetlen területen sem képes.

Az alábbiakban a kolozsmonostori konvent fejedelemség kori (1700 előtti) tisztségviselőiről, a requisitorokról vagy magyar nevükön levélkeresőkről lesz szó. A feldolgozott korszakban többnyire káptalanoknak vagy konventeknek nevezték a hiteleshelyeken dolgozókat. A levélkeresők hivatástudata és felkészültsége határozta meg lényegében a hiteleshelyi tevékenység minőségét.

E tanulmány forrásainak nagy része a kolozsmonostori hiteleshelyi levéltár protocollumaiból, illetőleg a Miscellanea név alatt őrzött vegyes iratanyagából származik, az ott fellelt adatokat csak elvétve sikerült kiegészíteni a könyvészet alapján, illetőleg más családi, illetve városi (Kolozsvár, Beszterce) levéltárakban található adatokkal. A pályáívek megrajzolásában hiányosságai ellenére sokat segített Sunkó Attilának a két erdélyi hiteleshely levélkeresőiről összeállított „archontológiája”.⁵ Az általa ismert 21 kolozsmonostori levélkereső jegyzékét 14 újabb névvel sikerült kiegészíteni, illetve a requisitori tisztségviselésük időhatárait és a pályájukra vonatkozó adatokat tudtuk pontosítani.

Mielőtt rátérnénk a levélkeresők életrajzi adatainak időrend szerint való ismertetésére néhány, a jegyzék alapján levonható tanulságra hívjuk fel a figyelmet, és röviden felvázoljuk a kolozsmonostori hiteleshely fejedelemség kori történetét.

A kolozsmonostori konvent szekularizáció utáni hiteleshelyi tevékenysége több korszakra osztható. Tekintettel arra, hogy a hiteleshely „állami” intézményként működött, a levélkeresők javadalmazását pedig a fejedelem vállalta magára, mindig meghatározó tényező volt az, hogy a regnáló fejedelem szívügyének tekintette-e az immár „országos” levéltár egyes funkcióit is ellátó hiteleshelyek ügyét, illetőleg hogy a politikai-hadi helyzet lehetővé tette-e akadálytalan működésüket. Az egyházi javak „államosítását” követő kezdeti időszakban, a kialakulóban levő állami berendezkedésre jellemző bizonytalan politikai helyzetben a rendek csak azt tudták elérni, hogy a személyzet nélkül maradt hiteleshelyi levéltárak nem maradtak őrizetlenül, illetve hogy az ott található jogbiztosító iratanyag hozzáférhető legyen. Az 1575 végéig tartó átmeneti időszakban – melyben a hiteleshelyi tevékenység városi pecséttel megerősített másolatok kiállítására szorítottak – a kolozsvári bíró viselt gondot a konvent levéltárára, melyet továbbra is Kolozsmonostoron, a sekrestyében tartottak. Szükség volt ehhez a „levélkeresői” munkához János deákra, aki már 1545-ben konventi nótárius volt, így a levéltárat is alaposan ismerte.⁶

A hiteleshelyek írásos szolgálatának világi alapon való újjászervezése csak a kezdeti zavaros idők elteltével, 1575 őszén következett be, amikor a káptalani és konventi requisitorokat instrukciókkal látták el, amelyek az újra kibővült, a külső hiteleshelyi tevékenységet is felölelő működésüket részletesen szabályozták. A hiteleshelyi levéltár új alapokon való megszervezése talán az akkori ítélmester, a könyvszerető, jogi ismeretekben jártas értelmiségi, Sulyok Imre nevéhez köthető.⁷ Ő volt az, aki Báthory István fejedelem megbízottjaként, Sombori László jogügyigazgató társaságában 1575 őszén, részletes ügyviteli utasítások kíséretében átadta az iratokat az újonnan kinevezett kolozsmonostori requisitoroknak, a fehérvári káptalan egyik le-

⁵ Sunkó Attila: *Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században*. Fons 9. (2004) 2. sz. 277–328. (A továbbiakban Sunkó: *Archontológia*).

⁶ Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Bp. 1990. 88–91. (A következőkben Km.Jkv)

⁷ Sulyok Imréről bővebben lásd Jakó Klára: *Leksei Sulyok Imre kancellárról. = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2003. 191–207.

vélkeresőjét pedig ezen tisztre méltóbb íródeákjával, András deákkal váltotta fel.⁸ Ekkor az új személyzet kötelességévé tették, hogy az eredetiek változatlan őrzése mellett a teljes levéltári anyagot protocollumokba másolják be, és talán ugyanekkor szállították be a levéltári anyagot az egykori bencés apátsági épületből Kolozsvárra.

Az 1575. évi újjászervezés új korszakot nyitott a kolozsmonostori konventi hiteleshely történetében. A hiteleshely munkájának zavartalan menete ezentúl a kinevezett requisitorok hozzáállásától, felkészültségétől függött. Korábban a konventnek érdekében állott jól kiválasztani jegyzőjét, hiszen a hiteleshelyi tevékenység komoly többletjövedelmet jelentett az amúgy is tekintélyes birtokokkal rendelkező egyházi intézménynek. Ezentúl a fejedelem és a rendek határozták meg a hiteleshelyi levéltárak sorsát, az ő döntésük volt a megfelelő személyzet kijelölése. Az ekkor megállapított fizetés tisztes megélhetést biztosított a requisitorok számára. Mindegyikük évente 50 Ft készpénzt, 20 köböl búzát, két hordó bort, két vágódísznót kapott, melyhez egy dézsmakerület jövedelme járult.⁹ Ezek mellett komoly jövedelmet hozhattak a levelek kiállításáért megszabott illetékek,¹⁰ illetőleg az ügyfelektől alkalmanként kapott ajándékok, akárcsak a levélkeresők által időnként elvállalt más funkciók (vármegyei adószedő vagy jegyző) viseléséért járó sallariumok. Az 1575-ben kelt szabályozás szerint „miérthogy penig commune és egyaránt való az officium mind a három requisitor között: illik és szükséges, hogy mind a munkát egyaránt supportálják, s mind annak a hasznával egyaránt osztozzanak”.¹¹ Jövedelmeik mellett, hivatalviselésük fontosságának jeleként a hadi szolgálat alól is mentességet élveztek.¹²

A kolozsmonostori konvent levélkeresőiről összeállított jegyzékben 35 olyan személy neve szerepel, akik a szekularizációt követően a fejedelmi korszak végéig a hiteleshely kan-

⁸ Jakó: *Instructiunile* 56. A leváltott requisitorról, bizonyos Mihály papról semmilyen adat nem került elő, az újonnan kinevezett András deákot Jakó Sámsondi András kisebb kancelláriai íródeákkal azonosította.

⁹ Jakó: *Instructiunile* 56. Pálfi István konventi levélkereső 1654 után kelt felterjesztése szerint fizetésük régebben 60 Ft, jelenleg pedig fejenként 33 Ft, melyet a szamosújvári uradalom tisztjei csak nehezen adtak meg. Az ellentmondó adatokból arra következtethetünk, hogy az 50 Ft-ban megszabott juttatásuknak időnként csak egy részét kapták meg, illetve az eredeti összeget talán I. Rákóczi György idején 33 Ft-ra csökkentették. 1664-ben Szalárdi fizetése is ennyi volt. Lásd Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára. Protocollumok. (A következőkben: KmProt). XXXVIII. 7^a–8^a. Sombori László tizedfőrendátor 1587–89 között keltezhető dézsmaelszámolásában a három kolozsmonostori requisitor összesen 90 Ft-al szerepelt. Az ugyancsak nehezen dönthető el, hogy ez a kiadás egy évre vagy esetleg hosszabb időre vonatkozik-e. Vö. Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1945. 74.

¹⁰ Az 1640-es években egy tiltakozás kiállítása 2 Ft 97 dénárba, egy bevallás visszavonása pedig 1 Ft 48 dénárba került. – Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak. A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Protocollumok (a továbbiakban KápJegyz). 52. doboz. Habár az oklevelek kiállításának díját törvényben szabályozták, a gyakorlat azt mutatja, hogy a megszabott pénzüsszegeknél gyakran többet kértek.

¹¹ Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan* 86.

¹² Erre utal Bethlen István kormányzóknak 1620. november 29-én kelt utasítása Fehér vármegyéhez, amely ugyan a gyulafehérvári káptalanra vonatkozik, de ezen immunitással bizonyára mindhárom hiteleshely rendelkezett: „Miel hogy az Feyerwari requisitoroknak mind az eleot, s mynd ez mostani kegyelmes kiralyunk eo felsege itt ben leteben oly immunitasok volt, hogy myel az orzagh feyedelminek es utanna leweo gondwiseleoknek az minemew kezeonseghes orzagh szwkseges dolgai ugymint inventalas, foglalas vagy egyeb inquisitio es tiztekekz illendo szwkseges paranczyolatok érkeztek, es zolgalattyok s kimenetelek valamely fele kiwantatot, mingyarast ki menni es azt exequalni tartoztak, azon kiweolis az sacristiaban es orzagh lewelei keorwl valo vigyazasban es gondwiselesben zolgalattyok minden napon kivantatwan az hadban valo mentelre szwksegeskeppen menni se személyekrwl ne jozagokrul nem kenszeretettek.” KápJegyz III. 314–315.

celláriájában dolgoztak. Az ő munkájuk eredményeként keletkezett az a tekintélyes okleveles forrásanyag, illetőleg azok a protocollumkötetek, melyeknek feltárása és megismerése nélkülözhetetlen a kora újkori és újkori Erdély megismeréséhez. A jegyzékben szereplő személyek közül azok, akik 1575 előtt viselték a levélkeresői hivatalt, csak levéltárosként, őrzökként, hiteles másolatok kiállítóiként működtek, az utánuk következő hivatalnokok már a hiteleshelyi oklevelezés minden válfaját végezték, ideértve a külső hiteleshelyi tevékenységet is, bár az iktatások, határjárások, tanúvallatások végzésében a hiteleshelyek egyeduralma a szekularizáció után megszűnt.¹³ Az alábbiakban nem térünk ki az okleveles gyakorlatra és annak jellegére, csupán annak bemutatására szorítkozunk, hogy a levélkeresői munka milyen karriereket, anyagi és társadalmi érvényesülési lehetőségeket kínált, hol volt e szűk réteg helye a fejedelemség kori hivatalnok értelmiségiek körében.

A levélkeresőket többnyire a fejedelem jelölte ki, megbízatásuk pedig feltehetően életfogytig szól. A rendek csak a kezdeti, 1575-tel záruló átmeneti időszakban próbálták szerepet vállalni a requisitorok kinevezésében, de fizetésük terhét mindig a fejedelemre hártották.¹⁴ Ezáltal a levélkeresők lényegében fejedelmi hivatalnokokká váltak, a levéltárak jellege pedig megváltozott, immár nemcsak a hiteleshelyi tevékenység során termelt iratanyagot (kiállított oklevelek párpéldányait, protocollumokat), hanem a királyi könyveket, törvénycikkeket, adólajstromokat, tizedbérlet-jegyzékeket is itt őrizték. Így lett a káptalani és konventi archívum egyúttal Erdély országos iratvédelmi intézménye, részben a kamarai és fiskális levéltár szerepét is betöltve.¹⁵ A levélkeresők kiválasztásakor esetenként figyelembe vették a fungáló requisitorok javaslatait,¹⁶ de minden esetben arra törekedtek, hogy „elégészes tudományú”, jogi ismeretekben jártas személyt állítsanak a hivatalba. Felesketésük a többi requisitor jelenlétében egy ítélőmester, a kancellár vagy egy fejedelmi titkár előtt történt.¹⁷

Mielőtt rátérnénk a levélkeresők életrajzi adatainak ismertetésére, szükségesnek tartottuk néhány kérdés felvetését és tisztázását. Legelőször azt vizsgáltuk meg, hogy az ország melyik területéről és milyen társadalmi kategóriákból kerültek ki a konventi requisitorok. A levélkeresők mintegy felerészéről biztosan állíthatjuk, hogy a hiteleshelynek is otthont adó városból, Kolozsvárról származott. A levéltári szolgálat érvényesülési lehetőséget jelentett a város polgárai számára, ennek a hivatalnak a viselése egyúttal a kiváltságolt nemesség körébe való lépésüket is jelentette. A kolozsvári polgárokból lett levélkeresőknek tehát hármas „kötődésük” volt. Egyrészt köztisztületnek örvendő városi polgárok, másrészt egy jellegzetesen „nemesi” intézmény, a hiteleshely tisztségviselői, de ugyanakkor a központi hatalom, a fejedelem fizetett „szolgái” is. Erre a helyzetre és a város életében betöltött szerepükre a továbbiakban még részletesebben kitérünk.

A kisbirtokos nemesek közé öt nevet sikerült besorolnunk, Hajósi Pált, Szőlósi Istvánt, Szamosközi Mihályt, Szalárdi Jánost és Virginás Istvánt. Az első három valószínűleg

¹³ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (Monumenta comitialia regni Transylvaniae.* Szerk. Szilágyi Sándor). II. 562. (A továbbiakban EOE).

¹⁴ A kinevezésekről, a hiteleshelyek helyzetének rendezésével kapcsolatos országgyűlési intézkedésekről lásd Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Bp. 2005. 212–215.

¹⁵ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról. = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* (Szerk. Csukovits Enikő) Bp. 1998. 109–111.

¹⁶ Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan* 94–96.

¹⁷ Trócsányi: *Kormányhatósági levéltárak* 125–126. Az esküszöveg kiadása: Jakó: *Instructiunile* 56.

környékbeli birtokos család tagja (Hajósi biztosan a Kolozs megyei Magyarpatán birtokolt), Szalárdi és Virginás viszonylag távoli vidékről, Biharból került a hiteleshelyhez, mindkettő fejedelmi utasításra. Jelentős arányban vannak jelen a requisitorok között a székelyek (Kibédi János, Bibarcfalvi János, Demeter János, Benkő Bálint).¹⁸ Az értelmiségi pálya jelentette számukra talán az egyetlen érvényesülési és felemelkedési lehetőséget. Három levétkeresőről sikerült megállapítani, hogy mezővárosi származású: Pálfi István Enyedről, Kászoni József Désről, Tordai Imre pedig a közeli Tordáról került a hiteleshelyhez, közülük kettő hivatalviselése idején kolozsvári polgár lett. Az előbbieket azt bizonyítják, hogy a levétkeresők körében a legjelentősebb társadalmi elem egyértelműen a városi (kolozsvári) polgárság volt.

Összeállításunk adatai alapján a requisitorok szolgálati idejének átlaga valamivel több mint 11 év. Több mint 30 évig volt szolgálatban Rákosi Boldizsár, Pálfi István és Szentiványi György. A következő kategóriában, 20 év fölötti szolgálati idővel Kolozsvári Márton, Kövendi Mátyás és János deák található. Ez utóbbi esetében azonban a hosszas levéltári szolgálat bizonyára azzal magyarázható, hogy ő volt az egyedüli, aki konventi nótáriusként a levéltárat alaposan ismerte, rá feltétlenül szükség volt a lemásolandó oklevelek kikereséséhez. A 10–20 év közötti szolgálatot teljesítők közé Balásfi Ambrust, Csanádi Pált, Kászoni Józsefet, Rákosi Pétert, Tordai Imrét, Tordai Pétert és Vicei Istvánt számíthatjuk, öt év fölött heten, a többiek pedig ennél rövidebb ideig viselték a levétkeresői hivatalt.¹⁹

A kolozsmonostori levétkeresők szolgálati ideje a fejedelemség korában

Szolgálati idő	Levétkeresők száma
30 év felett	3
20–30 év között	3
10–20 év között	7
5–10 év között	7
5 év alatt	15

A fentiek alapján az ismert levétkeresők több mint fele 5 évnél hosszabb ideig teljesített levéltári szolgálatot, és e kategórián belül (5–30 év közötti szolgálati idő) többségük számára ez jelentette értelmiségi karrierjük végállomását. Az 5 év alatti szolgálati idővel szereplők magas száma arra utalhatna, hogy a levétkeresők tekintélyes hányada csak életpályája átmeneti szakaszának tekintette a konventet, nagy részükről azonban valószínűsíthető, illetőleg esetenként bizonyítható, hogy tisztségüket halálukig viselték. A levétkeresői szolgálat tehát – ellentétben a nagyobb vagy kisebb kancelláriai íródeáksággal – általában egy-egy értelmiségi karrier végállomását képezte, de ez nem jelenti azt, hogy ezzel lezárult az út a magasabb és jövedelmezőbb tisztségek felé.²⁰ Kolozsvári Márton deák és Virginás János életútja példa arra,

¹⁸ A nagyobb kancellária íródeákjai között is jelentős számban találunk székelyeket. Lásd Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet. 6. Szerk. Ember Győző) Bp, 1980. 204–205. (A következőkben Trócsányi: *Központi kormányzat*).

¹⁹ Vö. Sunkó: *Archontológia* 290.

²⁰ A kancelláriai deákság átmeneti jellegéről lásd Trócsányi: *Központi kormányzat* 200.

hogy a kolozsmonostori hiteleshelyen való szolgálat nemcsak tisztességes megélhetést biztosított, de lehetőséget teremtett arra is, hogy a levélkeresők párhuzamosan egyéb, jelentősebb szerepeket is elvállaljanak. Mindkét említett requisitor alapos jogi felkészültségének és a gyakorlati jogban való jártasságának köszönhetően a fejedelmi táblára került, Kolozsvári előbb ítélszéki ülnökként, majd ítélmesterként, Virginás pedig ülnökként. A két életpálya talán csak annyiban különbözik, hogy Virginás már korábban is jelentős tisztségeket (fiscalis director) töltött be, míg Márton deák pályája a legalacsonyabb szinttől, a nótáriusi funkciótól ívelt folyamatosan fölfelé.

A középkor évszázadaiban a konventi kancellária a gyakorlati jogászcsoport egyik iskolájának számított. A feltörekvő kisnemesi vagy polgári származású írnokok itt olyan magas szintű ismereteket sajátítottak el, melyeket az erdélyi tartományi kormányzatban is kamatoztatni tudtak.²¹ A fejedelemség korában a hiteleshelyek és a központi kormányzat közötti szoros kapcsolat továbbra is megfigyelhető, de az írástudók áramlása – a kolozsmonostori hiteleshely esetében – fordított irányú.²² Kijelenthetjük, hogy a levélkeresők „iskolájának” a fejedelmi kancellária számított, ott tőkéletesítették közülük legalább tizenhatan az oklevelek fogalmazásában és írásában való jártasságukat (a nagyobb kancellárián: Csanádi János, Tolnai Miklós, Bibarcfalvi János, Pálfi István, Pécsi János, Pécsvaradi János, Tordai Péter, Szamosközi Mihály, Szalárdi János, Szőlősi István; a kisebb kancellárián: Szentiványi György, Kibédi János, Hajósi Pál, Szőlősi István, Kászoni József, Benkő Bálint). Ha a nagyobb kancellárián szolgálatot teljesítők közül leszámítjuk azokat, akiknek neve csak a kezdeti szabályozatlan időszakban (1575 előtt) fordul elő, és valószínűleg nem is működtek requisitorokként, megállapíthatjuk, hogy lényegében azonos arányban volt a kolozsmonostori hiteleshelyi levélkeresők életpályájának előző színtere a kisebb és a nagyobb kancellária.

Már a szekularizáció előtt bevett gyakorlatnak számított az, hogy a felek valamelyik ítélmesterhez fordultak azzal a kéréssel, hogy őrizze meg okleveleiket, vagy foglaltassa írásba bevallásukat. A protonotáriusok – feltehetően írnokaik által kísérve – gyakran járták az ország vidékeit, így alkalmanként elérhetőbbnek bizonyultak egy-egy hiteleshelynél, melyet minden esetben fel kellett keresni.²³ Ezt a hiteleshelyinek minősülő tevékenységet a fejedelemség korában a kisebb kancellária folytatta, melynek vezetői az ítélmesterek voltak. Különböző jogi ügyletekről kelt bevallásokat, tiltakozásokat, egyezségeket foglaltak írásba, melyet a fejedelem nevében, de a bírósági pecséttel megerősítve állítottak ki.²⁴ Ezen oklevelek szerkezete, szövegezése mindenben megegyezik a hiteleshelyek által használt formulákkal, a kisebb kancell-

²¹ Sipos: *A kolozsmonostori konvent* 45; Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. = Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Buk. 1977. 42–61.

²² A gyulafehérvári káptalan levélkeresőinek feltehetően tekintélyes hányada egyszerre teljesített szolgálatot a hiteleshely és a fejedelmi kancelláriáján. Lásd *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599.* (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond). Mutatókkal és jegyzetekkel reszesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke, Kvár 2006. 16–18.

²³ Az ítélmesterek középkori hiteleshelyi tevékenységéről bővebben lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 381–384.

²⁴ A kisebb kancellária ilyen jellegű tevékenységéről lásd Pécsi Anna: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig.* Bp. 1938. 65. – Itt említjük meg, hogy az ítélmesterek formuláriumokat is használtak az oklevelezéshez. A valószínűleg Radvánci Márton ítélmester által vezetett formuláskönyv bejegyzései arról tanúskodnak, hogy az ítélmesterek igen nagy számban állítottak ki hiteleshelyi jellegű okleveleket. Jelzete: KmProt XII.

lárián tevékenykedő íródeákoknak egyáltalán nem okozhatott nehézséget a konventi hivatali szolgálatra való áttérés.

Kérdésként merül fel, hogy milyen képzettség volt szükséges ahhoz, hogy valaki a hiteleshelyi „kancelláriára” kerülhessen. Valószínűnek tekinthetjük, hogy e képzés alapjait valamelyik (többnyire a kolozsvári) városi iskolában fektették le, további külföldi, egyetemi tanulmányokra nemigen volt szükségük ahhoz, hogy gyakorlatias jellegű munkájukat jól végezhessék. Ehhez inkább többéves írnoki munka kellett a fejedelem valamelyik kancelláriáján. Nem meglepő, hogy csupán három levélkeresőről tudjuk azt, hogy külföldön is képezte magát, és hármukból kettő a felhalmozott tudást a helyi unitárius kollégiumban adta tovább, ahol „mellékállásban” tanárként tevékenykedett (Csanádi Pál és Rákosi Boldizsár).

Viszonylag kései, 1711-es adat alapján lehet arra következtetni, hogy a levélkeresők kiválasztása lehetőség szerint úgy történt, hogy valamennyi bevett felekezet képviselve legyen a levéltár őrzésében.²⁵ Nem tudjuk, mennyiben tartották magukat a fejedelmek ehhez az előíráshoz (ha volt ilyen egyáltalán), hiszen csak néhány requisitorról sikerült megállapítanunk, hogy milyen vallású volt. A fentebb említett Csanádi Pál és Rákosi Boldizsár nyilván unitárius, és ezt feltételezhetjük a kolozsvári polgárcsaládokból származó többi „koncentről” is (Balásfi Ambrus, Kövendi Mátyás, Szentiványi György, Szőlősi Gábor, Lutz István). Kolozsvári Márton katolikus vallású lehetett, csakúgy, mint Pálfi István, aki talán a jezsuiták kolozsmonostori iskolájában nevelkedett.²⁶ Szalárdi Jánosról, Laki Péterről és Vicei Istvánról sikerült egyértelműen megállapítani, hogy reformátusok voltak. Laki gyakran képviselte egyháza érdekeit az unitáriusokkal folytatott tárgyalásokon, Szalárdi és Vicei pedig a kolozsvári református egyházközség kurátoraként tevékenykedett.²⁷

Az előbbieken már hoztunk példát arra, hogy a requisitorok egy (tekintélyes) része hivatalviselése ideje alatt jövedelmét kiegészítette más hivatalok elvállalásával, részben a hiteleshelynek is otthont adó városban, Kolozsváron, részben pedig a vármegyénél vagy a pénzügyi igazgatásban. Az iskolázott kolozsváriak már a középkorban is szívesen vállaltak állást a város tőzsomszédságban levő Kolozsmonostoron, így a konventi jegyzők nagy hányada a városi írástudók közül került ki.²⁸ Ez a jelenség a szekularizáció után, a hiteleshely és levéltár Kolozsvárra való költöztetésével természetesen tovább erősödött, az ismert requisitorok közül legalább 17-ről biztosan állíthatjuk, hogy városi polgárok voltak, és gyakran a városvezetésben és igazgatásban is szerepet kaptak.

²⁵ 1711. december 3-án a gubernium a kolozsmonostori requisitori hivatalra Rákosi Péter mellé, a reformátusok és a katolikusok részéről Vizaknai Györgyöt és Horvát Mártont rendelte. Lásd *A kolozsmonostori konvent levéltára*. Ismerteti Beke Antal. Bp. 1898. (Kny a Ttár 1896–1898. évfolyamaiból). 648. sz. (A következőkben Beke: *A kolozsmonostori konvent*); Trócsányi: *Kormányhatósági levéltárak* 126.

²⁶ Jakó Klára: *Egy XVII. századi betűművész könyvtára*. Művelődés 37/1984. 2. sz. 37–38. (A következőkben: *Betűművész*.)

²⁷ Laki Péterről lásd Sipos Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok I.). Szeged 1991. 57–58.; Szalárdi kurátorságára lásd Herepei János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Bp.–Szeged 1965. 550. (A továbbiakban Herepei: *Adattár*.) Vicei egyházgondnoki szerepére lásd Kolozsvári Református Egyházközség It (az Erdélyi Református Egyházkerület It-ban) 2. IV. 2. Az adatra a kolozsvári református egyházközség 17. századi gazdálkodását feldolgozó Szász Anikó hívta fel figyelmemet.

²⁸ Jakó: KmJkv I. 121.

A kolozsmonostori levélkeresők kolozsvári tisztségei

Levélkereső neve és szolgálati ideje	Kolozsvári hivatalviselés ideje
Zalánkeményi Miklós 1575–1576	jegyző 1569–1576
Kolozsvári Márton 1575–1600	százférfi 1577
Kövendi Mátyás 1593–1614	director 1603; százférfi 1603, 1606
Tordai Imre 1608–1619	százférfi 1617
Tordai Péter 1627–1646	százférfi 1623, 1642
Pálfy István 1627–1667 ²⁹	százférfi 1642, 1647
Pécsi János 1633–1642	százférfi 1623
Benkő Bálint 1654–1661	százférfi 1659
Szölösi Gábor 1654–1657 ³⁰	esküdt 1654, százférfi 1655, királybíró 1657
Lutz István 1661–1670	esküdt 1655

A fenti táblázat adatai arról vallanak, hogy a kolozsmonostori levélkeresők tekintélyes része, mintegy 30 százaléka részt vett a városi szűkebb és tágabb vezetésben, illetve egy esetben (ez a későbbi korszakban még megismétlődik)³¹ a királybíróság tisztjét is egy levélkereső viselte. Természetesen nem gondolhatunk arra, hogy egyedül a konventi szolgálat tette lehetővé a magasra ívelő városi karriereket, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a „káptalanok” a városi közösség megbecsült tagjai voltak, akár törzsökös polgárcsaládból származtak, akár mezővárosokból, vármegyéből vagy a székely székekből kerültek Kolozsvárra. Sikerült tehát szinte mindannyiuknak beilleszkedni a városi közösségbe, örökséget tudtak szerezni, s ezt bizonyára fejedelmi támogatással, de a város jóváhagyásával teheték csak meg. Hivataluk lehetővé tette azt, hogy egyféle közvetítőkként lépjenek fel részint a város, részint a vármegyei nemesség és a központi hatalom, a fejedelmi udvar között.

A városi társadalomba való beilleszkedés azonban nem volt minden esetben akadálymentes. Az élete végén néhány évig konventi levéltárosként tevékenykedő Szalárdi gyakran illette panasszal a város vezetőségét amiatt, hogy amúgy is akadozva fizetett sallaruma kiegészítésül kapott borát a város nem engedte be falai közé.³² A város az addig alkalmazott gyakorlatra hivatkozott, amelynek értelmében a konventbeli emberek, akik örökségekkel bírtak a városban, a városi joghatóság alá tartoztak, úgy, mint minden városi birtokos. Szalárdi válasza erre az volt, hogy neki öröksége a városban nincs, és polgári igazgatás alá nem tartozik; a törökök minden jószágától és örökségétől megfosztották, hazájából, Váradról elűzték, a fe-

²⁹ Pálfy Istvánról tudjuk, hogy a Fehér megyei Enyedről származott, tehát nem helybéli polgárcsalád sarja, de hosszú hivatalviselése alatt városi örökséggel rendelkező, a közösség által megbecsült polgárrá vált.

³⁰ Szölösi 1658-ban kolozsvári főbíró volt, ekkor konventi tisztségét feltehetően már nem viselte. A táblázatban csak azon városi hivatalait tüntettük fel, melyeket requisitársága ideje alatt gyakorolt.

³¹ Páll Sámuelre gondolunk, aki a 18. században kolozsvári főbíróként és konventi levélkeresőként vállalkozott a városi levéltár rendezésére. Róla bővebben lásd Kiss András: *Források és értelmezések*. Kriterion Kiadó, Buk. 1994. 26–29. (A továbbiakban Kiss: *Források*).

³² KmProt XXXVIII. 41^r–42^v

jedelem és a rendek pedig Kolozsvárra küldték. A város különbséget kellene tegyen „it lakos patricius örökseges conventbeli becsületes személyek között, az kiknek külömben is kegyelmetek privilegiumatol, bottyatol kelletven függenijek, s öröksegesek leven, volt s vagyon is miből magokat sustentalniok, ellenben penigh az en romlot, nyomorodot állapotom mas karban vagyon, mert az közönseges haza szolgaltattia mellet mindenemet el vesztven, Istennek igaz iteletiből a nyomorusag hozott es szoritott ide kegyelmetek közibe”.³³

Érdeemes arra is kitérni, hogy milyen kapcsolat volt a hiteleshely és esetünkben Kolozs vármegye között. Más hiteleshelyek működésében is előfordult az a gyakorlat, hogy a vármegyei és hiteleshelyi jegyző ugyanaz a személy volt, így történt ez a 16. század közepén Zalaváron,³⁴ de Váradon, a világi alapon újjászervezett hiteleshelyen is olykor az egyik requisitor vezette a vármegyei törvényszék jegyzőkönyveit.³⁵ A megyék és a hiteleshelyek között már a középkorban is szoros volt a kapcsolat.³⁶ A vármegyék hiteleshelyi tevékenységet is végeztek, a külső hiteleshelyi munkák közül vizsgálatok elvégzésére kaptak megbízást, határjárásokat, birtokba iktatásokat csak jelentéktelenebb esetekben végezhettek.³⁷ Kolozsmonostoron a középkor utolsó évtizedeiben már előfordult, hogy a hiteleshelyi kancellária írnoka egyben a vármegyei jegyzői feladatait is ellátta,³⁸ nem előzmények nélküli tehát a két „kancellária” összevonása. Erre részben az adott okot, hogy a hiteleshely és a sedria ugyanabban a városban székelt, részben pedig valószínűleg az, hogy a hiteleshelyi requisitorok a jogi írásbeliségben alapos felkészültséggel rendelkező hivatalnokok voltak, akik egyébként is – hiteleshelyi tevékenységük során – állandó kapcsolatban álltak a vármegyei nemességgel, ismerték az éppen folyamatban levő peres ügyeket, hiszen ők foglalták írásba a perek iratanyagát.

A vármegyei jegyzők választás útján kerültek hivatalukba, kiválasztásukban a legfőbb szempont a szakértelem, a jogban és a jogi írásbeliségben való jártasság volt. Csaknem mindannyian igen alapos, esetenként átlagon felüli jogi ismeretekkel rendelkező képzett szakemberek voltak.³⁹

A levélkeresők ügyintézésben, joggyakorlatban, közigazgatásban szerzett jártassága járulhatott ahhoz, hogy időnként őket alkalmazták a vármegye adóigazgatásánál is. A 16. század második felében lesz egyre gyakoribb a vármegyénként való adózás és adószedés, a 17. századra pedig állandó vármegyei tisztviselővé válik a perceptor, mely hivatal állandósulásának egyik

³³ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. II. kötet. Budapest, 1888. 387–388. (A továbbiakban Jakab: *Oklevéltár* II.).

³⁴ *A zalavári és kárpónaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1542–1544*. (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg 2002. 13.

³⁵ Albert deák 1568–69-ben váradi requisitor és ugyanakkor vármegyei jegyző. Lásd *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei* I. Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602)*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kvár 2005. 63. sz. (A továbbiakban ErdKirKv VII. 3.). Lukács deák 1587–1595 között feltehetően folyamatosan váradi káptalani levélkereső, 1587–88-ban a vármegye ügyeit foglalja írásba nótáriusként. Lásd ErdKirKv VII. 3. 724, 835, 1385. sz.

³⁶ Erről bővebben C. Tóth Norbert: *Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században*. Századok 136. (2002) 351–364.

³⁷ A megyék hiteleshelyi működéséről Tringli István: *Me gyék a középkori Magyarországon. = Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. (Szerk. Neumann Tibor és Rácz György). Bp.–Piliscsaba 2009. 502–504.

³⁸ A konvent szekularizáció előtti jegyzői közül Szegedi Csomai Benedek fiáról, Miklós deákról és Hacza ki Gáspárról tudjuk, hogy egyben vármegyei nótáriusok is voltak. KmJkv I. 101–102.

³⁹ A tisztségről bővebben Dáné Veronka: „*Az őnagysága széki így deliberalá*”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kvár 2006. 62–65.

legnagyobb akadálya nagy felelősséggel egybekötött voltában állott.⁴⁰ A perceptorok a közterhek és a katonáskodás alól hivatalviselésük idejére mentességet élveztek, továbbá a vármegyei adóból munkájukért megszabott összeget kaptak.⁴¹

A levélkeresők Kolozs vármegyei tisztségei

Levélkereső neve és szolgálati ideje	Vármegyei hivatalviselés ideje
János deák 1560 (1552)–1575	nótárius 1560–64, 1569–70
Kolozsvári Márton 1575–1600	nótárius 1575, 1579, 1582
Hajósi Pál 1603–1605	nótárius 1605-ig
Tordai Imre 1608–1619	nótárius 1605, 1608, 1611, 1616–17, 1622, adószedő 1611
Tordai Péter 1627–1646	adószedő 1623, 1628, 1636
Szölösi István 1616–1623	nótárius 1623–24, adószedő 1617–18, 1621–22
Pálfi István 1627–1667	adószedő 1636
Benkő Bálint 1654–1661	alszolgabíró 1647, notárius 1651, 1656–1659, adószedő 1651, 1659 körül

Végül, mielőtt elkezdenénk a levélkeresők életútjainak bemutatását, ki kell térnünk röviden műveltségi szintjükre és az erdélyi művelődésben betöltött szerepükre. Néhányan átlagon felüli igényekkel és ehhez mérhető teljesítményekkel rendelkeztek. Szalárdi János – aki a konventben csak rövid ideig szolgált, de korábban a váradi hiteleshelyen is működött – korszakának legnevesebb krónikása, Pálfi István híres betűművész és könyvgyűjtő, Csanádi Pál pedig hosszú ideig a kolozsvári unitárius iskola rektora, majd az unitárius egyház püspöke volt. Ezen három requisitor közül egyedül Pálfiről állíthatjuk biztosan azt, hogy élete végéig „főállású” levélkereső volt, aki a szíven viselte a levéltár és a hiteleshely sorsát, rendezte az okleveleket, mentette a pusztaútól a középkori regisztrumokat. Szalárdi, habár a városhoz vagy a fejedelemezhez intézett panaszleveleiből arra következtethetnénk, hogy csak kényszerből, a kis sallariumért végezte munkáját, a körülményekhez képest rendszeresen vezette a jegyzőkönyvet, sőt még arra is talált alkalmat, hogy a korábbi protocollumokhoz elenchusokat készítsen.⁴² E néhány példa mellett maga a fennmaradt levéltári anyag mennyisége tanúskodik leginkább amellet, hogy a levélkeresők munkájukat nemcsak egyszerű (mellék)keresetnek tekintették, hanem tevékenységükben a múlt emlékei iránti személyes érdeklődés és a felelősségtudat is fontos szerepet játszott. Ennek a hozzáállásnak köszönhető, hogy a konvent középkori és újkori

⁴⁰ Kádár József – Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I. Deés 1901. 375–378.

⁴¹ Szölösi István requisitor és Kolozs vármegyei adószedő 1617-re szóló elszámolása alapján a perceptor évi fizetése a vármegyei adóból 24 Ft-ot tett ki. Az 1617. május 4-i országgyűlés portánként 8 Ft-ot szabott ki, a beszedett összegből a főispánoknak 100 Ft, az alispánoknak és szolgabíráknak 32 Ft, a kolozsmonostori levélkeresőknek pedig fejenként 25 Ft jutott. KmProt XX. 75^v–77^v. 1654-ben Kraszna megye adójából a perceptor 16 Ft-os fizetése megegyezett a notárius sallariumával. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a továbbiakban: ENMLt), az Országos Levéltár Kolozs Megyei Fiókjának (KvNLT) őrzetében. Bánffy lt. nr. 27. (régí fasc. IV. a)

⁴² KmProt XVIII. elején.

protocollumai a hiteleshelyi levéltár jelentős részszével együtt Erdély történetének páratlan értékű forrásaiként egyáltalán ránk maradtak.

A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői

Adattár

János deák (Óvári János)⁴³ 1560 (1552) – 1575

Kolozsvári polgárcsaládból kerülhetett a közeli konventhez jegyzőként, talán már 1545-ben.⁴⁴ Valószínűleg vele azonosíthatjuk azt a János deákot, aki a város számadáskönyveiben 1564–70 között az Óváriban szerepel adófizetőként.⁴⁵ Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy egy 1586-ban kelt forrásban Owary Jánosnak nevezik.⁴⁶ 1552-ben még a konvent protonotarius, ebből arra következtethetünk, hogy nem egyedül végezte az oklevélszerkesztési munkát, több jegyző is dolgozhatott a hiteleshely kancelláriáján. A forrásokban gyakran illetik *discretus* titulussal, amely talán arra utal, hogy pályája kezdeti szakaszában klerikusként tevékenykedett.⁴⁷ Az ő személyéhez kapcsolható az 1549–1556. évi bevallásokat tartalmazó jegyzőkönyvek utólagos egybekötése a levéltárban hányódó fogalmazványokból. Jakó Zsigmond feltételezése szerint még Fráter György akaratából kezdhetett el János deák ezt a munkát, melyet aztán egészen a szekularizációig, de azután is – feltehetően a levélkeresői intézmény végleges megszervezéséig (1575) – folytatott. Ekkor egyedül az ő személye biztosította a folytonosságot az okleveles gyakorlatban.⁴⁸ Az 1560–1573 közötti időszakban adatolhatóan mindig János deák az, aki kolozsvári polgárok társaságában, a fejedelem levélkeresetítő parancsára kiment Kolozsmonostorra, és megkereste az igényelt iratot.⁴⁹ Ennek szövegét vagy a helyszínen rámásolták a parancslevél hátoldalára, vagy magukhoz vették az eredetét, és bevitték Kolozsvárra, ahol a bíró nevében kiállított és a város pecsétjével megerősített átiratban lemásolták. Az 1563 júniusában tartott országgyűlés már ezt a gyakorlatot próbálta törvényesíteni azzal, hogy a konventi jegyző János deák, akkor már Kolozs vármegyei nótárius requisitorként való feleske-

⁴³ János deákot Sunkó Attila véleményünk szerint tévesen azonosította Csanádi Jánossal, aki csupán névleg viselte ezt a hivatalt, János deák viszont feltehetően az 1575. évi instrukcióig egyszemélyes „konventként” kezelte a kolozsmonostori levéltárat. A két különböző személyre vonatkozó adatokat alaposan összekeverve lásd az „archontológiai” összeállításban, Csanádi János neve alatt. Sunkó: *Archontológia* 314–315.

⁴⁴ KmJkv I. 88.

⁴⁵ Kolozsvár város számadáskönyvei (KvSzám) a KvNLI-ban: 1/IX. 20, 121, 221. 1/XIII 15, 105, 189, 280. (Kiss András adatai alapján, melyeket ezúton is köszönök.)

⁴⁶ *Erdélyi Magyar Szótörténeli Tár*. (A továbbiakban SzT). Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. VII. kötet. Bp.–Buk. 1995. 200.: 1586. Említik a Szegedi György városi jegyző és „owary Janos deak” kolozsmonostori konvent által kiállított regestrumot.

⁴⁷ *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára*. III. Bp. 1992. 172–173. A *discretus* szócikknél megadott példák egyháziakra vonatkoznak. János deák *discretus* címére (zárójelben az említés keltével) lásd MOL DF 255030 (1568), DF 235576 (1569), DF 255036 (1570), DF 255273 (1573). János deák titulusaiban feltűnő és számunkra megmagyarázhatatlan következetlenség figyelhető meg: 1560. április 18-án még *nobilis* és Kolozs megye jegyzője (DL 74258), ugyanazon év novemberében azonban már *providusként* (!) vármegyei nótárius (DL 74264, 74175), és ugyanígy szerepel a következő év januárjában (DL 74362). 1563-tól viszont újra *nobilisként* jelenik meg. Lásd 49. jegyzet.

⁴⁸ KmJkv I. 89.

⁴⁹ 1560: DL 28003; 1561: DL 74362; 1563: DL 36957; 1569: DF 253576; 1573: DF 255273.

tését rendelte el, javadalmazását pedig az átírásért fizetendő illetékekkel kívánta megoldani.⁵⁰ A hiteleshelyi oklevelezés leszűkülése a konventi levéltárban őrzött iratok lemásolására természetesen jelentősen csökkentette a nótárius jövedelmeit, aki addig minden egyes oklevél kiállításának díjából bizonyos részt kapott. Bizonyára ez is, de valószínűleg rátermettsége is nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy János deákot Kolozs vármegye jegyzőjévé választotta, és ezt a hivatalt bizonyíthatóan 1570-ben is viselte.⁵¹ A következő év novemberében a rendek viszont már arra kérték a fejedelmet, hogy új embereket, Tolnai Miklós deákot, Csanádi Jánost és a városi jegyző Miklós deákot nevezze ki a kolozsmonostori levéltárhoz.⁵² Az új levélkeresők kijelöléséhez feltehetően az járulhatott hozzá, hogy János deák oklevélhamisítás gyanújába keveredett, és emiatt fogságra is vetették.⁵³ 1573-ban azonban az országgyűlésen ismét szóba került a kolozsmonostori hiteleshely működésének az ügye, János deák pedig újból *juratus notarius Abbae de Colosmonostraként* tűnik fel, tehát megint ő az, aki a konventi levéltárból az okleveleket megkeresi.⁵⁴ Noha még 1580-ban is életben lehetett, a hiteleshely működésében már nem volt szerepe.

János deák képzettségéről semmi közelebbit nem sikerült megállapítani, lendületes, könnyed írása azonban alapos gyakorlatról tanúskodik. Történeti érdeklődésének bizonyosságai egyetlen fennmaradt könyvében tett bejegyzései kora jelentősebb eseményeiről.⁵⁵

Csanádi János deák

A hiteleshely történetében csupán epizód szerepet játszott. 1571-ben a rendek őt is requisitornak javasolták,⁵⁶ feltehetően János deák említett oklevélhamisítási ügye miatt, de levélkeresőként bizonyára soha nem tevékenykedett. Csanádi 1558–1569 között a nagyobb kancellária írnoke, majd 1567-ben, illetve 1569-ben kancelláriai titkárként jelenik meg a forrásokban.⁵⁷ Igazi hivatalnok értelmiségi karrier az övé, amely azonban tragikus módon végződik: 1575-ben, Bekes többi hívével együtt lefejezték.⁵⁸

⁵⁰ EOE II. 218–219.: „Item quod Joannes Literatus notarius conventus Monasterii et comitatus Colosiensis die sedis iudicarie primitus celebrande, in facie eiusdem sedis coram egregiis Joanne de Sombor, Gregorio de Fratha et Andrea Tholdalagii, presente eciam iudice civitatis Coloswariensis super fidelis requisitione, emanatione et conservacione literarum dominorum regnicolarum juramentum praestare debeat. In requisitionibus autem semper unus juratorum civium eiusdem civitatis Coloswar illi adhibeatur, qui pro requisitione literarum habebit denarios quinquaginta. Reinventis autem et prescriptis sigillatisque literis, unum folium papiri continentibus rursus denarios quinquaginta, ultra vero unum folium pro singulo folio denarios decem habere valeat et non amplius.”

⁵¹ 1560-tól jelenik meg vármegyei jegyzőként. Lásd DL 74258 (1560), DF 255036 (1570)

⁵² EOE II. 506.

⁵³ Egy 1572. évi tanúvallatás során „Teon kerdest arrolis Fejerwarj Ambrus hogi Janos deak az Conuent Notariussa Ez eleot valo fogsaga feleol es hogi suspectus volt, Meg vallanak Mit feleole Twdnak, kjk azt vallak hogi hallotak azt hogi fogwa volt Tordan valamj lewel dolgaert, De Mj vetke volt benne Nem twgiak.” MOL R 314. Városi iratgyűjtemény, 10 doboz, vegyes iratok, 2a. csomag, f. 25^v. (Az adatért Pakó Lászlónak tartozom köszönettel.)

⁵⁴ DF 255273

⁵⁵ Ez egy Eber-féle *Calendarium historicum* az 1551. évre, melyet János deák a címlapon olvasható bejegyzése szerint 1553-ban vásárolt: „Sum Joannis literati notarii de Colosmonostra 1553.” Az utolsó bejegyzés 1580-ból való. Paul Eber kalendáriumainak történeti forrásértékéről és János deák bejegyzéseiről lásd C. Feneşan – K.G. Gündisch: *Informații privind istoria Transilvaniei (sec. XVI-XVII) în calendarele lui Paul Eber*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj XVII/1974. 81.

⁵⁶ EOE II. 506.

⁵⁷ Trócsányi: *Központi kormányzat* 185; Berger Albert – Wagner Ernst: *Urkundenregesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. II. Köln-Wien 1986. 3137. sz.

⁵⁸ Bethlen Farkas: *Erdély története*. III. Bp.–Kvár 2004. 86.

Tolnai Miklós deák

Csakúgy, mint Csanádi, Tolnai Miklós is csak a rendek javaslatában szerepel kolozsmonostori levélkeresőként, tényleges működésének semmi nyoma. Ő is a nagyobb kancelláriáról került (volna) a hiteleshelyhez, írnokként 1559–1570 között említik.⁵⁹

Zalánkeményi Miklós deák 1575–1576

Az 1571-ben kinevezettek közül valószínűleg ő az egyedüli, aki – bár rövid ideig – valóban requisitorként működött a konventi levéltárnál. Igazi deák értelmiségi családból származott, vajdai protonotarius apját az a népmozgalom sodorhatta Erdélybe, amely tömegeket kényszerített távozásra a törökök által veszélyeztetett déli határvidékről az ország védettebb tájaira.⁶⁰ A család a fejedelemség legjelentősebb városában, Kolozsváron telepedett meg, Zalánkeményi Albert ítélőmester itt szerzett örökséget, leányai helybéli polgárokkal házasodtak, fiai közül pedig a már 1571-ben requisitornak javasolt Miklós városi jegyző lett.⁶¹ Miklós deák bizonyára csak az 1575-ös instrukció kelte után, az év végétől haláláig teljesített a konventnél levélkeresői szolgálatot, és ugyanakkor a városi nótárius feladatait is ellátta. Ismereteink szerint ez az egyedüli fejedelemség kori példa a városi és a hiteleshelyi jegyzőség összevonására, Rákosi Péter a következő, akiről sikerült megállapítani, hogy mindkét tisztséget egyszerre töltötte be, de ő már a fejedelemség korának végén tevékenykedett.

Zalánkeményi Miklós családjáról és vagyoni helyzetéről egy 1590-ben kelt osztálylevélből értesülünk.⁶² Ekkor néhai Zalánkeményi Albert erdélyi ítélőmester fiának, a kolozsmonostori levélkereső néhai Miklós deáknak egy azonos nevű fiát és egy Erzsébet nevű leányát említik, akik megosztoznak ugyanazon Albert fiával, a váradai káptalan requisitorával, Jánossal, valamint Albert másik fiának, néhai Bálintnak leányával a kolozsvári jószágokon, egy Közép utcai kőházon és a város határában levő földeken. Ezek szerint Albert ítélőmester három fia közül kettő értelmiségi pályán érvényesült, a kolozsmonostori hiteleshelyen Miklós, a váradin pedig János teljesített szolgálatot. Ez utóbbi talán azonos azzal a Zalánkeményi Jánossal, aki 1583-ban Bolognában diákoskodott.⁶³ Úgy tűnik, hogy a fejedelemség területén működő hiteleshelyek közötti kapcsolatot időnként rokoni szálak is erősítették. A Zalánkeményi testvérpár mellett erre utalhat a két Balásfi testvér kolozsmonostori, illetve gyulafehérvári hivatalviselése. Már Trócsányi felhívta a figyelmet arra, hogy a hivatalnokrétegnek volt egy olyan része, melynek alapvető életformája századokon át a hivatalnokoskodás maradt, ők értelmiségi „dinasztiákat” alkottak, melyeket egymáshoz szoros rokoni kapcsolatok fűztek.⁶⁴ Zalánkeményi Miklós özvegyét férje 1576 novemberében bekövetkezett halála után szintén egy *litteratus*, a gyulafehérvári

⁵⁹ Trócsányi: *Központi kormányzat* 196.

⁶⁰ Zalánkeményi Albert protonotariusról bővebben Jakó Zsigmond: *Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején*. Erdélyi Múzeum LII (1947). 75–76.

⁶¹ Zalánkeményi Miklós 1569–1576 novembere között viselhette a városi jegyzői tisztséget. Vö. Binder Pál: *Közös múltunk*. Buk. 1982. 230. (A következőkben: Binder 1982); Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely 2003. 192.: „Nicolaus Zalonkemény notarius huius civitatis septennio vel circiter huic senatui non minus fidelem que utilem cum praestitisset opera tandem in ipso officio supremum vitae obiit anno 1576 mense Novembris.”

⁶² KmProt X. 429^v–429^r

⁶³ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. 103. (1073. sz.). (A következőkben Szabó–Tonk: *Egyetemjárás*)

⁶⁴ Trócsányi: *Központi kormányzat* 412–413.

káptalani levélkereső Lippai Péter vette el. Árván maradt gyermekei vele kötöttek egyezséget 1594-ben az őket Kolozsváron megillető anyai jószágokról.⁶⁵

Zalánkeményi Miklós requisitor azonos nevű fia talán szintén értelmiségi pályára lépett. A források 1594-ben említik, amikor Báthory András bíboros famulusaként éppen Lengyelországba utazott, Magyarföldön levő apai birtokrészeinek kezelésével pedig a konvent egyik levélkeresőjét – talán rokonát –, Kolozsvári Márton deákat bízta meg.⁶⁶

Somogyi Bálint⁶⁷ 1575

Bálint papról annyira bizonytalan adatokkal rendelkezünk, hogy még családnevét sem sikerült pontosan megállapítani. Az 1575 júliusában tartott országgyűlés nevezte ki a kolozsmonostori konventi hiteleshely élére „Polyáni Bálint pap”-ot.⁶⁸ De ugyanabban az évben, az egyik középkori bejegyzéseket tartalmazó protocollum borítóhátyáján „conservator Valentinus presbiter de Somogy”-ként szerepelt.⁶⁹ A legvalószínűbb az, hogy a magyarországi Somogyról Erdélybe került protestáns lelkésszel van dolgunk, akit talán azonosíthatunk azzal a Polyáni Bálinttal, aki 1566-ban nagymási prédikátor és kalotaszegi senior volt,⁷⁰ requisitori kinevezése előtt pedig Aranyospolyánon szolgálhatott mint lelképásztor. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdetekben, 1575 után néhány évig mindhárom szekularizált hiteleshelyen klerikusok felügyelete alatt folyt az oklevéladó tevékenység. Talán ezzel próbálták a fejedelem és a rendek szorosabb felügyeletet és nagyobb hitelt biztosítani működésüknek.⁷¹ Somogyi Bálint 1577-ig vagy 1579-ig teljesített szolgálatot a hiteleshelyen, utóbb a conservatori címet már Kolozsvári Márton viselte, a másik két levélkereső pedig Szentiványi György (1577-től) és Balásfi Ambrus (1579-től).

Kolozsvári Márton deák 1575–1600

Márton deák Kolozs vármegyei jegyzőként került 1575-ben a konventhez, mely hivatalát 1582-ben még biztosan viselte.⁷² Valószínűleg 1600 első felében bekövetkezett haláláig szolgált a kolozsmonostori konventnél, 1594-től bizonyíthatóan conservatorként, tehát a hiteleshely vezetőjeként.⁷³ Kolozsvárról került a vármegye, illetve a hiteleshely kancelláriájá-

⁶⁵ KmProt X. 272^r–272^v. Az egyezségből az is kiderül, hogy Zalánkeményi Miklóstól gyermekei egy Farkas utcai házat is örököltek.

⁶⁶ KmProt X. 298^r–298^v.

⁶⁷ Sunkónál tévesen Polgári Mihályként szerepel, lásd Sunkó: *Archontológia* 318. Ezzel a névváltozattal még Jakab Eleknél találkozunk, lásd Jakab Elek: *Erdély egyháztörténelméhez*. Történelmi Tár 13/1867. 9. Jakab tévedésének forrása bizonyára Kemény József lehetett, nála viszont Polgári Bálintnak hívják a requisitort. Vö. Kemény Josephus: *Notitia historico-diplomatica archivi et literalium Capituli Albensis Transsilvaniae*. Cibinii 1836. 43. A Kemény által is idézett forrásban azonban biztosan Polyáni Bálint pap szerepelt. Vö. EOE II. 562–563.

⁶⁸ EOE II. 562–563.

⁶⁹ KmJkv II. 4319. sz.

⁷⁰ Tüdös S. Kinga: *Erdélyi testamentumok. II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*. Marosvásárhely 2005. 76.

⁷¹ Gyulafehérváron Ilosvai Benedek pap (EOE II. 562–563.), Váradon pedig Kristóf presbiter (ErdKirKv VII. 3. 63. sz.) irányította a hiteleshelyet.

⁷² SzT III. 218. 1579-ben feltehetően a vármegyei adó beszédését is ő felügyelte perceptorként. Lásd Beke: *A kolozsmonostori konvent* 490. sz. (Márton deák a regesztában kolozsvári notáriusként szerepel, de ez feltehetően Beke tévedése, Kolozsvári Márton ekkor vármegyei jegyző volt.)

⁷³ Habár csak 1594–95-ben nevezik conservatornak, feltehetően haláláig ő felügyelte requisitortársai munkáját. Conservatori címére vö. KmProt X. 298^r–298^v, 377^v

hoz, 1577-ben mint köztisztletnek örvendő, vagyonos polgár már a város centumvirei között szerepel.⁷⁴ Bizonyára a gyakorlati jogban való alapos jártasságának, szakértelmének köszönhetően kerülhetett 1593-ban a fejedelmi tábla ülnökei közé, ahova – országgyűlési határozat értelmében – csak olyanokat választottak „az kik tudósok deáki tudománban és az törvinben”.⁷⁵ Márton deák számára azonban ez még nem jelentette hivatalnoki karrierjének csúcsát, 1597-től ugyanis már ítélmesterként jelenik meg a forrásokban.⁷⁶ Mindezen hivatalai mellett feltehetően haláláig a konvent vezetője maradt, sőt időnként az ország pénzügyeinek igazgatásában is szerepet vállalt, 1594–1599 között többször is adószámvevőként találkozunk nevével.⁷⁷ Még azt is valószínűsíthetjük, hogy ő lehetett az a Márton deák, akit Báthory Zsigmond többször menesztett követként Konstantinápolyba vagy Prágába.⁷⁸ Ennyi hivatali teendő mellett csupán időnként tartozkodhatott szülővárosában, ezért a hiteleshelyi feladatok végzése is bizonyára egyre inkább munkatársaira hárult.

Adatok hiányában nehéz képet alkotni arról, hogy milyen családi háttér tette lehetővé ezt a magasra ívelő hivatalnokkarriert. Talán családi öröksége volt az a sütőház, melyet az Óvárban birtokolt, de az is lehet, hogy Bek Katalin nevű felesége jussán jutott kezébe.⁷⁹ Családjától maradt kolozsvári jószágai mellé – hivatali szolgálatai jutalmaként –, úgy tűnik, nem sokat szerzett: egyedül a Kolozs megyei Magyar- és Oláhrődön kapott adományba egy birtokrészt, de azt is egyezkedések árán vehette birtokba.⁸⁰ Érdekes módon az említett Rődön Márton deák birtokostársai a Zalánkeményiek és a gyulafehérvári levélkereső Lippai Péter voltak, talán a fejedelmek fenntartottak hivatalnokaik számára egy-egy birtokrészt, ezzel jutalmazva szolgálataikat.⁸¹

Kolozsvári Márton egyszerű városi polgárból országos főtisztvislégre jutó pályája valamikor 1599 második fele, 1600 eleje közötti időszakban érhetett véget. Ő az egyedüli levélkereső, akinek síremléke is fennmaradt, a Farkas utcai templom 1911. évi restaurálásakor került elő az egyház padozatkövei alól.⁸² Temetésekor a Farkas utcai épületegyüttes a jezsuiták birtokában

⁷⁴ A százak tanácsának a városi igazságszolgáltatásban betöltött szerepéről László Pakó: *Rolul adunării centumvirilor în activitatea judecătorească a Clujului în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. = Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani.* Coord. Susana Andea, Ioan-Aurel Pop. Academia Română–Centrul de Studii Transilvane. Cluj-Napoca 2009. 225–238.

⁷⁵ 1578. áprilisában hozott határozat. EOE III. 133.

⁷⁶ 1593–1596: ítélszéki ülnök és requisitor. (KmProt X. 269^r, KmProt X. 473^v); 1597–1598: ítélmester és requisitor (KmProt X. 369^r; Trócsányi: *Központi kormányzat* 357.)

⁷⁷ Trócsányi: *Központi kormányzat* 316; EOE. IV. 131.: az 1598-ban tartott fehérvári országgyűlés elhatározta, hogy „Az minémű adóbeli restantiák penig, úgymint két-ezer nyolczszáz kilenczvennégy forint nyolczzvennégy pénz, Theke Ferencz uram idejébe beszedetlen maradtanak, arról tetszött, hogy azt ez jövendő bőth közép szeredára minden vármegyéből az ispánok, viceispánok, királybírák és perceptorok kétszáz forint tereh alatt Kolosvárra Márton mester kezébe szolgáltatassák.”

⁷⁸ EOE IV. 10, 14–15.

⁷⁹ 1592–1595 között szerepel az Óvárban adófizetőként. Lásd KvSzám 5/XV.20, 5/XVI. 22, 5/XVI.86, 5/XVI.150. Az adatokért Kiss Andrásnak tartozom köszönettel.

⁸⁰ Az 1597-ben kötött egyezés szerint magyarorrói Cseh, másként Dezső Péter és Miklós 50 Ft-ért lemondta Márton deák ítélmester és requisitor javára saját Magyar- és Oláhrődi jószágairól, melyeket az hűséges szolgálataiért nyert el. Cselekedetüket azzal indokolták, hogy Márton deák ítélmesterként segítheti őket perekben: „volentes etiam animum dicti Martini litterati erga sese demerere... cuius ope et auxilio ipsi in prosecutionibus caussarum suarum plurimum indigerent.” (KmProt X. 369^r–370^r.)

⁸¹ A Zalánkeményiek birtoklására lásd KmProt X. 298^r–298^v, 473^v. Lippai Péter birtoklására KmProt XVI. 99^r.

⁸² A töredékes síremlék szövegét téves keltezéssel és félreértelmezett címmel közölte Sándor Imre: *A kolozsvári Farkas-utcai ref. templom régi sírkövei.* Kvár 1913. 17. A sírkő jelenleg a Kolozsvári Történeti Múzeum kapualjában

volt, ez egyértelműen bizonyítja, hogy Márton deák katolikus volt. Szaktudása mellett bizonyára ez is hozzájárulhatott karrierje sikeréhez.

Kolozsvári szász patriciuscsaládból származó feleségétől, Bek Katalintól feltehetően két fia született: az egyiket, Mártont sírköve említi, róla nevéen kívül semmit sem tudunk, János nevű fia viszont valószínűleg apja nyomdokaiba lépett, talán ő az a kincstári jogügyigazgató, aki 1603-tól viselte ezt a tisztséget.⁸³

Szentiványi György (Kolozsvári György deák) 1577–1613

Annak ellenére, hogy nagyon hosszú időn keresztül teljesített levélkeresői szolgálatot, György deák életútjáról csupán hézagos adatokkal rendelkezőnk. Lakatgyártó apja talán valamelyik erdélyi Szentivánról került János Zsigmond gyulafehérvári udvarába, majd onnan Kolozsvárra.⁸⁴ Ügyes mesteremberként hamarosan akkora vagyonra tehetett szert, hogy fiát, a későbbi requisitort a városi iskolában taníttathatta, de az sem kizárt, hogy wittenbergi tanulmányait is finanszírozta. Ez a feltételezés akkor bizonyosodhat be, ha egyértelműen kiderül, hogy Szentiványi György azonosítható azzal a „Georgius Serarii Claudiopolitanus”-szal, aki 1567-ben a wittenbergi universitáson tanult.⁸⁵ Az a Kolozsvári György viszont, aki 1569-ben alumnusként írt levelet Wittenbergből szülővárosába – a kézírás alapján –, nem valószínű, hogy vele azonos.⁸⁶ Az is kérdés, hogy Szentiványival azonosítható-e a fejedelmi kisebb kancellárián 1568-ban, majd 1579-ben szolgáló Kolozsvári György deákok közül valamelyik.⁸⁷

Szentiványi Györgyöt 1577-ben már a konventnél találjuk, és hivatali karrierje el is akadt ezen a szinten. Hosszú ideig tartó levéltárosi szolgálata alatt arra is volt gondja, hogy két protocollumkötetet mutatóval lásson el.⁸⁸ Azon levélkeresők között tarthatjuk számon, akik szívükön viselték a gondjukra bízott levelek sorsát. Erre az is utal, hogy levelezőpartnere volt a neves humanista Szamosközi István gyulafehérvári káptalani levélkereső, aki történetíróként felismerte a hiteleshelyi levéltárakban őrzött levelek forrásértékét, és jelentőségükre a rendek figyelmét is megpróbálta felhívni.⁸⁹

Szentiványi György hivatali pályája során csupán annyit ért el – talán kapcsolatai, állása révén –, hogy Kolozsváron levő családi vagyonát tovább gyarapította, de vármegyei birtokszerezéseiről nem tudunk. György deáknak bizonyára nem sikerült a város keretei közül kitörni, feltehetően élete végéig birtoktalan nemes polgár maradt. Tekintélyes vagyona viszont lehetővé tette számára különböző kölesönügyletek lebonyolítását, így sikerült – említett Monostor utcai

található (Mihály Melinda szíves közlése). Vö. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Bp. 1985. 191–192.

⁸³ Trócsányi: *Központi kormányzat* 364.

⁸⁴ Sunkó: *Archontológia* 321.

⁸⁵ Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 67. (660. sz. alatt)

⁸⁶ MOL. F25 (Miscellanea) 135–135v.

⁸⁷ Trócsányi: *Központi kormányzat* 368, 370.

⁸⁸ KmProt III. és IV. mutatói. Erről lásd KmJkv I. 144. A jegyzőkönyvek leírása uo. 158.

⁸⁹ Szamosközi levelének címe: „Ez level adassek Coloswarat, Geogy deak uramnak az conventnek, Monostor wczaban bizodalmas uramnak.” MOL F25 (Miscellanea) 344–347. Közlése: *Erdélyország történeti tára, egykorú s magyar nyelven készített történetiratok-, levelek-, országgyűlési végzések- és törvényczikkelyekből II. 1845.* (Közléstesi Kemény József és nagyajtai Kovács István.) 124–126.

ingatlana mellé – zálog címén megszereznie néhai Borbély Ferenc főtéri házának egy részét és egy Széna utcai házrészt.⁹⁰

György deák nevével requisitorként utoljára 1613-ban találkozunk, amikor egy bizonyos összeget helyeztek letétbe nála.⁹¹ A halál is ekkor érthette, mert a későbbi forrásokból nem tűnik elő.

Balásfi Ambrus 1579–1591

Igazi kolozsvári értelmiségi dinasztia kevésbé ismert tagja, melynek legnevesebbjei testvére, az unitárius hitszónok Basilius István, illetve unokaöccse, a hitvitázó katolikus főpap Balásfi Tamás.⁹² Egyik testvérének fia, Balásfi János szintén sikeres hivatali karriert futott be, előbb a kisebb és a nagyobb kancellárián és a gyulafehérvári káptalani hiteleshelynél írnokoskodott, majd 1594-től a fejedelmi kancellária titkára lett. A család tagjai közül tehát egyszerre ketten is szolgáltak a hiteleshelyi levéltárakban.

Ambrus deák először 1579-ben szerepel kolozsmonostori levélkeresőként, ekkor kerülhetett a konventhez is, mert 1577-ben még egyszerű kolozsvári polgárként tett bevallást a hiteleshelyen.⁹³ Kolozsvári háza, melyben hivatalviselése idején feltehetően a konventi levéltár egy részét is kezelte, a Széna utcában, az említett Balásfi János és szülei sarokházának szomszédságában volt.⁹⁴ 1591-ben szerepel utoljára levélkeresőként.⁹⁵ 1593-ban már a Kolozs vármegyei adó számvevője (exactor censuum comitatus Colosiensis), azonban neve mellett requisitori címe nem szerepel, habár – mint tudjuk – gyakran megtörtént, hogy az egyik levélkereső vármegyei adószedő is volt.

Decsi [?] János 1593

1593-ban, egyetlen forrásban találkoztunk egy Dechius Jánosnak nevezett kolozsmonostori requisitorral.⁹⁶ Elképzelhető, hogy az ekkor éppen Kolozsváron tartozkodó Baranyai Decsi János historikus rejtőzködik e név alatt, de ezt csak további adatokkal lehetne bizonyítani vagy cáfolni.⁹⁷

Kövendi Mátyás 1593–1614

Neve alapján ítélve családja a közeli Aranyosszékről kerülhetett Kolozsvárra. 1593-tól szerepel a forrásokban a kolozsmonostori requisitorok sorában, az akkoriban elhunyt Balásfi Ambrust válthatta fel hivatalában.⁹⁸ Semmit nem tudunk arról, hogy milyen családi és társadalmi háttér segítette elő Mátyás deák városi hivatali emelkedését, bizonyára alapos jogi fel-

⁹⁰ Kolozsvári házai, házrészei: KmProt X. 66^r, 265^v–266^r, 454^r–454^v. Atyai kőháza és telke a Széna utcában: Sunkó: *Archontológia* 321.

⁹¹ Az 1614-ben kelt oklevél egy évvel korábbi ügyletre vonatkozik. KmProt XVI. 135^r.

⁹² A családról bővebben Bogdándi Zsolt: *A kolozsvári Balásfiak*. Református Szemle 96. évf. (2003. november–december). 807–812.

⁹³ KmProt VII. 18^v–19^r.

⁹⁴ KmProt VII. 60^r–61^r.

⁹⁵ KmProt X. 52^r.

⁹⁶ MOL F25 (Miscellanea) 278^r.

⁹⁷ Bartoniék Emma: *Fejezetek a magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. 259.

⁹⁸ Levélkeresőként való említései időrendben: 1593 – MOL, F25 (Miscellanea) 279^r; 1594 („Mattyas deiakot az konventet vzyi Molnar Gaspar 2 lovan zekeren, Pettribe Bogatty zamara ikttatni”) – SzT V. 531.; 1596 – SzT II. 275; 1599/1606 – SzT VII. 200; 1609 – MOL F25 (Miscellanea) 357^r; 1612 – KmProt XVI. 91^r; 1614 – Beke: *A kolozsmonostori konvent* 533. sz.

készségének, szakértelmének köszönhetően került 1603-ban a kolozsvári directorok közé.⁹⁹ Ekkor már a város köztisztviselőiben álló, vagyonos polgára lehetett, hiszen neve a százférfiak sorában is szerepel.¹⁰⁰

Kibédi János 1601–1602

A feltehetően székely származású Kibédi János a fejedelmi kisebb kancelláriáról került a konventi hiteleshely levéltárához.¹⁰¹ Az ítélszéknél, az ítélmesterek szolgálatában sajátíthatta el azt a tudást, melyet utóbb requisitoriként kamatoztathatott. 1599-ben Kolozsvárott találjuk, ekkor az Erdélyből távozó Kakas István őrá bízta mint hű emberére a városban levő háza őrzését.¹⁰² 1601-ben már a konvent egyik levélkeresője, de tisztségét viszonylag rövid ideig viselte,¹⁰³ valószínűleg a századfordulót követő harcok vagy pestisjárvány áldozata lett. Helyére talán Hajósi Pál került, aki 1603-tól viseli a requisitori tisztséget.¹⁰⁴

Hajósi Pál 1603–1605

Családja a Kolozsvárhoz közeli Magyar- és Oláhpátán birtokolt, itt láthatta meg a napvilágot Bornemissza, másként Hajósi Benedek fiaként.¹⁰⁵ Ebből a kisnemesi környezetből került Hajósi Pál előbb írnokeként a fejedelmi kisebb kancelláriára, ahol 1592–1599 között szolgált, innen feltehetően 1603-tól a konventi hiteleshelyhez távozott.¹⁰⁶ Szintén e tájban választhatta meg Kolozs vármegye nótáriusának, mely tisztségben haláláig megmaradt.¹⁰⁷ Bizonyára a századfordulót és az azt követő éveket jellemző körülmények kényszeríthették rá arra, hogy megélhetéséért időnként kölcsönökhöz folyamodjon, melyek törlesztése halála után rokonaira hárult.¹⁰⁸

⁹⁹ Herepei: *Adattár* III. 563; *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Buk. 1990. 101. (A továbbiakban *Kolozsvári emlékirók*).

¹⁰⁰ Binder 1982. 290, 293.

¹⁰¹ A kisebb kancellária íródeákja 1589–1599 között, lásd Trócsányi: *Központi kormányzat* 368.

¹⁰² Dr. Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István*. Magyar Történelmi Életrajzok. (Szerk. Dézsi Lajos). Bp. 1905. 112.

¹⁰³ Requisitoriként való említései, időrendi sorrendben: 1601 – KmProt XV. 45^r, 49^v; 1602 – ENMLt, Bánffy lt fasc. nr. 25.; 1608-ban néhai – KmProt XIII. 133^r.

¹⁰⁴ Ezt a feltételezést az támasztja alá, hogy ebben az időszakban Szentiványi György és Kövendi Mátyás hosszú ideig (1613-ig, illetőleg 1614-ig) viselte requisitori tisztségét, mellettük lehetett a harmadik konventi tisztségviselő Kibédi János, majd az őt felváltó Hajósi Pál.

¹⁰⁵ KmProt XVI. 8^v.

¹⁰⁶ A kisebb kancellária írnoke, lásd Trócsányi: *Központi kormányzat* 367. Requisitori említései: 1603 – *Basta György hadvezér levelezése és iratai II. (1602–1607)*. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából hazai és külföldi levéltárakban gyűjtötte és közrebocsátja Veress Endre. Bp. 1913. 180; KmProt XV. 232^v; 1604 – *Jezsuita Okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged 1995. 294.

¹⁰⁷ Halála 1605. október 5. előtt következhetett be. Erre utal Tordai Imre Kolozs vármegyei nótárius ekkor kelt bejegyzése a vármegye jegyzőkönyvében (ENMLt-ban): „Postquam Paulus Haiosy morbo gravissimo ac diuturnissimo oppressus fuisset, tandemque sublatus e vivis et in locum eiusdem per electionem dominorum nobilium in officio notariatus... successissem.” KolJkv f. 35. Ennek ellentmond viszont a kolozsmonostori protocollumban levő bejegyzés, mely 1606 márciusában még élőként tünteti fel. KmProt XVI. 130^v. Talán ez utóbbi oklevél jegyzőkönyvbe való bevezetésekor tévesztette el a dátumot valamelyik levélkereső. A Kolozs vármegyei jegyzőkönyvekben található adatokra Dáné Veronka hívta fel figyelmemet, segítségét köszönöm.

¹⁰⁸ 100 Ft-ot kölcsönzött kolozsvári Gellyén Imrétől – KmProt XVI. 130^v. 1607. május 18-án már testvére, Hajósi István törlesztette néhai testvérbátyja Filstich Péterrel szembeni tartozását, 50 Ft-ot és egy köböl búzát – KmProt XVI. 8^v–9^r.

Tordai Imre 1608 (?) – 1619

A közeli Tordáról jött Kolozsvárra, ahol először a Kolozs vármegyei jegyzőséget (1605-től), majd 1608-tól bizonyíthatóan a konventi levélkeresői tisztséget is viseli.¹⁰⁹ Családjáról csak annyit tudunk, amennyi 1609-ben kelt, részlegesen közölt címeresleveléből kiderül: feleségét Balogh Annának, leányait pedig Borbálának és Annának hívták.¹¹⁰ Feltehetően hivatali szolgálatai jutalmául nemesítették meg, de arról, hogy nemesként voltak-e birtokai, vagy hogy szolgálata révén miként gyarapíthatta vagyonát, semmit nem tudunk. 1611-ben elvállalta a Kolozs vármegyei adószámvevőséget, de a városban is elismertségre és vagyonra tehetett szert, mert 1617-ben már a százérfiak között szerepel.¹¹¹ Utoljára 1622-ben találkoztunk nevével, ekkor még Kolozs vármegye jegyzőjeként állított ki egy levelet,¹¹² de az is lehetséges, hogy a konventi kancellárián is tevékenykedett még, talán e tájban bekövetkezett haláláig.

Bibarcfalvi (másként Simon Literáti) János 1615?

Sunkó Attila jegyzékében szerepel requisitorként 1615-ben. Mi semmi nyomát nem találtuk működésének. A rá vonatkozó életrajzi adatok közlését, minthogy levélkeresői tevékenységét bizonytalannak tekintjük, mellőzzük.¹¹³

Szölősi István 1616–1623

Származásáról, tanulmányairól semmit nem tudunk. Talán polgárként vagy armálisos nemesként kerülhetett előbb a fejedelmi kisebb kancelláriára (1607), 1610-től pedig négy éven keresztül a nagyobb kancellárián szolgált mint íródeák.¹¹⁴ A központi irat kibocsátó szerveknél elsajátított tudás, a gyakorlati jogban való jártasság segíthette őt pályája újabb állomására: 1616-tól már a kolozsmonostori konvent egyik levélkeresője.¹¹⁵ Hivatalaiban szerzett keresetét prókátorokodással is kiegészítette, erre vall Vagias Gáspár 1614. évi bevallása, amely szerint Szölősi Istvánt – minthogy pereiben védelmezte – fiává fogadja, és jószágaiban örökösévé teszi, egyúttal átenged számára egy házhelyet és két kaszálót Magyarpatán.¹¹⁶ Talán a Kolozs vármegyei birtokrész megszerzése segíthette Szölősit abban, hogy a megyei adminisztrációban is szerepet kapjon: 1618-ban Bethlen Gábor *salvus conductus*át Kolozsváron lakó Szölősi István részére állítja ki, aki „nem cziak az Coloswarmegie adaiának perceptora, hanem az Colosmonostori conventnekis edgyik requisitora”.¹¹⁷ Sajat protocollumába másolt elszámolá-

¹⁰⁹ Levélkeresőként említik: 1608 – KmProt XVII. 10; 1614 – Beke: *A kolozsmonostori konvent* 533. sz.; 1616 – KmProt XVII. 143; 1619 – KmProt XVIII. 75.

¹¹⁰ Sándor Imre közölte a Báthory Gábor által adott oklevél rövid regesztáját, illetve a címerleírás szövegét és a címerképet. *Címerlevelek*. Gyűjtötte Sándor Imre. II. füzet, Kvár 1910. 39.

¹¹¹ Binder 1982. 295.

¹¹² ENMLt, Kemény cs. csombordi lt, nr. 512.

¹¹³ Életpályájára vonatkozó adatokat lásd Sunkó: *Archontológia* 314.

¹¹⁴ Trócsányi: *Központi kormányzat* 196.

¹¹⁵ KmProt XX. címlap

¹¹⁶ Bethlen Gábor 1622-ben erősítette meg ezt a szerződést, oklevelében Szölősiről a következőket írja: „in tabula principalis Transilvaniae iudiciariae iurati notarii... post vero quod aulicae principum praedecessorum nostrorum ac tandem nostrae etiam cancellariae se addicens... in presentiarum etiam in officio requisitoratus dicti conventus de Colosmonstra publica Regni ordinumque ei commodo citra omnem quaerelam invigilaret.” KmProt XXI. 32’–34’.

¹¹⁷ MOL F25 (Miscellanea) f. 433.

saiból tudjuk, hogy e tisztségét egy évvel korábban, illetve 1621–22 között is viselte.¹¹⁸ 1623-ban a vármegyei nemesség jegyzőjének választotta, de ezt a hivatalt csak rövid ideig viselte, talán a városban pusztító pestisjárvány ragadta el.¹¹⁹

Kolozsvári Bágyoni Demeter másként Hadnagy János 1617–1620*

A Kolozsvárhoz közeli aranyosszéki székely kisbirtokosok közül származott, és értelmiségi pályára lépve kerülhetett a konvent kancelláriájához. Családtagjai közül Kelemen Judit nevű feleségét és fiát, Dánielt ismerjük, aki az 1630-as években tiltakozott a Demeterek bágyoni, szentmihálytelkei és kercedi jószágai ügyében.¹²⁰ Korábbi pályájáról semmi adatunk nincs, 1617-ben már kolozsmonostori levélkeresőként szerepel.¹²¹ Hivatali szolgálata nem járhatott túl nagy anyagi gyarapodással: 1619-ben csupán egy olcsó Alsó Király utcai faházat tudott vásárolni, további városbeli gyarapodásra, társadalmi emelkedésre már nem volt lehetősége.¹²² Talán őt is az 1622-től dühöngő pestis ragadta el.

Szentmihályfalvi András 1623 (?)

Konventi hivatalviselése bizonytalanak tekinthető mivel egyetlen adat említi requisitorként.¹²³ Szentmihályfalvi András neve 1616–1631 között szerepel a nagyobb kancellária íródeákjainak sorában.¹²⁴ Ez inkább azt valószínűsíti, hogy Beke tévedésének tulajdonítható kolozsmonostori levélkeresőként való említése.

Csanádi Pál 1625–1636

A kolozsmonostori konvent egyik legismertebb levélkeresője, de hírnevét nem levéltárosi, hanem egyházi, irodalmi és az oktatásban betöltött szerepének köszönheti.¹²⁵ Külföldi egyetemeken is tanult.¹²⁶ Konventi requisitorként először 1625-ben említik,¹²⁷ és e tisztségét élete

¹¹⁸ Elszámolásai a Kolozs vármegyei adóról: KmProt XX. 77^r–77^v, 178^r. Adószámvevői említése 1622-ből: KmProt XXI. 34^r. A levélkereső több névváltozata közül a Demeter János fordult elő a leggyakrabban.

¹¹⁹ Vármegyei jegyzőnek való megválasztásáról és haláláról Kolozs vármegye jegyzőkönyvének 459. lapján található szöveg tájékoztat: „1623. feria IV. post dominicam Quadragesimae ex deliberatione dominorum nobilium Stephanus Szeoleosi requisitor conventus Colosmonostrensis in officium notariatus creatus.; 1624 feria III. proxima post dominicam Jubilate post terribilemque et inopinatam Stephani Zeoleosi mortem ex communi eorundem dominorum nobilium consensu et suffragio electus est in officium notariatus Stephanus Varsoczy.” A Kolozsváron pusztító pestisjárványról lásd *Kolozsvári emlékirók* 154–155. E járványnak a levélkeresők közül talán ketten is áldozatai lehettek: a requisitorok 1623. február 20-án egy végrendeletet „in quadam signatura praedecessorum nostrorum hisce scilicet elapsis pestilentissimis temporibus, divina voluntate e vivis sublatorum” találtak meg. A nevezett signatura 1622. március 31-én kelt. KmProt XX. 185^v.

¹²⁰ KmProt XXIX. 182^v.

¹²¹ KmProt XIX. 20^v.

¹²² KmProt XXI. 51^r.

¹²³ Beke: *A kolozsmonostori konvent* 549. sz.

¹²⁴ Trócsányi: *Központi kormányzat* 195.

¹²⁵ Ezekről bővebben Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története* I. Fordította Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály. Kvár 2005. 444–446; Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*. II. Hn. 1935. 393–395. (A következőkben Gál: *Unitárius kollégium*). Életrajzi adatai röviden összefoglalva: Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 214. (2187. sz.), és lényegében ez alapján Sunkó: *Archontológia* 315.

¹²⁶ A padovai egyetemet látogatta, lásd Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 214. (2187. sz.). 1626-ban a bölcsész- és orvostudomány doktoraként említik (lásd 129. sz. jegyzet).

¹²⁷ KmProt XXIII. 101^v.

végéig megtartotta. Pálfi István előtt ő lehetett a hiteleshely vezetője (conservatora?), de egyéb hivatalaival járó elfoglaltságai miatt feltételezhetjük, hogy egyre kisebb szerepet tudott vállalni a hiteleshely működtetésében. Amikor 1626-ban Bethlen Gábor megerősíti a kolozsvári unitárius iskola kiváltságait, Csanádi Pál már 19 éve betölti az iskola rektorságát, emellett orvos, és csak „utolsósorban” a konvent egyik requisitora.¹²⁸ 1632-ben unitárius püspöknek is megválasztották, ezután még kisebb lehetett szerepe a hiteleshelyi oklevelek kiállításában.¹²⁹ 1636. december 3-án ragadta el a halál, „nagy solennitással” temették el a Házsongárdi temetőben.¹³⁰

Tordai Péter 1627–1646

Valószínűleg a tragikus sorsú Kolozsvári János deák fiskális director Sombori Judit nevű feleségétől született, valamikor a 16. század végén. Erre egy 1614-ben kelt forrásunk utal, ekkor tordai néhai Kolozsvári János deák özvegye, Sombori Judit és már törvényes korú (tehát 14 életévét betöltött) fia, Kolozsvári Péter deák bevallást tesznek a kolozsmonostori hiteleshelyen.¹³¹ Ugyanekkor említik Péter deák kiskorú testvéreit, Ferencet és Erzsébetet. Tisztes kolozsvári értelmiségi polgárcsaládból származhatott tehát Péter deák, és tehetsége mellett a családi háttér – apja bukása ellenére – lehetővé tette számára a hivatali karriert és a társadalmi felemelkedést. 1612-ben a fejedelem nagyobb kancelláriáján deákoskodó Tordai Péter valószínűleg csak névrokona lehetett, ő ekkor még túl fiatal volt ezen tisztség betöltéséhez. Az 1623-ban Kolozs vármegye adószedőjeként említett Tordai Péter viszont már biztosan ő. Ezen hivatal gyakran kapcsolódott a levékkeresői tiszthez, ezért nem kizárt, hogy már ekkor konventi levéltáros is volt.¹³² A vármegye mellett a városban is gyorsan lépett előre. 1623-ban már kelendő elismertségre és gazdagságra tehetett szert ahhoz, hogy beválasszák a város életét irányító testület, a százférfiak sorába.¹³³ Kolozsváron levő ingatlanai közül csupán azt ismerjük, amely lakóhelyéül is szolgált, és amelyben a gondjaira bízott levéltár egy részét is őrizte. Egy neki küldött levelet így címezték: „Az en io akaro uramnak Colosvarat Hid utzaban lako Peter deak uramnak (ugy mint Captalanban) nekem io akaro uramnak adassek kezeben.”¹³⁴ Valószínűleg ebben a házban érte a halál is, melynek pontos dátumát requisitortársa, Pálfi István jegyezte fel: 1646. október 2.¹³⁵

¹²⁸ KmProt XXI. 101: „scholae Claudiopolitanae publicae iam ab annis decem et novem rector, philosophiae et medicinae doctor ac in conventu Beatae Mariae Virginis de Colosmonostra litterarum requisitor.”

¹²⁹ Püspökké választásáról és jelleméről lásd *Kolozsvári emlékirók* 163.

¹³⁰ Sunkó: *Archontológia* 315; *Kolozsvári emlékirók* 169. Sírfeliratát közli Herepei János: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp. 1988. 193–194. (A továbbiakban Herepei: *Házsongárd*.) A régi városi iskola (jelenlegi Zeneiskola) belső falán levő emléktáblájának szövegét lásd Löwy Dániel – Demeter V. János – Sztalos Lajos: *Köbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek*. Kvár 1996. 42–43.

¹³¹ KmProt XVI. 70; A Kolozsvári Jánosokra és családjukra vonatkozó adatokat Wolf Rudolf foglalta össze. Lásd *Torda város tanácsai jegyzőkönyve*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Wolf Rudolf. Erdélyi Történelmi Adatok VI. 1. Kvár 1993. 61–62. (74. és 75. sz. jegyzet). A 74. jegyzetnél, 1585-ben említettek (Mihály, Gáspár és Imre) bizonyára egy másik János deák fiai.

¹³² Vármegyei perceptorai említései: 1623 – KmProt XXXIII. 79–80; 1628 – Sunkó: *Archontológia* 322–323.; 1636 – uo. Requisitorai említése: Sunkó: *Archontológia* 322–323. 1633-ban kollégájával, Pécsi Jánossal együtt vette fel Gyaluban Zólyomi Dávid végrendeletét, EOE IX. 366–367. 1638-ban Gyulafehérváron tett vallomást egy feltehetően tévesen kiállított iktatólevél ügyében, ENMLt, Kemény cs esombordi lt., nr. 814.

¹³³ Binder 1982. 301. 1642-ben is centumpater: KmProt XXVII. 77.

¹³⁴ KmProt XXV. 73.

¹³⁵ Sunkó: *Archontológia* 322–323; KmProt XXXI. 3.

Tordai Péter deák hiteleshelyi működésének legkézenfekvőbb emlékei az általa vagy többnyire általa vezetett jegyzőkönyvek.¹³⁶ Ezen protocollumok közül kettőt a későbbi requisitor Szalárdi János látott el mutatóval, egyet pedig biztosan ő mentett meg a pusztulástól azzal, hogy a Péter deák által lejegyzett szövegeket egybekötötte.¹³⁷

Pálfi István 1627–1667

Jakó Zsigmondnak köszönhetően életéről és a konventi levéltár rendezésében és megmentésében betöltött szerepéről viszonylag sokat tudunk.¹³⁸ Már ifjúkorában Bethlen István tanácsúr udvarában írnokoskodott, innen került előbb a fejedelem nagyobb kancelláriájára, majd 1627-től biztosan a kolozsmonostori hiteleshelyhez annak egyik requisitoraként.¹³⁹ Valószínűleg a Fehér vármegyei Enyed mezőváros polgárai közül lépett hivatalnoki pályára, nemességet és címeradományt írnoki szolgálataiért 1623 táján kapott.¹⁴⁰ Karrierjét leginkább különösen szép kézírásának köszönhette, s noha katolikus volt, a fejedelem őt választotta ki mint „jó kezű deákot”, hogy tisztázza az 1636-ban Öreg Graduálként kinyomtatott kálvinista énekeskönyv összegyűjtött anyagát.¹⁴¹ Talán e munkájának köszönhette kolozsmonostori requisitorságát.

Pálfi levélkeresőként is maradandót alkotott. 1640 körül kezdte el a levéltár rendezését, és feladatával 1648 táján készülhetett el. Ebben az évben kelt utasítása requisitorársai részére, melyből kiderül, hogy Pálfi a levéltár régebbi anyagát elválasztotta a gyakrabban használt újabbtól, tárgyi csoportokba és ládikákba helyezte a leveleket, majd mutatókat készített hozzájuk.¹⁴² Neki köszönhetően állott össze a levéltárban őrzött minutákból a 15. századi jegyzőkönyvek nagy része, és ugyancsak ő készíthette, középkori szertartáskönyvek hártáját is felhasználva, a mai köteteket. A levéltár megőrzése és rendezése érdekében kifejtett tevékenysége mellett Pálfi azt is igen jól látta, hogy minden munkája hiábavalóvá válhat, ha nem oldják meg a levéltár elhelyezésének súlyos, a fejedelemség korszakát végigkísérő gondját. 1650 táján kelt felterjesztésében, melyet csak fogalmazványként ismerünk, sürgette a megoldást, és azt javasolta, hogy a konventi anyagot egy helyen, a Monostoron levő „mángorló házban” helyezték el, és ott őrizték.¹⁴³ Megszűnt volna ezzel az a gyakorlat, hogy a leveleket a requisitorok szállásán tartsák, maga Pálfi is tapasztalta már, mekkora veszélyekkel járhat az, ha a saját Farkas utcai háza szolgál levéltárként.¹⁴⁴

¹³⁶ Sunkó: *Archontológia* 322–323.

¹³⁷ KmProt XVIII. elején levő index 176. lapja.

¹³⁸ KmJkv I. 145–146.

¹³⁹ KmProt XXI. 114’.

¹⁴⁰ MOL F1 (Libri regii). X. p. 352–353. A címerleírást magyar fordításban közli Sunkó: *Archontológia* 316–317.

¹⁴¹ KmJkv I. 145. – Az Öreg Graduálról és Pálfi István személyéről lásd még Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8. Kvár 2002. 10–12.

¹⁴² KmJkv I. 145.

¹⁴³ Pálfi szövege: „Rendelne egy conventualis locust melyet [...] privilegialnais, hogy az kik requisitorok lenenek laknanak egy helyben es ott [...] procedalnanak juxta officii exigentiam debito modo. Erre penig egy alkalmas helt nem talalunk mint [?] Monostoron vagion egy mangorlo haz, ki nem sok epulettel igen alkalmas lene erre az szuksegre, ott mindeneket szep rendbe [...] ladakba helyeztetve (Isten kiteol oltalmazzon), haborusagnak idejen, mind ladastol kenyo volna behozni az varasban, mint ennekeleottis...” KmProt XXXV. (számozatlan lapok)

¹⁴⁴ 1648. október 1-jén a fejedelem két ittas állapotban levő udvari familiárisa Pálfi Farkas utcai házában garázdálkodott: „noctis in silentio, tempore jam plane ad undecimam horam nocturnam urgente ad domum ipsius exponentis eam videlicet, quae pronunc exeo quod ea omnia litteralia instrumenta quae alias alibi locata habebantur, in ipsa domo exponentis containerentur, pro sacristia sive conservatorio conventus Colosmonostrensis reputaretur, in platea Luporum, intra moenia dictae civitatis regiae Colosvar situatam ac vicinitatibus domorum ab orientali [...] circumspecti

Pálfi István tervének az elkövetkező szomorú idők nem kedveztek. Talán neki is köszönhető, hogy amikor 1658-ban a tatár had rászakadt Erdélyre, a levéltárat vagy annak egy részét a biztonságosabb szamosújvári várba menekítették. Mikor a veszély elmúltával a levéltári anyag visszakerült a városba, minden maradt a régiben: a leveleket továbbra is a requisitorok szállásain őrizték.

Pálfi művelt, könyvszerető ember volt, de arról, hogy a tudását hol szerezte s miképpen gyarapította, semmit nem tudunk. Már 1625-ben, kancelláriai deákként bejegyezte nevét Joannes de Verdena 1509-ben megjelent könyvébe,¹⁴⁵ 1630-ban pedig a csíksomlyói ferenceseknek ajánlódott könyveiből. Könyveinek fennmaradt jegyzéke sokrétű műveltségéről tanúskodik.¹⁴⁶

Keveset tudunk arról, hogy mekkora anyagi és társadalmi elismerésben részesült. 1642-től került a kolozsvári centumvirek közé,¹⁴⁷ ekkor a város már befogadta, és talán így jutalmazhatta a közösség azt, hogy udvari kapcsolatait a *civitas* érdekében is felhasználta. Udvari összeköttetéseit Pálfi nem vonakodott időnként saját érdekében is felhasználni, noha ez nem mindig hozott számára anyagi hasznot, sőt esetenként még veszteséggel is járhatott.¹⁴⁸ Hivatali szolgálatait, úgy tűnik, nem jutalmazták birtokadománnyal. 1636-ban Rákóczi György fejedelem sem jószágot, hanem évente 500 kósót adományozott a dési aknáról Pálfi István részére.¹⁴⁹ Talán jövedelmei kiegészítéséért vállalta el ugyanebben az évben a Kolozs vármegyei adószedői tisztséget.¹⁵⁰ A forrásokban utoljára 1667-ben szerepel, ekkor requisitori tisztsége mellett – előrehaladott kora ellenére – a török adó generális perceptora volt.¹⁵¹

Gerendi Pál 1628

Talán az egykor jelentős szerepet játszó nemesi család egyik ismeretlen, hivatalnoki pályára lépett sarja. Egyetlen adat támasztja alá konventi requisitorságát: 1628-ban Kolozsváron lakó Gerendi Pál „egik fw convent.”¹⁵²

Pécsi János 1633–1642

Baranyából, neve szerint éppen Pécs városából került Kolozsvárra, a török elől menekülő sokaságával együtt.¹⁵³ 1622–1633 között a fejedelem nagyobb kancelláriáján jegyző, ebben az időszakban talán külföldön is peregrinált.¹⁵⁴ Kolozsváron, 1623-ban már a százérfiak között

Martini Szindi, ab occidentali vero plagis Stephani Baczi junioris [...] ipso domus hospite potentiose irruissent et invasissent.” MOL F25 (Miscellanea) f. 339–340.

¹⁴⁵ *Erdélyi Könyvesházak*. Lásd Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged 1991. 131.

¹⁴⁶ *Betűművész* 37–38.

¹⁴⁷ KmProt XXVII. 77^v; Binder 1982. 303.

¹⁴⁸ Egy címereslevél protocollumbeli kihúzott másolata alatt olvasható Pálfi alábbi szövege: „Ennek az bestye kurva fianak ezt az armalist en magam szerzettem es irtam vala es szepen el keszitven publicaltatvan, czimeretis meg iratvan raitam hagyja, melyet az cancellarius eleiben vittem es ott cassaltak annihilaltak, oda az en keoltesem.” KmProt XXVII. 30^r.

¹⁴⁹ KmProt XXVIII. 129^v.

¹⁵⁰ MOL F25 (Miscellanea II.) 63^v.

¹⁵¹ Trócsányi: *Központi kormányzat* 309., EOE XIV. 231.

¹⁵² MOL F25 (Miscellanea), 510^r.

¹⁵³ Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan* 102.

¹⁵⁴ Herepei szerint 1622. november 19-én társával, Dengelegi Péterrel „a fejedelem deáki” Gyulafehérvárról érkeztek Kolozsvárra, és innen indultak külföldre tanulni. Lásd Herepei: *Adattár* I. 303.

szerepelt, sikerült tehát beilleszkednie a városi közösségbe, ekkor már biztosan családot is alapított, és örökséget is szerzett magának.¹⁵⁵ A konventi hiteleshely levélkeresőjeként 1633-tól említik, ebben az évben szállt ki társával, Tordai Péterrel együtt Gyalu kastélyához, hogy írásba foglalják Zólyomi Dávid testamentumát.¹⁵⁶ A fejedelem megbízásából gyakran végzett tanúvaltatásokat, foglalt írásba urbáriumokat.¹⁵⁷ Hasonló jellegű szolgálatai jutalmaként, nevezetesen a székelyek összeírásáért adományozta neki és feleségének Rákóczi György a horgaspataikai részjárságot.¹⁵⁸ Ehhez a jóságához járultak saját Kolozs vármegyei szerzeményei, melyek után a vármegye 1641. évi lustrálásakor egy felszerelt lovat kellett hadba állítania.¹⁵⁹ Pécsi János Kolozsváron levő házáat felesége, Rázmán Anna jussán birtokolta, felesége révén válhatott tehát kolozsvári polgárrá.¹⁶⁰

Pécsit 1642. április 3-án temették el,¹⁶¹ végrendeletében mindenét feleségére hagyta, de nem fedkezett meg az őt befogadó városról és az iskola „unitária religiön levő” diákjairól sem.¹⁶²

Pécsváradi János 1635–1644

Először 1635-ben szerepel mint a kolozsmonostori konvent egyik requisitora.¹⁶³ Életpályájáról csupán elszórt adatokkal rendelkezünk, 1639–1641 között a nagyobb kancellárián találjuk jegyzőként, úgy tűnik, ő lehetett a kolozsmonostori konvent requisitorai közül

¹⁵⁵ Binder 1982. 302.

¹⁵⁶ EOE IX. 366–367.

¹⁵⁷ 1635. május 4-én Beszterce városához intézett levelét, mivel jól szemlélteti a külső hiteleshelyi tevékenység fejedelemség kori gyakorlatát, teljes szövegében idézzük: „Generosi prudentes ac circumspecti domini mihi observandissimi. Servitiorum meorum paratissimam commendationem. Minden ioval lassa Isten kegelmeteket kedvezerent. Az my kegmes urunk ü nagsaga bizonios magara nezendeo dolog felöl valo inquisitoria engemet ki boczatvan, holnap Lekentzere megiek, it Tekeben ma dolgomat vegezven kegmeteket annak okaert intem az ü nagsaga nevevel, hofi veven az ü nagsaga mandatunit midgiarast az also processusabul es az Szereten innen valo rezebü [!] harom eztendötül fogva valo es ez mostani grebeket holnapra penteken 10 orara sub oneribus 64 florenorum az akkori eskwttekel es minden [...] emberekkel Lekentzere gwitwen, ket polgar tarsait regiusoknak oda boczatvan, az inquisitiot continualvan ot, annak utanna az Szereten tul valo rezet az szerent Szombatra 8 orara Beseniobe giwitven, ottis kesedelem nelkwl az inquisitiot el vegezven, kegmetek varosabais be menven, ottis az minek kellessek lenni kegelmetekkel egi ertelembwl el vegezven, az relatoriakat ü nagsaganak quantotius reptallassam. Mivel penig mind Lekenzen smind Beseniöben mulatasom esik es felesenis lezek ugian azon oda citalando szegeniseg magun [!] eleswnk es lova-ink szenaia abraka felollis provideallion az salvusconductus continentiaia szerent. Easdem G. P. ac C. Dominationes vestrae frater valere desidero.” (KvNLT, Beszterce város levéltára, nr. 11162.) 1639-ben a kövári uradalom urbáriumát állítja össze Pécsi. Vö. Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 426. (A továbbiakban Makkai: *Rákóczi György*.)

¹⁵⁸ Az 1636. március 6-án kelt adomány indoklása: „attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis egregii Joannis Peczi de Colosvar, alterius requisitoris conventus Colosmonostrensis, quae cum antea in principali cancellaria nostra superioribus ab hinc annis [...] in expediendo omnis generis literis rebusque nostris suae diligentiae commissis, tum etiam presente matrimonialis sui status tempore tum in hoc moderno suo requisitoratus a nobis ipse clementer collato [...] quam in nonnullis generalium [?] Siculorum nostrorum connumerorum regestris describendo, aliisque cunctis in negotiis nostris pro diversitate temporum ipsi demandatis, fideliter et constanter exhibuit et impendit.” (MOL F.1. 21. 123^v–123^v.)

¹⁵⁹ KmProt XXIX. 173^r.

¹⁶⁰ Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan* 103.

¹⁶¹ *Fasciculus rerum scholasticarum collegii Claudiopolitani unitariorum* I. Journals of the years 1626–1696. Prepared and arranged by Edit Dományházi, Miklós Latzkovits. Szeged 1997. 156. (A következőkben: *Fasciculus rerum*.)

¹⁶² 1637-ben kelt testamentumát 1642-ben egészíti ki. A szövegeket közli Sunkó: *A gyulafehérvári káptalan* 101–106.

¹⁶³ KvNLT, Beszterce város lt, nr. 11162.

az egyedüli, aki a konventi és a fejedelmi íródeáki hivatalt egyszerre viselte.¹⁶⁴ 1643-ban a kolozsvári borbélyok céhszabályait fordítja magyar nyelvre.¹⁶⁵ Halála pontos időpontját kollégája, Pálfi István jegyezte le: 1644. július 30.¹⁶⁶ Könyvei közül egyedül a Bécsben élő spanyol jezsuita, Ambrosius de Penalosa műve maradt ránk.¹⁶⁷

Kászoni József 1646–1659

Neve alapján ítélve székely származású. Először a fejedelem kisebb kancelláriáján szerepel 1641–1642 között írnokként, majd onnan 1646-tól a kolozsmonostori hiteleshely levéltárhoz került.¹⁶⁸ Pálfi István gyakran panaszkodott, hogy Kászoni Désen levő birtoka miatt vagy a fejedelem ügyeiben (in negotiis principis) eljárva távol volt, emiatt a hiteleshelyi teendőket egyedül kellett végeznie.¹⁶⁹ Valójában viszonylag sűrűn szerepel Kászoni uradalmak inventáriumainak összeállítójaként,¹⁷⁰ illetve biztosan dési háza és családja gondjai is eléggé lefoglalhatták. Dési házát az 1658. évi tatár pusztítás alaposan megviselhette. 1659 márciusában Barcsai Ákos fejedelem utasította dési sókamarását, hogy Kászoni József „colosmonostori egyik requisitor” részére utalja ki a 4000 kósót, az „mostani meg romlott desi hazanak elpuletire”.¹⁷¹

Benkő Bálint 1654–1661

A székely eredetű Benkő Bálint pályája a kisebb kancellárián indult, 1639–1640 között az ítélőmesterek mellett írnokoskodott.¹⁷² 1647-ben Kolozs vármegye alszolgabírája, 1651-ben pedig már a megye nótáriusa és perceptora volt,¹⁷³ és ezen hivatalaiban talán haláláig megmaradt, sőt 1658-ban a vármegye őt küldte követként az országgyűlésre.¹⁷⁴ Semmit nem tudunk arról, hogy miként került Benkő vármegyei tisztviselőnek Kolozsvárra, de ekkor már feltehetően vármegyei birtokkal is rendelkezhetett. 1654-től a konvent levélkeresői tisztségét is viseli.¹⁷⁵ Kolozsváron talán felesége, a szász patricius családból való Pulacher, másként Conrad Borbála révén és udvari kapcsolatai, illetve fontos hivatalai hátszelével verhetett gyökeret; 1659-ben

¹⁶⁴ Trócsányi: *Központi kormányzat* 194.

¹⁶⁵ Jakab: *Oklevéltár* II. 320.

¹⁶⁶ Sunkó: *Archontológia* 318.

¹⁶⁷ Possessor-bejegyzés az Opus egregium de Christi et Spiritus Sancti Divinitate necnon SS. Trinitatis mysterio contra Judaeos, Photium, Socinum, Eniedinum, aliosque veteres et novos arianos R.P.D. Ambrosio de Penalosa Mondexarensi S. J. Viennae Austriae, 1635, Matthaeus Formica c. könyv címlapján: „Ex libris Joannis Peczaradi aliter requisitoris Conventus Colosmonostrensis” – *Erdélyi Könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Szeged 1991. (Adattár 16/2) 13.

¹⁶⁸ A kisebb kancellária íródeákjára Trócsányi: *Központi kormányzat* 368. Requisitori említései: 1646 – KmProt XXXI. 82°; Sunkó: *Archontológia* 315; 1659 – KmProt XXXIII. 150°.

¹⁶⁹ Pálfi lényegében szabálytalanul járt el, amikor társai távollétében foglalt írásba bevallásokat. Ezekben mindig meg is jegyzi, hogy a kollégái nem voltak jelen: „Coram me Stephano Palfi collega in negotio illustrissimi domini principis absentis” – KmProt XXXI. 115°; „altero collega nostro decedente, altero vero in negotiis ill. suae celsit. absente, coram uno nostrum in loco videlicet testimoniali et conventuali personaliter comparentis” – KmProt XXXI. 126°.

¹⁷⁰ 1648-ban a porumbáki uradalom inventáriumát állította össze. Vö. Makkai: *Rákóczi György* 511.; 1652-ben kalotaszegi birtokok urbáriumát írja. Lásd Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kvár 1944. 94.

¹⁷¹ KmProt XXXIII. 150°.

¹⁷² Trócsányi: *Központi kormányzat* 366; SzT V. 167.

¹⁷³ Herepei: *Házsongárd* a 274. lapot követő családfa; MOL F1. XXX. 133. Nótáriusi említései: Sándor: *Czímerlevelek I. füzet (1551–1629)*. Kvár, 1910. 103. és uo. II. füzet 93., KmProt XXXVI. 6°

¹⁷⁴ EOE XI. 356.

¹⁷⁵ Sunkó: *Archontológia* 314.

már a centumvirek között említik.¹⁷⁶ Benkő hivatalviselésének és kapcsolatainak köszönhető birtokai gyarapodását is. A Kassaiak vélhetően prókatori szolgálataiért adták neki a Kolozs megyei Fejérdén levő pusztá házhelyüket,¹⁷⁷ Kamuthi Farkas pedig azért adományozza a Doboka vármegyei Kovácsiban levő jószágát, mert „Deva varaban valo fogsagakor, nem csak kedves attyafisagos joakarattal tellyes szolgálattiat mutatta megh eo kegyelmehez tapasztalható keppen megh irt Benko Balint uram, hanem megh az tulajdon maga ezüst marhajat ezüsteos aranyas bottjatis oda küldötte eo kegyelmenek, hogy azzalis Kamuthi Farkas uram eo kegyelme az mi kegyelmes urunk eo nagysaga meltosagos személye eleot erette valo teorekedesre joakarokat szerezhessen velle magának, mely bot megh ért volna 65 forintot”.¹⁷⁸ A források utoljára 1661-ben említik; ekkor „collega tarsával”, Lucz Istvánnal együtt saját kolozsvári házában valami leveleket válogat.¹⁷⁹

Szölősi Gábor 1654–1657

Törzsökös kolozsvári unitárius polgárcsaládból származik, először 1645-ben találkozunk nevével, ekkor az unitárius iskolában tanuló 5 diáknak alamizsnát ad.¹⁸⁰ 1651-ben a város egyik dispensatora, 1654-ben pedig már esküdt polgár és ugyanakkor a konvent requisitora.¹⁸¹ Gazdag kolozsvári polgárként több Kolozs vármegyei birtokrész felett is rendelkezett.¹⁸² Levélkeresői tisztségében utoljára 1657-ben találjuk: ekkor Rhédei Ferenc fejedelem hozzá intézte parancslevelét, hogy requisitortársával együtt tétesse le az esküt a fiskális várak őrségeivel.¹⁸³ Életpályája következő szakaszai már kizárólag szülővárosához köthetők, 1658-ban kolozsvári főbíróvá választották, és azután is folyamatosan a város szűkebb vagy tágabb tanácsának tagja.¹⁸⁴ 1672. május 20-án temették el, özvegyét, Fenesi Borbálát és Mária nevű leányát hagyta hátra.¹⁸⁵

Szamosközi Mihály 1656–1661

Talán a történetíró Szamosközi István atyafiságához tartozott, de bizonyítékkal erről nem rendelkezünk. Nevével először a nagyobb kancellárián találkozunk, itt írkokoskodott 1631–1633 között.¹⁸⁶ Innen, kissé szokatlan módon nem Kolozs vármegyéhez, hanem Dobokához került jegyzőnek, 1640–1653 között vezette a közgyűlési jegyzőkönyveket.¹⁸⁷ 1658-ban a

¹⁷⁶ Binder 1982. 305.

¹⁷⁷ MOL F1. XXX. 696–697.

¹⁷⁸ MOL F1. XXX. 133.

¹⁷⁹ SzT VII. 47. Herepei szerint halála 1665. november 10. előtt következett be. Vö. Herepei: *Házsongárd* a 274. lapot követő családfa

¹⁸⁰ *Fasciculus rerum* 177.

¹⁸¹ Herepei: *Adattár* II. 376; Sunkó: *Archontológia* 321.

¹⁸² Sunkó: *Archontológia* 321.

¹⁸³ EOE XI. 329.

¹⁸⁴ 1658-as főbírói említése – EOE XI. 356; 1659, 1665 centumvir – Binder 1982. 306; 1668 esküdt – uo. 285. 1670 februárjában Kolozsvár követe a gyulafehérvári országgyűlésen – KvNLT, Kolozsvár város lt, fasc. II. 207/272. sz. mikrofilmtekercs.

¹⁸⁵ Herepei: *Házsongárd* 320.

¹⁸⁶ Trócsányi: *Központi kormányzat* 195.

¹⁸⁷ Doboka vármegye jegyzőkönyvei a MOL-ban, a Kolozsmonostori Konvent Levéltárának Miscellanea fondjában maradtak fent (F25).

vármegye őt küldte követeként az országgyűlésre.¹⁸⁸ Közben, bizonyára jövedelmei kiegészítésére prókatori feladatokat is elvállalt.¹⁸⁹ A konventi levékkeresői hivatal 1656–1661 között viselhette.¹⁹⁰ Az ő kötetei közül kerülhetett Bethlen Elekhez „egj irot konjv”, melyben Báthory Zsigmond cselekedeteit örökítették meg.¹⁹¹

Rákosi Boldizsár 1659–1703 előtt

Családja Aranyosrákosról származott Kolozsvárra. Tanulmányait előbb a városban, majd 1651-től külföldön, a páduai egyetemen végezte, ahol 1655-ben az orvostudomány doktorává avatták.¹⁹² Hazatérte után az unitárius kollégiumban tanít, 1659-től pedig a konventi hiteleshelyi requisitori tisztét is betölti. Kolozsvári háza mellett Abrudbányán is birtokolt egy ingatlant. Családtagjai közül feleségét, Szörös Borbálát, továbbá Boldizsár és Ilona nevű gyermekeit ismerjük.¹⁹³ 1670-ben „captalani tiszti szerént” az országgyűlésen vesz részt.¹⁹⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a hiteleshelyek küldöttjei „hivatalból” részt vettek a fejedelemség kori országgyűléseken.

Lutz István 1661–1670

Kolozsvári szász polgárcsalád sarja, 1655-ben már a város unitárius senatorai között említik.¹⁹⁵ Levékkeresői működéséről viszonylag kevés adattal rendelkezünk, 1661-ben szerepel először mint Benkő Bálint „collega tarsa”.¹⁹⁶ 1665-ben már Rákosi Boldizsár társaságában jelenik meg levékkeresőként,¹⁹⁷ utoljára pedig 1670-ben említik mint „captalan”-t, ekkor egy felhatalmazás megírásáért egy forintot kapott.

Szalárdi János 1664–1666

Habár Szalárdi nevét mindenki ismeri, kevesen tudják, hogy tehetséges történetírónk életének utolsó szakasza Kolozsvárhoz és az itteni hiteleshelyi levéltárhoz köthető. Saját szavai szerint „a mi kegyelmes Urunk ő nagysága, az Tanacs es deputatus urakkal mostani romlot nyomorodot állapotomban naponkint valo magam tengetesemre adtak rendeltek mind az fizető mestersegi kis beneficiumot, s az Conventbeli hivatalokat ahoz valo salariumocskaval”.¹⁹⁸ Pályájának korábbi állomásai nagy vonalakban ismertek,¹⁹⁹ most csupán a konventi levéltár egyik őreként kifejtett tevékenységét részletezzük. A történetíró már korábban is látott el hiteleshelyi munkakört,

¹⁸⁸ EOE XI. 356.

¹⁸⁹ 1655-ben szerepel prókátorként. ENMLt, Mike Sándor gyűjtemény, nr. 953.

¹⁹⁰ Sunkó: *Archontológia* 320.

¹⁹¹ Az 1683-ban összeállított könyvjegyzékben szerepel „egj irot konjv Szamosközi Mihalye de rebus Sigismundi Bathori”. *Erdélyi könyvesházak III.* (Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András.) Adattár 16/3. Szeged 1994. 21.

¹⁹² Életrajzának összefoglalása: Gál: *Unitárius kollégium* II. 402; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 26. (249. sz.); Sunkó: *Archontológia* 318–319.

¹⁹³ Sunkó: *Archontológia* 319.

¹⁹⁴ SzT VI. 140.

¹⁹⁵ Jakab: *Oklevéltár* II. 333.

¹⁹⁶ SzT VII. 47.

¹⁹⁷ MOL F25 (Miscellanea II.), 481v.

¹⁹⁸ Jakab: *Oklevéltár* II. 387.

¹⁹⁹ Életrajza összefoglalása a korábbi irodalom felsorolásával: *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp., 1980. 16–63. (A továbbiakban: *Szalárdi*.)

Várad eleste előtt hosszú ideig az ottani káptalan egyik levélkeresője volt.²⁰⁰ Családjával együtt Kolozsvárra kerülve Szalárdi csakhamar tapasztalhatta, hogy a fizetőmesteri és a konventi fizetés eleve csekély, és még e kis juttatásokért is mindennapos harcot kell folytatnia a fejedelmi praefectussal vagy a vármegyei perceptorral.²⁰¹ Mivel járandóságainak jelentős részét borban kapta, hamar meggyűlt a baja a borárulási privilégiumukat féltő kolozsváriakkal is.

Minden terhe, életviszonyai és a várossal való konfliktusai ellenére Szalárdi kivette részét a közéleti tevékenységből; már 1664 júliusában a kolozsvári református egyház kurátorai között találjuk.²⁰² Körülményeihez képest munkáját a konventnél is lelkesen végezte. 1664 júniusában arról panaszkodik Teleki Mihálynak, hogy „De uram az Conventbeli levelek annyira egybe zavarodtak volt Szamosújvárról az fel s alá való hordozásban, igen sok bajunk van velük”.²⁰³ Bizonyára ez a helyzet ösztönözte arra, hogy a konventi levéltár rendezésére, a protocollumok mutatkozására vállalkozzék. Ennek a munkának emlékei a jelenlegi XVIII. protocollum elejére bekötött mutatói.²⁰⁴ A 17 lap terjedelmű töredék Tordai Péter levélkereső által vezetett két jegyzőkönyvnek, valamint Kászoni József egyik protocollumának elenchusait tartalmazza, és 1665 őszén készülhetett.²⁰⁵

Virginás István 1666-tól

Csupán egyetlen forrásban találtunk utalást arra, hogy életpályája egy szakaszában konventi requisitorként tevékenykedett: 1666 szeptemberében az országgyűlés Szalárdi János helyett őt rendelte „Kolozsvárra fizető mesternek, perceptornak és káptalannak”.²⁰⁶ Virginás is, akárcsak Szalárdi, bihari volt, karrierjét, úgy tűnik, a fejedelem kisebb kancelláriáján kezdte írniként.²⁰⁷ Bizonyára rátermettségének köszönhetette, hogy 1641-ben már partiumi fiscalis director lett, és e tisztségét 1653-ig biztosan viselte.²⁰⁸ Arról sajnos nincs adatunk, hogy meddig teljesített szolgálatot a konventi hiteleshelyen, tény az, hogy 1667-től már a fejedelmi tábla ülnöke,²⁰⁹ de ez – mint korábbi példákön láttuk – nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ugyanakkor requisitor is maradt.

Vicei István 1674–1694

Kolozsvári gazdag református vallású patrícius család sarja.²¹⁰ Hosszú ideig, 1674–1694 között volt a kolozsmonostori konvent egyik requisitora.²¹¹ 1693-ban a kolozsvári református egyházközség kurátora.

²⁰⁰ Feltehetően 1648–1660 között várad káptalani levélkereső. Lásd uo. 24.

²⁰¹ Uo. Szalárdi nyomorult állapotáról, kérelmeiről uo. 32–33. Saját beadványait és a fejedelem erre kelt válaszait vagy utasításait az általa vezetett jegyzőkönyvbe is bemásolta. KmProt XXXVIII. 7^v–8^r, 41^r–42^v.

²⁰² *Szalárdi* 33.

²⁰³ KmJkv I. 147. (68. sz. jegyzet)

²⁰⁴ KmProt XVIII. elején.

²⁰⁵ Erre utal Szalárdinak az egyik protocollum indexe után írott megjegyzése: „In ipso festo S. Michaelis Archangelii die 29. Septembris Anno 1665 Deo auxiliante finitum.”

²⁰⁶ EOE XIV. 199.

²⁰⁷ Trócsányi: *Központi kormányzat* 361.

²⁰⁸ Uo. 361. Továbbá MOL F1. XXIII. 16b, 70–71; XXV. 28., XXVII. 251b.

²⁰⁹ Trócsányi: *Központi kormányzat* 361.

²¹⁰ A család egyik irodalompartoló tagjának, Vicei Máténak életútját Kiss András mutatta be. Kiss: *Források* 189–194.

²¹¹ Requisitori említései: 1674 – KmJkv II. 2653. sz. (jegyzetben); 1676 – Jakó Zsigmond (bev. közzeteszi): *A gyulai vártartomány urbáriumai*. Kvár, 1944. XCVIII (bevezető); 1680 – Herepei: *Adattár* III. 546; 1681 – Erdélyi

Pécsi András 1684

Csak egyszer, 1684-ben említik kolozsmonostori levélkeresőként.²¹² Korábban talán a fejedelmi nagyobb kancellárián volt jegyző.²¹³

Laki Péter 1696–1703

Kolozsvári polgár, a református eklézsia kurátora és számvevője, Pataki István professzor sógora.²¹⁴ A kolozsmonostori hiteleshely egyik levélkeresője volt az 1690-es évektől kezdve.²¹⁵ Egyházközsége számára gyakran teljesített megbízásokat, képviselte egyháza érdekeit az unitáriusokkal folytatott tárgyalásokon. Két kötettel gazdagította a református kollégium könyvtárát, az egyik nürnbergi ösnyomtatvány, a másik egy 1504-ből való, velencei kiadású munkákat tartalmazó colligatum. Bibliofilijának jellege arra vall, hogy levéltári munkája mind a régiségek megbecsülésére, mind azok közgyűjteményben való őrzésének fontosságára megtanította.²¹⁶ 1703 októberében hunyt el Kolozsváron.²¹⁷

Rákosi Péter 1696–1710

1696-ban szerepel először kolozsmonostori requisitorként, ekkor Laki Péterrel együtt állította össze Kolozsvár kiváltságleveleinek jegyzékét.²¹⁸ Ugyanakkor a város nótáriusi hivatalát is viselte.²¹⁹ Levéltárosi feladatait lekismertesen láthatta el, a Guberniummal való levélváltása arról tanúskodik, hogy nem tudni mekkora sikerrel, de intézkedni próbált a levéltár megfelelő elhelyezése érdekében.²²⁰ 1711-től „a jogban és stylus juridicusban” jártas Rákosi a Kancellária tanácsosa és regisztrátora lett.²²¹ Ebben a tisztségben érte a halál 1714-ben.²²²

Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvári Ref. Egyházközség Lt 2. II. 24. (Szász Anikó adata); 1692 – F25 (Miscellanea II.), 597; 1694 – B. Nagy Margit: *Várok, kastélyok, udvarházak ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Buk. 1973. 371.

²¹² Jakab: *Oklevéltár* II. 424–425.

²¹³ Trócsányi: *Központi kormányzat* 194. (1652-ben)

²¹⁴ Herepei: *Adattár* III. 115.

²¹⁵ Levélkeresői említései: 1696 – Kiss: *Források* 21; 1703 – F25. (Miscellanea 1700–1760), 10°.

²¹⁶ Sipos Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok I.). Szeged 1991. 57.

²¹⁷ Herepei János: *A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói*. Erdélyi Tudományos Füzetek 130. sz., Kvár 1941. 11.

²¹⁸ Kiss: *Források* 21.

²¹⁹ 1701-ben városi jegyző – Jakab: *Oklevéltár* II. 456.; kolozsvári nótárius 1704-ben – KvNLT, Kolozsvár város lt, fasc. II. 425/273. mikrofilmtekercs.

²²⁰ 1703. novemberében a Gubernium kérte, Rákosi Péter requisitor tegyen jelentést arról, hogy Patikáriusné Jakab deákné vagy Verner Mihályné háza alkalmasabb a levelek conservatiójára. (Beke: *A kolozsmonostori konvent* 645. sz.) Rákosi Péter és Szentmihályi István levélkeresők válasza erre 1703. december 3-án kelt: „Edgy néhány izben irtunk ennek előtteis Ngtokk az Conventi levelek conservatiojara kivantato hely felől, a mint hogy recommendaltunkis két alkalmas helyeket, de el hisszuk sok gondgyai között arra nem érkezett ngtok hogy ezeknek valamellyikere protectiot extrahalhasson, mostan immar az Bellicus Commissarius belé szálván az Verner Mihályikere maradt csak az Jakab Patikariusné haza kibenis egy pattantys kapral lakik, ha azert ngtok töb gondgyai között erre edgy protectionalist extrahalhata az Guberalistol [?] eo Excellentiajatos Ngtok mind minékünk [?] elei es fia s köz rendeinekis igen nagy iot cselekednék, mert féltjük eeket kártol nem lévén semmi olly erős helyünk. Ngtok meltosagos valasszát alazatal várván és Ngtokat az Ur Istenek oltalmaba ajánlván maradunk.” (ENMLT, Mike Sándor gyűjtemény, nr. 1814.)

²²¹ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Bp. 1988. 84, 110, 311, 326.

²²² Uo. 326.

The „Requisitors” of the Convent of Kolozsmonostor in the Age of Principality

Keywords: convent, Kolozsmonostor, "requisitors", charters, archives, places of authentication, registers

Beginning with the end of the twelfth century, the more important collegiate and cathedral chapters had undertaken the task of compiling charters and diplomas concerning private legal transactions. At the beginning of the thirteenth century, the Benedictine, Premonstratensian and knightly orders also participated in the emission of documents and diplomas. Social need for the preservation of documents guaranteeing rights and privileges led to the practice of placing a copy of the emitted diploma or a summary of its contents in the archives of the issuing institutions. Thus, the archives of these so-called „places of authentication” have preserved copies of diplomas and signatures. These copies, in the form of volumes, contained the abbreviated or complete text of the documents issued. Until the secularization in 1556-57, the activity of charter emission had remained largely unchanged, in accordance with medieval Hungarian practice. In his study, the author analyzes the activity of the place of authentication from Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur), in the period following the secularization based on the registers or protocols which preserved the copies and/or the *regesta* of the documents. Zsolt Bogdándi presents and analyzes the activity of the personal of these institutions, the *requisitors* („letter searchers”). He succeeded to collect almost all the important data concerning those, who made the institution of the Convent operational. He concluded that *requisitors* had served as the prince's familiars, and their service as *custos* of the archives was remunerated with the grant of estates and – after 1575 - with a regular, established stipend. The *requisitors* usually had other part-time jobs; some of them were notaries of Kolozs (Cluj) county, others have worked in the administration of the city of Kolozsvár (Cluj). Bogdándi concluded that the „letter searchers” were an important factor of the intellectuality of the Transylvanian principality. Presenting the carrier of these persons we'll hopefully succeed to understand better the way the Transylvanian state functioned from the second part of the 16th century until the end of the 17th.

Pakó László

Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás?

A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás
a 16. század második felében

Az 1441-ben hatvan tanácsnokként (*consules*), 1458-ban pedig már százférfikként (*centumviri, centumpatres*) említett, a bíró és a tizenkét tagú esküdttanács tevékenységének felügyelete és a város vezetésében szélesebb rétegek részvételének biztosítása szándékával létrehozott százférfiak tanácsa (*centumvirátus, felső tanács*) hamarosan a város legfontosabb kormányzati és jogszabályalkotó testületévé vált.¹ A bíró, a királybíró és az esküdtek (*alsó tanács*) – mint a végrehajtói és igazságszolgáltatási hatalom testületei – a centumvirátus által megszabott keretek között igazgatták a város mindennapjait, bíráskodtak a városiak ügyeiben és a város határain belül elkövetett bűncselekmények esetén. Az alábbiakban e tanácsnak a városi igazságszolgáltatásban betöltött szerepét tárgyaljuk részletesebben, elsősorban a gyűléseik alkalmával felvett jegyzőkönyvek adataira támaszkodva. Eddigi ismereteink ugyanis a városban bevett törvénykezési eljárásról – nevezetesen, hogy peres ügyekben csupán a főbíró és királybíró, illetve az esküdtpolgárok ítélkeztek, a centumvirek pedig csak e tevékenység működését elősegítő jogi normák megalkotásában vállaltak szerepet – némi kiegészítésre szorulnak.

A centumvirátus megválasztását, hatáskörét részletező városi privilégiumok valóban nem tesznek említést esetleges bíráskodási kötelezettségéről. Az 1568. június 3-i királyi ítéletű döntés – mely a városi magyarok és szászok között a plébános megválasztása és a templomhasználat kapcsán kialakult konfliktus megoldását célozta – hangsúlyozta, hogy a kolozsváriak pereiben első fokon a városi fő- és királybíró, fellebbezés esetén pedig a tizenkét esküdt bíróságot illette meg az ítélethozás joga, ahonnan a perek nem a százférfiak tanácsa, hanem a király személyes jelenléte elé kerülhettek.² A százak törvényhozó és ezen belül törvényértelmező testületként való működéséről, továbbá a városi igazságszolgáltatási szervek személyi összetételének, működési szabályzatainak kialakításánál, javadalmazásuk és kötelességeik kijelölésénél betöltött szerepéről azonban bőségesen beszélnek a források. A városi fő- és királybíró, valamint a tizenkét esküdtpolgár megválasztásában betöltött kizárólagos szerepüket már korábbi írások hangsúlyozták.³ Egy 1586. novemberi határozatukra hívnánk csupán fel a figyelmet, mely a bírók és az esküdtek megválasztása kapcsán tanúsított körültekintésüket példázza. Ekkor ugyanis az új centumpáterek megválasztására eltérő dátumot jelöltek meg, ami megelőzte a két bíró és az esküdtek megválasztását. Így a kiegészült százférfiak tanácsának új tagjai is elegendő gondolkodási és megfontolási időt kaphattak az előjárók személyé-

¹ Kiss András: *Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „uniói” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel*. Erdélyi Múzeum 1997/3–4. 291–293. (A továbbiakban: Kiss 1997.)

² Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. II–III. Bp. 1888. 88. (XLI. okl.). (A továbbiakban: JakabOkl. II–III.)

³ [Kiss András]: *Primăria municipiului Cluj-Napoca. = Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Cluj*. II. (Îndrumătoare Arhivistică 16.) Buc. 1985. 61–64; Kiss 1997. 293–297; Blazovich László: *A budai jog és Kolozsvár egy 1488-as oklevél alapján*. = Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rűsz-Fogarasi Enikő (szerk.): *Városok és városalakók*. Kvár 2006. 343–344. – A témára vonatkozó források közléseit lásd Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Buda 1870. 192–193. (CXV. okl.), 280–285. (CLXXVII. okl.), 379–383. (CCXLII. okl.) (A továbbiakban: JakabOkl. I.); JakabOkl. II–III. 133–137. (LXV. okl.)

nek kijelölésére.⁴ Emiatt aztán ezek idő előtti kicseréléséhez egyáltalán nem vagy csak igen nehezen adták jóváhagyásukat. Ellenvetésüket hangoztatták például 1590 júniusában, amikor a fejedelem aranybeváltásra rendelte Igyártó Mihály főbíró. Érveik közül külön kiemelték, hogy mivel a főbíró e fél éves távolmaradása idején nem végezhetné bíraskodással kapcsolatos tennivalóit, a bűncselekmények túlzott elszaporodása nemcsak a bíró hírnevét és hitelességét csorbítaná, hanem a város belső unióját is veszélyeztetné, s ebből az egész városi községnek kára származna.⁵ 1578. áprilisi határozatukban azon esküdtpolgárok ügyével foglalkoztak, akik külföldi kereskedelmi tevékenységük folytatása érdekében fel akartak hagyni városi megbízással. A bíró panaszában kifejtette, hogy távozásuk zavart okozna a városi adminisztrációban éppúgy, mint az igazságszolgáltatásban, mire a centumpáterek – emlékeztetve őket a „városuknak és hazájuknak” tett esküjükre – 200 forint terhe alatt megtiltották külföldre távozásukat, engedélyezték viszont nekik az országon belüli kereskedést.⁶

Ha elkerülhetetlen volt a főbíró vagy a királybíró távozása, időszakos helyettesítőt, korabeli szóhasználatnál *hagyott*, azaz helyettes bírót ugyancsak ők neveztek ki helyébe. 1583-ban a megválasztott főbíró, Wolphard Istvánt távollétében az esküdtek közül előbb Hertel Gergely, majd ennek betegsége miatt Herceg Gáspár helyettesítette.⁷ Esetükben ugyan nincs kifejezett utalás a hagyott bíró igazságszolgáltató tevékenységére, de egy 1652-es eset tartalmaz néhány adatot ilyen téren is. Kászoni István fogoly a királybíró betegségére hivatkozva próbált halasztást elérni a kolozsiai elleni perében. Az ítélet szerint azonban büntetőügyekben hasonló perhalasztó kifogásnak nem volt helye, ugyanis az eljárás lefolytatására a helyettes bírónak is hatalma volt.⁸

A királybíró halála esetén annak utódjáról is a centumvirek döntöttek. 1602. június 4-i határozatuk szerint a halott királybíró teendői a saját nációjából soron következő esküdtpolgárra hárultak. Felszólították a többi esküdtet is, hogy mindannyian álljanak a bíró mellé a váltás zökkenőmentes lebonyolítása érdekében, s ezen minden bizonnyal az igazságszolgáltatási teendők zavartalan működtetését is értették.⁹

A bíró és az esküdtek között kiobbant konfliktusok megoldásában is szerepet vállaltak a centumpáterek. 1571 májusában egyszerre szólították fel a bírót és az esküdtpolgárokat a köztük fennálló ellentéték megszüntetésére. A bírótól azt kérték, hogy nézeteltérésre okot nem adva irányítsa az esküdtek tanácsának munkáját, az esküdtektől pedig azt, hogy a bíró parancsait feltétel nélkül teljesítsék, hívására azonnal jelenjenek meg, ne csak ismételt felkérések után.¹⁰ Ugyancsak főbíró és esküdtek közötti nézeteltéréseket orvosoltak 1575 márciusában is, amikor arra kérték őket, hogy vitájukra találjanak megoldást anélkül, hogy az a községnek

⁴ Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (A továbbiakban: KmOL), Kolozsvár város tanácsülési (közgyűlési) jegyzőkönyvei, I/5. 20. (A továbbiakban: KvTanJk)

⁵ KvTanJk I/5. 75.

⁶ „az polgár uraim az eő hüteokról megh emlékezzenek, mellyel az városnak es hazájoknak magokat keötelezték” KvTanJk I/3. 165–166. – A határozat az esküdtpolgárok között létező hierarchiára, munkamegosztásra mutat rá akkor, amikor hangsúlyozza, hogy éppen azok akartak kilépni, akik a bíró körüli teendőket ellátták, ugyanis többen meghaltak, az öregebbek pedig betegségük miatt nem tudtak a követelményeknek eleget tenni.

⁷ KvTanJk I/4. 4.

⁸ KmOL, Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvei, II/19. 71. (A továbbiakban: KvTJk) – A bejegyzésre Kiss András hívta fel a figyelmem.

⁹ KvTanJk I/5. 207; Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen (szerk.): *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I. Bp. 1885. 248–249. (A továbbiakban: Corp. Stat. I.)

¹⁰ KvTanJk I/3. 39.

a tudomására jutna.¹¹ Az 1572. évre megválasztott főbíró, Ferenczi Antal – okulva az alig fél évvel azelőtt lezajlott főbíró-esküdt konfliktusból – a centumvireket egy az esküdtpolgárok tevékenységét szabályozó rendtartás megalkotására kérte. A válaszként született tanácsi döntésben a százak megtiltották az esküdtpolgároknak, hogy akadályt gördítsenek a bíró munkája elé, továbbá kötelezték őket, hogy hívására azonnal megjelenjenek, a városból való távozásukat pedig a főbíró előzetes beleegyezéséhez kötötték.¹² Hasonló tartalmú határozatokat 1585-ben és 1592-ben is kénytelenek voltak alkotni.¹³

A százférfiak a főbíró és az esküdtek, továbbá a városi jegyző hivatali esküjének összeállításkor külön-külön is hangsúlyozták azok kötelességeit az igazságszolgáltatás terén, esetenként pedig munkájuk buktatóira is figyelmeztették őket.¹⁴

A városi igazságszolgáltatás más szereplői – jegyző és a prokurátorok – kinevezésének és tevékenységük felügyeletének, irányításának hatáskörein a centumvirátus a bírókkal és az esküdtekkel osztozott. 1582 májusában, Trauzner Lukács lemondása kapcsán, mivel több kolozsvári polgárt képesnek ítélték a városi jegyzői tisztség betöltésére, a bírót és az esküdteket kérték fel a legalkalmasabb személy kiválasztására.¹⁵ Így került a tisztségbe Dióssy Gergely, akinek az 1596-os halálát követő utóválasztáskor született tanácsi határozat meg is magyarázza, hogy miért bízták a jegyző kinevezését órájuk: „miérthogy az nótáriusnak continu[u]sznak kell az bíró és tanács körül lennie, ez okáért [azt válasszák meg] ha kit eő kegyelmek arra elegendendőnek és méltónak itilnek.”¹⁶ A jegyző hivatalba iktatásában és instrukcióinak kialakításában azonban már a százférfiak is közreműködtek. 1579 januárjában azért kérték a bírótól a magisztrátus összehívását, hogy a jegyzők teendőiről is határozhassanak.¹⁷ 1596 elején a bíró és az esküdtek az általuk kijelölt jegyzővel, Jacobinus Jánossal jelentek meg a centumpáterek előtt, ott olvasták fel instrukcióit, és tette le az esküjét, majd iktatták be tisztségébe.¹⁸ A százférfiak közbeléptek 1570 elején, az egy évre alkalmazott jegyző felmondási szándékának hallatán is, és kérték vállalt megbízatásának teljesítését.¹⁹ Hogy a törvény kiszolgáltatásában elkerülhessék az újabb rendellenességeket, ugyanők utasították később a jegyzőt, hogy alkalmazzon egy (író)deákat,

¹¹ Nemsokára tudomásul vehették, hogy a főbíró és Huszár Ferenc esküdt konfliktusa megoldódott anélkül, hogy komolyabb kihatása lett volna a városi életre és igazságszolgáltatásra. KvTanJk I/3. 115°, 116°, 118–119.

¹² KvTanJk I/3. 54°.

¹³ KvTanJk I/5. 6°, 94°.

¹⁴ Az esküdtpolgárok esküszövege: „Az teörwénnek igazságát penig az én leljk esmeretem szerént, egyaránt gzdagnak és szegénnek, személj válogatás nélkül és kedvezés nélkül, igazán kjszolgáltatatom. Kedwért, attyafiúságért, barátságért, adományért, bosszújért és félelemért igazat nem hamissítok, hamissat sem igazítok, hanem egyaránt való igazsággal akarok mindennek az teörwénbe lennj, és az teörwént naponként szorgalmatosan ügykezem szolgáltatni.” KvTanJk I/3. 263°. Kiadta Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp. 1888. 199. (A továbbiakban: Jakab 1888.) — A jegyző esküszövege: „Az teörwénnek szolgáltatásában penigh személj válogatás nélkül mindenkor igazat írok és magyarázok, tehetségem szerént, és amikor az teörwénbe meghkérdenek, az én itiletem és tehetségem szerént igazat ítélek.” A bejegyzés következő részét annak ellenére közöljük, hogy az a jegyzőkönyvben részben át van húzva, mert a jegyző tevékenységével kapcsolatos teendőkről szerezhetünk újabb információkat: „Az két fél peresnek penigh, eggiknek a másik ellen feleletet nem chinálok, és sem theorwénybe, sem theorwény küweöl, az theorwénnek elkezdethe utháni dolgokért nem igazítom. Az lewelek wáltsága feleöl penigh az eleömbe rendelt instructio felet szegény keösséget nem saczolom.” KvTanJk I/3. 264°. Kiadta: Jakab 1888. 198.

¹⁵ „aki jobbnak és alkalmasbnak, versatusbnak tecczik afféle vocatióban lennie.” KvTanJk I/3. 253°.

¹⁶ KvTanJk I/5. 139.

¹⁷ KvTanJk I/3. 185°.

¹⁸ KvTanJk I/5. 139°.

¹⁹ KvTanJk I/3. 4.

aki helyettesíthette őt betegsége vagy távolléte esetén.²⁰ 1604. szeptember végén ugyancsak a centumpáterek kérték a főbíró a városi igazságszolgáltatás folyamatának szüneteltetésére, a jegyzőnek ugyanis a számvevőknek kellett segítenie a részleges számadások időben való elkészítése és bemutatása érdekében.²¹

A százférfiak tanácsának hasonló szerep jutott a városi prókátorok (ügyvédek) kijelölése és tevékenységének irányításában is. A város pereinek képviselőtét ellátó ügyvédek kinevezését gyakran a főbíróra és az esküdtekre bízta.²² 1579 januárjában viszont, feltehetően a vádlott személyére való tekintettel, maguk határoztak három prókátor megfogadásáról Igyártó György és más vádlottak – paráznák, gyilkosok, orvosok – ellen. Fel is eskették őket megbízatásuk kifogástalan teljesítésére, melynek fejében pénzbeli juttatást és adócsökkentést ígértek nekik.²³ Más alkalommal a bíróval és az esküdtekkel közösen határoztak az idegen prókátorok alkalmazásának szüneteltetéséről az újonnan megalkotott határozatoknak a városi joggyakorlatba való megfelelő beépüléséig.²⁴ A körülményektől függően tehát vagy átruházták, vagy fenntartották maguknak a kezdeményezés és a döntés jogát, de közvetlen felügyeletük mindvégig fennállt. Ugyanígy a város által alkalmazott prókátorok javadalmazása ügyében is hol ők,²⁵ hol az alsó tanács döntött.²⁶ A százférfiak a bíróval és az esküdtekkel együtt szabályozták a városi törvényszék előtt megjelent minden prókátor – nem csak a város által fogadottak – tevékenységét is. Az 1577-es városi perrendtartási státútumot például a bíró és esküdtsjei állították össze, azonban a centumpáterek, felülvizsgálva azt, módosításokat kértek az ügyvédek tevékenységét szabályozó részek tartalmában.²⁷ Többször azonban kizárólag a százférfiak hoztak döntéseket. Megtiltották például a prókátoroknak a városon kívüli személy javára történő ügyvédekedést, megszavazták a prókátorok kártörlesztési kötelezettségét, ha saját hibájukból megbízójuknak kára származott, és korlátozták anyagi követeléseik mértékét is.²⁸

A városi direktorok (*jogügyigazgató, director causarum*) fölötti rendelkezést illetően némileg eltérő a helyzet. Ugyanis ők gondoskodtak – amellett, hogy főleg büntetőügyekben a város joghatósága alá eső bűnözők ellen hivatalból eljárta – az utód nélkül elhunyt városiak vagyosnának a város javára történő megszerzéséről és kezeléséről is. Emiatt a százférfiak tanácsa is fokozottabban ügyelt tevékenységükre. Személyüket saját soraikból választották, s hivatalukat támogatandó neveztek ki egy tanácsadói testületet, amely nyolc tapasztalt, főbírósgot vagy

²⁰ KvTanJk I/5. 68.

²¹ „Birák uraim is a teörvény tételnek békét hadgyanak, nisi gravissimum quia superveniat, hogy így az nótárius ne distraháltassék, hanem számweweo uraim keözeöt léwén, ez jeöwendeö gyülésigh kész írott partiált adhassanak eleö eö kegyelmek eleiben.” KvTanJk I/5. 242^v.

²² KvTanJk I/5. 5^v, 31.

²³ KvTanJk I/3. 184^v.

²⁴ KvTanJk I/5. 5^v.

²⁵ A fennebb említett 1579-es határozattal egy napon kérték a bírót, hogy hívja össze újra a centumvireket, mert a nótárius instrukciói mellett a prókátorok fizetéséről is szeretnének értekezni. Máskor utasították a sáfárpolgárokat a prókátorok elmaradt fizetéseinek kiosztásáról. Arra is volt példa, hogy megtiltották a bírónak és tanácsának, hogy az ügyvédek fizetését megemeljék. KvTanJk I/3. 185, 232^v, 251–252.

²⁶ KvTanJk I/3. 164.

²⁷ KvTanJk I/3. 147. – 1604 szeptemberében – feltehetően az év márciusában kirobbant prókátorbotrány következményeként – újra a főbíró és az esküdteket kérték az ügyvédek tevékenységét szabályozó rendeletek megalkotására, felülvizsgálatukat pedig szintén ők végezték el. KvTanJk I/5. 243.

²⁸ KvTanJk I/3. 8^v.

esküdpolgári tisztséget viselt centumvirból állt,²⁹ továbbá ők jelölték ki különféle tennivalókat is. 1588-ban utasították őket, hogy az árvái vagyontól tékozló patikáriusné javaiból, akár per útján is, foglalják le a gyerekekre néző dualitást (kétharmad részt), mert a néhai férj a gyerekek feletti gyámságot, haláluk esetén pedig vagyonukat is a városra hagyta.³⁰ 1593 végén leszögezték, hogy a város területére idegen bort szállító személyek felderítése és törvény elé állítása a direktorok feladatkörébe tartozik.³¹ Ugyancsak a százférfiak bízták meg őket az adóval tartozó városiak perbe fogásával,³² a városi hentellér által perelt látómesterek perbeli védelmezésével,³³ az istenkáromlók és szitkozódók, a közrendet háborgatók³⁴ vagy a gyilkosok és paráznák³⁵ törvény elé állításával, 1602-ben pedig a korábbi veszedelmek idején a megszállókhoz pártolt, utóbb a városba visszatért polgárok perbe fogásával.³⁶ Többször figyelmeztették őket, hogy a városi jövedelmek növelése érdekében időhúzás nélkül intézkedjenek az utód nélkül elhalálozott városiak vagyonának megszerzése érdekében.³⁷

A centumvirek időközönként részt vállaltak az ítéletek végrehajtására alkalmazott, főként a bíró és az esküdtek keze alá tartozó hóhérok és segédek, a poroszlók és más városszolgák tevékenységének a szabályozásában is. Határoztak a velük kapcsolatos kiadásokról: jutalmak, fizetés pótlék kiutalásáról,³⁸ ruházatukkal kapcsolatos költségekről, a hóhér házának megépítéséről, tüzelője beszerzéséről.³⁹ 1591-ben egy hóhér a tanács beleegyezésével kapott két forintot felesége és gyermeke fogságból való kiváltására.⁴⁰ 1585-ben az idéző szolgákkal kapcsolatban utasította a tanács a bírót, hogy hagyja őket a poroszlók keze alatt, ezek pedig az utólagos nézeteltérések elkerülése végett minden végrehajtott idézést jelentsenek be a tanácsháznál.⁴¹

A százférfiak tanácsa a bíróval és az esküdtekkel közösen alkották és alakították a városi perrendtartást, a bűncselekmények megtorlását szabályozó statútumokat és a kisebb határozatokat is.⁴² A közgyűlési jegyzőkönyvek részletesen taglalják az 1585-ös, tizenkét cikkelyes rendtartás megalkotásának folyamatát. 1584 elején a százférfiak tanácsa az esküdpolgárok

²⁹ A nyolc személy: Pullacher István, Barát/Münich Péter, Trauzner Lukács, Hosszú Lőrinc, [Kolozvári] Márton deák, Bonchidai Gergely, Bornemisza Gergely, Tótházi Mihály. KvTanJk I/5. 158.

³⁰ KvTanJk I/5. 42.

³¹ KvTanJk I/5. 113–114, 115. – 1602, majd 1605-ben újra a direktorokat szólították, hogy a korábbi bortilalmat megszegő személyeket azonnal idézzék törvény elé, és büntessék meg őket. KvTanJk I/5. 214^v, 269.

³² KvTanJk I/5. 134, 255^v.

³³ Pásztor István kolozvári hentellér beperelte a mészárosok tevékenységének felügyelésére választott két városi látómestert, mert alaptalannak érezte a tiltott húsvágás miatt rá kirótt büntetést. KvTanJk I/5. 147^v.

³⁴ KvTanJk I/5. 198.

³⁵ KvTanJk I/5. 269.

³⁶ KvTanJk I/5. 205^v.

³⁷ KvTanJk I/5. 220; I/6. 9.

³⁸ 1580-ban és 1595-ben is a nehezebb időkre, illetve sok munkájukra való tekintettel fizetésükön felül búzát utaltak ki a két poroszlónak. KvTanJk I/3. 213; KmOL, Kolozvári számadáskönyvek 6/XVII. 232. (A továbbiakban: KvSzám)

³⁹ KvSzám 3/V. 14; 3/XVIII. 21, 40; 3/XXII. 53, 56.

⁴⁰ KvSzám 5/I. 9.

⁴¹ KvTanJk I/5. 8^v; Corp. Stat. I. 206. Az 1537-es és az 1588-as perrendtartási statútum is hasonló módon rendelkezik.

⁴² A kiemelkedőbbeket említve csupán: mindannyian részt vettek az 1513. decemberi vagy az 1537 végi közel ötvencikkelyes, az 1577-es, a paráznák büntetéséről szóló 1578-as, az 1585-ös tizenkét cikkelyes vagy a perrendtartást legrészletesebben szabályozó 1588-as statútumok megalkotásában. Corp. Stat. I. 186–195, 202–204, 210–231; JakabOkl. I. 379–383. (CCXLII. okl.); JakabOkl. II–III. 133–137. (LXV. okl.); Kiss 1997. 294.

közül választott személyek feladatául jelölte meg egy szabálytervezet elkészítését. A bíróra és az esküdtekre bízta azt is, hogy az elkészült, a százak által megvizsgált és jóváhagyott tervezet letisztázott példányát a fejedelemmel megerősíttessék. A munkálatok valószínűsíthető elhúzóására utalhat, hogy a centumvirek 1585 legelején sürgették a főbíró, hogy a „törvényekről írt articulusok” elkészítésével megbízott nyolc embert gyűjtse egybe a munkálatok folytatásának érdekében. Elrendelték, hogy amíg a tervezetet nem láttamozzák, a törvényt a régi rendtartás szerint szolgáltatassa a főbíró. A február 6-i tanácsülésen azután a centumvirek az új cikkelyeket átolvasták és elfogadták, alkalmazásukat pedig a bírónak és esküdteknek azonnali hatállyal kötelezővé tették.⁴³ De azok az esetek, amikor kizárólag a bíró és az esküdtek próbálták a törvényszolgáltatás rendjén változtatni, azonnal kiváltották a százférfiak ellenkezését. Egy 1570. márciusi határozatukban kijelentették, hogy ők nem akarnak a bírászkodás folyamatába beleszólni, de megtiltják, hogy a bíró és tanácsa a beleegyezésük nélkül valaha is új rendtartást léptessen életbe.⁴⁴

Egyfelől a bíró és az esküdtek, másfelől a százférfiak tanácsa közötti jogszabályalkotó együttműködéssel kapcsolatban e két, részletesebben bemutatott példa meggyőzhet a két fél tényleges szerepéről. Hatalommal való visszaélésről nem beszélnek forrásaink, a százak saját vétőjogukat is csak indokolt esetben használták.

Az igazságszolgáltatók megválasztása és a bírászkodási folyamatot szabályozó határozatok megalkotásán túl a centumvirek a törvények végrehajtását is figyelemmel kísérték. Erre az 1537-es helyhatósági szabályrendelet is felhatalmazta őket. 12. cikkelye kimondta, hogy a százférfiak rendeleteit a bíró és tizenkét esküdtből álló tanácsa köteles mindenben teljesíteni, a 29. cikkely pedig a bírónak és az esküdteknek megtiltotta, hogy a százférfiak közül bárkit is sértegessen.⁴⁵ A rendelet maradéktalan betartása időnként akadozott ugyan, de e konfliktusok általában átmeneti súrlódásoknak bizonyultak.⁴⁶

A közgyűlési jegyzőkönyvek több bejegyzése tanúsítja, hogy a százférfiak azonnal jelezték, ha mulasztást észleltek az igazságszolgáltatás folyamatában. Gyakran szólították határozott cselekvésre mind a bírót, mind az esküdteket. Egy 1578. februári határozatban csalódottan hangsúlyozták, hogy ők nemcsak hatalmat adtak a bírónak és tanácsának minden bűn megtorlására, hanem el is várták kötelezettségeik maradéktalan teljesítését.⁴⁷ Felszólították a főbíró, hogy a város egyik kapujánál hatalmaskodó darabontokat büntesse meg,⁴⁸ máskor pedig bizonyos árvák peres ügyének felgyorsítását kérték.⁴⁹ Amikor 1578-ban a feleki pakulárok Szócs/Berzeta Mihály esküdtpolgárra támadtak, a százak utasították a főbíró, hogy a tettesek elfogatására és törvény elé állítására. Gyors és határozott fellépésükkel részben a városi igazságszolgáltatás hatékonyságát akarták hangsúlyozni, részben azt kívánták nyomatékossítani, hogy a vá-

⁴³ Az utolsó bejegyzés nem részletezi a fejedelmi megerősítés tényét. KvTanJk I/4. 11; I/5. 2, 3ⁿ, 5, 5ⁿ.

⁴⁴ KvTanJk I/3. 7ⁿ, 8–8ⁿ.

⁴⁵ JakabOkI. I. 381–382. (CCXLII. okl.); JakabOkI. II–III. 135–136. (LXV. okl.).

⁴⁶ 1561 áprilisában a centumvirek megtagadták a bíró hívására való megjelenést abban az esetben, ha döntéseiket továbbra sem fogja az végrehajtani. Jakab 1888. 126. – 1570 szeptemberében is neheztek a bíróra és a tizenkét tagú tanácsra bizonyos pénzüsszeg visszatartása okán. KvTanJk I/3. 23, 24ⁿ.

⁴⁷ KvTanJk I/3. 161.

⁴⁸ KvTanJk I/3. 67ⁿ.

⁴⁹ Kérték a bírótól, hogy mivel mindkét fél beadta már feleleteit, legközelebb az alaposabb bizonyítékokat felsorakoztató fél javára hozzon ítéletet. KvTanJk I/3. 136ⁿ.

rosi eljárók elleni támadást súlyosan megtorolják, főleg ha város jobbágya az elkövető.⁵⁰ Nemsokára ismét felmerült egy hasonló ügy: meghallgatva Ferenci Antal főbíró beszámolóját a személyét ért gyaláztatról, utasították őt más bíró kinevezésére és a vétkesnek a városi prókátorok általi perbe fogására.⁵¹ A város méltóságának védelme ugyanazon évben harmadszor is közbelépésre készítette a százférfiakat. A bírónak és tanácsának jelezték, hogy Kósa Mihálynak az adószedőkkel szemben elkövetett agresszióját semmiképpen ne hagyják megtorlás nélkül.⁵² A vásárbírókat megtámadó halászfeleségnek a perbe fogását is követelték,⁵³ a főbíró felépésre szólították fel Temesvári Mihály ügyében is, akit a tanács titkainak kiszivárogtatásával gyanúsítottak.⁵⁴ A város törvénykezési kiváltságainak védelme érdekében kérték a főbírótól, hogy prókátorok által lépjen fel a vallatási parancs (*compulsoria*) nélkül tanúbizonyosságokat gyűjtő személyek ellen.⁵⁵ 1604-ben a törvényszolgáltatás vontatottsága miatt emelték fel szavukat, ugyanis értesülesek szerint az időhúzások miatt a tömlőcben tartott foglyokat éhhalál fenyegette.⁵⁶ Több esetben sürgették a bírót a város vármegyei pereinek gyors intézésére⁵⁷ vagy a város falvainak törvénykezésével kapcsolatos ügyekben való eljárásra.⁵⁸ 1592-ben külön felszólították arra, hogy Miklós feleki erdőpásztort, aki részleteket tudott egy a város határában megölt legény ügyéről, hívassa maga elé, és ha kell, kínzással is kényszerítse vallomástételre, a tetteseket pedig büntesse meg.⁵⁹ Gyakran kérték a főbíró az éjszakai hangoskodók, kóborlók, részegek, szánkázók, álarcot viselők, kártyázók, kockázók, szitkozódók, káromkodók,⁶⁰ szintű a paráznak megbüntetésére.⁶¹ Az idegennek városi házat vagy telket eladó polgárok elleni fellépés szükségességét is többször hangsúlyozták.⁶²

Alkalmanként a bírót és tanácsát újabb feladatokkal is megbízták. 1558-ban a bűnözők fenyítése és elrettentése érdekében pellengér és kerék felállítására kérték,⁶³ 1586-ban külön fel-

⁵⁰ KvTanJk I/3. 173.

⁵¹ KvTanJk I/3. 173^v.

⁵² KvTanJk I/3. 175^v–176.

⁵³ KvTanJk I/3. 138.

⁵⁴ KvTanJk I/3. 214^v.

⁵⁵ KvTanJk I/3. 217^v.

⁵⁶ A bírónak és tanácsának figyelmét azokra a városi státútomokra irányították, melyek részletesen tárgyalták a foglyok szabadulásának módját és a felpereseknek megengedhető pernyújtások mértékét. KvTanJk I/5. 241.

⁵⁷ KvTanJk I/3. 226^v; I/5. 3^v, 148, 208.

⁵⁸ 1570 áprilisában helybenhagyták a felekiek törvénykezési rendtartását, de a bíró által utasították a feleki kenézt, hogy kolozsvári ember fölött csak nappal ítélkezzen, a pereket pedig ok nélkül ne halogassa. KvTanJk I/3. 10. – 1579 elején is utasították a bírót, hogy az esküdekkel együtt oldja meg a város három román falva (Asszonyfalva, Alsó- és Felsőfüle) jobbágyai és a faluispánok közötti konfliktust. KvTanJk I/3. 182^v–183.

⁵⁹ KvTanJk I/5. 95^v.

⁶⁰ A százak gyűlése évente több alkalommal is hozott hasonló határozatokat. KvTanJk I/3. 143; I/4. 3, 15, 15^v; I/5. 2, 3, 6, 21^v, 22, 31, 35^v, 49^v, 61^v, 63, 64^v, 84, 88, 105, 106–106^v, 111^v, 113^v, 115, 116, 116^v, 122^v, 137^v–138, 146^v, 148^v, 154, 156^v, 183–183^v, 248; I/6. 7. – A be nem tartásukból adódó problémákról lásd Jakab 1888. 113–114, 187–188; Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben.* = Uő: *Források és értelmezések.* Buk.–Kvár. 1994. 103–109; Kovács Kiss Gyöngy: *A játékos város.* = Uő: *Megidézett múlt.* Kvár. 2008. 9–26. (A továbbiakban: Kovács Kiss 2008.); Uő: *Pletyka, becsületsértés, rágalmozás a fejedelemség kori Kolozsváron.* = Uő: *Megidézett múlt.* Kvár. 2008. 27–41.

⁶¹ KvTanJk I/1. 13, 161^v, 249^v; Jakab 1888. 114.

⁶² 1592 májusában határozták el, hogy a bíró rendelje maga elé azokat a személyeket, akik házaikat vármegyei nemesnek akarták eladni, és szükség esetén büntesse őket. KvTanJk I/5. 95; Pakó László: *Városi polgár – vármegyei nemes? Nemesek ingatlanszerzése Kolozsváron a fejedelemség korában.* = Kovács András, Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár.* Kvár. 2008. 232. (A továbbiakban: Pakó 2008.)

⁶³ Jakab 1888. 114.

hívták a figyelmüket, hogy vigyázzanak, nehogy a városba beszivárgó vármegyei bűnözők utáni nyomozás ürügyén a vármegye kiterjessze igazságszolgáltatási hatáskörét a városra.⁶⁴ Kérték a főbíró, hogy fokozottan figyeljen a prókátorok tevékenységére,⁶⁵ máskor pedig, hogy a régi rendtartást betartva ne követeljen pénzt az ügyvédvallóktól.⁶⁶ Akkor is felemelték szavukat, ha a bíró a peres feleket szokatlan vagy kétes bírságokkal terhelte, mellyel a városi bíróság tekintélyét is csorbíthatta.⁶⁷

Volt példa arra is, hogy a százak tanácsa ellentmondott a bíró vagy az esküdtek döntésének,⁶⁸ vagy mérsékeltebb álláspontra próbálták bírni őket. 1581 júniusában arra intették, hogy a rajta esett sérelmek megtorlásával ne szítson újabb ellenségeskedést.⁶⁹ Egy fajtalanúságért fejesztésre ítélt személy ügyének kapcsán arra kérték a bírót és a királybíró, hogy a fellebbezés helyett inkább enyhítsék büntetését, és adjanak esélyt neki bűne megváltására.⁷⁰

Nem kerültek el a százak bírálatát a városi igazságszolgáltatásban szereplő prókátorok kihágásai sem. Többször figyelmeztették őket, hogy a város régi határozatai értelmében megbízóikat ne zsákmányolják ki.⁷¹ 1592 januárjában a bírót és az esküdteket felszólították, hogy figyeljenek jobban a prókátorokra, mert sok panaszra adtak okot szertelen viselkedésükkel.⁷² 1604 márciusában a prókátorok fölösleges halasztási kérelmei ellen tettek lépéseket.⁷³ 1577-ben arra hívták fel a poroszlók figyelmét, hogy a paráznakat kötelesek a bírónál bejelenteni, de nem bírsághatják őket.⁷⁴ A városszolgák viselkedésén megbotránkozva kérték 1583-ban a bírótól és az esküdtektől fegyelmzésüket.⁷⁵

A százférfiak bizonytalan tényállású ügyek során tanácsokkal, joghézag esetén új határozatok megalkotásával is segítették a bíró és esküdtek tevékenységét. 1570-ben a bíró kérdésére kifejtették, hogy megsebesített ember ügyében a per kezdeményezése nem a város, hanem

⁶⁴ KvTanJk I/5. 13^v. – Kolozs vármegye lakóinak Kolozsra vándorlásáról beszél a vármegyei jegyzőkönyv azon bejegyzése, melyben a vármegye előljárói 1605 októberében az adó beszédésének módjáról határoztak: „Miérthogy penigh az szeginy keösségink, jobbágyink ighen az városokra takaro[dt]ának, végeztük, hogy azokon is az bírák meghvegyék, és az bíró adgyon quietantiát nekik rólla, hogy kéttcer ne vegyék megh rajtok, az vármegyén is, az város-on is.” KmOL, Kolozs vármegye közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyve, I. 1605–1641. (Fond Prefectura Județului Cluj, Registre, Inventar nr. 11, Nr. 1.) f. 1.

⁶⁵ 1570-ben, 1580-ban és 1592-ben is kérték, hogy figyelmeztesse a prókátorokat instrukcióik betartására. Máskor a város ügyvédjének a város pereiről és kiváltságairól való felvilágosítását, azaz a perekre való felkészítését kérték tőle. KvTanJk I/3. 18, 88, 207; I/5. 89.

⁶⁶ KvTanJk I/3. 6, 8^v, 18.

⁶⁷ „szokatlan bírsággal ne terheljék az teörwénbe az pereseket, azféle patthwart és annak bírságát semmjképpen szenwednj nem akarják eő k(egyelmek), mert az koloswárj szék soha azeleőt pathwaros nem volt, ez után sem akarják, hogy legyen.” Ugyanakkor a széktörési vétség árát szigorúan csak 1 forintban állapították meg. KvTanJk I/3. 29^v; Jakab 1888. 134.

⁶⁸ 1572 májusában elutasították a prókátorok javasolt bevonását, szerintük ugyanis a bíró személyesen volt köteles eljárni. KvTanJk I/3. 63.

⁶⁹ KvTanJk I/3. 240^v.

⁷⁰ KvTanJk I/5. 164^v.

⁷¹ KvTanJk I/5. 39^v, 50.

⁷² KvTanJk I/5. 89.

⁷³ Minden prókátorral letetették a városiak megbízásából képviselt pereit, megtiltották a városi bíróság előtti megjelenésüket, és utasították őket a városiaktól előlege felvett pénzüsszegek visszafizetésére. KvTanJk I/5. 236.

⁷⁴ KvTanJk I/3. 142.

⁷⁵ KvTanJk I/4. 4^v.

a sértett fél feladata.⁷⁶ Joghézag okán terveztek új eljárásjogi határozatokat megalkotni két, adósság miatt a város prókátorra által perbe fogott személy ügyében is.⁷⁷ 1579-ben az esküdtek kezdeményezésére összehívott centumvirátus döntött a város hírhedt prókátorra, Igyártó György törvénytelenégei okán való perbefogásáról.⁷⁸ Elhamarkodott letartóztatás és perbefogás miatt adódott konfliktus kapcsán szintén hozzájuk fordult a bíró és tanácsa útbaigazításért.⁷⁹ Az esetek nagy többsége azt mutatja, hogy a százak közbelépését a bíró és az esküdtek a felelősség megosztásának szándékával igényelték. Adatok igazolják, hogy a százak kiálltak a bíró és esküdtek mellett, ha őket jogos döntéseik miatt vádak érték. 1580 áprilisában így vették őket védelmükbe Balázsfői Gergely ellen, aki az ellene alkalmazott zálogszedés miatt fenyegetőzött megtorlással s a fejedelem közbelépésével.⁸⁰

A fentiek alapján azt látjuk, hogy a százak tanácsa a város vezetésében a jogszokás és a helyi statútumok által számára megszabott szerepet töltötte be: az igazságszolgáltatók ki-nevezésében, tevékenységük szabályozásában, felügyeletében, segítségében, a jogszabályok megalkotásában, a jogegység biztosításában vállalt szerepet, a tényleges igazságszolgáltatási tevékenységben azonban nem vett részt.

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek fennebbi hatáskörein kívüli szerepben mutatják. 1585 januárjában a százférfiak Herceg Gáspár főbíró ügyével foglalkoztak, aki Feleken idegenből származó bort árusított. Mivel tette a város borbehozatali és boreladási tilalmával ellenkezett,⁸¹ törvény általi büntetést érdemelt. Minthogy azonban a vádlott épp a legfőbb városi igazságszolgáltató volt, a centumpáterek vették kézbe az ügyet.⁸² Noha a kihallgatás során Herceg megesküdött, hogy nem tudott a tilalomnak Felekre is kiható érvényességéről, a százak ítélete a tájékoztatlanságára alapozott védekezést nem fogadta el. Tekintettel tisztességére az ilyen esetekben szokott büntetés (városi ember holddíja) kétszeresének a megfizetésére kötelezte.⁸³

⁷⁶ Ez az adat is (Kiss András: *Ante Claram Bóci. [Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper].* = *Uő: Más források – más értelmezések.* [Marosvásárhely 2003. 301.] című tanulmányában kifejtett véleményével összhangban) azt mutatja, hogy a kolozsvári büntetőpereket még mindig – és a következő másfél évtizedben továbbra is – a véd eljárás jellemezte: a bíróság csak a vádló kezdeményezésére ítélezett, hivatalból pert nem indított. De az, hogy a bíró felvilágosítást kért a százak tanácsától ilyen ügyben, már némi változásra utal. Nem lehetett egyértelmű ugyanis számára, hogy mi a törvényes megoldás. Valószínűsíthető, hogy hasonló problémákkal már többször szembesültek, a megfelelő szabályozás azonban még váratott magára. KvTanJk I/3. 27°.

⁷⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy a bejegyzés nem tárgyalja az ügy részleteit is. KvTanJk I/5. 94.

⁷⁸ KvTanJk I/3. 184–184°.

⁷⁹ A százak tanácsolták, hogy a jogtalanul letartóztatott Mihály deákkal ne próbáljanak egyezsre jutni, mert perújításra is sor kerülhet az ügyben, a jogtalan letartóztatás terhét pedig megpróbálják majd valaki másra hárítani és az ügyet elsimítani. KvTanJk I/3. 189°.

⁸⁰ KvTanJk I/3. 218–218°. – Az azonban egyelőre nem világos, hogy a záloglásra Balázsfői 1579-es, apjának testvéreivel, családi oklevelek és jószágaik birtoklása felett indult peréhez kapcsolódóan került-e sor. Vö. Bogdándi Zsolt: *A kolozsvári Balásfiak. Egy deákcsalád felemelkedése a 16. században.* Református Szemle 2003/6. 809.

⁸¹ KvTanJk I/3. 17°, 19°, 157°; I/5. 114, 115, 212, 214°. – JakabOkl. I. 197. (CXIX. okl.), 291–299. (CLXXXI–CLXXXII. okl.); JakabOkl. II–III. 92. (XLIV. okl.); Jakab 1888. 220; Kovács Kiss 2008. 12–13; Pakó 2008. 226–227.

⁸² Tették ezt annak ellenére, hogy éppen a százak 1570-es határozata hangsúlyozta, hogy ők ilyen ügyekben nem illetékesek. Akkor ugyanis Csanádi János törvénytelen borbevitelle kapcsán a bíró és az esküdtek kijelentették, hogy mivel az ügy a városi szabadságokat érintette, a centumvirek hatáskörébe tartozott. A százak válasza azonban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a bírót és tanácsát választotta a város saját szabadságainak oltalmazására, tehát rájuk hárul e feladat is. KvTanJk I/3. 3°.

⁸³ KvTanJk I/5. 4°–5°.

Bonyolult helyzetbe akkor kerültek a százak, amikor magisztrátuson belüli konfliktussal szembesültek. 1587-ben Ötvös András kollégájakat gyilkossági kísérlet vádja alatt, ártatlanságának bizonyításáig felfüggesztették tisztségéből.⁸⁴ Feltehetően Ötvös András befolyásos személye miatt⁸⁵ a döntésnek ellenzői is akadtak, mégis elzárkóztak a tanácsba való visszavételétől azt követően is, hogy tudomásul vették Ötvös és a sértett között időközben megszületett kiegyezést.⁸⁶ Válaszképpen Ötvös András, a városi joggyakorlatban szokatlan módon, perbe idézte a százférfiak tanácsát a városi bíró és az esküdtek széke elé.⁸⁷ Ismételt időhúzások után azonban – mely az alkalmazandó módszerek felőli határozatlanságukról árulkodik⁸⁸ – a centumvirek megfékeztek Ötvös ellenük indított bírósági folyamodványát. Véleményük szerint ugyanis sem az országos törvények, sem a városi szokásjog és rendtartás nem engedélyezte az idősebb tanácsosok sem ismertek olyan esetet, melyben magánszemély a százférfiak tanácsát mint közösséget (*communitas*) idézte volna perbe a városi bíró és esküdtpolgárok elé. Kifejtették, hogy a százak, a bíró és a tanács egy közös testet (*corpus*) képez, s ennek célja a város szabadságainak védelme. Így aki e corpus bármely tagja (*membrum*) ellen pert akar indítani, az kizárólag az egész magisztrátus ellen indíthatja egy arra alkalmas, tehát semmiképp nem a városi bíróság előtt. Továbbá kilátásba helyezték Ötvösnek mint a városi unió ellen vétő személynek a direktorok általi perbefogását is.⁸⁹ Mindezek ellenére Ötvös, sérelmei orvoslását kérve, a fejedelem elé idézte az egész kolozsvári magisztrátust. A fejedelem ismételt közbenjárását követően, 1588 májusára véget ért az ügy: a tanács határozatait jogosnak vélte az ural-

⁸⁴ KvTanJk I/5. 26'. – A döntés bevett városi szokás volt, az 1537-es statútum is hangsúlyozta, hogy bűnügyek elkövetése esetén bárki eltávolítandó a százemberek sorából. JakabOkl. I. 380. (CCXLII. okl.) A tanácsból való kirekesztés gyakorlata, a hatósági visszaélések lehetőségének korlátozása szándékából a magyar jogban már a 13. században kialakult pártatlanság elvére vezethető vissza, amely szerint saját ügyében senki nem ítélezhetett. Selmecbánya és Kassa joga szerint is, ha a bíró vagy a tanács bármely tagjának az ügyét tárgyalták, az érintettek nem vehettek részt az ülésen, hogy jelenlétükkel ne befolyásolhassák a megszületendő döntést. Demkó Sándor: *A felsőmagyarországi városok életéről a 16-17. században*. Bp. 1890. 41. (A továbbiakban: Demkó 1890.); H. Németh István: *Adalékok a felső-magyarországi városközségek különleges bírói fórumának történetéhez. (Johann Stöckel kisszebeni bíró sikkasztási ügye)*. = Tuszor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Bp. 1998. 380. (A továbbiakban: H. Németh 1998.); H. Németh István: *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városközségek)*. I–II. Bp. 2004. II. 197–198. (A továbbiakban: H. Németh 2004.)

⁸⁵ 1575-től volt a százférfiak tanácsának tagja (Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek, délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Buk. 1982. 289.), 1582–83-ban és 1585-ben a 12 esküdtpolgár közé is beválasztották (KvTanJk I/3. 248', I/4. 2, I/5. 1'), többször töltötte be a városi sáfárpolgári (KvSzám 3/II. 22; 3/VI. 8, 11; 3/X. 8, 10; KvTanJk I/4. 2.), számvevői (KvSzám 3/XXIX. 1; KvTanJk I/5. 19'), vonásigazgatói (KvTanJk I/5. 20') tisztségeket is. Emellett alkalmi városi megbízásokat is teljesített: törvényszéken (*terminuson*) járt Gyulafehérváron a város nevében (KvSzám 3/XXII. 5, 63.), az erdőirtások megfékezésére alakított erdőfelügyelők csoportjában is tevékenykedett (KvTanJk I/5. 15'–16.), vagy a városfal építését is felügyelte (KvTanJk I/5. 24'). 1587 márciusában öt választották, Beuchel Andrásal egyetemben, városi közügyigazgatóvá. KvTanJk I/5. 24'–25.

⁸⁶ Szerintük ugyanis a városi unió értelmében a kiegyezés csupán a törvényes büntetés elkerülését biztosította, ártatlanságának bizonyítását azonban nem jelentette. KvTanJk I/5. 29'; Határozatuk nem volt előzmény nélküli, ugyanis 1578. december 25-én Seres János és Kőműves Imre centumvirek esetében is hasonló határozatot hoztak. Noha rájuk bizonyosodott Kőműves György megölésének vádja, a fejedelem közbenjárására kiegyeztek az áldozat feleségével. A százak tanácsába való visszavételüket mégis elutasították, mert a kiegyezés éppen bűnösségüket bizonyította. Egy másik centumvirt, Péchi Istvánt is felszólították, hogy ha vissza akar kerülni a centumvirek közé, ártatlanságát a tanács előtt kell bizonyítania. KvTanJk I/3. 178'.

⁸⁷ KvTanJk I/5. 34'.

⁸⁸ A határozatok a centumvirek között fennálló hierarchikus viszonyoknak és ennek alapján kialakított ülésrendnek is beszédes bizonyítékai. Kiemelték, hogy a tanács tagjai közül a döntés a gyűlések alkalmával a „fő asztalhoz” ülő, „fő uraimnak”, a „vénségnek” a hatáskörébe tartozott. KvTanJk I/5. 35', 37'.

⁸⁹ KvTanJk I/5. 38'–39.

kodó, Ötvös Andrással kapcsolatban pedig utasította a bírót, hogy intézkedjen a centumvirek közé való visszavételéről.⁹⁰

Feltételezzük, hogy ez az eset indította 1588-ban arra Nyíró Kálmán volt fő- és királybírót, esküdtet, hogy megpróbálja visszakerülni a centumvirek közé, ahonnan két szolgálója teherbe ejtésével vádoltan, az ellene indított per okán 1582-ben kizárták. Ügye egyrészt a százak tanácsának a perben játszott szerepét emeli ki. Amint ugyanis a centumpáterek tudomást szereztek Nyíró tettéről, azonnal kezdeményezték a vizsgálatot ellene. Az összegyűjtött vallomások alapján pedig a bíróságtól megbüntetését kérték, így tehát ők lettek a bírósági eljárás kezdeményezői.⁹¹ Másrészt az ügy azt is mutatja, hogy a centumvireknek hatáskörében állt a bírók és esküdtek döntéseinek felülbírálása is. Nyíró 1588-as panaszát követően – törvénytelen séggel vádolta az 1582-es ügyében ítélező bírókat – megvizsgálták a kifogásolt ítéletet, s végül alaptalanként elutasították folyamodványát. Érvelésük szerint Nyíró, azáltal, hogy az 1582-es ítélethozatal előtt fejedelmi kegyelmet (*gráciát*) szerzett magának, elismerte bűnösségét, így joggal zárták ki a százférfiak sorából.⁹²

Rövidesen újabb hasonló helyzettel szembesült a százférfiak tanácsa. 1590 elején az esküdttanács tagjai közül többen – Budai Tamás, Herceg Gáspár, Bonchidai Gergely, Velten Kirschner – jelentették, hogy a közelmúltban,⁹³ bizonyos törvényes büntetések behajtását követően, nyilvánosan szidalmazták és gyalázták személyüket. Kérték a százférfiak közbenjárását a tettesek büntetésének végrehajtásához.⁹⁴ Érintett volt a centumvirátus tagja, a korábban esküdtpolgári, sáfárpolgári, vonásigazgatói, adószedői és számvevői tisztségeket is betöltő Bornemissza Gergely és felesége. Az történt ugyanis, hogy a Szent Antal-napi vásárt megelőző héten tiltott borarúsításért az esküdtek tanácsa 20 forint bírsággal sújtotta őket. Az összeg megfizetése után azonban az asszony nyilvánosan rágalmazta az esküdtpolgárokat.⁹⁵ A százférfiak egy határozatban leszögezték azt, hogy minden esküdtpolgárt szidalmazó személyt bírsággal büntetnek.⁹⁶ Eldöntötték azt is, hogy ha városi előljáró rágalmazza az alsó tanács bármely tagját, akkor egy, a szidalom megtörténtekor jelen nem volt esküdtnak kellett rövid eljárással, a városi közügyigazgatókat bevonva ítéletet hoznia. Az ítélet elleni fellebbezések elbírálása a városi rendtartás szerint szintén az esküdtek hatáskörébe tartozott. Ha viszont nem maradt

⁹⁰ Egyelőre nem tudjuk azonban, hogy Ötvös András a fejedelem előtt és a kolozsvári küldöttek jelenlétében valóban bizonyította-e ártatlanságát – azazhogy a testi sértést nem szántszándékkal, hanem valamilyen külső körülmény (véletlen, önvédelem stb.) hatására követte el –, vagy fejedelmi parancsra voltak kénytelenek őt visszavenni a centumvirek közé. KvTanJk I/5. 40–40°, 41, 41°, 42°.

⁹¹ Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kvár. 2004. 80–96. (A továbbiakban: Kiss 2004.)

⁹² Visszavételébe csak úgy egyeztek bele, ha a fejedelem kijelenti, hogy a grácia – a városi rendszabályok előírásaival ellentétben – egyben a bűnös tisztességének a visszanyerését is jelenti. A fejedelem azonban kitérő választ adott. KvTanJk I/5. 46°, 48; Kiss 2004. 36.

⁹³ 1587-ben történt az eset, mert a felperesek között jelen lévő Ötvös Ferenc csak abban az évben volt a többiekkel egy időben esküdtpolgár. KvTanJk I/5. 29.

⁹⁴ KvTanJk I/5. 61–61°.

⁹⁵ Isten átkát kérve rájuk azt hangoztatta, hogy a bírságpénzt az esküdtek a sokadalom alkalmával saját magukra költötték, Bácsi Tamást és Ötvös Ferencet pedig korábban elkövetett tiltott borarúsítással vádolta. KvTJk II/8. 61–66.

⁹⁶ A felvidéki Lőcse városának gyakorlatában 1626-ban a bírót illetlen és ellenséges szavakkal illető tanácsost 25 forinttal büntették, 1653-ban pedig egy másik tanácsost a bíró iránt mutatott tiszteletlensége miatt 200 forint bírságra ítélték, és hivatalától is megfosztották. Nyilvános bocsánatkérését követően a bírság összegét a felére csökkentették. Más kassai és selmecbányai példák szerint azonban a városi előljárókat gyalázó, rágalmazó személyeket kézlevágással, számüzetéssel, fejvesztéssel vagy nyilvános vezekléssel büntették. Demkó 1890. 36–40.

megfelelő számú sértetlen esküdtpolgár az ítélelethez, a százférfiak közül való törvénytevő kinevezését ajánlották, ezt a lépést azonban a fejedelem előzetes engedélyéhez kötötték.⁹⁷ A százférfiak tudták, hogy határozatuk ellenkezik a városi rendszabályokkal – azért is kötötték gyakorlatba ültetését a fejedelem jóváhagyásához –, de minden bizonnyal arra törekedtek, hogy csupán saját erőből, idegen törvénytevők közbenjárását elkerülve orvosolhassák városuk belső ügyeit.⁹⁸ A helyzet számukra is szokatlan voltát további határozatlan intézkedéseik mutatják, melyek arra is rávilágítanak, hogy lépéseiket inkább a szemben álló felek elbátortalanításának, mint azok gyakorlatba ültetésének a szándékával hozták. A százférfiak ugyanis többször próbálkoztak Bornemissza Gergely és az esküdtek peren kívüli kibékítésével.⁹⁹ Reménykedtek törvényes fellépésük elmaradásában, külön is felhívták a bíró figyelmét, hogy túl gyakran ne emlegesse a lehetőségét.¹⁰⁰ A sértett esküdtek nyomatókos kérésére azonban március közepén kifejtették: annak ellenére, hogy kérésük szokatlan, és a városi „unióknak” is ellentmond, mert centumvirekként nem tartozna hatáskörükbe, mégis megkeresik törvényes módját határozatuk végrehajtásának.¹⁰¹ A határozott és gyors lépés azonban továbbra is késett, a százférfiak ismételen elodázták az ügy megoldásához szükséges személyek kinevezését.¹⁰² A végkifejletet nem őrizték meg a forrásaink, néhány adat viszont arra utal, hogy hosszadalmas eljárás következett.¹⁰³ Egy 1591. májusi permozzanatból – melynek során a tanács tiltakozott egyes

⁹⁷ A korábban említett pártatlanság elvének az alkalmazására ebben az esetben már nem törekedett a tanács. KvTanJk I/5. 61–61^v. – Kolozsvár bírósági gyakorlatában nem bukkantunk a felső-magyarországi városszövetség vagy a nyugat-dunántúli mezővárosok szövetsége esetében fellelhető „pártatlan” bíróságok működésének nyomaira. Kassai, kőszegi és más példák mutatják, hogy a városok tanácsait gyalázó, rágalmazó polgárok vagy előljárók ügyében a döntéshozás jogát a szövetségek ad hoc jelleggel összehívott, végrehajtói jogkörrel nem rendelkező törvényszékeire bízták, ezáltal a pártatlanság elvének is érvényt szerezhettek. Az 1659-es országgyűlés 53. törvénycikkelye törvényesítette e gyakorlatot, kimondva, hogy „ha az egész tanács érdekelve lenne, ez esetben az érdekelt tanács a szomszéd városokból köteles lesz [...] más bírákat teljes számban meghívni, akik az ilyen ügyet tartoznak elbírálni”. Bariska István: *Kormányzati és önkormányzati intézmények a Habsburg–zálogon lévő Nyugat-Magyarországon. (1447–1647)*. PhD értekezés, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Történelmi Intézet, Debrecen 2002. 109–139; Uő: *A büntetőbíráskodás egy különös intézménye a 16–17. századi Vas megyében. = Vas megyei levéltári füzetek 6.* (Előadások Vas megye történetéről II.). Szombathely 1993. 287–297; Uő: *Bűn és büntetés a pártatlan bíróság és Kőszeg 15–17. századi büntető fórumain. = Bűn és bűnhődés.* (Győri tanulmányok 24.) 2001. 5–7; H. Németh 1998. 380–381; H. Németh 2004. II. 199–200. – Kolozsvár esetében hasonló intézmény szerepét leginkább a Szász Universitas ítélőszéke tölthette volna be, egy hasonló intézmény működése elé azonban Kolozsvár 16. század második felében felerősödő, az Universitástól való függetlenedési szándéka jelentős akadályt gördített.

⁹⁸ KvTanJk I/5. 61–61^v.

⁹⁹ 1590. január végén kérték a bírót, hogy az idősebb (*fontosabb*) centumvirek és Bornemissza között próbáljon egységet összehozni. KvTanJk I/5. 64^v.

¹⁰⁰ „Az innet felljül való személyeknek választása feleől penigh addégh bíró uram chendességbe legyen és urunknál semmj emlékezetet arról ne tegyen.” KvTanJk I/5. 66–66^v.

¹⁰¹ „Noha ez nehéz és szokatlan ez városban, seőt az unióknak ellene, mert száz embernek az unió szerént nem kellene nyúlnj a teörvény dolgában.” KvTanJk I/5. 71.

¹⁰² Már e határozatban kérték a sértetteket, hogy legyenek elnzőek az esetlegesen fellépő késedelmekkel szemben, azokat „ne a jó akaratnak megvonásának, hanem az igyekezetnek jobbadon való végheöz vitelének tulajdonítsák”. Április végén, az esküdtek újabb sürgetésére, a felelősséget némiképp magukról elhárítva, kijelentették, hogy az ügy elhúzódásában az alsó tanács is vétkes, mert a százak ugyan békülésre bíztatták Bornemisszát, de az azért állt el végleg a peren kívüli megegyezés lehetőségétől, mert újabb hazugsággal vádolták őt. A százak közül való törvénytevők kinevezését illetően pedig hangsúlyozták, hogy időigényes, mert minden centumvir jelenléte szükségeltetik. KvTanJk I/5. 73.

¹⁰³ Egy újabb sürgetésre 1590. május 9-én azzal válaszolt a tanács, hogy mivel Bornemissza közben perhaszást (*dilatatio*) szerzett a fejedelemtől, csak annak lejártá után léphetnek újra az ügyben. KvTanJk I/5. 74. – 1591. március 22-én és 25-én pedig még tanúvallomások beveteléről van adatunk. KvTJk II/88. 61–66.

centumvirek tanúkként való felvonultatása ellen, hangsúlyozva, hogy ugyanazon perben az esküdtek egyszerre védelmezők, törvénytevők és tanúk nem lehetnek¹⁰⁴ – kiderül, hogy a per lényegi részének tárgyalására még akkor sem került sor.

Ezek az esetek újabb adatokkal gazdagítják a százférfiak tanácsának a városi igazságszolgáltatásban betöltött szerepéről eddig kialakult képet. Bizonyítják egyrészt azt, hogy ez az intézmény minden városi előljáró, az alsó vagy a felső tanács tagjai ellen indult peres ügyet a felügyelete alatt tartott, másrészt azt is, hogy egyes esetekben lehetősége nyílt a város igazságszolgálatói kötelezettségeinek felülírására. Ötvös ügyében például sem a bíró, sem az esküdttanács nem lépett a százak jóváhagyása nélkül, ők pedig megfékeztek a saját maguk ellen indítandó eljárást, mert a város privilégiumaival ellentétesnek ítélték. Nyíró esete azt mutatja, hogy hatáskörük kiterjedt korábbi bírósági határozatok felülvizsgálására vagy jóváhagyására is. A magisztrátus tagjai által elkövetett törvénytelenések esetén ugyanakkor egyenesen kezdeményezői voltak a bírósági eljárásnak. Bornemissza Gergely centumvir és a sértett esküdtek ügye vagy Herceg Gáspár főbíró esete során azt látjuk, hogy a százférfiak a városi kiváltságok megtartása érdekében megpróbálták hatáskörük alá vonni az igazságszolgáltatói hatalmat is. Ebbe az irányban mutat a pártatlanság elvének nem túl következetes értelmezése is: ha Ötvös ügyében hangsúlyosan kiemelték, hogy városi bíróság nem ítéltet olyan ügyben, melynek vádlottja a százak tanácsa, Bornemissza esetében már nem zárkoztak el a felperes szenátorok felletti ítélkezés lehetőségétől, habár ugyanúgy a városi magisztrátus tagjai voltak egyik peres fél szerepében.

Annak ellenére, hogy a centumvirek mindig az „unió” szem előtt tartásával intézkedtek, döntéseik időnkénti kétségbevonása azonban belső rendtartásuk vitás pontjainak állandó felülvizsgálatát és újraértelmezését követelte meg. Seres János és Kőműves Imre, Nyíró Kálmán majd Ötvös András ügyei kapcsán hozott intézkedéseik alapján például kikezdetlennek tűnt a városi rendtartásnak az a pontja, mely szerint mindenki centumviri tevékenysége felfüggesztendő, akinek személyével kapcsolatban a bűnösségnek csak a látszata is felmerült. Ennek ellentmond mégis, hogy amikor 1593-ban Ötvös András korábbi ügye újra a tanács elé került,¹⁰⁵ a tanácsosok még mindig a fejedelemtől vártak döntést arról, hogy a támadó és a sértett közötti kiegyezés bizonyítja-e a vádlott ártatlanságát, holott ezt korábban határozottan elutasították. Ebben az esetben már Ötvös András centumviri megbízását sem függesztették fel

¹⁰⁴ „Érti most azt is a város, hogy bizonyos atyánkfiait ki akartak keőzzüllünk szakasztania és vallatnia, holot penigh azokkal egy membrumok vagjunk, nem itilljük méltónak lenni, hogj meghszakadozzunk. Az keőzeőnséges scripta lexünk és városnak teőrvénjének ellene [vagyon], hogj eccersmind az város protectorotok, otalmotok, polgárotok, teőrvénjteődeőtek es bizonságotok is legjen, nam protector, iudex et testis nemo esse potest.” KvTanJk I/5. 83–84.

¹⁰⁵ 1593. február 19-én a százak újra Ötvös András ügyével foglalkoztak. Nem tudni kinek a kezdeményezésére ugyan, de eldöntötték, hogy a direktorok ellene és Hosszú Márton ellen (ügyéről azonban egyelőre annál többet, hogy emberöléssel vádolták, nem tudunk) pert indítanak, melyben mindkettejüknek az ártatlanságukat kellett bizonyítaniuk. Ötvös András esetében hangsúlyozták, hogy „Eőtweős András penigh vádoltatik, hogj criminalis caussákat szarwas bűneőkert indítottak volna ellene, de eő az vétkeket compositio által sopiaalta volna, fedte volna be, de az bűn ugjan fen állana az eő személnén.” KvTanJk I/5. 107–108.

az eljárás idejére,¹⁰⁶ mint ahogy Bornemissza Gergely is az ellene folyó eljárás ideje alatt végig a százférfiak között maradt, sőt különböző városi megbízásokat is teljesített.¹⁰⁷

A városi igazságszolgáltatás számára is bonyolultabb esetekben a százférfiak gyakran fordultak megoldásért a fejedelemhez. Mind az Ötvös András ügyében hozott döntésük, mind a Bornemissza ügyében való közbelépésük a fejedelem előzetes jóváhagyásához volt kötve. 1593-ban is a fejedelemtől vártak felvilágosítást a fejedelmi kegyelem és az ártatlanság elismerése megítélésének a kérdésében is. Egyik esetben sem kaptak azonban határozott választ. A fejedelem óvakodott olyan döntés meghozásától, mely a város belső rendtartásának felbomlása és a városi törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmak közötti egyensúly esetleges megbomlása mellett precedens értékűvé válhatott mind Kolozsvár, mind más városok vagy törvényhatóságok számára. Az országos törvények és a városok vagy törvényhatóságok kiváltásrendszerei között fennálló törékeny egyensúly ti. egyik-másik fél kedvezményezése esetén könnyen összeroppanhatott.

Felvetődhet az a kérdés, hogy a százak tanácsa joghézag, a városi testületek (tanácsok) egymás közti, illetve ezeknek tagjai elleni, kellően nem szabályozott eljárási ügyekben próbálkozott-e a szenátus fölötti hatalmának kiterjesztésével, felülírva annak városi igazságszolgáltatói hatáskörét. Kétségtelen ugyanis, hogy hasonló feladatok elvégzéséhez megvoltak a kellően felkészült emberei: tagjai közül többen töltöttek már be mind főbírói, mind esküdtpolgári funkciót, tapasztalatuk és tudásuk alkalmassá tette őket az igazságszolgáltatásra. Meglátásunk szerint azonban a magisztrátus inkább a városi bíraskodás függetlenségét biztosító privilégiumainak megőrzésén, más törvényhatóságok beavatkozásának az elkerülésén munkálkodott. Bizonyítják ezt a százak figyelmeztetései a vármegyei tisztviselőknek a városi igazságszolgáltatásba való esetleges beavatkozásáról, akárcsak a városi bíraskodási privilégiumok megőrzése érdekében a fejedelemhez menesztett küldöttségek vagy a Bornemissza Gergely ügyében tett intézkedéseik. Nem a százak és az alsó tanács közötti hatalmi konfliktusról, hanem inkább testületi összefogásról van tehát szó, a város belső önrendelkezési és független igazságszolgáltatói hatalmának kézben tartása érdekében.

¹⁰⁶ Feltehetően Ötvös egyre nagyobb befolyásra szert tevő személye is – közben visszakerült az esküdtpolgárok közé, vonásigazgatóvá is kinevezték, és a várossal is szoros kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn (KvTanJk I/5. 60°, 77°, 87°, 104°; KvSzám 4/XXI. 51; 5/XIV. 150, 345; 5/XXI. 31.) – közrejátszhatott a döntés meghozatalánál, de az is, amit az ügy egy későbbi határozata hangsúlyoz, hogy ti. az egésznek a mozgatórugója a magisztrátuson belül dúló magyar és német náció közötti „gyűlölség” volt. Lényegében tehát az ügynek már nem szántak túl nagy figyelmet. Habár már 1593 májusában megvizsgálták Ötvös bizonyítékait (a tanács beleegyezését tartalmazó ítéletlevelet és a fejedelmi parancslevelet), és ajánlották az eljárás leállítását, a döntés meghozatala évekig késett. Még 1597 végén is szó volt az ügynek a fejedelem színe elé terjesztéséről, Ötvös András azonban közben esküdtpolgár, vonásigazgató és helyettes bíró is lett. KvTanJk I/5. 108°–110, 119°, 156°.

¹⁰⁷ 1590-ben például vonásigazgatással bízták meg (KvTanJk I/5. 78.), a számvevői funkciót pedig 1590–91-ben is betöltötte (KvSzám 4/XVI. 2a; KvTanJk I/5. 86°). Esetében azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy tette nem volt annyira súlyos, mint a többi vádlotté.

Conflict of Power or Corporative Bond? The Assembly of the *Centumviri* and the Jurisdiction of Cluj in the Second Half of the 16th Century

Keywords: corporative bond, assembly of the centumviri, jurisdiction, Cluj

The study focuses on the role of the council of the hundred – the principal legislating and governmental forum of the city – in the judicial activity of Kolozsvár/Cluj during the time of the Transylvanian Principality. Previous research has shown that judicial cases were solved mainly by the first judge (*iudex primarius*) and the inner council (the 12 councillors), the assembly of the centumviri bore merely a legislative and a supervising role in the process. Our primary sources – mainly the town protocols and the tax registers – provide information that in certain cases, in spite of the regulations, the assembly of the hundred did supervise the judicial cases in which magistrates/office-holders were implicated, moreover the council of the hundred could even change the sentences. In such cases, the aim of the assembly that took over the judicial control in the town, was to try to conserve the privileges that granted the free judicial practice of the town and to prevent the interference of other municipalities at the same time. Thus, this cannot be interpreted as a conflict between the assembly of the centumviri and the inner council, rather as a co-operation between them in order to conserve the self-government and the independent judicial control of the town.

Szász Anikó

A kolozsvári református egyházközség úriszéke (1676–1695)

A 17. századi erdélyi földesúri bíraskodással kapcsolatos szakirodalom áttekintése után megállapítható, hogy a kutatás nem végezte el az intézmény alapos vizsgálatát, csupán néhány részlet- vagy előtanulmány áll a rendelkezésünkre.¹ Az erdélyi úriszék működésének megismerését nemcsak a forráskiadványok hiánya akadályozza, hanem az a tény is, hogy – amint Kiss András megállapította – az ilyen jellegű források feltárásának csekély a lehetősége. Egyrészt „a bíraskodás írásbeli rögzítése elsősorban az állandó szervezetű, nagyobb uradalmak úriszékeinek eljárásában volt szokásban, és csupán a 18. század folyamán terjedt el általában”. Mind az úriszéki, mind a birtokadminisztráció során keletkezett iratok jóval nagyobb mennyiségben maradtak fenn a 18., mint az előző századból, hiszen – előbb a nagybirtokokon, majd a közép- és kisbirtokokon is – az írás használata csak a 17. század második felében vált a birtok igazgatásának és a munka ellenőrzésének eszközévé Erdélyben és Magyarországon egyaránt. Másrészt a korabeli levéltári szemlélet szerint „az írat értékét a benne rögzített jogi tartalomhoz fűződött érdek szabta meg”: mivel a jobbágyok ügyében hozott határozatokat nem ítélték feljegyzésre, illetve megőrzésre méltónak, ezek igen csekély számban találhatók a levéltárakban.²

A kolozsvári református egyházközség a 17. század folyamán bizonyos részjószágoakat nyert örök- és zálogjogon a város falain kívül. Így az egyházközségnek és kurátorainak a feladatai közé tartozott a részjószágoakon a gazdálkodás megszervezése mellett az ott lakó jobbágyok feletti bíraskodás, az erdélyi korlátozott joghatóságú földesúri bíróságokhoz hasonlóan. Ezen dolgozat célja, hogy a kolozsvári református egyházközség levéltárában fennmaradt kevés forrásanyag alapján felvázolja az egyházközség földesúri minőségében megtartott úriszékének működését, hozzájárulva ezzel egyrészt a kolozsvári református egyházközség 17. századi szervezeti sajátosságainak, illetve a kora újkori erdélyi úriszékek fejlődésének megismeréséhez.

Az erdélyi úriszék

Bár az erdélyi úriszékek működésében sajátos vonások érvényesültek, a magyarországi nagybirtokok 16–17. századi úriszéki iratait tartalmazó forráskiadvány, valamint a bíróságok működését vizsgáló tanulmányok összehasonlító anyagként nagymértékben hozzájárulnak a kérdés megismeréséhez.³ Eckhart Ferenc munkája volt az első átfogó és részletes feldolgozás

¹ Kiss, Andrei: *Forul dominal în Transilvania*. Revista Arhivelor. 12/1969. 2. 59–70; Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről*. = Uő: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 39–69. (a továbbiakban: Kiss: Filiális szék); Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberála”. Debrecen–Kvár 2006. 39–43, 69–73; David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul XVII*. I. Buc. 1986. (a továbbiakban: Prodan: *Iobăgia*) 403–449.

² Kiss: Filiális szék 46.

³ *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. Varga Endre. Bp. 1958. (a továbbiakban: Varga); Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Bp. 1954. (a továbbiakban: Eckhart: *Büntetőbíráskodás*); Degré Alajos: *Úriszéki peres eljárás a Délunántúlon a XVIII–XIX. században*. Levéltári Közlemények XXXII. évf. Budapest, 1961. 101–128; Kállay István: *Úriszéki bíraskodás a XVIII–XIX. században*. Bp. 1985. (a továbbiakban: Kállay: *Úriszéki bíraskodás*); Uő: *Az úriszéken kívüli földesúri bíraskodás*. Jogtörténeti tanulmányok IV. Bp. 1980.

a földesurak úriszékének büntetőjogi működéséről. Varga Endre forráskiadványa az úriszékék büntetőjogi, polgári és úrbéri bíraskodási gyakorlatát mutatja be. Arra, hogy a földesúri bíraskodás a 18. században átalakult, és a korábbi széles hatáskörét a felvilágosult abszolutizmus centralizáló, jobbágyvédő politikája egyre inkább ellenőrizte, korlátozta és szabályozta, Degré Alajos tanulmánya derített fényt. Utóbb Kállay István mutatott rá, hogy a birtokigazgatás és -irányítás területén is érvényesült a feudális korszak közigazgatásának összefonódása a bíraskodással; a feudális nagybirtok irányítási rendszere nem szűkült le a birtokgazdálkodásra, hanem közigazgatási, bíraskodási funkciókra is kiterjedt. Kállay István és Eckhart Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy az úriszéken kívül is működött a földesúri bíraskodás, amely csaknem magával az úriszékkel egyidejű.⁴ A magyarországi teljes joghatóságú úriszékék szervezetéről és működéséről az eddigi kutatások nyomán egységes kép alakult ki, ezzel szemben a pallosjoggal nem rendelkező közép- és kismemesek bíraskodása szinte teljesen feltáratlan maradt.⁵

Az *úriszék*ek eredete Magyarországon a 12. századig, a teljes joghatóságúaké azonban csak a 14. századig kísérhető vissza, az első erdélyi adat pedig a korlátozott joghatóságúra 1342-ből, pallosjogra pedig 1363-ból való. Az első fennmaradt úriszéki jegyzőkönyvek Magyarországon a 16. század második felében keletkeztek.⁶

A 17. században a földesúri bíraskodás annak a jogszemléletnek az alapján működött, amelyet Werbőczy Hármaskönyve fejezett ki.⁷ E szerint a jobbágy egyedüli bírása a földesúr volt, aki bírói hatalmát az úriszék útján gyakorolta. Ezzel a joggal elvben minden nemes rendelkezett, a valóságban azonban a teljes bírói joghatósággal, melyet a király bírói hatalmával szemben immunitás és pallosjog alapján gyakoroltak, csak a főnemesség élhetett. A magyarországi kutatásokból kiderült, hogy a teljes joghatóságú úriszékék a 16–17. században a nagy kiterjedésű birtokokon működtek. A földesúr, ellenőrzése alatt tartva az úriszékét, minden alattvalója felett kizárólagos joggal ítélkezett, döntései megfellebbezhetetlenek voltak, és főbenjáró büntetést is kiszabhatott. Az uradalom egyes részein kisebb ügyekben az alsófokú, korlátozott hatalmú úriszékéken a megbízott uradalmi tisztek ítélkeztek, ahonnan fellebbezni csak a teljes jogú földesúri bírósághoz lehetett. Az alsófokú úriszékékhez hasonló hatáskörrel rendelkeztek a közép- és kismemesek úriszékei, de ezek működéséről igen kevés információ áll a rendelkezésünkre.⁸

Az *erdélyi úriszék*ek is teljes vagy korlátozott joghatóságúak voltak, melyeken a földesurak a birtokukon lakó összes jobbágy, zsellér, cseléd és katona felett bíraskodtak.⁹ Ugyanakkor, mivel a jobbágy törvényes bírása a saját ura volt, a jobbágy elleni panasszal az idegeneknek is

(a továbbiakban: Kállay: *Úriszéken kívüli bíraskodás*) 159–186; Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt*. Bp. 1899. 97–104; *Magyar jogtörténet*. Szerk.: Mezey Barna. Bp. 2007. (a továbbiakban: *Magyar jogtörténet*) 422–441.

⁴ Kállay: *Úriszéken kívüli bíraskodás* 159–160; Eckhart: *Büntetőbíráskodás* 61–73.

⁵ Varga 12–13; Kiss: *Filiális szék* 57.

⁶ Varga 9–10; Kiss: *Filiális szék* 59–60.

⁷ *Werbőczy István Hármaskönyve*. (Ford., bevezetéssel és utalásokkal ellátta Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen) Bp. 1897. (a továbbiakban: Werbőczy) III. XXVI.

⁸ Kiss: *Filiális szék*. 55–57; Varga. 9–19; Eckhart: *Büntetőbíráskodás* 3–8.

⁹ Az *Approbata* egyik cikkelye előírta, hogy a birtokos nemes az idegen vagy a saját jobbágyot birtokán elfoghatta, majd alkalmas törvénytevéket és tanúnak vármegyei tiszteket hivatva bíraskodhatott felette. Ezt követően azonban a tisztek a jobbágyokat nem háborgathatták. *Approbatae Constitutiones. 1540–1848. évi erdélyi törvények* (Ford. és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen) Bp. 1900. III. XLVII. XIX.

először a földesúrhoz kellett fordulniuk, és csak akkor vihették az ügyet más bíró elé, ha az úr a jogszolgáltatást (impensio) megtagadta vagy elmulasztotta.

Valószínűleg *teljes joghatóságú úriszékek* működtek a kincstári uradalmakban, azonban egyelőre csak néhányuk: a fogarasi, hunyadi, görgényi, vécsi, gyalui, alvinci, küküllővári és a zalatnai esetében lehet ezt adatokkal alátámasztani. Kiss András hívta fel a figyelmet arra, hogy az időszakosan magánkézbe, majd újra kincstári kezelésbe kerülő fogarasi, hunyadi, görgényi, vécsi, gyalui uradalmak közigazgatási és bíraskodási szervezete a magánbirtoklás idején is változás nélkül működött. Ez azt jelentette, hogy a birtokos nemes nem fogadta el a vármegye joghatóságát az adományba kapott uradalom felett, ő maga pedig ott liber bárói kiváltságokkal élt. E jogok ellen az országgyűlés többször is fellépett, nem sok eredménnyel. Az ilyen esetek azonban nem lehettek nagy számban, és végül a liber baronátust, a fogarasi kivételével, az Approbaták is megszüntették.¹⁰

A teljes joghatóságú úriszékek elterjedését az erdélyi sajátos birtokviszonyok akadályozták. Az a körülmény, hogy egy-egy földesúrnak különböző helységeekben csak részbirtokai voltak, nem kedvezett az uradalom gazdasági apparátusán alapuló szervezetet igénylő teljes jogú úriszékek működésének. Ezért a nemesség a közveszélyt jelentő bűncselekmények esetében a vármegyéhez folyamodott, és ezekben az ügyekben a bírói hatalmat általa gyakorolta.¹¹

A *korlátozott joghatóságú erdélyi úriszék* egyrészt másodfokú és egyúttal legfelső fokú bírósága volt a falusbírói székéről fellebbezett kisebb jelentőségű ügyeknek, másrészt első foyamodású széke volt a földesúr jobbágyainak egymás ellen és a földesúrral szemben folytatott pereiben. A kisebb hatalmaskodásnál¹² súlyosabb esetek meghaladták a korlátozott hatalmú nemesi bíraskodás hatáskörét, az ilyen bűnvádi eljárásokat már egyenesen a vármegye, majd később ennek parciális székén indították. Szintén a vármegyei, majd kialakulása után a filiális székre utalták azokat a büntetőpereket, melyek tárgyalását a földesúr elmulasztotta.¹³ Az úriszéken a büntetőjogi, magánvádas (delictum privatum)¹⁴ és polgári perek mellett az úrbéri ügyek tárgyalására is sor került, melyeket például a szolgálat vagy szolgáltatás elmulasztása, földesúri kiváltságok megsértése, valamint kezesek állítása miatt indítottak.

¹⁰ Kiss: *Filiális szék* 60–61; Dáné: *i. m.* 39–40; Prodan: *Iobágia* 412–413, 422.

¹¹ Kiss: *Filiális szék* 61–62.

¹² Kiseb hatalmaskodásnak (actus minoris potentiae) számított minden törvénytelen háborgatás, kisebb birtokfoglalás, erőszaktevélet, amely nem tartozott a nagyobb hatalmaskodások körébe, vagyis kívül esett a nagyobb hatalmaskodás öt esetén (quinque casus): 1. nemes házának megrohanása, 2. birtokainak elfoglalása, 3. nemes letartóztatása, 4. megsebesítése, megverése, 5. megölése. Amennyiben a kisebb hatalmaskodás elkövetője nemes volt, a kirótt büntetés 50 forint, jobbágy esetében ez 12, 12,50 vagy 20 forint volt, mindkét esetben az elkövető fél vérdíja. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2000. (a továbbiakban: Eckhart: *Jogtörténet*) 320; Dáné Veronka: *i. m.* 80, 124, 126, 154.

¹³ Kiss: *Filiális szék* 59–69. – Az úriszék tartásának elmulasztásával kapcsolatban az Approbata a következőket írja elő: ha egy jobbágy hatalmaskodást vagy egyéb bünt követ el, akkor a földesúrnál („füstin”) lehet pert indítani ellene, akinek az elkövetés után nyolc (a Partiumban 15) nap alatt kell úriszéken ítéletet hoznia egy szolgabíró jelenlétében. Innen fellebbezést tehetnek a vármegye székére. Ha viszont a földesúr nem folytat eljárást, akkor a vármegyére idézik, ahol a perelt jobbágya elevevdíjának kifizetése mellett úriszék tartására szólítják fel, melynek elmulasztása esetén a fellebbezés lehetősége nélkül a felperes nyeri a pert. Lásd *Approbatae Constitutiones*. IV. IV. XXVIII.

¹⁴ A delictum privatumokat ebben a korszakban nem sorolták a bűntügekhez; az előbbieket a következők voltak: becsületsértés, rágalmazás, testi sértés, kisebb és nagyobb hatalmaskodás.

A fent említett parciális vagy alszékek a 17. század derekán jöttek létre.¹⁵ Elsőként a Kolozs vármegyei parciális szék alakult meg 1664-ben, ezt követte a Belső-Szolnok, Torda és Hunyad vármegyei parciális székek létrehozása. A vármegyei törvényszékeken felhalmozódott perek miatt a törvénykezés nehézkessé vált, így a kisebb jelentőségűeket a megyék két – alsó és felső – járásában újonnan létrehozott parciális székeire utalták.

Az úriszék hatáskörébe tartozott minden olyan ügy, mely meghaladta a falusbíró, de nem érte el a vármegye jogkörét: amint az alábbiakban kiderül, az 1–4 forintos bírsággal büntethető ügyektől a 40 forintos főbenjáró esetekig, az utóbbit már átengedve a vármegyei vagy a parciális széknek. Úrbéri és polgári ügyekben nem volt szükség korlátozásra, mivel a törvényes szabályozás szerint a jobbágy értéke vagyonával együtt nem haladhatta meg a 40 forintot.

Az erdélyi falusbíró hatáskörét illetően viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy a falusbíró egyedül vagy esküdtársaival együtt ítélkezett a közösségen belül elkövetett kisebb bűncselekmények esetében: kisebb kártételekben, tolvajlásokban és a belső rend megbontásában. Különböző falvakban lakó jobbágyok közötti kisebb perekben is ő döntött.¹⁶ A falusbíró hatáskörét a korabeli szabályozások a kirótt bírság felső határa alapján határozták meg, amely azonban változó volt. A 17. század derekán Abauj és Gömör vármegyében a nemesi rend egy forintban állapította meg a falusbírák bírságolásának felső határát, nemcsak azért, hogy a bírságolásból származó nyereségüket megvédjék, hanem hogy a falusbírák visszaéléseit is meggátolják. Viszont Máramaros vármegyében a három forintig, Vas és Veszprém vármegyében pedig a négy forintig terjedő büntetéseket engedték meg.¹⁷ Seps-, Kézdi- és Orbaiszékben két forintban,¹⁸ Küküllő vármegye 1617-es statútumában, a fogarasi udvarbírónak kiállított fejedelmi instrukcióban (1676), illetve az alvinci (1676), gyalui (1652, 1679) és katonai uradalmakban (1692) egy forintban határozták meg a bírságolás határát, Udvarhelyszékben (1615, 1649, 1666), a zalatnai (1673) és a görgényi uradalmakban (1688) pedig háromforintos értékhatárról van tudomásunk.¹⁹ A nagyobb bírsággal járó perekben már az úriszéken kellett eljárni.

A földesúr kötelességei közé tartozott, hogy az úriszékének hatáskörét meghaladó, magasabb bíróságokon tárgyalt főbenjáró bűncselekmények esetén a vád alá helyezett – jogilag nem cselekvőképes, törvény elé csak földesura jelenlétében idézhető²⁰ – jobbágyait a perekben képviselje, és érdekükben eljárjon. Ezenkívül a vármegye is megkövetelte a nemestől, hogy a

¹⁵ A parciális székek kialakulására, a Torda vármegyei parciális szék működésére lásd Dáné: *i. m.* 35–38, 79–82, 151–170. 1678-ban az országgyűlés elrendelte a parciális székek megszüntetését, „mivel azokból eddig sok abususokat láttunk kijöni”. A tiltás ellenére azonban, gyakorlati szükségessége miatt, a parciális székek zavartalanul tovább működtek, a kialakult helyzetet pedig két évvel később, 1680. májusában az országgyűlés is szentesítette.

¹⁶ Kolozsvári Református Egyházközség levéltára (a továbbiakban: KvRefEKLT) az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, 2, 9, 37; Dáné: *i. m.* 68; Prodan, David: *Judele satului iobăgesc în Transilvania*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj, 4/1961. 217–235. – A falusbíró hatásköre igen változó volt, pl. egy magyarországi 16. századi földesúri rendtartás főbenjáró ítélet meghozatalára jogosította fel a falusbírót. Szabó István: *A parasztlalu önkormányzatának válsága az újkorban*. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 265–310.

¹⁷ Eckhart: *Büntetőbíráskodás* 24; Szabó: *i. m.* 283.

¹⁸ II. János 1564-ben kelt kiváltságlevele. *Székely Oklevéltár* II. Szerk. Szabó Károly. Kvár 1876. 176–178.

¹⁹ *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium* (Összegyűjtötték, jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen) I. Bp. 1885. 278–279; Prodan: *Iobăgia* 412, 413, 416, 421; Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumi*. Kvár 1944. 206; Imreh István: *Udvarhelyszék legrégebb falutörvénye (1615)*. Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Kvár 1999. 134; Jakab Elek–Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Bp. 1901. 392–394.

²⁰ Werbőczy. III. XXV. III. – Erre a jogszabályra vonatkozóan csak a 17. század második felében lép fel változás, lásd Dáné: *i. m.* 37, 81.

súlyosabb büntetssel gyanúsított jobbágyot bezárja, a szökését megakadályozza, és a tárgyalás idejére a törvényszék elé vitesse.²¹

Az úriszéki tárgyalás résztvevői a következők voltak: az elnök szerepét betöltő földesúr vagy ennek tisztje, ülnökök (esküdtek), akikkel a bíró együtt hozta meg döntését, egy vármegyei szolgabíró, a vádló, panaszt tevő felperes, a vádlott, bepanaszolt alperes, valamint az ügy természetétől függően ügyvédek (prokurátorok, prókátorok). A vármegyei szolgabíró jelenléte az eljárásnál kötelező volt, mivel ő biztosította annak törvényességét. A szolgabíró a döntéshozatalban nem vehetett részt, de jelentést állított ki a per menetéről, melyet a vármegyei törvényszékre nyújtott be. Abban az esetben is igen fontos szerepet játszott a szolgabíró, ha a vádló felperes egy idegen nemes vagy ennek a jobbágya volt, mivel a felperes általa szolgáltatta fel a vádlott alperes földesurát úriszék tartására, továbbá az eljárás időpontjáról és helyszínéről, illetve ennek esetleges elhalasztásáról is a szolgabíró értesítette a feleket. Rendszerint egy per folyamán minden szolgabírói feladat elvégzésével ugyanazt a vármegyei tisztet bízták meg, aki ezáltal a per összes részletével tisztában volt.

Az úriszéki peres eljárás jórészt szokáson alapuló szabályainak rögzítése sohasem történt meg. A 17. században a bűnvádi és a polgári eljárás nem különült el élesen egymástól. A büntetőeljárás a következő szakaszokra osztható: elfogatás és kezesség alá helyezés, idézés, perfelvétel és vádemelés, ügyvédvállás, a bíróság előtti kifogások, perbe bocsátás, feleletek, bizonyítás, ítélet, perorvoslatok, végrehajtás. A polgári per megintés vagy figyelmeztetés (admonitio) írásban való elküldésével indult, majd amennyiben ez eredménytelennek bizonyult, akkor a felperes keresetlevelet adott be a bíróságon, amely ezután kiküldte az idézőlevelet (citatio) az alperesnek. Ezt követte a perfelvétel, ügyvédvállás, kifogások, perbe bocsátás, feleletek, bizonyítás, ítélet, perorvoslatok, végrehajtás.²²

Másképp indult az eljárás abban az esetben, ha egy jobbágy kisebb vagy nagyobb büncselekményt idegen ellen követett el. Ilyenkor a sértett fél a jobbágy földesurától *elégtételt* (*impensio*) követelt, melyet csak nemes kérhetett saját vagy sértett jobbágya nevében. Az eljárás szerint a felperes megintést adott be a földesurnál, amelyben előadta a cselekményt, úriszék tartását követelve a szokásos határidőn belül (Magyarországon általában 15-öd, Erdélyben nyolcadnapra). A felszólításra a földesúr kitűzte a tárgyalás napját.²³

Az úriszék nem volt *helyhez és időhöz* kötve, a szükségnek megfelelően tartották. A bíróság valószínűleg évente többször is összeült, azonban az említett, ún. impensió perek tárgyalását határidőn belül meg kellett ejteni.²⁴ Az ügyek szaporodása, a széktartás időigényes volta és magas költsége (a bíróság napi- és fuvardíja, szállás és ellátás biztosítása, rabtartás stb.) lehet az oka annak, hogy a földesúri bíraskodás az úriszéken kívül is működött. A magyarországi források ugyanis azt bizonyítják, hogy jobbágyai kisebb ügyeiben a birtokos gyakran azonnal

²¹ Az 1619. májusi országgyűlési határozat 10. cikkelye előírta, hogy a súlyosabb bűn gyanújába esett jobbágyot a nemes megfoghatta, de köteles volt azonnal a főispánnak vagy alispánnak átadni, akiknek nyolc nap alatt ítéletet kellett hozniuk. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Monumenta Comitialia regni Transylvaniae. VII. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1881. (Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Historica III. Országgyűlési Emlékek) 516.

²² Kállay: *Úriszéki bíraskodás* 108, 115–159; *Magyar jogtörténet*. 423–426; Eckhart: *Jogtörténet*. 326–340.

²³ Kállay: *Úriszéki bíraskodás* 14. Lásd még a 13. jegyzetet.

²⁴ Uo. 29, 32.

és egyedül hozta meg és hajtotta végre az ítéletet. Közvetlen adatokkal egyelőre még nem támasztható alá, de az úriszéken kívüli, szóbeli bíraskodás valószínűleg Erdélyben is létezett.²⁵

Mint már említettük, az úriszéken *büntetőjogi, magánvadás (delicta privata), polgári és úrbéri pereket* egyaránt tárgyaltak. Az eljárás azonban nem annyira ezeknek megfelelően különbözött, hanem aszerint, hogy sommás vagy formális típusú volt. Az úriszéki perek többsége sommás volt. Ez a formális, írásbeli per lefolyását követte, annak rövidebb változata volt, kevesebb alakosság, szóbeliség jellemezte. Nem volt ügyvédi képviselő, illetve az ügyvédvállás a pert formálissá alakította. Az úriszék általában sommás eljárásra törekedett, a súlyos eseteket és az említett impensiós pereket is így tárgyalták. A sommás per az alperes beidézésével és kihallgatásával indult, majd előszóban előterjesztették a vádat, illetve az alperes a védekezését és kifogásait. Azonnal kihallgatták a tanúkat, majd ítéletet hoztak, amely azonnal életbe is lépett. Fellebbezésre nem volt mód. Az ügyet egy-két ülésen lebonyolították. Az úriszék a pereket jegyzőkönyvbe foglalta, melyet a bíróság aláírt. Ebben feltüntették a dátumot, a per tárgyát, a felek nevét, a keresetet, az alperes válaszát, végül az ítéletet. Formálisnak vagy írásbelinek nevezték az ország törvényei, szokásai és gyakorlata szerint vezetett pereket. Ilyen eljárásra akkor került sor, ha valamelyik fél ezt kérte a bíróságtól, vagy ügyvédet fogadott.²⁶ A jobbágyok is fogadhattak maguknak ügyvédet, ez rendszerint az eljárásban tapasztaltabb, jó beszédkészséggel rendelkező jobbágy volt.

A *bizonyítás* fontosabb eszközei a tanúk, az eskü, valamint az okiratok voltak. Ha az iratok és a tanúvallomások alapján a bíróság nem tudott döntést hozni, eskütételt rendelt el. Ezt csak az egyik félnek engedte meg, egyedül vagy eskütársaival. Gyakran az is előfordult, hogy az úriszék feltételes ítéletet hozott, vagyis az ítéletet az eskü eredményétől tette függővé: a tárgyalás után a kitűzött határidőn belül megejtett eskütétel döntötte el, hogy az ítélet végrehajthatóvá vált vagy sem.²⁷

A *bírságot* a 17. századi erdélyi szokásokról és szabályokról viszonylag keveset tudunk.²⁸ A magyarországi szakirodalom és a közölt erdélyi urbáriumok alapján elmondható, hogy igen sok típusa létezett, és ezeken belül is az összegek nagysága igen változó volt. Az urbáriumokból kiderül, hogy nemcsak Erdély különböző részein, hanem egy uradalomhoz tartozó településeken is ugyanazon bűncselekményre vagy kihágásra a kirótt bírságok sem voltak mindig azonosak, a szokás különbözőképpen alakította ki azokat. Az uradalmi tiszték, az urbáriumok elkészítése céljából tett útjaik alkalmával feljegyezték az egyes településeken alkalmazott bírsági összegeket is.

²⁵ Ezt Újfalvi Sándor önéletírása is tanúsítja, melyben említi apjának, a tehetős erdélyi földesúrnak szóbeli bíraskodását a 19. század elejéről: „Mennyire elfoglalták idejét egyebek közt a szóbeli pörök is, megtetszik abból, hogy minden ünnepnapon kihallgatást tartott hajnaltól délig jó időben a kapuja melletti eresz alatt. Az egész utca tele panaszos felekkel, kik rendre előszóllítván, panaszaikat előadták. Atyám néhány rövid szókból ítéletet mondott, s azt oly tárgy, személy és körülmények ismeretével, melyek mindmáiglan magasztalással emlegettetnek. Jegyzőkönyvnek vagy írásnak híre sem volt, az ilyest csak idővesztésnek tartá, s azért megveté... Kihallgatás, kinyomozás, a tanúknak megesketése, ítéletkimondás s elégtételbe vétel mind egy személybe központosulván. Egy ily kihallgatáson rendszerint hatvan-hetven szóbeli pör járt le, többire fontos birtokkeresetbe. Jelentéktelen ügy még számosabb.” Újfalvi Sándor: *Emlékiratok*. Bp. 1990. 143–144.

²⁶ Uo. 109–110, 112–114; Varga. 43.

²⁷ Varga 43–44.

²⁸ A bírság nem tévesztendő össze a kártérítéssel, melyet nem a bíróság, hanem a kárszenvedett kapott kézhez.

Az erdélyi urbáriumokban leggyakrabban a következő bírságok szerepelnek: vérbírság (vérontással járó támadás esetén), kékbírság vagy kékmutatás (kék foltokat okozó, hatósági személynek megmutatható, daganattal járó bántalmazás esetén), hatalompénz (erőszak alkalmazása esetén), orvbírság vagy orbírság (kisebb értékű lopás esetén), bikapénz (paráznság esetén), a bíróság (földesúr, tiszttartó vagy falusbíró) „pecsétjének megvetése” (ha az alperes az idéző pecsét vétele ellenére sem jelent meg az eljáráson), méltatlan vádemelés, valamint tilalom (tilalom megszegése esetén). Településenként változott az a gyakorlat, hogy a bírságokból a földesúr vagy tiszttartó mennyit juttatott a falusbírónak.²⁹ Több adat is alátámasztja, hogy a jobbágyok kisebb hatalmaskodásáért járó 12 forintos bírságokat a földesúr vagy az uradalmak esetében a tiszttartó magának tartotta fenn, de az ennél kisebb bírságokból munkájuk fizetségeként a falusbíró és a tiszttartó is részesült.³⁰

A kolozsvári református egyházközség úriszéke

A kolozsvári református egyházközség úriszékére vonatkozóan az egyházközség levéltárában a 17. századból kevés irat maradt fenn. Ezek az egyházközség földesúri minőségében megtartott úriszékén keletkeztek, és 11 oklevélből, valamint egy úriszéki tárgyalás több ügyéről készült jegyzőkönyv háromoldalmi töredékéből állnak. Az oklevelek (szolgabírói jelentések, felszólítások és kezeslevelek) 1676–1695 között keltek, a töredék 1677-ből való.³¹ Utóbbi az 1677. október 20-án és 21-én, két nap alatt Felsőfűlén lefolytatott úriszéki perek ügyeit rögzítette kivonatos formában.³²

A továbbiakban megkíséreljük bemutatni a fennmaradt iratanyag alapján az egyházközség úriszékének működését. Mint előbb már említettük, az egyházközségnek a 17. század végén nyolc faluban voltak jobbágytelkei, melyeket birtok- és zálogjogon bírt. Jobbágyai számáról pontos adatok nincsenek, azonban néhány fennmaradt urbárium alapján feltételezhető, hogy az 1690-es években hozzávetőlegesen 100 jobbággal rendelkezett. Az egyházközségnek és kurátorainak gondoskodniuk kellett az ott lakó jobbágyok jogellátásáról, peres ügyeik intézéséről.

Az úriszék hatásköre, helyszíne és résztvevői

A kurátoroknak minden olyan alattvalójuk felett bíraskodniuk kellett, akik az egyházközség részjóságain laktak, függetlenül attól, hogy jobbágyok, zsellérek vagy éppen cselédek voltak. *Hatáskörükbe* tartozott minden olyan ügy, mely meghaladta a falusbíró jogkörét, viszont a büntetőperek közül a főbenjárókat a vármegyére utalták. Az egyházközség úriszékének korlátozott joghatóságát bizonyítják azok a kezeslevelek, amelyeket a kurátorok akkor állítottak ki, amikor bizonyos jobbágyokat a vármegye súlyos bűncselekmény vádjával törvényszéke elé

²⁹ Amint fent említettük, általában 1–4 forintig.

³⁰ Jakó: *i. m.* 50–51, 53, 57, 64, 122, 127, 134, 142, 147, 151, 206; Prodan: *Iobăgia* 405–416.

³¹ Az felszólító levelek (admoníciók) révén a felperes úriszék tartását követelte az egyházközségtől, vagy az utóbbi ennek elhalasztásáról értesítette a felperest. A kezeslevelek kiadását pedig az tette szükségessé, hogy általuk megakadályozták a perbe idézett jobbágyok tárgyalás előtti szökését.

³² KvRefEkLt 2. 8. 8/a.

idézett. Ilyen esetben a kurátor köteles volt jogilag cselekvésképtelen jobbágyait a vármegyén képviselni.

Az egyházközség úriszéke *másodfokú bíróságként* ítélkezett a jobbágyok között felmerülő olyan kisebb ügyekben, melyekben az alperes vagy mindkét fél az egyházközség jobbágya volt. Ezek a perek a falusbírói széken elsőfokon való tárgyalás után fellebbezés útján kerültek a kurátorok elé. Az egyházközség úriszéke *elsőfokú bírósága* volt a jobbágyok közötti nagyobb ügyeknek, melyeket egyenesen ezen a széken indítottak. Az ügyek között előfordult ház feletti örökségi vita, rét birtokjoga feletti vita, méhlopás, jogtalan kaszálás, széna jogtalan elvitele.

Az úriszékre fellebbezett perek közül az egyik egy rét birtokjoga miatt két asszonyfalvi jobbágy között, Asszonyfalván, a falu bírója előtt indult, onnan pedig a felsőfülei falusbíró elé került. Az utóbbi falusbírói széken a tulajdonjog tisztázódott, ugyanakkor az alperes által a per indítása előtt vállalt és az eljárás végén a felperes által követelt 40 forintos kötelezvény kifizetését a bíró meg is ítélte, azonban az alperes az ügyet az „úr székire” fellebbezte annak reményében, hogy a 40 forint kifizetését ott elengedik.³³ A jegyzőkönyv-töredékben említett felsőfülei falusbíró mindhárom román falu felett közigazgatási és bírói felügyeletet gyakorolt. A falvak a középkorban kenézséget alkottak.³⁴ A kenéz megnevezés a 16. század végén is szerepel a három falura vonatkozó forrásokban.³⁵ Bár az általunk használt források konkrétan nem utalnak a kenézi tisztségre, a fent említett perben szereplő, az asszonyfalvi alsó fórumról a felsőfülei felső falusbírói székre való fellebbezés bizonyítja, hogy az a 17. század végén is létezett.

Az *egyházközség úriszékének helyszínét* illetően csupán Kolozsváron és Felsőfülén tartott perekre vannak adataink. Az alább ismertetett szolgabírói jelentések azt bizonyítják, hogy Kolozsváron *formális eljárásokat* folytattak le, melyek ugyanakkor idegen nemesek által kezdeményezett, *jóvátételt követelő* (impensiós), szoros határidőn belül megtartott perek voltak. A kolozsvári tárgyalás helye általában az egyházközség főkurátorának háza volt.³⁶ Alkalmanként csak egy ügyet tárgyaltak, melyet az időpont egyeztetése, a szolgabíró, ügyvédek és ülnökök felkérése előzött meg.

Ezzel szemben az 1677-ből fennmaradt jegyzőkönyv-töredékből az derül ki, hogy a Felsőfülén³⁷ tartott úriszéken *sommás perekre* került sor, melyeket az egyházközségnek három szomszédos román lakosságú faluban, Asszonyfalván, Alsó- és Felsőfülén lakó jobbágyai egymás ellen indítottak. Itt több ügyet tárgyaltak, valószínűleg olyanokat, melyek a tárgyalást megelőző időszakban gyűltek fel, illetve határidőhöz nem voltak kötvé: hat perben született ítélet, de emellett a jegyzőkönyvben bejegyzéseket találunk eskütétel elrendelésével, a következő

³³ „Anno 1677. die 20. Octobris. In Füle. Asszonyfalvi Mád Gábor és Sipos Vaszyli közös lévén törvények, mind az falui, s mind felsőfülei széken ugyan az asszonyfalvi határon Hirgsozó nevű rét felet, melyet a törvény szerint Mád Gábor hitivel magájévanak tett, maradván fen f. 40. // . idest negyven forint kötésrűl való törvények, melyet kívánt Mádi Gábor, hogy Sipos Vaszyli rajta elmaradgyon, melyet noha az felsőfülei széken, meg is ítéltetek volt, de az törvény Sipos Vaszyli az úr székire apellálván, mellyrűl mi is eképpen deliberáltunk...” KvRefEkLt 2. 8. 8/a.

³⁴ Az alsőfülei kenézre 1450-ből van adatunk: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I. (1289–1484). Bp. 1990. 900. regeszta.

³⁵ David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. Buc. 1968. 690, 693.

³⁶ Ezt az egyik szolgabírói jelentésben (relatoriában) találjuk (1677. március 2.): „azon jámbor szolga által ökegyelme [a felperes] kegyelmed [a szolgabíró] praesentiájában azt is megkérde, hogy hol lezen az praefixus helye az törvénynek, és én azon jámbor szolga által ökegyelmenek megizentem válasomban, hogy it ben Colosvárat az házamnál.” KvRefEkLt 2. 1. 10.

³⁷ A forrásban csak Fülének nevezik, de minthogy az egyházközségnek Felsőfülén volt udvarháza, bizonyára az úriszékét is ott tartották.

eljárásra való emlékeztetéssel, két korábban kirótt bírság kifizetésével, parancs vagy tilalom megszegésének számontartásával, valamint egy úrbéri jellegű eljárással, egy szökött jobbágy visszaszerzése érdekében elrendelt kezességvállalással kapcsolatban.³⁸ Az egyházközségnek máshol is voltak jobbágysai, és feltételezhető, hogy azok számára is helyben, az illető falvakban hívtak össze úriszéket, melyekről azonban a fennmaradt forrásokban nem találtunk adatokat.

Az egyházközség kolozsvári úriszékén a felpereseken és az alpereseken kívül az egyik kurátor³⁹ mint elnöklő ítélelbíró, a vármegyei szolgabíró, az ülnökök és ügyvédek vettek részt. A fülei úriszék *résztevőit* a jegyzőkönyv-töredék nem nevezi meg, de a felek, a kurátor és a szolgabíró mellett valószínűleg a falusbíró is jelen volt. A jegyzőkönyv-töredék bejegyzései nem említenek ügyvédet.⁴⁰ Előfordult azonban, hogy az apa képviselte fiát a tárgyaláson, azt viszont nem tudjuk, hogy kiskorúsága miatt vagy egyéb okból.⁴¹

Felszólítás úriszék tartására és idézés

A peres eljárás első szakasza az *idézés (citatio)* volt. A jobbágyok felsőfülei úriszékre való idézésének részleteit nem ismerjük, de feltételezhető, hogy ez az általános szokást követte. A felek beidézése a falusbíró vagy urasági megbízott útján, pecsét alatt kelt idézőlevéllel vagy szóbeli üzenettel történt. Utóbbi esetben az idéző felmutatta az úr vagy a tisztartó pecsétjét. A tárgyalástól távolmaradót, vagyis a pecsét alatt küldött parancs megszegőjét az egyéb büntetések mellett a „pecsét megvetése” címén kijáró bírság kirovásával büntették.

Az *úriszéktartásra való felszólítás* módját három elégtételt követelő formális eljárás elindításakor kiállított jelentésből ismerjük. Az egyik per bizonyos eltulajdonított búza miatt folyt, melyet nemes Csáki Lászlónak Varga (Nagy) Márton nevű szentmihályi (Doboka vármegye) jobbágya indított 1676 szeptemberében az egyházközség Bekecz Márton ajtoni jobbágya

³⁸ „Az alsó füleieket megh kel esketni a Tarcza Paskul és Visa János verekedéséről.” „Bladul dóga fen maradot az juhok dógábúl, mellyek nálla voltanak, úgy mint Krecze Jánosnak.” „Bajka Kosztának reggelre maradot dolga.” „Mediam partem solvit nempe. f. 6. //.” „Die eodem alsófülei Visa Jánosnak bírságot kel fizetni f. 12 // . Demeter Gábor is hasonlóképpen f. 12 //.” „Krecze Bladul semmit nem adván az urak peczétére, amikor Bajka Koszta tiltotta volna, sőt tsak meghpökte, el nem kel felejteni.” KvRefEkLt 2. 8. 8a.

³⁹ Az elnöklő kurátorok jogi ismeretekkel rendelkeztek. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy a kurátorok közül néhányan az egyházközségben viselt tisztségük mellett a Kolozsváron működő kolozsmonostori hiteleshely kancelláriáján is tevékenykedtek: Laki Péter 1696–1703, Szalárdi János 1664–1666, Vicei István 1674–1694 között végzett levélkeresői munkát. A személyükre vonatkozó adatokat lásd e számban Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői* című tanulmányában.

⁴⁰ Az egyik bejegyzésben ez áll: „...Bajka Kosztának Krecze Bladullyal lévén egy rét felet dolga, melyről pretendálja, hogy azon rétnak fele óreá szállot volna, mellyet mostan is kíván kezéhez botsáttatni, ellenben Krecze Bladul azt mondgya, hogy ennek attyafia, Brincez Koszta az ő sérelméjért, kezének tsonkításájért attá volna 12 forintban, mellyet ha neki letésznek kész keziből kiboczátni.” KvRefEkLt 2. 8. 8/a.

⁴¹ 1677. október 21. „Aszszonyfalvi Mád Gábornak lévén aszszonyfalvi Krecze Jeremiással holmi dolga valami egyetmásokkal: két kosár méheknek ellopása felől, mellyről mielőttünk úgy alkuttunk megh, Krecze Bladul úgy mint apja az fia képében hogy akár maga az apja Krecze Madul az fia mellet esküdgyék megh s akár az fia maga, hogy az praetendált egyetmásokat el nem lopta, meghesküdvén kezét rólla Mád Gábor rólla elveszi, az két kosár méhekért pediglen két jó kosár méhet adgyon, azonkívül az jövő nyáron öt nap tartozzék kaszálni. Ugyanakkor az apja meghesküvék. Kezesség alát engtünk meghszerzését az 12. forintnak sok könyörgésére Szent Miklós napjára, amely ebben az jelen való esztendőben esik, ha akkorra megh nem adgya, az 40 forintokban semmi engedelem nem lészen, melyre az apja kötötte magát.” KvRefEkLt 2. 8. 8/a.

ellen.⁴² Az ügyet elsőfokon az ajtoni falusbíró előtt tárgyalták, azonban Bekecz Márton alperes nem fogadta el a számára bizonyára kedvezőtlen ítéletet, és a pert az egyházközség úriszé-kére fellebbezték.⁴³ A felperes Nagy Márton nyolcadnapra az úriszéki tárgyalás helyszínére, Kolozsvárra ment, de a törvénytétel elmaradt Budai Mihály főkurátor betegsége és a többi kurátor távolléte miatt. Az úriszéket másnap, 1676. szeptember 21-én sem lehetett összehívni, a kurátoroknak ugyanis az alsó járási parciális székre kellett menniük. Budai Mihály magához kérte Szentsimoni Miklós szolgabírót, és egy figyelmeztető levelet (admonitiót) íratott vele, mellyel értesítette a még Kolozsváron tartózkodó Nagy Márton felperest, hogy a törvénytétel napját nyolcadnapra kénytelenek halasztani.

A másik jóvátételt kérő perben az eljárás azzal indult, hogy a felperes Bágyi Jó Ferenc intő levelet (admonitiót) íratott és küldött a szolgabíró által, melyben „törvéynap” kijelölését kérte a főkurátortól. Noha a megintést a perbe hívott jobbágnak Ajtonba kellett volna küldenie, a felperes ebben az esetben Kolozsváron az egyházközséget értesítette követelése felől. Ezt követően a főkurátor kijelölte az úriszéki tárgyalás napját és helyszínét, továbbá szintén a szolgabíró által értesítette ezekről a felperes nemes. Ugyancsak a főkurátor kötelessége volt a vádlott törvény elé állítása (sistálása). Mindezekről a szolgabíró jelentést tett a vármegyéhez.⁴⁴

Előfordult, hogy egy nemes kisebb hatalmaskodás vádjával nem az úriszékre, hanem egyenesen a vármegye parciális székére idézte (certifikálta) az egyházközség jobbágyait. Ezt tette 1677. január 13-án Cegei Was János felesége, Ébeni Éva, az éppen Nagysármáson tartandó parciális szék elé nyolcadnapra („ad octavum”) idézve három jobbágot „potenciáriuskodásokért”. A felperes instructiót íratott a szolgabíróval, aki ennek alapján Ajtonban személyesen értesítette a jobbágyokat vagy a hozzátartozókat a perbe hívásról. Az értesítésben tájékoztatták az alpereseket a vád tartalmáról és arról is, hogy melyik törvénycikk alapján számítanak ellenük eljárást indítani („iuxta Approbatas Constitutiones et habet. par. 4, tit. 1, art. 28”), ebben az esetben a kisebb hatalmaskodásnak megfelelő, rövid pereljárással (iuxta brevem iudiciarum processum).⁴⁵

⁴² KvRefEkLt 2. 9. 37.

⁴³ „... az ecclesia jobbágyi ide Colosvárra az úr székire appelláltak.” KvRefEkLt 2. 9. 37

⁴⁴ „Akarám értésire adni nagyságotoknak s kegyelmeknek, hogy in hoc anno praesenti 1681 die 1. Maii nekem salariumomat megadván nemes Kolosvári Bágyi Jó Ferencz uram, midőn volnánk itt Colos vármegyében Colosvárat az Alsó Szék házban, per admonitionem ökegyelme ennekelőtte törvéynapot és tételt kívánván nemzetes Budai Mihály uramtól, úgymint az tiszteletes Colosvári Reformata Ecclesiának mindennemű jószágira főcurátorától itt Colos vármegyében Aytonban lakó azon tiszteletes Ecclesiának egyik jobbágyára, iffjabbik Büköcs Mártonra neműnemű velle való peri felett és végett ökegyelme is terminálta volt ezen megírt napot és ökegyelmék mindkét részről compareálván, sistálá és iuri statuálá én általam megírt nemzetes Budai Mihály uram iffjabbik Büköcs Mártont nemes Bágyi Jó Ferencz uramnak kívánsága szerént...” KvRefEkLt 2. 9. 56.

⁴⁵ Járai Sámuel szolgabíró jelentésében erről így írt: „Alázatosan jelentem nagyságotoknak s kegyelmeknek, hogy in anno praesenti 1677 die 13 mensis Januarii nekem salariumomat megküldvén tekintetes nemzetes Czeghei Vas Jánosné asszony tekintetes Ebeni Éva asszony ökegyelme küldte el enghemet Colos vármegyében Ajtonban lakó Balog Jánoshoz, Farkas Mihályhoz és Büköts Jánoshoz, az Colosvári tiszteletes orthodoxa Ecclesia jobbágyihoz az végre: hogy őket certificálná ezen nemes vármegyének mostan Nagysármáson esendő partialis törvényes székire ad octavum az előmben írt instructio szerént, melly így következik:

Nemzetes Czeghei Vas János uram házastársa, nemzetes Ebeni Éva asszony certifikáltatta Colos vármegyében Ajtonban lakó Balog Jánost, Farkas Mihályt és Büköts Jánost, az tiszteletes Colosvári orthodoxa Ecclesia jobbágyit nemes Colos vármegyének legközelebb akárholott esendő partialis törvényes székire ad octavum diem iuxta brevem iudiciarum processum eorum latius declarandum minor potentiara, azért hogy in anno praeterito 1676 circa diem 20 mensis Iunii ugyan Colos vármegyében az Ajtoni határban Felső Szent Lénárt nevű szénafűvét ökegyelmének mera

A kisebb hatalmaskodás vádjával indított pereket viszont az esetek többségében visszautalták a parciális székről az úriszékekre.⁴⁶ Így történhetett a fent említett per esetében is, ugyanis február 23-án a felperes képviselője által és az ügyben eljáró szolgabíró jelenlétében újra pert indított a jobbágyok ellen, immár az úriszéken: nyolcadnapra úriszék tartására szólította fel az egyházközséget, és külön kiemelte, hogy ezúttal az alpereseket füstjükön („füstökön”), vagyis helyben, Ajtonban kívánja perbe fogni. Budai Mihály főkurátor elfogadta a felkérést, és értesítette a felperest annak képviselője és Szentsimoni Miklós szolgabíró által, hogy az úriszékot Kolozsváron kívánja megtartani.⁴⁷

Perfelvétel és kifogások

A peres eljárás következő szakasza a *perfelvétel* volt. A felperes távolmaradása esetén az alperes felmentő ítéletet kapott. Ha az alperes nem jelent meg az első perfelvétellel, akkor makacssági ítéletet hoztak ellene, helyt adva a felperes keresetének, de ezt az alperes még könnyen orvosolhatta. Amennyiben mindkét fél vagy ezek képviselői megjelentek a bíróság előtt, kikiáltották (proclamatio) a pert, majd a felperes vagy ügyvédje élőszóban előadta a keresetét. Ezt követően az alperes nyilatkozatával pergátló kifogásokat emelhetett, az úriszéken azonban nem élhetett annyi kifogással, mint a vármegyei törvényszéken. Ha az ügyet tárgyaló bíróság helyt adott a kifogásoknak, akkor a pert lezárták.⁴⁸

A fülei úriszéken a peres eljárások részletei nem világosak, a jegyzőkönyv-töredék főleg az ügyek rövid leírását és az ítéletet tartalmazza. A perek felügyeletével megbízott szolgabírák azonban két, Kolozsváron tartott tárgyalásról számolnak be.

Cegei Was János feleségének, Ébeni Évának fent említett pere nem jutott el a perfelvétel szakaszáig. A felperes 1677. februári felszólítására Budai Mihály, „úgy mint az Colosvári beczületes ortodoxa Ecclesia mint dominus terrestrisnek főcuratora” kitzúte a tárgyalást március 2-ra, és erre a napra Kolozsvárra rendelte az alperes ajtoni jobbágyokat. Ugyanakkor Szentsimoni Miklós szolgabíró mellé ülnöki jelenlétet is kért a vármegyétől (kifizetve azok szokásos bérét), akik bírótársakként vettek részt az eljáráson.⁴⁹

et absoluta potentia mediante fegyveres kézzel feles marhákat azon szénafüben levő kaszálni való füre reá hajtván és magok ott őrizvén elgáztoltatták, tapostatták és elveszteghettették, mellyit [...] bővebben declaráltat procuratora által.

Én azért az megnevezett napon esztendőben, vármegyében és faluban tisztém szerént elmenvén, az fen megírt személyekhez, Balog Jánost magát az maga házánál találván (melly ház is vagyon egy felöll nemzeti Lugassi Ferencz uram Kővári János nevű jobbágya háza más felöll az ország úttya szomszédághiban) az feleséghe Csere Margit által, Büköts Jánost is magát maga házánál (mely ház is egy felöll Lugasi Ferencz uram majorháza más felöll Vas János uram lovássza, Áts István háza szomszéd) nem találván, az maga anya, Büköts Andrásné által certificálám az fen megírt instructio szerént mindeniket, külön-külön megírt házoknál requirálván.” KvRefEkLt 2. 1. 26.

⁴⁶ Dáné Veronka: *i. m.* 77–78.

⁴⁷ „... kegyelmed, szolgabíró uram jól tudgya, ennek előtte nyolczadnappal ugyan kegyelmed aról kéretvén ökegyelme törvényt az ecclesia jobbágyira kegyelmed által, ökegyelminek meg is ígírtém volt, az mint hogy az ökegyelme jámbor nemes Kávási Gergely nevű szolgája jelen lévén is, és azon jámbor szolga által ökegyelme kegyelmed praesentiájában azt is megkérde, hogy hol lezen az praefixus helye az törvénynek, és én azon jámbor szolga által ökegyelmének megizentem válasomban, hogy it ben Colosvárat az házamnál.” KvRefEkLt 2. 1. 10.

⁴⁸ Kállay: *Úriszéki bíraskodás* 128.

⁴⁹ „...behívatván azon jobbágyokat is, az minthogy mostan kegyelmed töllem azon törvényre hívatván és denomínált házamnál az rözre jelen is vagyony, sőt az nemes vármegyének assessorri közül is pro meliori esse behívatam.” KvRefEkLt 2. 1. 10.

A tárgyalásra azonban március 2-án Budai Mihály házában nem került sor, mivel Ébeni Éva felperes nem jelent meg, és ügyvédet sem küldött maga helyett. Az úriszéken megjelent ugyan a megbízottja, nemes Kávási Gergely, ő azonban nem töltött be ügyvédi funkciót, amire a szolgabírói jelentés szövege világosan utal. Ugyanis formális perben ügyvédként csak az járhatott el, akinek perbeli jogi és cselekvőképessége mellett ügyvédi megbízása is volt, vagyis megbízólevelet (*litterae procuratoriae*) mutatott fel a tárgyalás elején.⁵⁰

Ébeni Éva ezen a napon Kávási Gergely megbízottja és Szentsimoni Miklós szolgabíró által figyelmeztette Budai Mihály főkurátort, hogy a tárgyalás napja eljött, és várja őket az ő házában való megjelenésre („*hodie praestandi el is várja*”). Azonban a törvényes előírás szerint az úriszéki eljárást az alperes földesurának úriszékén kellett lefolytatni. Budai házához érkeve Kávási Gergely és Szentsimoni azt tapasztalták, hogy a főkurátor felkészült az úriszék megtartására.⁵¹ Ébeni Éva figyelmeztetésére Budai azzal válaszolt, hogy a tárgyalás helyszínéről idejében értesítette a felperest a megbízottja és a szolgabíró által is.⁵² A tárgyalás feltételeit megteremtette, és ezért tiltakozását fejezte ki a felperes önkényes magatartásával szemben.⁵³ Arra hívta fel a felperesnek a figyelmét a szolgabíró által, hogy távolmaradása és ügyvéd küldésének elmulasztása feljogosítja őt a jobbágyoknak a vád alóli felmentésére.⁵⁴

Ezt követően talán megegyezés született azt illetően, hogy a rákövetkező napra halasztsák a tárgyalást. Március 3-án Budai Mihály saját kezdeményezéssel kérte fel Szentsimoni Miklós szolgabírót az úriszéken való részvételre, ő fizetve ki ennek bérét. A megelőző napon felperesként Ébeni Éva volt a szolgabíró megbízója. Az úriszék Budai Mihály házában újra összeült, és a tárgyalásról készült jelentés megnevezi a vád alá helyezett ajtoni jobbágyokat, illetve a részt vevő ülnököket.⁵⁵ Az előírásnak megfelelően a főkurátor a jobbágyok védelmét nem maga képviselte, hanem azt külön – Szőlősi Gáspár nevű – ügyvédre bízta, aki a felperes újbóli távolmaradása miatt a vádlottak felmentését indítványozta.⁵⁶ A javaslatra

⁵⁰ Eckhart: *Jogtörténet* 324–325.

⁵¹ „...specifícált jobbágyira az dominus pastor ezen nemes vármegye assessorival törvényszéket ülven in facie sedis találván és átadván még it az instructiót, [...] nemzetes Budai Mihály uram előtt elolvastván admoneálám.”

⁵² Lásd a 47. jegyzetet.

⁵³ „...kegyelmed láttya, raytam semmi benne nem múlik, sőt protestálok kegyelmed előtt azon, minthogy az ökegyelme szolgája is, Kávási Gergely uram jelen vagyony, hallja, hogy ökegyelme akár procuratora által, akárki által procedáltasson ökegyelme az nap lementéig”.

⁵⁴ „Alioquin minthogy az I-k [in causa attractusok/coactusok] absolutiót kívánnak, mivel mindnyájan jelen vadenak, megadatik nekik, mert az juristák regulája szerént contra absentes tacentes et contumaces omnia iura clamant.”

⁵⁵ „...holot is jelen lévén ugyan nemes Colos vármegyének beczületes assessori közül úgymint nemzetes Polyk János és nemzetes Tötöri István uraimék és miüdön ökegyelme azon két beczületes assessorokkal együtt engemet is tisztem szerént leültet volna...”

⁵⁶ „...az felyül megnevezet Ecclesiának Aytoni jobbágyi, mint inctusok [in causa attractusok/coactusok] és beczületes Szőlősi Gáspár nevű procuratorok által íg proponálnak előttem...” Az indítványt a szolgabíró így jegyezte le: „Azért mű az megnevezet inctusok mindnyájan jelen vagyunk személy szerént, az melyen kegyelmed előtt, szolgabíró uram, seriem et singulatim sistálnak, kiket kegyelme előtt ha azért az domina actrix ökegyelme bennünket proclamátatna s actiót moneálna ellenünk, jelen vagyunk és meg is felelünk. Alioquin minthogy ez lévén az praefixus helyünk törvényünknek, az mint az domina actrix is az törvény kéretésnek idején az specifícált főcuratorunk, mint dominus terrestristől ugyan kegyelmed előtt, szolgabíró uram, egy jámbor szolgája nemzetes Kávási Gergely uram által meg is kérlette, hogy [...] avagy hol praefixal[?] az törvényünk és az kegyelmed ezen háza praefigáltatot nominatim. Ha ökegyelme absentálya magát maga vagy procuratora által nem compareal az juristák regulája szerént actor semper debet esse paratus et actrix non comparente mű inctusok absutiót [!] kívánunk.”

(„propositumra”) Budai Mihály az úriszék bírójaként felmentő ítéletet hozott az egyházközség jobbágyságai számára.⁵⁷

A távolmaradt felperes Ébeni Éva ezen a napon elvárta, hogy a főkurátor az ő házában tartson úriszéket. Minthogy ez nem történt meg, az alperesek távolmaradására hivatkozva az alsó járás parciális széke elé („nemes Koloz vármegyének Alsó processusbeli akárhol közelebb következő parciális törvényes székére”) idézte nyolcadnapra a főkurátort, azzal vádolva meg a megfelelő törvénycikkre hivatkozva („iuxta articulum Approbatarum Constitutionum par. 4, tit. 1, art. 28”), hogy az úriszéki tárgyalásra vonatkozó felkérésének nem tett eleget.⁵⁸ Az idézést Fekete János nevű szolgabíróval íratta meg, aki aznap el is vitte azt Budainak. Őt magát azonban nem találta otthon, így a „Hidel ucjai” majorban lakó Zilahi Nagy János nevű szolgájának olvasta fel, aki vállalta az idézés továbbítását.⁵⁹

Ha a felperes az úriszéki tárgyalást elmulasztó alperest a parciális szék elé idézte, ez vagy kötelezte az alperest a törvénytételre, vagy az ügyet a maga hatáskörébe vonva ítéletet hozott.⁶⁰ Úgy tűnik, hogy Ébeni Évának a tárgyalás helyszínével kapcsolatos makacs magatartása azon határozott célkitűzését takarja, hogy az ügyet ne az egyházközség úriszékén, hanem a parciális széken tárgyalják, hiszen már kezdetben, január 13-án is oda idéztette be a jobbágyokat.

Feltételezhető, hogy a főkurátor, aki talán számított arra, hogy az ügy a parciális székre kerülhet, nem akart késlekedni a tárgyalás törvényes előírásoknak megfelelő lefolytatásával, és mint említettük, még időben, március 3-án úriszéket tartott, és ítéletet hozott a szolgabíró és az ülnökök jelenlétében. Az eljárást rögzítő szolgabírói jelentést így felhasználhatta a parciális székre való idézés esetén, melyet meg kellett majd tennie, hiszen Ébeni Éva valóban oda idézte. Az ügy további alakulásáról nincsenek adataink, de valószínűleg a parciális szék nem módosította a egyházközség úriszékének az ítéletét.

Egy másik eljárásról is szót ejtenénk, melyben megtörtént a *perfelvétel*, ezt követően azonban alaki *kifogások* miatt a pert leszállították. Az 1681. május 1-jén Kolozsváron tartott úriszéken mindkét fél ügyvéd által képviseltette magát („mindkét részről pro és contra ökegyelméknek procuratora”). A felperes, nemes Koloswari Bágyi Jó Ferenc nevében ügyvédje, nemes Kőbölküti Szántó György járt el, az egyházközség ügyvédjét a kiállított szolgabírói jelentésben nem nevezték meg. A vádat nem ismerjük. A tárgyalást az alsó járás parciális székének a házában tartották („Colosvárat az Alsó Szék házban”). Budai Mihály ebben a perben is felkért ülnököket („a pro arbitrio leültetett személyek”) a döntéshozatalban való részvételre, valamint törvény elé állította a megvádolt jobbágyot.⁶¹

Miután a résztvevők összegyűltek, Székely János vármegyei szolgabíró jelenlétében kikiáltották a pert (proclamatio), majd a két fél ügyvédei megírták a perfelvételt (levata). Ezután Budai főkurátor megtette az eljárásra vonatkozó kifogásait, melyek felől a szolgabíró és az

⁵⁷ KvRefEkLt 2. 1. 26

⁵⁸ „...törvénkérésről irt relatoriában specificált esztendőkben hellen s üdőben lött potenciáriuskodásokért és az meghírt articulus continenciája szerént az meghírt jobbágyokra ad octavum diem id est ad secundum mensis Martii anni praesentis törvént nem szolgáltatót úgymint curator...”

⁵⁹ „...tön illen választ, meghmondom uramnak.” KvRefEkLt 2. 1. 26.

⁶⁰ Dáné Veronka: *i.m.* 70.

⁶¹ „...nemzetes Budai Mihály uram leültetvén ökegyelmével együt becsülletes nemes Colosvári személyeket pro arbitrio, úgymint nemzetes Enyedi János uramat, nemzetes Stenczel Ferencz uramat (az nemes vármegyének és Colosvár városának hűtös nótáriussát), Járai Sámuel uramat s engemet is nemes Colos vármegyének egyik méltatlan hűtös szolgáját...” KvRefEkLt 2. 9. 56.

ülnökök voltak kötelesek döntést hozni. Minthogy ők ezeket a kifogásokat elfogadták, a tárgyalás a per leszállításával végződött.⁶² Ez ellen tiltakozva a felperes ügyvédje, Köbölküti Szántó György felszólította a szolgabíró által Budai főkurátort, hogy a nap folyamán újra üljön össze az úriszék. Budai válasza az volt, hogy ő kész lenne újra úriszékot tartani, de a törvénynek megfelelő módon.⁶³ A felperes, Bágyi Jó Ferenc a nap hátralevő részében arra várt, hogy a szék résztvevői újakezdvék az eljárást, majd este a szolgabíróval Budai Belső-Magyar utcai házához ment, hogy a tárgyalás elmaradása miatt tiltakozzon.⁶⁴

Perbe bocsátkozás és bizonyítás

A peres eljárás harmadik szakasza a perbe bocsátkozás (litis contestatio) volt, amelyben a perbe fogottnak nyilatkoznia kellett a keresetlevélben foglaltakról. Ezzel elkezdődött az ügy érdemi elbírálása, és a per a következő, bizonyítási szakaszába került. A felperes és alperes érdemi vitájára vonatkozóan a fennmaradt iratokban alig van adat, csupán egyetlen utalást tesznek rá a jegyzőkönyv-töredék bejegyzéseiben.⁶⁵

Az ítélet meghozatalához elengedhetetlen bizonyítási eszköznek számított többek között az eskü és a tanúvallatás. A jegyzőkönyv-töredék adatai azt bizonyítják, hogy a *fülei úriszéken* az ítélethozás nagymértékben az esküre támaszkodott. A hat per közül négy esetben az eskü alapján hozták meg az ítéletet.⁶⁶ A bejegyzésekből kiténik, hogy a magyarországi példákhoz hasonlóan az egyházközség úriszékének bíraskodási gyakorlatából sem hiányzott az eskütől függő feltételes ítélethozás, melyről a fentiekben már szóltunk. Amint a jegyzőkönyv adatai mutatják, tanúvallomásokat csak két esetben vettek figyelembe („minthogy világos bizonyságok nem referállják”, vagy „minthogy az bizonyítások úgy referállják”).

Ítélethozatal és bírságolás

A peres eljárás bizonyítási szakasza után az *ítélethozatal* következett. A fülei úriszéken a kurátor pártatlanul döntött jobbgáyi ügyében, ítélethozatalkor a kártérítésekre és a szigorú

⁶² „...midőn ökegyelme proclamáltatta volna, mindkét részről pro és contra ökegyelmének procuratora lévőát iratván, post tertiam exceptionem nemzetes Budai Mihály uram leültetvén ökegyelmével együt becsülletes nemes Colosvári személyeket pro arbitrio, úgmint nemzetes Enyedi János uramat, nemzetes Stenczel Ferencz uramat (az nemes vármegyének és Colosvár várossának hütös nótáriussát), Járai Sámuel uramat s engemet is nemes Colos vármegyének egyik méltatlan hütös szolgáját, nem találván ökegyelmék az dominus actor procuratorának propositióját és actióját jó formában indítotnak lenni, causája condescendáltatik...”

⁶³ „En fogadásom szerént becsülletes embereket azért ültettem le, készen voltam s mostis készen vagyok törvényt tetetni, de én mit tehetek rólla, ha ökegyelme rendes úttját elvetette, én is protestálok.”

⁶⁴ „...protestálván nemzetes Bágyi Jó Ferencz uram megirt nemzetes Budai Mihály uramnak, hogy ökegyelme admoneáltatta vala a reggel ökegyelmét, hogy tétessen törvényt ökegyelme hodie per totum elvárja, el is várta volna és hogy ökegyelme nem tétett estig várakozván utána, azért protestála is ökegyelme. Melly protestatiójára is azonképpen mint az admonitióra oda fellyebb resolvála nemzetes Budai Mihály uram ökegyelme is protestálván de novo.” KvRefEkLt 2. 9. 56.

⁶⁵ Lásd a 40. jegyzetet.

⁶⁶ Ez a szövegben a következő változatokban jelenik meg: „Mád Gábor ezen meghnevezet rétet maga hüttivel is meghbizonyította övének lenni.” „Ha pedig Sipos Pál hütit leteszi, hogy övéllé az föld zálogban vagyon amint vagyon, Joszin Krecze tegye le és az földet békességessen bírja.” „Kerecze Madul az fia mellet esküdvégék megh s akár az fia maga, hogy az praetendált egyetmásokat el nem lopta, meghesküdvén kezét rólla Mád Gábor elveszi”, vagyis neki hagyja, melyre ott helyben „az apja meghesküvék”. KvRefEkLt 2. 8. 8a.

végrehajtásra is nagy figyelmet fordított. Az ott tárgyalt ügyekben fellebbezni nem lehetett.⁶⁷ A főlelei úriszéken az ítéletek mellett feljegyezték a bírságokra vonatkozó utasításokat is.⁶⁸

A kolozsvári úriszéken az egyházközség kurátorának csak egyetlen ítéletéről van adatunk, melyet az ismertetett kisebb hatalmaskodás ügyében hoztak. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a saját jobbágya érdekében igyekezett felmentő vagy enyhe ítéletet hozni, melyet azonban az ezzel elégedetlen felperesnek jogában állott a parciális széken megfellebbezni. A kurátornak a saját jobbágyságait védő magatartását bizonyító korábban említett szolgabírói jelentésből kiderül, hogy mivel a szóban forgó úriszéken a felperes nem képviseltette magát, és mindenki más jelen volt, az egyházközség főkurátorának mint úriszéki bírónak jogában állott ítéletet hozni a felperes távolmaradására hivatkozva.⁶⁹

Fülén az úriszék büntetőjogi, polgári és úrbéri ügyekben járt el, Kolozsváron büntető-, illetve magánvádas perekre került sor. Fülén 1677-ben a következő ügyekben kellett ítéletet hozni: egy ház,⁷⁰ illetve egy rét birtokjoga feletti vita,⁷¹ egy kötelezvény kifizetésének megtagadása,⁷² méhlopás,⁷³ tilalom vagy parancs (a földesúr „pecsétjének”) megszegése,⁷⁴ továbbá verekedés (testi

⁶⁷ „...Teczet minekünk, minthogy nem tudatlanul tselekette, hanem vakmerőképpen a hatalmon elmarad éret- te úgy mint f. 12 // . Az szénát pediglen Phylemon aki az füvet meghvötte volt, övé legyen s hordassa el. Az bíró peczétinek is meghböczülléséjért f. 1. // . Mediam partem solvit nempe. f. 6. // .” „...Mellyrül töttünk ilyen ítéletet, minthogy ezen aszszonynak nem volt szabadsága az elidegenítésére az örökségnek az virek ellen, így az ház az örökösnek visszaadatik eam conditionem tégye le aszt az pénzt, az melyet érette attak volt.” „Deliberatum: Minthogy az bizonyítások úgy referállják, hogy ezen rétnak három fele Bajka Kosztát illetve Brincze Koszta az ő tselekedetéjért senkinek is nem adhatta, így ezen rétnak fele illeti ezen Bajka Kosztát, a másik részét ha magához akarja tartani, mint-hogy az örökössége ötet illeti, tégyen le f. 6. // Krecze Bladulynak. Ha fél pediglen azt nem akarja, ezen rét osztassék igazán két fele s Bladuly örökössön bírhasza az más hat forintokért, [és] Brincze Kosztának akárminemű javaiból satisfaciáltassék, úgy hogy az sérelmes fél, Krecze Bladuly kárban ne maradjon.”

„Mellyrül mi is eképpen deliberáltunk: Minthogy Mád Gábor ezen meghnevezet rétet maga hüttivel is megbizonyította övének lenni, noha apellálta ugyan Sipos Vasziyi a negyven forint bírságot, melyet az más félnek hütinek letétele után nem tselekethet volna, de minthogy világos bizonyosságok nem referállják, hogy az negyven forint kötés forgot volna ez rét dolgában, az aránt mi aszt megh nem ítéllyük, de minthogy Mád Gábor azon rétnak szabados uraságában s birodalmá- ban volt, s mégis méltatlan háborgatás s törvénnyel forghatta, három forintokon maradt érette.”

⁶⁸ „Die eodem alsöfulei Visa Jánosnak bírságot kel fizetni f. 12 // . Demeter Gábor is hasonlóképpen f. 12 // .” „Kezesség alatt engettünk megszerzését az 12. forintnak sok könyörgésére Szent Miklós napjára amely ebben az jelen való esztendőben esik, ha akkorra megh nem adgya, az 40 forintokban semmi engedelem nem lészen, melyre az apja kötötte magát.”

⁶⁹ „Az mely propositumra az megnevezet curator, úgymint nemzetes Budai Mihály uram akár törvény[?] tön illyen deliberatiót: Deliberatum: Nyilván vagyony az, hogy az domina actrixnak ökegyelminek ante octavum, úgymint die 23 mensis Februarii anni praesentis 1677 azon articulus szerént, az mellyen instructiójában fundált, melyen indította, prafixat[?] törvény ígüretet volt ezen nemes vármegye szolgabírája által, az mint ez is relatoriából constál ökegyelme szolgája által azon szolgabíró előtt nemes Kávási Gergely uram által meg is tudatta, hogy hol leszen az praefixus helyye az törvénynek és ugyan akkor azon szolgája által denomináltatot világosan, hogy it Colosvárat, füstín, az főcurator mint dominus terrestris nemzetes Budai Mihály uram házánál, Magyar uczában lészen, mivel azért ökegyelme mint domina actrix nec per se nec per procuratorem compareál, ideoque az inctusok várják el az naplementéig, ha ugyan nem compareál, incti absolventur. Mely deliberatio szerént az előttem az inctusok azon naplementéig elvárák és ugyan azon dominus possessor az inctusokat, mivel az domina actrix nem compareált, azon inctusoknak absolutiót ada.” KvRefEkLt 2. 1. 26.

⁷⁰ „Bajka Kosztának lévén egy ház felet controversiája aszszonyfalvi Karácson Kozmával egy ház felet, praetendálván Kozma, hogy azon házat örökössön vöttek volna meg egy nyomorék aszszonytúl, ... ezen aszszonynak nem volt szabadsága az elidegenítésére az örökségnek az virek ellen.” KvRefEkLt 2. 8. 8a.

⁷¹ Lásd a 40. jegyzetet.

⁷² Lásd a 33. jegyzetet.

⁷³ Lásd a 41. jegyzetet.

⁷⁴ „Krecze Jozsinnak lévén dolga egy darab föld felet aszszonyfalvi Sipos Pállal, úr peczétivel tiltván ell az földtül, melyben ezölöt törvény volt, ítéltetvén Jozsinnak az Petermári János pusztá fundussához valónak lenni, mivel

sértés) ügyében.⁷⁵ Kolozsváron búza eltulajdonítása miatt,⁷⁶ valamint kisebb hatalmaskodásért hoztak ítéletet.⁷⁷ Emellett a Felsőfülén tartott úriszéki ülésen egy úrbéri ügyre is sort kerítettek: egy szökött jobbágy visszaszerzése érdekében elrendelt kezességvállalást oldottak meg.⁷⁸

A fülei úriszék jegyzőkönyv-töredékében csak néhány *bírságtípus* szerepel. Két „kosár méh” ellopásáért 12 forintot kellett fizetni. Ugyanannyival büntették azt a jobbágyot, aki más földjét használta, bár „az úr pecsétjével” tiltották el tőle, továbbá azt is, aki szintén a tilalom ellenére „hatalmasul” lekaszáltja más rétjét. Ezenkívül egy jobbágyra az alperes méltatlan háborgatása miatt három, egy másikra a bíró pecsétjének megvetése miatt egy forintot szabtak ki.⁷⁹ A bírság helyben történő, teljes vagy részleges kifizetésére is tettek utalásokat a szövegben.⁸⁰

Az egyházközség egyéb jogi kötelezettségei

Az egyházközség jogi kötelezettségei közé tartozott az, hogy az úriszékének hatáskörét meghaladó büntetőjogi és magánvadás ügyekben a jobbágyait a vármegyei törvényszéken képviselje, és érdekükben eljárjon. Ezenkívül a vármegye megkövetelte, hogy az egyházközség a súlyosabb büntettel gyanúsított jobbágyokat bezárja, számukra kezeseket állítson, és kezeslevelet írasson, ugyanakkor a tárgyalás idején biztosítsa a törvényszék elé vitelüket. A földesúr közbenjárására, és amennyiben kifizette a vármegyének a jobbágy 40 forintos vérdíját, az elítéltek a körülmények függvényében az alispán kegyelmet adhatott.⁸¹

Bizonyos esetekben elegendő volt kezesek állítása, ez volt a feltétele annak, hogy a gyanúsított a tárgyalásig szabad maradjon. Markó István kurátor például azzal indokolta Mád Tamás asszonyfalvi jobbágnak 1691. június 28-án kezesség alá helyezését, hogy a tárgyalás napjáig ne kelljen őt a vármegyei börtönbe zárítani. Mád Tamás szökése esetén a kezesek kötelesek lettek volna megkeresni, megfogni és a faluba visszavinni, mint általában a jobbágy-szökések alkalmával. A törvény elé állítás és ítélezés után pedig a kezességvállalás hatályát vesztette.⁸²

az tilalommal nem gondolt, az rétet meghkaszált, szénáját velle elvitte, így 12 forinton marad, úgy mint a peczétéktől való tilalomnak terhére.” „Aszszonyfalvi Bajka János Filemonnak eladván fűvét minden ok nélkül reá menyén Sipos Vaszily, noha egynéhány íszben tilalmasztatot, hogy hatalmasul ne menyen reá, s megh ne kaszályla, de azzal nem gondolván vakmerőjül meghkaszált, teczet minekünk, mint hogy nem tudatlanul tselekette.”

⁷⁵ „Az alsó füleieket megh kel esketni a Tarczsa Paskul és Visa János verekedésérül.”

⁷⁶ 1676 szeptemberében Varga, másként Nagy Márton, Csáki László jobbágya által indított per egy ajtoni jobbágy ellen. KvRefEkLt 2. 9. 37.

⁷⁷ Lásd a 45. jegyzetet. KvRefEkLt 2. 1. 26.

⁷⁸ „Anno 1677. die 21. Octobris. Aszszonyfalván lakó Mád Gábor lön kezes Felsőfülén lakó Geraszin Stephulért 40 forintigh keze beadásával oly condióval, hogy ezen esztendőben esendő karáczonra az orthodoxa ecclesiáknak egy fugitivus jobbágyát, Tarczsa Achim fiát haza hozza.” KvRefEkLt 2. 8. 8a.

⁷⁹ „...Mivel az tilalommal nem gondolt, az rétet meghkaszált, szénáját velle elvitte, így 12 forinton marad úgy mint a peczétéktől való tilalomnak terhére.” „...Sipos Vaszily, noha egynéhány íszben tilalmasztatot, hogy hatalmasul ne menyen reá, s megh ne kaszályla, de azzal nem gondolván vakmerőjül meghkaszált, teczet minekünk, mint hogy nem tudatlanul tselekette, hanem vakmerőképpen a hatalmon elmarod érette úgy mint f. 12.” „Mint hogy Mád Gábor azon rétnak szabados uraságában s birodalmában volt, s mégis méltatlan háborgatás s törvénnyel forghatta, három forintonkon maradot érette.” „Az bíró peczétinek is meghböczülléséjért f. 1.” KvRefEkLt 2. 8. 8a.

⁸⁰ „Mediam partem solvit nempe. f. 6. // .”; „Die eodem alsófülei Visa Jánosnak bírságot kel fizetni f. 12 // . Demeter Gábor is hasonlóképpen f. 12 //.” KvRefEkLt 2. 8. 8a.

⁸¹ Dáné: i. m. 56, 74.

⁸² „...az Colosvári Református Ecclesia curatorának, nemzeti Markó István uramnak kívánsága szerint fellyeb megírt Mádd Tamást kezesség alá vetnök, hogy így nemes Thorda vármegyének ispánnának hatalma alól törvényig

Más esetben nem volt elég a kezesség alá helyezés. Kercze Kriszta felsőfülei tisztartó – helyben lakó jobbágy, aki az egyházközség asszonyfalvi, alsó- és felsőfülei jobbágyainak képviselője volt – Sipos German nevű, Alsófülén lakó jobbágyot az egyik kurátor utasítására 1695. augusztus 14-én kalodába zárta, és kezesség alá helyezte.⁸³

A fenti példák is mutatják, hogy Markó István kurátor közbeléphetett a vármegyénél az elfogatás megakadályozása érdekében, amennyiben ő maga kezesség alá helyezte jobbágyát. Egy másik, csikólopással vádolt jobbágy, az asszonyfalvi Pap János esetében is ez történt, és a rá vonatkozó kezeslevél szövegéből szintén az derül ki, hogy a kurátor köteles volt a törvényeseken való jogi képviselést is magára vállalni.⁸⁴

A kurátornak jogában állott nemcsak saját jobbágyának életét annak vérdíjának megadásával az alispán engedélyével megmenteni, hanem más földesurakhoz hasonlóan, a vármegyén halálra ítélt idegen szabad nemtelent is megszabadítani az ítélet végrehajtásától. A vérdíjat ebben az esetben is ki kellett fizetnie, a nemtelen pedig ezáltal a vérdíjat kifizetőnek a jobbágyává vált.⁸⁵

Az erdélyi úriszékeket a korabeli törvények nem szabályozták, működésüket csupán a perek során keletkezett dokumentumokból lehet megismerni, amelyek megjelentetésével előbbre jutna a kutatás.

Bár a fent bemutatott néhány irat alapján nem vonhatunk le általános következtetéseket, az adatok felhívják a figyelmet bizonyos sajátosságokra. Az erdélyi földesúri bíróságok többségéhez hasonlóan a kolozsvári református egyházközségnek is korlátozott joghatóságú úriszéke volt, mely annak jobbágyai felett minden ügyben ítélezhetett, kivéve a vármegyei székre tartozó főbenjáró eseteket. Az úriszéken a büntető, polgári és magánvadás perek mellett úrbéri ügyeket is tárgyaltak.

Valószínűleg egyszerre több per lefolytatása érdekében – a nyolc nap alatt tárgyalandók kivételével – időszakonként faluról falura járva, a szolgabíró jelenlétében, sommás eljárással tartottak néhány napos úriszéket, és az ügyeket jegyzőkönyvbe foglalták. Kolozsváron viszont azokra a formálisan lefolytatott perekre került sor, melyeket más nemesek indítottak a református egyházközség jobbágyai ellen, úriszék tartását követelve az egyházközségtől. Érdemes

megolalmaznók, ha pengi kinek mi dolga vagy törvénykezése akarna a jövendőben Mád Tamással lenni”, elő lehessen állítani. KvRefEkLt 2. 9. 92.

⁸³ KvRefEkLt 2. 9. 36. Az írástudatlan megbízott jelentéseit a létai prédikátor írta meg, bizonyára a kolozsvári egyházközség kérésére.

⁸⁴ „In hoc anno praesenti 1691 esztendőben esvén nagy bajoskodása asszonyfalvi Pap Jánosnak valami lopot czikónak elveszése miat, mely bajos állapottyából különben nem lehetett magát menteni, hanem az uraknak kívánságok szerint kezesség alá kellett vetni magát, ilyen formán, hogy jövendőben ha certifikáltatik [beidéztek] dolgáért megnevezett asszonyfalvi Pap János, ispány uraink törvényes székekre, ha személyében elő nem állana is, nemzetes Markó István uram ökegyelme, gratiájában lévén Pap János, tiszt uraimékkal képében bajos dolgát véghez viszi; az mikor az idő alkalmatossága kívánnya, ellenben Pap János is előáll nemzetes Marko István kívánságára...” KvRefEkLt 2. 9. 91.

⁸⁵ 1671-ben Katona alias Csiszar Gyurka nevű ifjú legény az egyházközség jobbágyának kötötte magát, miután ismételt lopásai miatt halálra ítélték, Budai Mihály főkurátor 30 forintért és 85 pénzért kiváltotta. KvRefEkLt 2. 9. 30. – Ácz János nevű zsellér 1678-ban kötötte magát örökös jobbágyának az egyházközség egyik ajtoni telkére, miután bizonyos hadi kötelezettségei előli szökése miatt a vármegyei tiszték által halálra ítéelve Budai Mihály főkurátor kiváltotta: „az elmúlt üdőkben a török táborra való béres szekerekkel való bérességhe attá volt maghát, ki is azon üttyát az véghez nem vivén, üttyából visza szököt volt.” KvRefEkLt 2. 1. 12.

megfigyelni, hogy Fülén az ítéletek zömét a 17. század második felében még mindig a középkori gyakorlat örökségéként az eskü alapján hozták meg.

The Manorial Court of the Reformed Church in Cluj (1676-1695)

Keywords: manorial court, reformed church, Cluj

The procedures of the Transylvanian manorial courts in early-modern age were not defined by the contemporary laws, therefore they can be studied only based on the documents of the litigations. The research however is impeded by the fact that the amount of the historical resources concerning this issue is insufficient, and they have not been published, yet.

The reformed church in Cluj received certain properties in eight neighboring villages during the 17th century, at by the end, it owned approximately 100 serfs. The stewards as landlords exercised their jurisdiction over the serfs via the manorial court. According to the few documents on the topic kept in the archive of the reformed church in Cluj, similarly to most manorial courts in Transylvania, this court had also limited jurisdiction: the serfs were judged for all their offences except those punishable by death. This court was presided by the steward supported by officials or noblemen, and the cases were heard in the presence of an officer representing the county and occasionally of the counsel for the defense.

Fejér Tamás

A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai

A jelentősebb erdélyi református tanintézmények monografikus igényű feldolgozásai,¹ illetve diáknévsorai² már a kutatás rendelkezésére állnak, a kisebb partikuláris iskolákról azonban (kivéve a szászvárosit³) máig igen hiányos ismereteink vannak, néhányról pedig – köztük a fogarasi iskoláról – lényegében semmit nem tudunk. Alapvetően már ez indokoltá teszi a fogarasi rektoria fejedelemség kori történetének feltárását, mely iskolatörténeti hozadéka mellett egyidejűleg árnyaltabbá tenné a 17. századi Erdély művelődéstörténetéről kialakított képpontot.

A fogarasi református iskola történetéről lényegében egyetlen mozzanat vált közismertté a szakirodalomban, mégpedig Misztótfalusi Kis Miklós három évet tartó (1677. június–1680. június) ottani rektorsága. Az enyedi kollégiumból tanulmányai befejezése után a jó nevű fogarasi református skóla élére vélhetően őt a már gyermekségétől fogva gyámolító Horti István fogarasi elsőpap (1676–1684) támogatásával került. Pokoly József⁴ vagy Nagy Géza⁵ jól ismert feldolgozásaikban csupán futólag említik a fogarasi iskolát, de tekintettel munkáik jellegére másként nem is járhattak el. Az viszont bizonyos, hogy mindketten használták egykoron az egyházközségi levéltárban őrzött ún. Csengeri-féle anyakönyvet,⁶ amelybe a 17. század második felében

¹ Pl. P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története*. Nagy-Enyed 1868; Váró Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed 1903; Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. collegium multja és jelene*. Történeti vázlat. Székely-Udvarhely 1895. (a következőkben: Gönczi: *Székelyudvarhelyi ref. koll.*); Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története*. Marosvásárhelytől 1896. (Különlenyomat a Kollégium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből – a következőkben: Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.*); Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. I–III. Kvár 1905.

² Török István: *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora*. A kolozsvári ev. ref. collegium értesítője az 1905/1906. tanévről. Kolozsvár, 1906. Függelék, 1–94; Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. (a következőkben: Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok*); *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. (Fontes Rerum Scholasticarum VI. Szerk. Keserű Bálint.) Bevezetéssel közzéteszi Tonk Sándor. Szeged 1994 (a következőkben: Tonk: *Marosvásárhelyi diákok*); *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. (Fontes Rerum Scholasticarum VIII. Szerk. Font Zsuzsa.) Bevezetővel közzéteszi Albert Dávid. Szeged 2005 (a következőkben: Albert: *Székelyudvarhelyi diákok*) 9–219.

³ Dósa Dénes: *A Szászvárosi Ev. Ref. Kún-Kollégium története*. Szászváros 1897 (a következőkben: Dósa: *Szászvárosi ref. koll.*); Ósz Sándor Előd: *A szászvárosi református kollégium diáksága 1669–1848*. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 16.) Kvár 2006 (a következőkben: Ósz Előd: *Szászvárosi diákok*).

⁴ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. IV. Bp. 1905 (a következőkben: Pokoly IV.) 277, 283.

⁵ Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 117, 137; Uő: *A református egyház története 1608–1715*. Máriabesnyő–Gödöllő 2008. I. 340; II. 194–195.

⁶ Brassói Nemzeti Levéltár, Anyakönyvek, nr. 262. Fogaras II. 1816–1849. (a következőkben: BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II.) Megnevezését Pokolytól vettük át, aki a kézirat kapcsán megjegyzi, hogy: „Azért említettem a Csengeri nevet és a matrikulát, bár sok más egyéb is van benne, mert az egyházközségi levéltárában ezen jelzők mellett szerepel.” Lásd Pokoly József: *Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezete*. Protestáns Szemle 13/1901. 204.

bemásolták az iskolatörvényeket,⁷ illetve a matriculát,⁸ és megállapításait azok ismeretében tették.⁹ Minthogy a későbbiekben a Csengeri-féle matriculának „nyoma veszett”, a fogarasi iskola történetének két alapvető forrása 1992-ig nem került az iskolatörténeti kutatások látókörébe. Ekkor Gernot Nussbächer brassói levéltáros egy rövid cikket jelentetett meg a Neuer Weg hasábjain a fogarasi református iskolában tanult száz diákokról,¹⁰ de minthogy írása, pontosabban híradása nem szaklapban jelent meg, csaknem teljesen visszhang nélkül maradt. Érdeme kétségkívül, hogy felhívta a figyelmet erre az iskola- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt jelentős diáknévsorra és iskolai rendszabályra. Binder Pál az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában őrzött hagyatékának rendezése során került elő a Fogarasföldre vonatkozó anyagból az említett matricula másolatának kézirata, illetve gépelt változata,¹¹ melyet Binder minden bizonnyal közlésre készített elő, és melyre – megjegyzése szerint – Nussbächer levéltáros hívta fel a figyelmét. Tudomásunk szerint Binder nem tette közzé a diáknévsort, de az általa megadott levéltári jelzet a Brassói Nemzeti Levéltárba vezetett, ahol jelenleg is őrzik a Csengeri-féle anyakönyvet (a Pokoly, illetve Nagy Géza által is használt kézirat tehát nem semmisült meg, mint ahogyan azt Hermann István vélte egyik forrásközlésében.)¹² Nyilván csupán a névjegyzék, illetve az iskolatörvények alapján az intézményről megrajzolható kép korántsem teljes, de minthogy az egyházközségnek Kolozsvárt őrzött levéltára¹³ főként az iskola szervezete, a rektori járandóságok, a diákság számára biztosított ellátmányok s általában az iskola igazgatása tekintetében további anyagot tartalmaz, megnyugtatóan lehet tisztázni a fogarasi skóla fejedelemség kori történetét.

A következőkben csupán a fogarasi iskolamestereket és járandóságukat ismertetjük, a partikula működését, szervezetét, vonzáskörét, valamint az iskola diákságát – beleértve a létszám alakulását, származáshely szerinti megoszlását stb. – egy másik dolgozatban kívánjuk bemutatni. Az iskola kezdeteiről mindössze annyit említünk meg, hogy bár kutatásaink során nem találtunk arra vonatkozó adatot, mely szerint a középkor végi Fogarason valamilyen tanintézet működött volna, tekintettel azonban a település jelentőségére feltételeznünk kell egy a

⁷ Leges scholae Fogarasianae anno 1688. die 25. Augusti, tempore pastorum venerandorum, ut clarissimi ac multum celeberrimi viri domini Michaelis Roszgoni, itemque reverendi domini Michaelis Berekszászi, necnon rectoris pro tunc scholae eiusdem Davidis Miskólczi, libro ecclesiae orthodoxae Fogaras pro futura cautela introscriptae ab eodem scholae rectore. BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II. 466r–470v. (a következőkben: Leges scholae Fogarasianae)

⁸ Nomina studiosorum ab anno 1639. scholam hanc nostram salutantium, sic eiusdem scholae rectorum hoc ordine sequuntur... BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II. 471r–474r. (a következőkben: Nomina studiosorum)

⁹ Lásd az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában (a következőkben: ErdRefGylt) őrzött Pokoly–Nagy gyűjtemény 61. tételét: „1688–1840. Iskolai törvények a rektorok jegyzékével”. Sajnos ez az anyag jelenleg nem lelhető fel a gyűjteményben.

¹⁰ Gernot Nussbächer: *Sächsische Studenten in Fogarasch im 17. Jahrhundert*. Neuer Weg, 44. Jahrgang, Nr. 13292, 4. Aug. 1992.

¹¹ Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára, Binder Pál hagyatéka: Lexicon Transsylvanicum, C. Comitatus, Fogarasföldre.

¹² *Dokumentumok Pápa város és a pápai református egyház történetéhez*. Lapok Pápa történetéből 1997–1999. 143.

¹³ ErdRefGylt, Fogarasi református egyházközség levéltára (a következőkben: FogRefLt). Az erdélyi viszonyok között gazdagnak mondható egyházközségi levéltár 1973-ban került Kolozsvárra. Vö. Leltári kimutatás a fogarasi református egyházközség történelmi levéltár anyagáról, mely a Fötiszteletű Igazgatótanács 784/1973. 11. rendelkezése alapján átadatott a Kolozsvári Református Egyházkerület központi gyűjtőlevéltárának. Lásd még *Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának ismertető leltára*. Összeállította Dáné Veronka–Sipos Gábor. (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok 1.) Kvár 2002. 60.

plébániától függő, de a tanácsnak is alárendelt városi iskola meglétét, amely a mezővárosi polgárság igényeinek megfelelő, gyakorlatiasabb ismereteket adott.¹⁴ Tehát amikor a református iskola kezdeteiről beszélünk, bizonyára nem egy új intézmény alapítására, hanem egy korábban már működő, a reformáció újabb meg újabb hullámai során változó tanintézetnek a 17. század elejére ismét fölénybe kerülő többségi református közösség igényeinek megfelelő átszervezésére kell gondolnunk, de magát a folyamatot források hiányában nem tudjuk nyomon követni. Kedvezően hatott az iskola fejlődésére, hogy a fogarasi eklézsia Bethlen Gábor uralkodásától fogva a fejedelmek hathatós támogatását élvezte, Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna fejedelemasszonyok pedig – Fogarasföldre uraiként – a partikulát és diákságát megkülönböztetett figyelemben részesítették.

A partikula tanárai

Mészáros István szavaival élve: „a református partikuláris iskola kulcsembere az anyaiskolából jövő iskolamester volt”.¹⁵ Minden bizonnyal döntő fontossággal bírt a partikula életében a rektor képzettsége, tanítói adottságai, általában személyisége és rátermettsége, ugyanis a tananyag összeállítása, az oktatási módszerek, a diákok tanulócsoportokba történő sorolása, a praecceptorok kiválasztása stb. tekintetében meglehetősen szabad mozgástérrel rendelkezett. A rektor oktatói tevékenységének színvonala tehát jelentősen befolyásolta a partikuláris iskola jó hírét-nevét és ebből fakadóan az illető tanintézmény látogatottságát is. Dankó Imre szerint a lelkészek felügyelete alá helyezett rektorok – legalábbis a debreceni kollégium partikulái esetében – működési idejük alatt nem csupán a diákság képzését látták el, hanem „a lelkipasztorkodáshoz szükséges gyakorlati, sőt elméleti tanulmányokat folytattak, tapasztalatokat szereztek”.¹⁶ Adatok hiányában csupán feltételezzük, hogy Dankó előbbi megállapítása – ha nem is minden vonatkozásában, de lényegét tekintve – érvényes a fogarasi rektorokra, valamint a rektor/lelkész közötti sokrétű kapcsolatviszonyra is.¹⁷ Ezt látszik megerősíteni Misztótfalusi példája, aki rektorkodása idején a fogarasi templomban gyakran prédikált,¹⁸ valamint praecentorként, azaz előlényeként törekedett a gyülekezetet a helyes énekléshez szoktatni.¹⁹ Az iskolamesternek az

¹⁴ A középkor végi városi-plébániái iskolákra lásd Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981 (a következőkben: Mészáros: *Iskolaügy*) 131–169.

¹⁵ Uo. 373; A tanítók, iskolamesterek 1848 előtti helyzetére összefoglalóan lásd Benkő Samu: *A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt*. = Uő: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk. 1971. 85–123.

¹⁶ Dankó Imre: *A kollégium partikularendszere*. = *A Debreceni Református Kollégium története*. (Szerk. Barcza József) Bp. 1988. (a következőkben: Dankó: *Partikularendszer*) 793; Lásd még a Geleji-kánonok XCIV. (De rectoribus scholarum), valamint XCV. artikulusát, amelyek az iskolamesterre vonatkozó rendelkezéseket tartalmaznak, vö. *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus, in unum collecti...* Maros Vásárhelyi 1842. 67–71.

¹⁷ A fogarasi lelkészek közül pl. Veresmarti Gáspár (1647–1650), Horti István (1676–1684), valamint Csengeri István (1663–1669) – előbbi kettő később püspök, utóbbi az enyedi kollégium teológiatanára lett – bizonyára rendelkeztek a rektorok (tovább)képzéséhez szükséges teológiai ismeretekkel.

¹⁸ „Volt az ideje, hogy prédikáltam is eleget, mégpedig úgy, hogy nagy reménységet concipiáltak felőlem... Hogy pedig len most másokban nagyobb foelicitast látok a prédikálásban, egy cseppnyire sem szégyenlem, mert tízenyolc esztendeje már, hogy arról teljességgel elfordítottam elmémet...” *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk. 1974. (a következőkben: Jakó: *Erdélyi féniks*) 181.

¹⁹ „Példának okáért, a zsolnároknak igaz nótáikat soha e nemzetség nem tudta... Bár csak a praecentorok tudnák igazán, mások azok után énekelnének. Mint én cselekedtem Fogarasban stricte premálván az éneklésben a kótákat.”

oktatói-nevelői tevékenységen kívül végezendő előbbi feladatköre – az egyházi hatóságok ama igyekezete mellett, hogy a lelkészi pályára készülő ifjú közvetlenül megismerje, illetve részben gyakorolja azt a munkakört, amelyet később magának kellett ellátnia – az egyháznak arra a hivatalos felfogására vezethető vissza, mely szerint a tanítóság egyházi feladatnak számított, a tanító pedig a pap alárendeltje volt, következésképpen a mesternek az istentiszteleten vagy temetésen is segédkeznie kellett. Az oktatás kizárólagosan egyházi jellegéből fakadt, hogy a rektor mint persona ecclesiastica részese volt az egyházi személyeket megillető kiváltságoknak, azaz – többek között – mentes volt a katonáskodás²⁰ alól, egyházi bíróság joghatósága alá tartozott.

A fogarasi partikuláris iskola az ún. academica promotiók közé tartozott. Academica promotiónak nevezték azokat a jobban jövedelmező rektoriákat, ahová a kollégiumi tanulmányaikat befejező ifjak a külföldi tanulmányúthoz szükséges pénzösszeg összegyűjtése végett két-három évre rektorként mentek ki tanítani.²¹ Adatok hiányában sajnos nem tudtuk megállapítani a fogarasi rektoria akadémiái beneficiummá való nyilvánításának közelebbi időpontját, de talán nem járunk messze a valóságtól, ha ezt az 1640-es évekre tesszük, ekkor ugyanis mind Tiszabecsi Gáspár, mind iskolamester-utódja, Keresztúri András fogarasi működésük után peregrináltak – alighanem a rektorkodás idején összegyűjtött pénzen (következésképpen ők már azzal a feltétellel kerültek a fogarasi skóla élére, hogy képzésüket külföldi akadémiákon folytatják). Jóllehet adataink nincsenek, de a rektorok hivatalukat bizonyosan Fogarason is az eklézsiának a gyulafehérvári, a gyulafehérvári/enyedi vagy sárospataki/gyulafehérvári kollégiumba küldött kérése – esetenként valamely nagyobb tekintélynek örvendő fogarasi lelkész (pl. Horti István) közbenjárása –, illetve az intézmény jelölése alapján foglalták el²² (megjegyzendő, hogy a nagyenyedi kollégium kurátoraitól a professzorok részére összeállított 1671. évi utasítás szerint a diákok – alumniumuk elvesztése, illetve a kollégiumból való kizárás terhe alatt – kötelesek voltak eleget tenni a vocatióknak, ha a járandóságokat mind a kurátorok, mind a tanárok megfelelőnek vélték).²³ Csak sajnálhatjuk, hogy egyetlen 17. századi rektorkérő levelet sem sikerült találnunk, azok alapján ugyanis többet megtudtunk volna a rektorfogadás

Uo. 268–269. Lásd még Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. I. Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702)*. Bp. 1899. (a következőkben: Dézsi: *Misztótfalusi*) 27.

²⁰ *Approbata constitutiók. = 1540–1848. évi erdélyi törvények.* (Magyar Törvénytár 1000–1895). Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1900. I. rész, VI. cím, I. cikkely.

²¹ Dankó: *Partikularendszer 776–777*. Általában a gazdagabb mezővárosok rektori állását tartották fenn a tanulmányaikat akadémiákon folytatni szándékozók részére, pl. a dézsi iskolát, vö. Herepei János: *A dézsi református iskola XVII és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói*. Erdélyi Múzeum 46/1941. 215–234. (a következőkben: Herepei: *Dézi ref. iskola*), a bánffyhungyadi iskolát, vö. Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig. = Művelődéstörténeti tanulmányok* (Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor.) Buk. 1979. (a következőkben: Sebestyén: *Kalotaszeg népoktatása*) 140–141.

²² Dankó: *Partikularendszer 794.*; Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok* 21. Az egyházközség levéltárában csupán a 18. század második feléről maradt meg néhány olyan levél, amellyel a nagyenyedi vagy marosvásárhelyi kollégium megküldi jelölését a fogarasi iskolának (vö. FogRefLt, Fasc. XLV. nr. 361.), de lényegüket tekintve alighanem a korábbiak is hasonlóak voltak.

²³ „Sőt az mely deákoknak valami vocatioja leszen, vagy az collegiumbeli praeceptorságra, vagy az collegiumon kívül akármire, ha az professorok s curatorok itéleti szerént mind az arratio, mind az fizetés illendőnek találtatik: tartozzék subealni sub poena privationis alumnii et proscriptiois ex collegio. Ha penig refractarie csak elmenyen, transcribaltassék az neve az más, vallásunkon levő scholákban, hogy ott is ne recipialtassék sohult, nevezet szerint az enyedi collegium s az kolosvári igen szép atyafiságos correspondentiát tartsanak, sőt az debreceni s pataki scholákkal is az mennyire lehet.” Lásd *Protestáns Közlöny* 16/1886. 65. (Koncz József közlése)

körülményeiről, de az bizonyos, hogy academica promotio mivolta mélyen rányomta bélyegét részint a Fogarasra hozott iskolamesterek kiválasztására, részint az ezek által folytatott oktatási tevékenységre. A fogarasi partikuláris iskolát tehát valamelyik itthoni kollégiumban végzett rektorok irányították, akik közül két vagy három év után többen jóhírű akadémiákra távoztak tanulmányaik befejezéséért. Az iskolarektorság következképpen a papságra készülő ifjak részére tulajdonképpen ideiglenes, átmeneti státust jelentett. Mályusz Elemér úgy véli, hogy a protestáns egyházak leendő lelkészei a tanítóskodással lényegében „Luther követelményének tettek eleget, amely szerint a leendő papnak, felszentelése előtt, gyermekek oktatásával kell foglalkoznia. Azok, akik számára a tanítótság így előkészületet jelentett a papi pályára, a kollégiumok jó diákjai közül kerültek ki.”²⁴

Az iskola történetére vonatkozó források szűkössége miatt úgy véljük, hogy a rektorok pályájának követése, pontosabban az egyes életutak vizsgálatából levonható következtetések némi segítséget nyújtanak az intézmény fejlődésének megrajzolásában.²⁵ Névsorunk nem teljes, és helyenként bizonyára pontosításra szorul – egyesekről ugyanis a pusztán néven kívül egyéb adatot nem sikerült találnunk –, de mindezek ellenére olyan megbízható alapot nyújt, amelyre a későbbiekben lehet építkezni. Vizsgálódásunkkal egyidejűleg a részben külföldi, részben hazai iskolázottságú papi-tanítói rendnek a fejedelemség kori társadalmi- és művelődési életben játszott szerepének jobb megismeréséhez kívánunk hozzájárulni.

Összeállításunk során a matriculán kívül igen nagy haszonnal forgattuk a nagyenyedi és sárospataki diáknévsorokat,²⁶ valamint Rétyi Péter naplóját,²⁷ melyekben – a matriculához képest – újabb iskolamesterek neveire bukkantunk. Az alábbiakban tehát adjuk az iskolamesterek névsorát, fogarasi működésük idejét, illetőleg életrajzuk vázlatát.²⁸

1. *Laskói Csókás Péter (1578 előtt)* Bár fogarasi iskolamesterségét csupán Bod Péter említi („Ez a Laskai még Kolosvári tanuló deák korában nagy reménséget mutató ifjú volt, amellyet öregbített a Fagarasi Oskolának igazgatására vitetvén.”),²⁹ de az ottani reformátusság-

²⁴ *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Bp. 1939. 52.

²⁵ Herepei több ilyen jellegű kísérletet is tett: Herepei: *Dési ref. iskola; A bánffihunyadi iskola régi mesterei.* = *Uő. Művelődési törekvések a század második felében.* (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez III. Szerk. Keserű Bálint). Bp.–Szeged 1971. (a következőkben: Herepei III.) 350–356; *A gyalui iskola régi mesterei.* Erdélyi Múzeum 52/1947. 30–41.

²⁶ Hörcsik Richard: *A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777.* Sárospatak 1998. (a továbbiakban: Hörcsik: *Sárospataki diákok*)

²⁷ *Rétyi Péter naplója.* Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Maria Ursuțiu. Buk. 1983. (a következőkben: Rétyi Péter)

²⁸ A rövid életrajzok összeállításában mintaként a Szabó Miklós és Tonk Sándor által szerkesztett adattárat tekintettük (*Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* [Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szerk. Keserű Bálint]. Szeged, 1992. – a következőkben: Szabó–Tonk: *Egyetemjárás*), a legtöbbet ezt is használtuk. Úgyszintén nagy haszonnal forgattuk Herepei adattárait, illetve a Zoványi-féle protestáns lexikont (Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon.* 3. Javított és bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. – a következőkben: Zoványi: *Lexikon*). Itt említjük meg, hogy a rektorok névsorát 1704-ig állítottuk össze, ugyanis a Rákóczi-féle szabadságharc idején – miután 1704–1705-ben Fogarast két alkalommal is felégették (lásd a 187–188. jegyzeteket) – az iskola megszűnt működni. 1712-től viszont az intézmény ismét megnyitotta kapuit, bár egyelőre kevés diákkal. Legalábbis erről tanúskodik a szabadságharc utáni első iskolamester, Almási István nevéhez fűzött megjegyzés: „Anno 1712. Rector scholae clarissimus ac doctissimus dominus Stephanus Almasi, cuius studiosi nulli, discipuli pauci propter desolationem loci.” Vö. BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II. 474v.

²⁹ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus.* Enyed 1766. (a következőkben: Bod: *Polikárpus*) 40.

gal később is fenntartott kapcsolatára utaló adatok alapján valószínűnek tartjuk rektorkodását. Fogarasi működésére minden bizonnyal kolozsvári és gyulafehérvári tanulmányai után, valamint első peregrinációja, azaz az 1578 előtti években került sor, ugyanis a későbbiekben már jól nyomon követhető pályája. 1578-ban Wittenbergben találjuk, 1580-ban viszont már a marosvásárhelyi iskola rektoraként tűnik fel. A *Speculum exilii et indigentiae nostrae...* címmel 1581-ben Brassóban kiadott,³⁰ illetve Petrichevich Horvát Kozma fogarasi várkapitánynak ajánlott munkájának Fogarason, 1581 októberében kelt ajánlását mint „Petrus Lascovius de Barovia, pastor ecclesiae Fogarasinae designatus” írta alá. Ez még nem bizonyítja, hogy Laskói ténylegesen lelkészkedett Fogarason, de mindenképpen arra enged következtetni, hogy Laskóit az ottani egyházközség – alighanem tekintettel korábbi rektorkodására is – meghívta lelkésznek, és egy ideig Fogarason tartózkodott. Emellett szól az is, hogy fenti munkáját Petrichevich fogarasi várkapitánynak (1573–1588) ajánlotta, valamint az is, hogy ugyanazon munkájában a mű üdvözlésére írt versek szerzői között megjelenik „Joannes Herchegzeo[lósi], ludirector scholae Vasarhelinae successor”³¹ azaz Laskói utódja a vásárhelyi iskola élén. 1581–1585 között ismét, két alkalommal is külföldre ment, megfordult Wittenbergben, Genfben, Itáliában és Franciaországban. Hazatérte után Gyulafehérváron lett lelkész. 1587. október 4. előtt halt meg.³² Több munka szerzője, Calepinus 1585-ben megjelent, magyar nyelven is kiegészített szótárának munkatársa. Az 1585-ben kiadott *De homine...* című munkájának előszavában közzétette a Wittenbergben tanult magyar diákok névsorát, melyet az első magyar peregrinációtörténeti munkaként tartunk számon.³³

2. *Alvinczi Péter (1604)* Iskolamesterségét Szádeczky Lajos említi az „A. D. 1604. 24. Junii Regestrum seu Cathalogus oppidi Fogaras” című, akkor a városi levéltárban őrzött forrás alapján.³⁴ A 17. század elején működő Alvinczi Péterről, Pázmány hitvitázó ellenfeléről tudjuk, hogy 1601 közepétől 1603 közepéig a debreceni iskola rektora, 1604 február végétől Váradon lelkész, illetve a bihari egyházmegye esperese, 1605 márciusától 1606 végéig pedig Bocskai közvetlen környezetében tartózkodott, annak udvari papja volt.³⁵ A szakirodalom tehát Alvinczi pályájának 1604. évi fogarasi állomásáról nem tud, s azt mi sem tartjuk lehetséges-

³⁰ *Régi Magyar Könyvtár*. Szerk. Szabó Károly–Hellebrant Árpád. II–III. Bp. 1885–1898. (a következőkben: RMK) II. 163. sz.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. I. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon et alii; III. 1636–1655. (Szerk. Heltai János.) Bp. 1971–2000. (a következőkben: RMNy) I. 483. sz.

³¹ RMNy I. 483. sz.

³² Halála évének megállapítására lásd *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt–Gálfai Emőke. Kvár 2006. 520. sz., 594. sz.

³³ Bod Péter: *Magyar Athenas*. = *Magyar Athenas*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta Torda István. Bp. 1982. 357–358; Koncez: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 10–15; Zoványi: *Lexikon* 363–364; Balázs László: *Laskai Csókás Péter „De Homine” című művének előszavából* = *Studia et Acta Ecclesiastica*. III. Bp. 1973. 1007–1015; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 2294. sz.; H. Hubert Gabriella: *Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből*. = *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. (Szerk. Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit) Bp.–Szeged, 1993. II. 549–555.

³⁴ „Chürez (Csűrész) Mihály bíróságában és Alvinczi Péter iskolamestersége alatt kezdődik a könyv s Fogaras városának belső történetére tanulságos feljegyzéseket tartalmaz, többnyire magyarul, itt-ott latinul.” Vö. Szádeczky Lajos: *Fogarasi történeti emlékek*. Erdélyi Múzeum 9/1892. V. (közlemény) 615. Sajnos Fogaras város levéltára jelenleg nem kutatható, az adatot tehát nem tudtuk ellenőrizni.

³⁵ Alvinczire lásd pl. Benda Kálmán: *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622*. A Rádáy Gyűjtemény Évkönyve. Bp. 1956. 5–26.; Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. (Humanizmus és Reformáció 21. Szerk. Jankovics József.) Bp. 1994. 95–107.

nek. Minden valószínűség szerint arról az Alvinci Péter deákról van szó, aki a későbbiekben fogarasi lakosként több alkalommal is feltűnik a forrásokban: 1610-ben³⁶ és 1617-ben³⁷ egy a piactér közelében fekvő ház birtokosaként említik, 1613-ban pedig bizonyos iktatás végrehajtására kijelölt fogarasi nemesek között tűnik fel.³⁸ Tanulmányairól, életpályájáról semmit nem tudunk felderíteni.

3. *Szerencsi János (?–1639 v. 1640)* Rektorságát csupán a naplóíró Rétyi Péter említi („Fogarásban Szenczi János és Szerencsi János becsületes férfiak voltak tanítómestereim...³⁹”), adatának hitelességében viszont nincs okunk kételkedni. Feltehetően Szerencsi már távozóban volt, amikor Rétyi 1639 júliusában Fogarasra érkezett,⁴⁰ a szintén 1639. esztendővel kezdődő matriculában pedig csak az újonnan érkezett Szenci nevét jegyezték fel. Vezetéckneve a Zemplén vármegyei Szerencset jelöli meg származási helyként, fogarasi jelenlétét – egyebek mellett – talán az is magyarázza, hogy ekkor mind Szerencs,⁴¹ mind Fogaras Rákóczi-birtok volt. Életéről további adatokat nem tudunk felderíteni.

4. *Szenci [Molnár] János (1639⁴²–1640–[1644?])* 1612-ben született Marburgban Szenci Molnár Albert és Ferinari Kunigunda fiaként. Iskoláit Németországban kezdte, majd 1625-től Kassán, Kolozsváron és – legkésőbb 1634-től⁴³ peregrinálásáig – Gyulafehérvárt folytatta. I. Rákóczi György alumnusaként indult külföldi tanulmányútra, melynek során 1638 februárjában megfordult Londonban, minthogy a Formula Sinceritatis aláírói között megtaláljuk az ő nevét is, majd ugyanazon esztendő májusától Leidenben és Franekerben, 1639-ben pedig ismét Leidenben tartózkodott.⁴⁴ Hazatérte után a fogarasi iskola vezetésével bízták meg, majd Szászvárosra került, ahol rektori vagy papi tisztelet töltött be, ezután pedig Kolozsváron a református szászok lelkipásztorként működött.⁴⁵ Bár halálának időpontját a szakirodalom 1646-ra teszi, ez az adat – úgy tűnik – helyesbítésre szorul. Ugyanis Szenci possessori bejegyzése Alvinc, 1648. évi kelettel feltűnik Kálvinnak a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött Institutiója 1576. évi lausanne-i kiadásán,⁴⁶ 1658. február 13-án pedig Basirius Izsák (1607–1676) gyulafehérvári tanárhoz intézett Alvincről levelet, mely szerint őt azért nem tudta

³⁶ „... totalem et integrum fundum in oppido Fogaras vicinitatibusque domus Petri Alvinci ab una, ac fori eiusdem oppidi partibus ab alia...” Magyar Országos Levéltár, F 1: 9. VI. Liber Regius Gabrielis Báthori. p. 481.

³⁷ FogRefLt, I. b/10. Fogaras egyházközség lakóinak névjegyzéke 1595–1833. 21r.

³⁸ Lukács Antal: *Documente Făgărașene*. I (1486–1630). Buc. 2004. 182.

³⁹ Rétyi Péter 29, 32.

⁴⁰ Uo. 29.

⁴¹ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 10–12, 85–97.

⁴² „Anno domini praedicto [1639] Johannes Szenczi ad officium rectoratus in scholam Fogarasiensem introductus est.” Vö. *Nomina studiosorum* 471r.

⁴³ Ósz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei*. Református Szemle 102/2009. (a következőkben: Ósz Előd: *Szenci M. Albert*) 753.

⁴⁴ Simon Melinda: *Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége*. Magyar Könyvszemle 114/1998. 7–9.

⁴⁵ Herepei János: *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez I. Szerk. Keserű Bálint). Bp.–Szeged 1965. (a következőkben: Herepei I.) 424–434; Uő: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. (Sajtó alá rendezte Balassa Iván–Herner János–Keserű Bálint.) Bp. 1988. 240–243; Szabó-Tonk: *Egyetemjárás* 1222. sz.; Bózzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. (Magyarországi Diákok Egyetemjárása Az Újkorban 15. Szerk. Szógi László). Bp. 2007. (a következőkben: Bózzay–Ladányi) 131. sz., 2616. sz. Lásd még *Szenci Molnár Albert naplója*. Közéleti Szabó András. Bp. 2003. 85, 222.

⁴⁶ Ósz Előd: *Szenci M. Albert* 754.

megkeresni, mert „német házaspárt kellett esketnie”.⁴⁷ Mi több, az Erdélyből 1661-ben távozó Basirius itt maradt javainak jegyzéke, amely Molnár Jánosnak visszaadandó, bizonyos – Kálvin és más főreformátorok leveleit tartalmazó – kolligátumról is említést tesz, arra enged következtetni, hogy Szenci még az 1658 utáni években is életben volt.⁴⁸ A fenti adatokból egyidejűleg arra is fény derül, hogy pályájának kolozsvári első állomása után Szenci Alvincre került lelkésznek, ahol még 1658-ban is működött. Valamikor ezután tért vissza Kolozsvárra, és itt is halt meg, ugyanis sírköve (melynek közzétett felirata az 1646. esztendő tünteti fel halála időpontjával) 1910 körül még állt a Házsongárdban.

5. *Lázári János (1644–?)*⁴⁹ Hermányi Dienes József Lázarit előbb Rozgonyi Sutor János enyedi lelkész (1640–1650) káplánjaként,⁵⁰ később marosszentkirályi lelkészként (1655) említi.⁵¹ Hermányi adatait azonban óvatosan kell kezelni, pl. Rozgonyi csak 1648 májusától lett lelkész és esperes Enyeden, ahol még 1654-ben is működött.⁵²

6. *Tiszabecsi Gáspár (1644 után – 1649 előtt)* 1625-ben vagy 1626-ban született Erdélyben. Bod Péter szerint Gyulafehérvárt tanult,⁵³ és feltehetően itteni tanulmányai befejeztével került a fogarasi iskola élére. 1650-ben Franekerben és Leidenben, 1652-ben Utrechtben, 1653-ban Oxfordban, 1654-ben pedig ismét Leidenben találjuk. Hazatérte után lelkész 1657-ben Rettegen, 1664-ben Széken, ahol a következő esztendőől a széki egyházmegye esperese is,⁵⁴ 1673-ban pedig megválasztották református püspöknek, mely tisztségét 1679. április 1-jén, Széken bekövetkezett haláláig viselte.⁵⁵ Tiszabecsi nyitja meg ama négy iskolamester sorát, akik nevét Uzoni Miklós, a fogarasi eklézsia kurátora a diáknévsor bemásolása (1688) után – vélhetően időrendben – jegyezte be a matricula egyik lapjára azzal a megjegyzéssel, hogy mindannyiukat ismerte.⁵⁶

⁴⁷ Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* (III. füzet) Bp. 1896. 1605. sz. (A levél eredetije az erdélyi káptalannak a Bathyanéumban őrzött magánlevéltárában X. doboz, nr. 33 jelzet alatt található.)

⁴⁸ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757.* Sajtó alá rendezte Monok István–Németh Noémi–Varga András. (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 16/3. Szerk. Keserű Bálint.) Szeged 1994. 185–186; Ősz Előd: *Szenci M. Albert* 751.

⁴⁹ „Johannes Lázári in scholam Fogarasiensem ad idem officium duce deo anno 1644 introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 471r.

⁵⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* (Régi Magyar Prózai Emlékek 9. Szerk. Tarnai Andor.) Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Bp. 1992. (a következőkben: Hermányi) 105; Musnai László: *Aiud–Nagyenyed és református egyháza.* Aiud–Nagyenyed 1936. (a következőkben: Musnai: *Nagyenyed ref. egyháza*) 90.

⁵¹ Hermányi 46.

⁵² Tonk Sándor: *Rozgonyi Sutor (Varga) János.* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum.* Tom. X–XI. Szeged 1971. 73–77. (Különnyomat: Irodalomtörténeti Dolgozatok 72. Szeged 1972. – a következőkben: Tonk: *Rozgonyi*) 76.

⁵³ Bod: *Polikárpus* 105.

⁵⁴ ErdRefGylt, Széki református egyházmegye levéltára, Partialis synodusok jegyzőkönyve I. 1622–1726. 96–97. 1679 júniusában már Széki V. Mihály tünik fel a széki egyházmegye espereseként. Uo. 139.

⁵⁵ Bod: *Polikárpus* 105–109; Herepei III. 90–96; Zoványi: *Lexikon* 639; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 617. sz.; Bozzay–Ladányi 291. sz. 2726. sz.

⁵⁶ „Voltak meg Uzoni Miklos előtt oskola mesterek, kik itt fel nem irattak, ezek: mindjart előttem Baratosi Istvan, azelőtt Gecse Péter, azelőtt Kereszturi András, azelőtt Tiszabecsi Gáspár, ki püspök es vala, azelőtt lehetett Lázári János, kit én nem ismertem. Nicolaus Uzoni manu propria.” Más kézzel: „Rectores scholae: Gaspar Tiszabetsi, Andreas Kereszturi, Petrus Gert[e], Stephanus Baratosi.” Vö. *Nomina studiosorum* 471v. Mínthogy Uzoni rektorelő-deinek csupán a névsorát jegyezte fel, fogarasi működésük pontos idejét nem tudtuk megállapítani.

7. *Keresztúri András (1644 után – 1649 előtt)* 1624 körül született. 1649-ben Franekerben és Groningenben, 1653-ban pedig Utrechtben találjuk.⁵⁷ Fogarasi iskolamesterségére, melyről Uzoni Miklós említett bejegyzéséből értesülünk, bizonyosan 1649. évi peregrinációja előtt került sor. Itteni működését bizonyítja az is, hogy 1650-ben Franekerben megjelent disputációját többek között Veresmarti Mihály (helyesen Gáspár) fogarasi papnak (1647–1650), valamint Lészai István és Dávid János fogarasi előjáróknak ajánlotta,⁵⁸ akik – alighanem tekintettel fogarasi működésére – támogatták külföldi tanulmányait.

8. *Gecse Péter (1649 után – 1652 előtt)* Iskolamesterségét Uzoni Miklós említi. Életéről semmit nem tudunk felderíteni, de bizonyára domidoctus értelmiségi, minthogy nevét az erdélyi és magyarországi akadémiták adattáraiban nem találtuk meg.

9. *Barátosi István (1649 után – 1652 előtt)* Életére vonatkozóan egyetlen adatot sem találtunk. Vezetékneve az orbaiszéki Barátost jelöli meg származási helyként, s mivel rektor-elődjéhez hasonlóan az ő nevét sem leltük fel a külföldön tanultak között, itthoni képzsűnek minősíthetjük. Fogarasi működését Uzoni Miklós említi.

10. *Uzoni Miklós (1652. június 9.⁵⁹ – 1654. június 11.)* 1629-ben született, ugyanis a sárkányi dézsma kapcsán 1674-ben tartott vallatáskor 45 évesnek mondta magát.⁶⁰ Iskolamestersége lejártával világi pályára lépett, és jelentős hivatali karriert futott be. Legalábbis övele azonosítjuk azt az Uzoni Miklós deákot (litteratus), aki 1662 decemberében a fogarasföldi felső szék nótáriusi teendőit látta el,⁶¹ 1671-től uradalmi exactor,⁶² azaz az udvarbírákat ellenőrző, számadásaitak felülvizsgáló tisztséget töltötte be, 1686-ban pedig kincstári számvevőként említik.⁶³ Ezzel egyidejűleg az eklézsia igazgatásában is jelentős szerepet vállalt, minthogy 1663-tól az egyháztanács tagjaként (inspector) tűnik fel,⁶⁴ 1679-től⁶⁵ – minden valószínűség szerint – 1695 végéig⁶⁶ pedig kurátor volt. Bizonyosan utóbbi minőségében vette kézbe az „eklézsia könyvét”, és jegyezte be kiegészítésül a matricula egyik lapjára az előtte működő négy iskolamester nevét. 1696 júliusában az egyházközségi számadásokban már néhaiként említik.⁶⁷ 1656-ban

⁵⁷ Szabó-Tonk: *Egyetemjárás* 144. sz.; Bozzay-Ladányi 275. sz., 1310. sz., 2152. sz.

⁵⁸ RMK III. 1746. sz.; Herepei I. 300–301.

⁵⁹ „Nicolaus Uzoni duce deo et auspice Christo anno domini 1652. die 9. Iunii in scholam Fogaras ad officium rectoratus introductus est.” Vö. *Nomina studiosorum* 471v.

⁶⁰ „Testis Fogarasban lako Uzoni Miklos annorum 45.” *Urbariile Țării Făgărașului*. I–II. 1601–1680. Editate de David Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu. Buc. 1970–1976. (a következőkben: Prodan: *Urbarii*) I. 580. Lásd még uo. 573, 661.

⁶¹ „...Nicolaus Litteratus Uzoni, iuratus sedis eiusdem iudicariae notarius...” Vö. *FogRefLt*, Fasc. I. nr. 5.

⁶² Rétyi Péter 82; Prodan: *Urbarii* II. 486. Tudjuk, hogy 1678-ban is exactorként működött, uo. 886.

⁶³ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. (a következőkben: Trócsányi: *Központi kormányzat*) 333.

⁶⁴ Vö. *FogRefLt*, Fasc. I. nr. 31.

⁶⁵ Lásd a 233. jegyzetet.

⁶⁶ Sajnos az egyházközségnek az 1694. és 1695. évi számadásai zavarosak. Bizonyos, hogy 1694 októberében még kurátor („Revisum et extradatum die 5. Octobris 1694. per ecclesiae curatorem Nicolaum Uzoni manu propria.” Vö. *FogRefLt*, Fasc. XXXII. nr. 328. Fogarasi praedicator uraim, schola mester, kantor es harangozo fizetésekre rendeltett pénznek fel szedéséről valo regestrum pro anno 1694), a számadások viszont arra engednek következtetni, hogy a tisztséget legkésőbb 1695 novemberéig viselte. (Uo. Fasc. XLII. nr. 356.)

⁶⁷ „1696. die 26. Iulii. Fő curator üdvözült Uzoni Miklos uram eő kegyelme az ecclesia penziben adott volt az föld szüksegere portioiban bizonyos számú penzt, mely penzben Also Arpasson lako Istvan deak administralt kezünk ala zlotat nro. 25, fac. fl. 26, 25.” Uo. Fasc. XLII. nr. 356.

vette feleségül Lészai Juditot,⁶⁸ akitől két fia és egy leánya, második feleségétől, Máriától⁶⁹ pedig nyolc gyermeke született. Kurátorsága idejéből maradtak meg azok a kimutatások, számadások, illetve más jellegű feljegyzések, amelyeket a Rétyi Péter naplójaként ismert kéziratba vezetett be, miután a diarium a naplóíró 1674 augusztusában bekövetkezett halála után az ő tulajdonába ment át.⁷⁰

11. *Remetei K. Mihály (1654. június 11.⁷¹ – 1655. június 9.)* Életéről, tanulmányairól nem sikerült adatokat találni. Alighanem valamelyik erdélyi Remete nevű településről származik, s itthoni képzésű, hiszen az ő neve sem jelenik meg a külföldi egyetemjártak között.

12. *Királyhelmecei János (1655. június 9.⁷² – 1656. június)* Talán a Zemplén vármegyei Királyhelmecekről érkezett Erdélybe. Életéről semmit nem tudtunk felderíteni.⁷³

13. *Szerdahelyi János (1656. június⁷⁴ – 1660)* Azzal a Szerdahelyi P. Jánossal azonosítottuk, akinek neve feltűnik a vizsgázók nevei között egy, 1651-ben Gyulafehérváron megjelent – református teológiai vizsgatételeket tartalmazó – kiadvány utolsó lapján.⁷⁵ A vizsgatételeket 1651 második felében vitatták meg a gyulafehérvári főiskolán Bisterfeld elnöklété alatt. Szerdahelyi tehát tanult Gyulafehérváron, ahol a senior tisztelet is viselte. Kollégiumi tanulmányai végeztével kerülhetett a fogarasi iskola élére, melyet 1660-ig vezetett.⁷⁶ Rektori tiszteből ugyanazon esztendőben másodpapságra választották.⁷⁷ Fogarason halt meg 1670. március 4-én, és temették el március 6-án. („Annus 1670. die 4 Martii estvéli vecsernyén az cathedraban

⁶⁸ Rétyi Péter 38. Lészai Judit 1668 márciusában halt meg, uo. 71. Gyermekeik: Mária (szül. 1657. ápril. 21. Uo. 39), János (ker. 1663. márc. 20., vö. Brassói Nemzeti Levéltár, Anyakönyvek, nr. 261. Fogaras I. 1663–1815. 81r. – a következőkben: BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I., meghalt 1665. júl. 19-én. Vö. Rétyi Péter 54.), János (szül. 1666. jan. 9., ker. jan. 21. Uo. 60. Lásd még BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I. 1663–1815. 84v.).

⁶⁹ Rétyi Péter 72–73. Gyermekeik: István (ker. 1670. dec. 17. Vö. BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I. 97v.), Erzsók (ker. 1672. szept. 22. Vö. Rétyi Péter 87.), Rebeka (szül. 1674. máj. 10., ker. máj. 20. Uo. 93. Lásd még BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I. 104r.), Zsófia (ker. 1677. dec. 12. Uo. 109r.), Sámuel (ker. 1680. aug. 4. Uo. 112r.), Miklós (ker. 1683. okt. 23. Uo. 113v.), Sára (ker. 1688. ápr. 20. Uo. 115r.), Pál (ker. 1692. júl. 10. Uo. 117r.).

⁷⁰ Diarium hoc fuit destinatum primum quidem in usum egregii quondam Petri Litterati Rhétyi die 27. Novembris, anno 1664, eo vero die 14. Augusti, anno 1674 e vivis sublato cessit in usum Nicolai Uzoni quotidianum... Baththaneum-könyvtár, Ms. III. 22. (a következőkben: Diarium Petri Rhétyi)

⁷¹ „Michael K. Remetei deo duce ad idem officium in scholam Fogarasiensem anno 1654. die 11. Iunii introductus.” Vö. Nomina studiosorum 471v.

⁷² „Johannes Király Helmecei deo auxiliante in scholam Fogarasiensem anno 1655. die 9. Iunii introductus est in idem officium.” Uo. 472r.

⁷³ Itt említjük meg, hogy a sárospataki kollégiumban 1650. szeptember 27-én subscribált hasonló nevű diák, de a két személy azonosságára utaló további adatokat nem sikerült felderíteni. Vö. Hőrsik: *Sárospataki diákok* 82.

⁷⁴ „Johannes Szerdahelyi ad officium rectoratus deo duce in scholam Fogarasiensem anno 1656. mense Junio introductus est.” Vö. Nomina studiosorum 472r.

⁷⁵ „Johannes P. Szerdahelyi Hungarus, senior” Vö. RMNy III. 2366. sz.

⁷⁶ Rétyi Péternek a családjával kapcsolatos feljegyzései arra engednek következtetni, hogy Szerdahelyi már 1659 májusában másodlelkész volt (vö. Rétyi Péter 96–97). A lelkésznévsor viszont 1663. márciusát adja meg másodpapsága kezdetének (vö. Nomina venerabilium dominorum ministrorum ecclesiae reformatae Fogarasiensis. BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras II. 57r.). Az utóbbi téves időpont bizonyosan abból származik, hogy a lelkésznévsor összeállítója a legkorábbi adatot Szerdahelyiről az 1663. esztendővel kezdődő születési anyakönyvből vette, melyet Csengeri István elsőpap (1663–1669) és Szerdahelyi korában kezdtek el vezetni (vö. Catalogus membrorum ecclesiae Fagarasiensis per sacrum baptismatis sacramentum corpori ipsius adoptatorum inchoatus ope misericordis dei anno 1663. 20. Martii, pastoribus ordinariis ecclesiae Fogarasiensis existentibus Stephano Csengeri et Johanne Szerdahelyi. BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I. 81r.).

⁷⁷ Fogarasi másodpapként jegyezte be 1666 januárjában (Anno 1666. die 4 Ianuarii, Fagarasi 2-dik predicator Szerdahelyi János manu propria) Thaba Tamás *Disputatio theologica de justificatione hominis peccatoris coram Deo...* című munkájának a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött példánya hátvédlapjára az 1649. évi gönci zsinat

ütötte meg újjal az guta ez faciesen legfelül megírt Szeredahelyi János caplanunkat, temették el die 6 Martii.⁷⁷⁸ „1670. die 4. Martii reverendus dominus Johannes Szeredahelyi apoplexia in cathedra correptus, repentina morte, post spatium duarum horarum diem suum obiit.”⁷⁷⁹ Az anyakönyvi bejegyzések szerint Fogarason születtek József (ker. 1664. január 1.), György (ker. 1666. március 30.), Annok (ker. 1668. március 16.) és – halála után – Mária (ker. 1670. április 18.) nevű gyermekei.⁸⁰

14. *Fogarasi K[is] Tamás (1660⁸¹–1663)* Tanulmányairól semmi bizonyosat nem sikerült felderíteni. 1654. június 1-jén ugyan subscribált a debreceni kollégiumban hasonló nevű diák,⁸² de a két személy között – a névazonosságot kivéve – közelebbi kapcsolatot nem tudunk kimutatni. Itt említjük meg viszont, hogy Erdélyben ekkortájt létezett Fogarasi K. nevű család: Ferenc gyulafehérvári, enyedi, majd vizaknai lelkész volt, fia János pedig 1666-tól a debreceni kollégiumban tanult.⁸³ Nem kizárt tehát, hogy Fogarasi K. Tamás is ennek a családnak volt a tagja, és az ő példájára tanult János is Debrecenben. Rektorkodása után, 1669-től⁸⁴ élete végéig Nagyteremiben lelkészkedett. A Dányánban tartott 1684. június 23-i parciális zsinaton megválasztották a küküllői egyházmegye esperesének, mely tisztséget a következő év március 29-én Nagyteremiben bekövetkezett haláláig viselt.⁸⁵ Bár Illyés szerint tanult külföldi akadémiákon is,⁸⁶ nevét nem sikerült fellelnünk az átnézett adattárakban. Minden valószínűség szerint domidoctus értelmiségi volt.

15. *Almási István (1663⁸⁷–1664. október 24.)* Életéről és tanulmányairól semmit nem tudunk felderíteni. Feltehetően a fejedelemség valamely Almás nevű településéről származik, illetve domidoctus értelmiségi. Nem kizárt viszont, hogy azonos azzal az Almási Istvánnal, aki az 1667–1678 közötti időszakban a fejedelmi nagyobb kancellária íródeákja volt.⁸⁸ Ezt látszik

végzéseit, illetve egy, a puritánusokat védelmező rövid kommentárt. A *kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta Sipos Gábor. Kvár 2004. 323.

⁷⁸ Rétyi Péter 78.

⁷⁹ BrNlt, Anyakönyvek, Fogaras I. 95v.

⁸⁰ Uo. 81v, 85v, 90r, 95v.

⁸¹ „Thomas K. Fogarasi deo providente ad idem officium in scholam Fogarasiensem anno 1660. introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472r.

⁸² *Iskolatörténeti adattár*. I–II. Szerk. Thury Etele. Pápa 1906. (a következőkben: Thury: *Iskolatörténeti adattár*) II. 122.

⁸³ Herepei János: *Apáczai és kortársai*. (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez II. Szerk. Keszérü Bálint.) Bp.–Szeged 1966. (a következőkben: Herepei II.) 339–343; Zoványi: *Lexikon* 203; Tonk–Szabó: *Egyetemjárás* 556. sz., 1363. sz.; Thury: *Iskolatörténeti adattár* II. 136.

⁸⁴ ErdRefGylt, Küküllői református egyházmegye levéltára, I/2. 3. Vö. *A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései* I. 1638–1720. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente. Kvár 2008. (a következőkben: *Küküllői parciális zsinatok*) 274, 281. Lásd még *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere*. I, II. megjelenés előtt). 1648–1800. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közléteszi Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente. Kvár. 2008. (a következőkben: *Küküllői egyházmegye*) I. 393; RMK III. 2992. sz., 3054. sz.

⁸⁵ „Synodus partialis celebrata Dányánini 1684. die 23. Junii, ubi reverendus dominus Thomas K. Fogarasi constituitur pro seniore. Anno 1685. die 29. Martii moritur Theremini.” Lásd ErdRefGylt, Küküllői református egyházmegye levéltára, I/2. 116. Vö. *Küküllői parciális zsinatok* 145.

⁸⁶ Illyés Géza: *A Küküllői református egyházmegye papjai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig*. Egyháztörténet, 2/1944. 3–4. (a következőkben: Illyés: *Küküllői papok*) 291.

⁸⁷ „Stephanus Almási ad idem officium in scholam eandem deo praesente anno 1663. introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472r.

⁸⁸ Trócsányi: *Központi kormányzat* 188.

megerősíteni az, hogy 1670 januárjában fejedelmi parancsra Fejér Gáspár nótáriussal együtt öt küldték ki bizonyos vallatás végrehajtására Fogaras mezővárosba.⁸⁹

16. *Szentgyörgyi [Beke] György (1664. október 24.⁹⁰– 1666. május 26-a előtt)* 1639 körül született Sepsiszentgyörgyön. 1659 júliusától Kolozsváron Apáczai mellett tanult, illetve a poetica osztály praepceptora volt. 1663 szeptember 4-én subscribált Nagyenyeden, ahol a contrascriba tisztséget is viselte.⁹¹ Ezután került a fogarasi iskola élére, melyet két évig vezetett. 1666. május 26-án kelt levelével arról biztosítja I. Apafi Mihály fejedelmet és Bornemissza Annát, hogy a külföldi tanulmányaira tőlük kapott 500 tallér ösztöndíjért szorgalmasan tanul, hazatérte után pedig prédikátorként vagy tanítóként fog működni.⁹² 1666 augusztusában már Leidenben találjuk, ahonnan – minden valószínűség szerint – 1669 legvégén vagy a következő esztendő elején tért vissza Erdélybe. 1670 áprilisától 1671. december végéig Marosvásárhelyen rektor, azután lelkész Bethlenszentmiklóson 1672 elejétől⁹³ (itteni működése idején, 1673 decemberében választotta meg az enyedi kollégium gondnoki kara ama bizottság tagjának, amely Nadányi János professzor oktatói tevékenységét hivatott értékelni⁹⁴), Héderfáján 1678 júniusában,⁹⁵ ahonnan még ugyanazon évben vagy 1679-ben Marosvásárhelyre került.⁹⁶ Utolsó adatunk itteni működéséről 1689 májusából származik, de minden valószínűség szerint 1691-ig lelkészkedett Vásárhelyen.⁹⁷

17. *Eperjesi Mihály (1666. július 12.⁹⁸ – 1668. június 11.)* 1646-ban született. 1663. november 12-én subscribált Nagyenyeden,⁹⁹ ahol a szintaxista, poétika és retorika osztályok praepceptora is volt.¹⁰⁰ Ezután két évig a fogarasi iskolát vezette, majd peregrinált: 1671–1672-ben Leidenben és Marburgban, 1673-ban pedig Heidelbergben találjuk.¹⁰¹ Hazatérte után 1684-ig Nagyenyeden lelkész.¹⁰² Az 1682. évi enyedi mixta congregatió az egyházi és iskolai ügyek

⁸⁹ Prodan: *Urbarii* II. 475–476.

⁹⁰ „Georgius Sz[ent] Györgyi deo dante ad idem officium in scholam eandem anno 1664. mensis Octobris 24. introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472r.

⁹¹ „1663. Georgius Sz. Georgj, 4 Sept. Contrascriba, in Fogaras.” Vö. Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok* 96.

⁹² Sárospataki Füzetek, 1865. 693. (Torma Károly közlése.) Lásd még Thury: *Iskolatörténeti adattár* I. 41.

⁹³ Tonk: *Marosvásárhelyi diákok* 15–16; *Küüllői parciálisok* 274.

⁹⁴ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 –(1736)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 230. sz.) Kvár 2000. (a következőkben: Sipos: *Főkonzisztórium*) 18.

⁹⁵ *Küüllői parciálisok* 135.

⁹⁶ Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 49; Herepei II. 616–618; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 815. sz.; Bozzay–Ladányi 2800. sz.; *Küüllői egyházmegye* I. 397.

⁹⁷ Farczády Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556–1948*. Marosvásárhely 2000. 206–207; Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 102.

⁹⁸ „Michael Eperiesi deo duce ad officium idem in scholam Fogarasiensem anno 1666. die 12. Iulii introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472r.

⁹⁹ „1663. Michael Eperjesi, 12. Nov. Rector Fogarasini, illinc in academiam.” Vö. Juhász–Jakó: *Nagyenyedi diákok* 96.

¹⁰⁰ Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Nagy Géza. Buk. 1977. (a következőkben: Pápai Páriz: *Békességet magamnak*) 585.

¹⁰¹ Fogarasi működéséről és az azt követő peregrinálásáról megemlékezik enyedi lakótársa, Pápai Páriz is: „1665. 27. [Octobris]. Cubiculum assignatur apud praestantissimos juvenes Michaellem Eperjesi praepceptorem publicum Eloquentiae...” „1666. 7. Junii. Contubernales supra nominati occasione nundinarum discedunt, ille [azaz Eperjesi Mihály] quidem ad scholae Fogarasiinae recturam inde ad academias exoticas.” Lásd Koncz József: *Pápai Páriz Ferenc naplója 1649–1691*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2/1892–1893. (a következőkben: Koncz: *Pápai Páriz naplója*) 391.

¹⁰² Musnai – alighanem Hermányi nyomán (vö. Hermányi 105) – úgy tudja, hogy Eperjesi 1668-ban másodpap volt Enyeden. Vö. Musnai: *Nagyenyed ref. egyháza* 91.

intézésére létrehozott tíztagú vegyes curatoratus tagja.¹⁰³ A dévai református gyülekezet 1684 májusában Bornemissza Anna fejedelemasszony jóváhagyását kérte, hogy a megüresedett lelkeszi állást a románul is tudó Eperjesivel töltsék be,¹⁰⁴ de ő – előttünk ismeretlen okokból – a következő esztendőben Vizaknára került, ahol 1695-ig működött.¹⁰⁵ Zoványi úgy tudja, hogy 1715. augusztus 20-án bekövetkezett haláláig vezette a vizaknai eklézsiát, de adata – minden valószínűség szerint – helyesbítésre szorul, ugyanis az ottani lelkészeknek a 19. század elején összeállított névsora szerint Eperjesi 1695-ben halt meg,¹⁰⁶ 1695-től 1715-ig pedig Borosnyai Nagy János töltötte be a papi tiszteletet.¹⁰⁷

18. *Jánki Márton (1668. június 11.¹⁰⁸ – 1669. május 27.)* 1665. szeptember 2-án írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit, ahol contrascriba és senior tisztséget is viselt.¹⁰⁹ Ezután került Fogarasra, ahonnan 1669. júniusában visszatért a kollégiumba.¹¹⁰ Enyedi évei alatt Jánki a coetus egyik meghatározó alakja volt. Tudjuk, hogy seniorként ő fogalmazta meg a tanulóifjúságnak a Nadányi János kollégiumi tanár elleni – Teleki Mihályhoz intézett – 1673. április 3-án kelt panaszlevelét, melyet többek között Szilágyi Mihály és Misztótfalusi Kis Miklós is aláírt¹¹¹ (utóbbiak nevét azért tartottuk lényegesnek megemlíteni, minthogy iskolamesterként szintén működtek Fogarason). Egyidejűleg Jánki neve feltűnik bizonyos Kovács Miklós nevű felperes és a coetus mint alperes közötti – előttünk ismeretlen – ellentétek kapcsán is. A Nadányi- és a Kovács Miklós-féle ügyek elintézésére a gondnoki kar 1673 decemberében Enyeden ült össze,¹¹² az utóbbit illetően pedig úgy ítélt, hogy bár Jánkit mint seniort, illetve három másik társát „eliminálni kellett volna az collegiumból gyalázatosan”, mégis megbocsátottak nekik azzal a feltétellel, hogy „ha ilyen dologban mind ők s mind peniglen successorok devialni találának, nem az coetus, hanem a senior és contrascriba primarius legényekkel hatod magokkal [...] elimináltassanak gyalázatosan...”¹¹³ Jánki fogarasi működéséről Rétyi Péter is megem-

¹⁰³ Sipos: *Főkonzisztórium* 20–21.

¹⁰⁴ Protestáns Közlöny 17/1887. 89. (Szabó Károly közlése.) Lásd még: *A hunyad-zarándi református egyházköz- ségek történeti katasztere*. II–III. 1686–1807. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd. Kvár 2005–2007. (a következőkben: *Hunyad-Zaránd*) III. 15; Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipostaze ale identității confessionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca 2004. 292.

¹⁰⁵ Zoványi: *Lexikon* 172–173; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 2032. sz.; Bozzay–Ladányi 2830. sz.

¹⁰⁶ Vö. *Chronologisches Verzeichniss der Pfarrer des Hermannstädter Capituls, seit dem Jahre 1327 bis auf gegenwärtige Zeit*. Siebenbürgische Provinzialblätter 2/1807. 129.

¹⁰⁷ Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttéléséről*. Buk. 1982. 273.; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 1450. sz.; *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk. Hoffmann Gizella. (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez. 6. Szerk. Keserű Bálint.) Szeged 1980. 114, 396.

¹⁰⁸ „Martinus Jánki domino praceptoris suo meritissimo domino Michaeli Eperjesi deo duce successit anno 1668.” Vö. *Nomina studiosorum* 472v.

¹⁰⁹ „1665. Martinus Jánki, 2 Sept. Contrascriba et senior, Kendefianorum pastor.” Vö. Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok* 98.

¹¹⁰ Fogarasi iskolamesterségét, illetve visszatérését a kollégiumba megemlíti naplójában Pápai Páriz is: „1668. 2. die [Aprilis] cohabitatores deserunt... Martinus Jánki Fogarasinum ad officium rectoratus ducuntur.” „1669. ultima Junii Martinus Jánki, officio honeste resignato, in collegium redux, iterum cohaborator fit.” Lásd Koncz: *Pápai Páriz naplója* 392.

¹¹¹ Dézsi Lajos: *Nadányi János történetíró életéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 10/1900. (a következőkben: Dézsi: *Nadányi János*) 66–68.

¹¹² Erről részletesebben lásd Sipos: *Főkonzisztórium* 18.

¹¹³ Dézsi: *Nadányi János* 76.

lékezik naplójában, ugyanis négyesztendő fia, Mihály az új iskolamester idején kezdte meg tanulóéveit („Annus 1668. Ez esztendőben mense Junio kezdte Mihók fiam az iskolába jární Jánki Márton mesterhez, kit die 11 Junii állítánk be mesterségre”).¹¹⁴ Minden valószínűség szerint azonos azzal a Jánki Mártonnal, akit 1672-ben Pápai Páriz Felsőbányán megkeresett.¹¹⁵ Később a Kendefiek papja Malomvízen,¹¹⁶ 1679-ben pedig a Fehér vármegyei Boroskrakkón lelképásztor.¹¹⁷

19. *Szatmárnémeti György* (1669. május 27.¹¹⁸ – 1670. május 20.) Tanult Nagyenyeden, ahol 1662-ben subscribált.¹¹⁹ Fogarasi iskolamesterségébe történő bevezetéséről Rétyi Péter is megemlékezik („Annus 1669. Die eodem [28. Maii] Jánki Márton itt való scholamester helyébe állították be Németi György peroratióval.”)¹²⁰ További adatokat életéről nem sikerült találni.¹²¹

20. *Szeregyei Mihály* (1670. május 20.¹²² – 1672. május 23.) 1668. szeptember 5-én subscribált Nagyenyeden, de – előttünk ismeretlen okokból – Sükösd Miklós és Zilahi István nevű tanuló társaival Magyarországra távozott, december 6-án viszont újra felvették a tógátusok közé.¹²³ Minden valószínűség szerint azonos azzal a Szeregyei Mihállyal, akinek possessori bejegyzése feltűnik Komáromi Csipkés György *Concionum sacrarum centuria tertia...* című kiadványának (Debrecen 1665) a zágoni református egyházközség őrizetében levő példányán.¹²⁴ Életpályájáról egyebet nem tudunk felderíteni.

21. *Szekeresi István* (1672. május 23.¹²⁵ – 1674. május 6.) 1668. január 31-én írta alá a sárospataki kollégium törvényeit, ahol 1671 április–1672 november között a senior tisztséget is viselte mind az intézmény elűzésének idején, mind annak Gyulafehérváron történt megtelepedések.¹²⁶ Tanulmányai bevégeztével került a fogarasi iskola élére. Rétyi Pétertől tudjuk, hogy 1674 májusában feleségül vette Bihari Sárát. („Annus 1674. die 12. Martii lón kézfogása és gyűrőváltása

¹¹⁴ Rétyi Péter 71.

¹¹⁵ „1672. 19. [Martii] F. Bányára érkeztem, Janki Márton uram házához, ki örömmel fogadott.” Lásd Koncz: *Pápai Páriz naplója* 393. Barátságuk Pápai peregrinációja idején sem szakadt meg, legalábbis erre enged következtetni Pápai alábbi naplóbefjegyzése: „[1674.] 1. Jun. Literas accipi per Dominum Joh. RácZ Beszerményi allatas ex Transylvania a D. noverca, fratribus, a domino Martino Janki, veteri amico...” Uo. 502.

¹¹⁶ *Hunyad-Zaránd* II. 498; Kiss István: *A Hunyad-Zarándi református egyházmegye papjai és tanítói*. Református Szemle 91/1998. 218.

¹¹⁷ RMK III. 2992. sz.

¹¹⁸ „Georgius Szatthmár Nemethi anno 1669. die 27. Maii deo volente in scholam Fogarasiensem ad idem officium introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472v.

¹¹⁹ „1662. Georgius Németi. Rector Fogarasiensis.” Vö. Juhász–Jakó: *Nagyenyedi diákok* 95.

¹²⁰ Rétyi Péter 76.

¹²¹ Hasonló nevű lelkész feltűnik ugyan az 1690-es években a marosi egyházmegyében (vö. Imreh Barna: *Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században*. Egyháztörténet 2/1944. 154–156, 160.), de a két személy között – a névazonosságot kivéve – közelebbi kapcsolatot nem sikerült kimutatni.

¹²² „Michael Szeregyei Hungarus anno 1670. die 20. Maii deo dante ad idem officium in scholam eandem introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472v.

¹²³ „1668. Michael Szereghnyei, 5. Sept. In Hungariam cum Sükösd et Stephano Zilahj.; Michael Szereghnyei denuo receptus, 6. Dec. Fogarasinum ad rectoratum.” Vö. Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok* 100. Pápai Páriz is megemlíti nevét a teológiai és filozófiai évfolyamon tanuló barátai és tanuló társai között, vö. Pápai Páriz: *Békességet magamnak* 585.

¹²⁴ S. Sárdi Margit: *A zágoni református eklézsia könyvtára*. Magyar Könyvszemle 118/2002. 167.

¹²⁵ „Stephanus Szekeresi Ungarus in scholam Fogarasiensem deo duce anno 1672. die 23. Maii ad idem officium introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 472v.

¹²⁶ „Stephanus Eör Szekeresi. Anno 1668. die ultimo Ianuarii. Senior in disturbio funesto Patachini itemque Albae. Ductus Fogarasinum ad rectoriam. Ibidem pastor accepissimus et tandem pastori Albensi.” Vö. Hörscik: *Sárospataki diákok* 108. Lásd még Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 115–116, 175.

az scholamesterünknek, Szekeresi Istvánnak Hévízi István deákné aszszonyom leányával, Bihari Sárával. Lakadalmok lőn die 8. Maii, holott násznagy voltam.”¹²⁷ Rektorsága után rövidesen, 1674 májusában megkezdte másodpapi teendőit a fogarasi eklézsiában. („Annus 1674. die 6. Maii rendelők az elébbi mesterünket, Szekeresi Istvánt második praedicatorunknak, mely tisztebe álla be Gyarmati István helyett...”¹²⁸ „Anno domini 1674. Stephano Gyarmati successit reverendus dominus Stephanus Szekeresi die 1. Iulii. Qui tandem Albam Iuliam ductus.”¹²⁹) Hivatalát 1685. május 23-án még viselte,¹³⁰ de az év második felében Beregszászi Mihály lépett helyébe. Fogarásról Gyulaféhevárra,¹³¹ majd Sárdra¹³² távozott lelkésznek.

22. *Szilágyi Mihály (1674. június 15.¹³³ – 1677. június 5.)* Pápai Páriztól tudjuk, hogy felsőbányai származású, és testvérével, Gergellyel 1668-ban írták alá az enyedi kollégium törvényeit.¹³⁴ Ugyanitt a contrascriba tisztséget is viselte.¹³⁵ Tanulmányai befejezése után előbb Tordán, majd Fogarason rektor. Életpályájának további szakaszáról egy 1769. évi vallatás¹³⁶ tájékoztat: eszerint három évet tartó rektorkodása után a fogarásföldi felsőszék ülnöke,¹³⁷ később nótáriusa, valamint a konzisztórium jegyzője lett.¹³⁸ Néhai Szöcs Tamás leányát vette feleségül, és előbb a Piac soron szerzett telket és házat magának, melyet a „kurucz világ után” eladott, majd a Betlen utcában, az eklézsia fundusán telepedett meg. 1694. március 28-án keresztelték Mihály nevű fiát,¹³⁹ akit az iratok – mestersége után – Szilágyi Gombkötő Mihályként emle-

¹²⁷ Rétyi Péter 91.

¹²⁸ Uo. 93.

¹²⁹ BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 104r.

¹³⁰ FogRefLt I. c/1. 82.

¹³¹ Szekeresinek gyulaféhevári lelkészként nyert 1687. évi conventióját lásd Kolozsvári Nemzeti Levéltár, Fejedelmi számadások, F 566. nr. 40. Fasc. 62. (a következőkben: KvNLT, F 566. nr. 40.) Vö. Szász Anikó: *Fejedelmi patronátus alatt álló prédikátorok és mesterek. Díjlevelek az 1634 és 1703 közötti időszakból*. Református Szemle 99/2006. (a következőkben: Szász: *Fejedelmi patronátus*) 789.

¹³² „Stephanus Ó Szekeresi. 31 Ianuarii. Senior tempore persec. collegii. A. 1671 Albae Iuliae etiam senior, tandem rector Fogarasiensis, tandem pastor ibidem, postea Albae Iuliae, demum Sardini, ubi et hodie adhuc vivit.” Vö. Gulyás József: *A sárospataki főiskola diákjai*. Egyháztörténet 3/1945. 101. (Gulyás úgy tudja, hogy Szekeresi 1726-ban halt meg.)

¹³³ „Michael Szilágyi a clarissimo viro domino Andrea Tarpai una cum coeteris dominis inspectoribus anno 1674. die 15. Iunii ad officium rectoratus in scholam Fogaras introductus.” Vö. Nomina studiosorum 473r.

¹³⁴ „1668. 2. die [Aprilis] cohabitatores deserunt... Successerunt Gregorius et Michael Szilagyii fratres germani, mediomontani et Andreas Eperjesi.” Lásd Koncz: *Pápai Páriz naplója* 392. (Itt jegyezzük meg, hogy Pápai Páriz naplójának magyar nyelvű kiadásában a „mediomontani” terminus „hegyvidék” fordításban jelenik meg, de bizonyos, hogy Felsőbányáról van szó. Vö. Pápai Páriz: *Békességet magamnak* 142.) „1668. Michael Szilágyi. Ad rectoratum Ó Tordainum, tandem ingressus venit Fogarasinum.” Vö. Juhász–Jakó: *Nagyenyei diákok* 99.

¹³⁵ Pápai Páriz: *Békességet magamnak* 585.

¹³⁶ A vallatást egyfelől Szilágyi unokája, az 1720-ban született Szilágyi Sámuel (vö. BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 129v.), másfelől a református eklézsia között bizonyos telekért indított per kapcsán tartották Fogarason. Vö. FogRefLt, Fasc. XVIII. nr. 192. Egyes tanúk úgy tudják, hogy Szilágyi Mihály szilágysági származású.

¹³⁷ Feltehetően már korábban is viselte ezt a tiszte, de első említése 1701. december 19-ről származik: „Szilágyi Mihály az fogarasi felső törvényes szeknek hűtös assessora”. FogRefLt, Fasc. XXXVII. (közlebbi jelzet nélkül).

¹³⁸ Legkorábbi adatunk 1710-ből maradt fent, ekkor konzisztórium nótárius volt („Szilágyi Mihály, az fogarasi reformatum consistóriumnak notariussa...” uo. Fasc. XXXII. nr. 328. Az fogarasi reformatum ecclesiae adossagainak registraltatasa az arrol valo contractualis leveleknek tenora szerint... in anno 1710-ben). 1712-ben már mindkét tisztséget ő töltötte be („Ego Michael Szilágyi de Fogaras sedis judiciariae superioris nobilium, ut et consistórialis reformatae religionis Fogarasiensis juratus notarius...” uo. Fasc. II. nr. 36. Lásd még a 241. jegyzetet.) 1714-ben a felső szék jegyzője („Ego Michael Szilágyi de Fogaras, sedis judiciariae superioris nobilium Fogarasiensium juratus notarius...” Vö. FogRefLt, Fasc IV. nr. 72.)

¹³⁹ BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 119r.

getnek (ifjabbik Mihály tehát már nem követte apja nyomdokait). Szilágyi 1715 februárjában tűnik fel utoljára a forrásokban (ekkor konzisztóriumai jegyzőként említik).¹⁴⁰

23. *Misztótfalusi Kis Miklós (1677. június 5.¹⁴¹ – 1680. június 3.)* Misztótfalusit (1650–1702) – tekintettel életére és munkásságára – kétségkívül a fogarasi skóla egyik legnagyobb formátumú rektoraként tartjuk számon. A róla készített feldolgozások¹⁴² fölöslegessé teszik e helyen életútjának bemutatását, csupán arra utalunk, hogy rektorkodásának három esztendeje alatt – legalábbis a „Mentség”-ben tett állítása szerint – külföldi tanulmányaira 350 tallért gyűjtött össze.¹⁴³

24. *Ikafalvi Pap Márton (1680. június 3.¹⁴⁴ – 1682. június 1.)* 1674. június 11-én subscribált a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumban, ahol az etimológisták praepceptora volt, később pedig a senior tisztet viselte. Bizonyára tanulmányai végeztével került Fogarasra. Onnan Drassóba, azután pedig Borberekre távozott lelkésznek.¹⁴⁵ Bár Misztótfalusi úgy tudja, hogy őt a fogarasi rectoria élén külföldi egyetemet végzett iskolamester követte,¹⁴⁶ minthogy Ikafalvi peregrinációjáról más adatot nem találtunk, akadémia volta kétséges.

25. *Sz(ent)miklósi P. György (1682. június 1.¹⁴⁷ – 1683. június 26.)* 1673. június 7-én subscribált a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumban. Bár a matricula 17. század végi másolatában a nevéhez fűzött megjegyzés fogarasi rektorságát nem említi,¹⁴⁸ ez – úgy véljük – annak tulajdonítható, hogy az életrajzi adatokat bejegyző diáknak nem volt tudomása Szentmiklósi pályájának mindössze egy évig tartó fogarasi állomásáról. Tanulmányait megszakítva a lozszádi iskolát vezette, majd praepceptorként, valamint lelkészként működött, azután pedig visszatért a kollégiumba. Feltehetően tanulmányai bevégeztével került a fogarasi iskola élére, melyet 1683 júniusáig vezetett. A következő hónapban prédikátorként tűnik fel Teleki Mihály tanácsúr környezetében, akit elkísért a Bécs elleni hadjáratra.¹⁴⁹ 1686-ban kővári lelkészként említik,¹⁵⁰ mely papságot – minden valószínűség szerint – a kővári főkapitányi tisztet is betöltő Teleki támogatásával nyerte el.

¹⁴⁰ Uo. 40r.

¹⁴¹ „Nicolaus A. M. Tootfalusi introductus est ad officium rectoratus deo succurrente in scholam Fogarasiensem anno 1677. die 5. Iunii.” Vö. *Nomina studiosorum* 473r.

¹⁴² Pl. Dézsi: *Misztótfalusi*; Jakó: *Erdélyi féniks*; Molnár József: *Misztótfalusi Kis Miklós*. Bp. 2000.

¹⁴³ Jakó: *Erdélyi féniks* 236, 462.

¹⁴⁴ „Martinus Pap Ikafalvi ad moderandam scholae Fogarasiensis introductus est anno 1680. die 3. Iunii.” Vö. *Nomina studiosorum* 473r.

¹⁴⁵ „Martinus Ikafalvi anno 1674. die 11. Iunii. Albae Transylvanorum etymologiae praepceptor, tandem senior, ductus ad rectoriam Fogarasinum, pastor factus Drassaini tandem Borberekini”, vö. Román János: *Catalogus studiosorum illustris scholae S. Patakinae*. Egyháztörténet 4/1958. (a következőkben: Román: *Catalogus*) 80. Lásd még Hörcsik: *Sárospataki diákok* 118.

¹⁴⁶ „...successorom ott academicus volt...” Vö. Jakó: *Erdélyi féniks* 180.

¹⁴⁷ „Georgius P. Sz[ent] Miklósi anno 1682. die 1. Iunii in scholam Fogarasiensem ad officium idem introductus est.” Vö. *Nomina studiosorum* 473v.

¹⁴⁸ „Georgius P. Sz. Miklósi. Anno et die eodem quo antecedens.” (1673. die. 7. Iunii). A másolatban neve mellé a következőket jegyezték be: „Ductus Losadinum ad rectoratum. Postea ad praepceptoriam, tandem ad pastoriám, iterum ingressus, inde ad castra cum domino spectabili ac generosi Michaele Teleki, illinc ad pastorum Kőváriensem.” Vö. Hörcsik: *Sárospataki diákok* 116–117.

¹⁴⁹ *Teleki Mihály udvartartási naplója 1673–1681*. (Erdélyi Művelődéstörténeti Adatok 5.) Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közléteszi Fehér János. Kvár 2007. 63. Ezen a hadjáraton – mint ismeretes – a török parancsára az erdélyi hadak is részt vettek Teleki Mihály főgenerálissága alatt.

¹⁵⁰ Herepei III. 345.

26. Rozgonyi P[ap] János (1683. június 26.¹⁵¹ – 1685. július 5.) 1648. január 29-én született Kézdivásárhelyen. Kolozsváron tanult, ahol 1669–1670-ben a poétika osztály praefectora volt, s feltehetően ugyanekkor viselte a senior tiszteletét is. 1676–1678-ban Utrechtben, 1678–1679-ben Leidenben, 1679-ben pedig ismét Utrechtben találjuk, de – úgy tűnik – peregrinálása során megfordult Londonban is.¹⁵² Hazatérése után 1680–1683 között Udvarhelyen, majd 1685 júliusáig Fogarason volt rektor. Ugyanazon esztendő szeptemberében már Bethlen Gergely udvari prédikátoraként tűnik fel.¹⁵³ Ezután lelkész Kolozson, majd Zabolán, ahonnan 1689 májusában visszarendelték az udvarhelyi iskola élére.¹⁵⁴ Rektorságát ismét papi tisztséggel cserélte fel: előbb Széken lelkészkedett 1694-től – ahol ugyanazon esztendőben esperesnek is megválasztották – 1708 januárjáig,¹⁵⁵ azután pedig Kolozsváron, ahová legkésőbb ugyanazon év szeptemberében került. Itt halt meg 1710. augusztus 11-én.¹⁵⁶ Bizonyos tehát, hogy téves az a szakirodalomban meghonosodott nézet, miszerint Rozgonyi öt évig (1680–1685) vezette az udvarhelyi iskolát, és ottani rektorkodása előtt, illetve 1690 áprilisától 1691 februárjáig Fogarason lelkészkedett.¹⁵⁷ Jakó Zsigmond a székelyudvarhelyi református kollégium könyvtára „tényleges megalapozójának” tekinti Rozgonyit, ugyanakkor, önéletrajza alapján, életútját az előbb mondottaktól eltérően mutatja be: eszerint az udvarhelyi iskolát 1679–1682, valamint 1688–1694 között vezette, időközben, 1683-tól 1685-ig a Bethlen családnál nevelősködött, 1694-ben pedig Székre került lelkésznek.¹⁵⁸ Minthogy azonban Rozgonyi az életrajzában fogarasi rektorkodásáról nem tesz említést, illetőleg udvarhelyi első rektorkodásának befejező időpontja sem egyezik az általunk ismert dátummal,¹⁵⁹ adatait alighanem fenntartással kell kezelünk.

¹⁵¹ „Johannes P[astoris] Roszgoni vir clarissimus ac doctissimus ad officium rectoratus in scholam Fogarasiensem una cum praefectoribus Johanne Galgoczi et Stephano Szenasi anno 1683. die 26. Iunii introductus.” Vö. *Nomina studiosorum* 473v.

¹⁵² Herepei II. 581, III. 340–341; Zoványi: *Lexikon* 515–516; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 1390. sz.; Bozsay–Ladányi 1404. sz., 2843. sz.; Tonk: *Rozgonyi* 76.; *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár; Marosvásárhely; Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 16/2. Szerk. Keserű Bálint.) Szeged 1991. (a következőkben: *Erdélyi könyvesházak II.*) 80–85, 209.

¹⁵³ *Küküllői egyházmegye* II. 11.

¹⁵⁴ „Letenyi Pál pedig [...] transferaltassék az zabolai ecclesiái praedicatoraságra, és Rozgoni uram onnan az említett udvarhelyi schola directiojára hoztassék vissza...” *Történeti Lapok* I/1874. 24. sz. 376. Lásd még Sipos: *Főkonisztórium* 29.

¹⁵⁵ ErdRefGylt, Széki református egyházmegye levéltára, Partialis synodusok jegyzőkönyve I. 1622–1726. 281, 352.

¹⁵⁶ „Nehai tiszteletes Rozgoni János uram özvegenek prima Septembris 1708 kezdődött, ultima Novembris vegeződött kántorára restantia kifizetődött. (Más kézzel:) Kel ide fizetni usque ad annum 1710. 11 Augusti, amikor megholt.” Vö. ErdRefGylt, Kolozsvári református egyházközség levéltára (a következőkben: KvRefLt), I. c. 6. *Rationarium rerum et bonorum ecclesiae reformatae Claudiopolitanae, anno 1699 adornatum...* 16. Felesége Tarpai (másként Nagy) András lelkész – aki 1669-től 1676-ban bekövetkezett haláláig Fogarason működött – és Kollát Erzsébet leánya: Zsuzsanna volt. (Vö. *Magyar Országos Levéltár*, F 15: 39. *Protocollum Petri Laki*, 120r.)

¹⁵⁷ Pl. Kis Ferenc: *A Székely-Udvarhelyi ev. ref. collegium történelme*. Székely-Udvarhelyt, 1873. 23–24. („1685-ben Kolozsra ment papnak, és így csak öt évig volt iskolánk rectora.” Uo. 24.); Gönczi: *Székelyudvarhelyi ref. koll.* 9–10. A tévedés minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy 1685–1709 között a szintén Rozgonyi vezetéknevű Mihály töltötte be az elsőpapi tisztelet Fogarason (vö. BrNlt, *Anyakönyvek*, Fogaras I. 114v, 123r.).

¹⁵⁸ Jakó Zsigmond: *A Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. = Uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Buk. 1976. 220–222. Itt említjük meg, hogy Rozgonyi önéletrajzát jelenleg nem sikerült fellelni Kemény József gyűjteményének a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött részében.

¹⁵⁹ 1683. márciusában még bizonyosan Székelyudvarhelyen rektorkodott, vö. Tóth Levente: *Udvarhelyszéki papok és schola-mesterek a 17–18. századi világi bíráskodási jegyzőkönyvekben*. Református Szemle 99/2006. 805.

27. *Sellyei P[ap]. György (1685. július 5.¹⁶⁰ – 1687. július 1.)* 1660-ban született. 1680. október 23-án írta alá a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium törvényeit, és ugyanott a grammatisták praeeptora volt. Ezt követően került két évig a fogarasi iskola élére, majd visszatért Sárospatakra, ahol a retorika osztály praeeptora lett.¹⁶¹ Minden valószínűség szerint azonos azzal a Sellyei Györggyel, aki több más diákkal együtt 1687 után Gyulafehérvárról Göncre – és nem Sárospatakra – ment, és aki a Zemplén vármegyei Erdőhorvátiban lett lelkipásztor. Később, 1700-ban Odera-Frankfurtban, 1701-ben Leidenben és Franekerben, de – úgy tűnik – ugyanazon esztendőben Oxfordban is megfordult, 1702-ben pedig ismét Leidenben találjuk. Hazatérte után Zemplénben lett lelkész. 1710-ben halt meg.¹⁶²

28. *Miskolci Dávid (1687. július 1.¹⁶³ – 1689. július 6.)* 1684. június 28-án subscribált a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumban, ahol a poéták praeeptora volt.¹⁶⁴ Tanulmányai bevégeztével két évig a fogarasi iskolát vezette. Nevéhez fűződik a skóla két alapvető forrásának: az iskolatörvényeknek, valamint a diáknévsornak a bemásolása az ún. Csengeri-féle protocollumba. Tudjuk, hogy feleségül akarta venni Rosondai András leányát, Sárát, akit azonban a konzisztórium – tekintettel botránys életére, amely „oskolánknak nagy kárával terjedten terjedt” – elűzött Fogarasból.¹⁶⁵ Vélhetően azonos azzal a Miskolci Dáviddal, aki a sárospataki/gyulafehérvári kollégium több más diákjával 1687 után Göncre távozott, ahol primarius (elsőrendű, kiváló diák) s mint ilyen az iskolatanács tagja volt, majd Lévára ment rektornak. Ezután az ungvári esperességben lelkészkedett, később pedig megválasztották ungvári esperesnek is.¹⁶⁶

29. *[Egres]Pataki N. Mihály (1689. július 6.¹⁶⁷ – 1693. július 1.)* A Zilah közvetlen szomszédságában fekvő Egrespatakról származik, és 1682. május 15-én írta alá a sárospataki/gyulafehérvári kollégium törvényeit.¹⁶⁸ Nemesi család sarja, minthogy nevét a kollégiumot látogató

¹⁶⁰ „Georgius P[astoris] Sellyei duce deo et auspice Christo anno 1685. die 5. Iulii in scholam Fogarasiensem ad officium rectoratus introductus est.” Vö. *Nomina studiosorum* 473v.

¹⁶¹ „Georgius P. Sellyei. Anno domini 1680. die 23. Octobris. Praeceptor grammatistarum, tandemque ductus ad rectoriam Fogarasiensem.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 125. Lásd még Román: *Catalogus* 343. („Georgius Sellyei anno 1680. die 23. Octobris. Albae Etymologiae praceptor, ductus ad rectoriam Fogarasiensem, tandem ivit Patachinum ibique rhetoricae praceptor.”)

¹⁶² „Georgius Sellyei. Pastor Horvatiensis. Salut. acad. valde fero a. 1701. Reduxit iter. pastor tandem Zemleniensis. Obiit a. 1710.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 313; Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* (Magyarországi Diákok Egyetemjárása Az Újkorban 11. Szerk. Szögi László.) Bp. 2004. (a következőkben: Tar: *Magyarországi diákok*) 337. sz.; Bozay–Ladányi 625. sz., 2958. sz.

¹⁶³ „David Miskolczi prospiciente ita deo anno 1687. die 1. Iulii in scholam Fogaras in idem officium introlatus.” Vö. *Nomina studiosorum* 473v.

¹⁶⁴ „David Miskolczi. Anno 1684. die 28. Iunii. Praeceptor s. poeseos optime exercitatus, fit rector s. Fogarasiensis acceptissimus, inde Gönczinum, ubi primarius fit et Levam ducitur pro rectore [?].” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 128.

¹⁶⁵ FogRefLt I. c/1. 88.

¹⁶⁶ „David Miskoltzi. Pastor factus in tractu Ungvariensi. Nunc senior eius tractus.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 314. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy Miskolci nevét Zoványi nem említi meg az ungvári egyházmegye esperesei közt. Vö. Zoványi: *Lexikon* 665–666.

¹⁶⁷ „Michael N. Pataki Sylvanus ex dei dignatione introductus est ad gubernium scholae Fogarasiensis anno 1689. die 6. Iulii.” Vö. *Nomina studiosorum* 474r.

¹⁶⁸ „Michael N. Pataki intravit in Collegii S. P. Albanum anno 1682. die 17 Maii, ex Sylvania, Zilahino, in senioratu d. Martini Zádori etc.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 183. Közlelbbi származáshelyét Uzoni Miklós említett számadásai alapján határoztuk meg, melyek közé a „Mester urnak Egres Pataki urnak” az 1691–1693. évi pénzbéli járandóságait is feljegyezte (vö. *Diarium Petri* Rhétyi 213.).

nemesek névsorába jegyezte be. Tudjuk, hogy 1689. július 25–30. között ő másolta be az „eklézsia könyvébe” a Geleji-kánonokat.¹⁶⁹

30. *Abrányi M. István (1693. július 1.¹⁷⁰ – 1695. május)* 1688. július 24-én írta alá a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium törvényeit, és ugyanott a poéták praeceptora volt.¹⁷¹ Ezt követően került Fogarasra, ahol legkésőbb 1695 májusáig vezette az iskolát, ekkortájt ugyanis az egyháztanács új rektorért küldött Gyulafehérvárra.¹⁷² Rektorkodása után peregrinált: Teleki Pál (1677–1731) album amicorumából tudjuk meg, hogy 1697-ben Utrechtben tartózkodott, ahol teológiát és filozófiát tanult,¹⁷³ de úgy tűnik, tanulmányait a következő esztendőben is folytatta. A Borsod vármegyei Mezőcsáton halt meg.

31. *Husztai István (1695. május/június – 1697. május)* 1689. június 11-én subscribált a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumban.¹⁷⁴ Az eklézsia 1695. évi számadásai jegyezték fel, hogy a konzisztórium új iskolamestert Fehérvárról hozott (akit néhány nap múlva be is iktattak tisztébe).¹⁷⁵ Minthogy Huszti – mint említettük – Gyulafehérváron tanult, bizonyos, hogy Késmárki András, az egyháztanács küldötte őt utaztatta Fogarasra. S mivelhogy Fogarason általában május-július között vezették be az új iskolamestert hivatalába, Huszti is ekkortájt kezdhette meg működését. A források legkorábban 1696. május 3-án említik Husztit annak kapcsán, hogy az egyháziaktól átvette negyedévi fizetségét.¹⁷⁶ Rektori tisztét két év múlva elvesztette, minthogy megnősült.

32. *Bonyhai Simon György (1697. május 17-e után – 1699. május 4.)* 1673-ban született a Küküllő vármegyei Bonyhán Simon János és Botos Zsófia fiaként. Tanult Kolozsváron, illetve Enyeden, ahol 1689 áprilisában subscribált, és ugyanott a contrascriba, valamint a senior

¹⁶⁹ „In usum ecclesiae reformatae Fogarasinae hi canones ecclesiastici descripti sunt anno 1689. ipsis diebus canicularibus, nimirum a 25. Iulii die usque ad 30 eiusdem mensis diem, per Michaellem N. Patachini, pro tunc rectorem scholae indignum manu propria.” BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras II. 425v.

¹⁷⁰ „Stephanus M. Abrányi Ungarus auspice sacro et duce deo introductur ad directionem athenaei Fogarasiensis anno aerae christianae 1693. die 1 Iulii.” Vö. Nomina studiosorum 474r. Itt jegyezzük meg, hogy a matrikula csupán 1693-ig tartalmazza a rektorok névsorát, a következő iskolamesterek nevét, illetve működési idejét más forrásokból állapítottuk meg.

¹⁷¹ „Stephanus Abranyi sum receptus in collegium Albense anno 1688. die 23. Iulii. Rector scholae Fogarasiensis. Praeceptor poeseos optime exercitatus. Redux ex academiis, pie obdormivit Tsáti.” Vö. Hörszik: *Sárospataki diákok* 133.

¹⁷² Lásd a 175. jegyzetet.

¹⁷³ „Stephanus M. Abrányi Ungarus, Trajecti ad Rhenum peregrinus, theologiae et philosophiae studiosus” Vö. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Duod. Lat. 168. 210r. Lásd még: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700.* Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa. (Fontes Rerum Scholasticarum III. Szerk. Keserü Bálint.) Szeged 1989. (a következőkben: *Teleki Pál tanulmányútja*) 243–244, 248, 315, 329.; Szabó András: *Teleki Pál (1677–1731) emlékkönyve.* Magyar Könyvszemle 96/1980. 285.

¹⁷⁴ „Stephanus P. Huszti. Anno 1689. die 11. Iunii. Ductus ad rectoratum Fogarasinum ibiquem dede[–] uxorem ducens, rectoriam perdidit.” Vö. Hörszik: *Sárospataki diákok* 134.

¹⁷⁵ „Fejervára mester hozatásáért Kesmarki Andrasnak kölcsөгött, erog. fl. 6.; Mester uramra az mig introducaltott az scholaban, koltetünk eő kegyelmere nehai Gabor deakne aszonyom által bora, husra, kenyere es egyebekre fl. 1,35.” Vö. FogRefLt, Fasc. XLII. nr. 356.

¹⁷⁶ „1696. 3. Maii Huszti urnak egj cantor fl. 8,25.” Uo. Fasc. XXXII. nr. 328. („Fogarasi praedicator uraim, schola mester, kantor es harangozo fizetésekre rendeltetett pénznek fel szedéséről valo regestrum pro anno 1694.” „1696. die 23. Iulii. Az consistorium vegezéséböll az scholamesternek, Huszti urnak extra ordine fizetessen kívül, nem kel fizetesseben tudni erog. fl. 6.” Uo. Fasc. XLII. nr. 356.

tisztet is viselte,¹⁷⁷ 1695-ben pedig a poétika osztály praefectora volt.¹⁷⁸ Fogarasi működését 1697 májusában kezdte meg,¹⁷⁹ és két évig vezette az ottani rektoriát. 1699 augusztusában már Odera-Frankfurtban, 1701-ben Franekerben, Utrechtben és Oxfordban találjuk, 1702-ben pedig megfordult Halléban is. Hazatérte után 1703-tól Bethlen Miklós erdélyi kancellár udvari papja, 1709-től lelkész Küküllőváron, 1712-től a küküllői egyházmegye esperese.¹⁸⁰ 1726-ban generális nótáriussá, 1728-ban református püspökké választották (itt említjük meg, hogy neve felmerült a Veszprémi István püspök 1713. évi halálával megüresedett püspöki szék betöltése kapcsán is),¹⁸¹ a következő évben pedig Marosvásárhelyre ment lelkésznek, de küküllői esperei tisztét is megtartotta. 1737. szeptember 13-án halt meg Marosvásárhelyen.¹⁸²

33. *Berzetei J. Jakab* (1699. május 4. – 1701. május) 1694. március 18-án írta alá a sárospataki/gyulafehérvári kollégium törvényeit.¹⁸³ Ezt követően került az iskola élére, melyet két évig vezetett. Alighanem azonos azzal a Berzetei Jakabbal, aki 1716–1717 között Dányánban, 1720–1723-ban Sövényfalván, 1724-től 1742-ig pedig Küküllőalmáson volt lelkész.¹⁸⁴

34. *Szentgyörgyi P. Mihály* (1701. május 1-e után – 1703. január) 1691-ben subscribált a sárospataki/gönci kollégiumban. Tanulmányait megszakítva egy ideig Szerencsen rektorkodott, majd visszatért Göncre, onnan pedig a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumba ment. 1701 májusában került a fogarasi rektoria élére, amelyet csaknem két évig vezetett. 1705-ben Magyarországra távozott, ahol Andrassy Mátyás báró aulicusa lett. 1729-ben halt meg.¹⁸⁵

35. *Németi István* (1703. január 22-e után – 1704) Minden valószínűség szerint azonos azzal a Német Istvánnal, aki 1698 májusában írta alá a sárospataki/gyulafehérvári kollégium

¹⁷⁷ „1689. Georgius Bonyhai. Contrascriba, senior, rector Fogarasiensis, acad. salutavit. NB. Episcopus Transsilvaniae factus.” Vö. Juhász–Jakó: *Nagynyedi diákok* 113.

¹⁷⁸ *Küküllői egyházmegye* II. 18–19.

¹⁷⁹ „1697. die 17. Maii, az böcsületes consistorium vegezesebol Enyedroll schola mester hozatasáert Tarpai Mihaly uramott expedialvan, az consistorium eo kegyelmének uti kölcséget es exitusra erog. fl. 9. Item harmadnap i valo gazdalkodasra erog fl. 3, 90.” Vö. FogRefLt, Fasc. XLII. nr. 356. Lásd még Técsi Jánosnak gr. Teleki Pálhoz címzett 1697. július 1-jei levelét, melyben a hazai hírek között a következőket írja: „Bonyhait akarták Francofurtumba küldeni, de nem jött el. Fagarasba destinálták vagy csak hívták mesternek, de még dubitált, ha elmennen-é.” Vö. *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Szenvedő papok, szenvedő egyházak*. Szerk. Nagy Géza. (A Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság tudományos könyvtára. I.) Kvár, 1933. 48; *Teleki Pál tanulmányútja* 177.

¹⁸⁰ *Küküllői parciális zsinatok* 205.

¹⁸¹ Sipos: *Főkonzisztórium* 77.

¹⁸² Bod: *Polikárpus* 170–175; Illyés: *Küküllői papok* 298–301; Herepei III. 434–436; Zoványi: *Lexikon* 89; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 881. sz.; Tar: *Magyarországi diákok* 333. sz.; Bozzay–Ladányi 618. sz., 1449. sz.; *Küküllői egyházmegye* I. 393. Bonyhai kiadatlan album amicorum: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Lat. 121.

¹⁸³ „Iacobus J. Berzetei promittit se in omnibus illustris Collegii P. Albensis legi eiusdemque fidelissimis professoribus et [...] accolis omnibus secundum posse obedientiam praestitutus. Anno 1694. Martii 18. die. Ducitur Fogarasinum ad gubernium scholae 1699. die 4. Maii.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 137. Lásd még: „1699. die 27. Aprilis. Juxta commissionem generosi domini Petri Vajda curatoris mester hozatásra Czizmadia Peter kezében szekernek exitusra, uti kölcségre erogaltot fl. 14, 40; Die 8. Maii. Az böcsületes consistorium végezéséből harmadnapig az scholában mestere erog. fl. 2, 04.” Vö. FogRefLt, Fasc. XLII. nr. 356.

¹⁸⁴ Illyés: *Küküllői papok* 302; *Küküllői egyházmegye* I. 404.

¹⁸⁵ „Michael P. Szent Györgyi a. 1691. 10 Februarii. Rector Szeretsiensis, regressus in colleg. Abire cogitur a. 1701. Albam Iuliam. Inde rector Fogarasiensis in Transylvania. Egressus in Hung. a. 1705. Fit aulicus baronis Matthiae Andrasii. Postea obiit ao. 1729. Homo valde facetus.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 192. Lásd még: „1701. die 1. Maii, az consistorium végezéséből Fejervára mester hozatására uti kölcséget Tarpai urnak erog. fl. 7, szekérbert fl. 6, harmadnapig gazdalkodásra ment fl. 4, fac. fl. 17.” Vö. FogRefLt, Fasc. XLII. nr. 356.

törvényeit.¹⁸⁶ 1703 januárjában került Fogarasra,¹⁸⁷ de ottani működése bizonyosan rövid ideig tartott, ugyanis a települést 1704-ben¹⁸⁸ és 1705-ben¹⁸⁹ súlyos veszteségek érték, melyek során az iskola épülete is elpusztult. Pályájáról további adatokat nem sikerült felderíteni.

Felsorolásunk végén jegyezzük meg, hogy Rétyi Péter naplójának megfelelően 1656 szeptemberében bizonyos Csernátoni Pál vezette a fogarasi iskolát („1656. Die 3 Septembris küldtem iskolába Zsigmond fiacskámat Fogarasban a tudományokba való bevezetése végett, lévén rectora Csernátoni Pál”).¹⁹⁰ Tekintettel arra, hogy a matricula az 1656. esztendőre Királyhalmeci és Szerdahelyi személyében két iskolamestert is említ, Csernátonit nem vettük fel a rektorok sorába, de – minthogy Rétyi Péter adatait csaknem minden esetben megbízhatónak minősítettük – érdemesnek tűnt megemlíteni nevét a jegyzék végén. További adatok hiányában viszont nem tudtuk tisztázni, hogy az Apáczai-tanítvány Csernátoni Pálról vagy más, hasonló nevű személyről van szó (a szakirodalom nem tud Csernátoni fogarasi működéséről, és azt mi sem tudjuk beilleszteni pályájába, ugyanis Apáczai Kolozsvárra érkezése után [1656 nyara] Csernátoni ugyanott az ékesszólás tanára lett).¹⁹¹

Vita Zsigmond,¹⁹² illetve – az ő nyomán – az *Erdélyi könyvesházak* II. kötetének szerkesztői¹⁹³ úgy tudják, hogy Ölyvösi Balázs is tanított a fogarasi iskolában. Dézsi Lajosnak pedig arról is tudomása van, hogy praeceptorként tevékenykedett Misztótfalusi mellett.¹⁹⁴ Az adatokból viszont csupán az derül ki, hogy Ölyvösi kántorként működött Fogarason,¹⁹⁵ a praeceptor tisztelet pedig csak Misztótfalusi rektorkodása után, az 1680-as évek elején állították fel az iskolában.

A fenti jegyzékből, illetve az alábbi táblázatból kitűnik, hogy (1577)1639–1704 között 35 rektor vezette a fogarasi iskolát, köztük pedig a korabeli erdélyi értelmiség olyan kiemelkedő személyiségeivel találkozunk, mint Laskói Csókás Péter, Tiszabecsi Gáspár, Fogarasi Kis Tamás, Misztótfalusi Kis Miklós, Rozgonyi Pap János, Bonyhai György stb. A 33 iskolamester¹⁹⁶ közül 23-ról tudjuk, hogy hol végezte a kollégiumi tanulmányokat: Gyulafehérvárt

¹⁸⁶ „Ego Stephanus Nemet subscripsi legibus anno 1698. die 23. [Maii]” (a hónapot a matricula 17. század végi másolata tünteti fel). Vö. Hórsik: *Sárospataki diákok* 142.

¹⁸⁷ „1703. die 22. Ianuarii. Az böcsületes consistorium közönséges vegezéséből kelletven Tarpai urnak Fejervara mesterért menni Nimethi Istvanert, kire erog. exitusra, uti kölesegre fl. 10, 50. Ittem ugjan az schola mestere Nimethi Istvan uramra harmad napi gazdalkodásra erog. fl. 2,47. [...] Juxta commissionem generosi domini Petri Vajda schola mesternek Nimethi István urnak eő kegyelmenek egi cantorra erog. fl. 11, 25.” Vö. FogRefL, Fasc. XLII. nr. 356.

¹⁸⁸ „Ugyan ma hozták a hírt, hogy a kurucok felprédálván Fogarasnak a városát és magokat is elvívén a nemességet, minekutána elmentenek volna a kurucok onnan, a várost a commendans mind felégettette, hogy a várnak ártalmára ne légyen.” Wesselényi István: *Sanyarú világ. Napló 1703–1708*. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. Bukarest, 1983. 162.

¹⁸⁹ Uo. 482.

¹⁹⁰ Rétyi Péter 39.

¹⁹¹ Csernátonira lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 320–321; Herepei II. 575–576; III. 400–403; Szabó–Tonk: *Egyetemjárás* 2229. sz.; Bozzay–Ladányi 396. sz., 1359. sz., 2465. sz., 2775. sz.

¹⁹² *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosa a XVII–XIX. században*. = Uő: *Művelődés és népszolgálat*. Buk. 1983. 27.

¹⁹³ *Erdélyi könyvesházak* II. 129.

¹⁹⁴ Dézsi: *Misztótfalusi* 28.

¹⁹⁵ Jakó: *Erdélyi féniks* 269, 529.

¹⁹⁶ Laskói Csókás Pétert és Alvinczi Pétert nem vettük be számításainkba.

3-an (Szenci János, Tiszabecsi Gáspár, Szerdahelyi János), Nagyenyeden 8-an (Szentgyörgyi György, Eperjesi Mihály, Jánki Márton, Szatmárnémeti György, Szeregyei Mihály, Szilágyi Mihály, Misztótfalusi Kis Miklós, Bonyhai György), a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumban¹⁹⁷ 11-en (Szekeresi István, Ikafalvi Pap Márton, Szentmiklósi György, Selleyi György, Miskolci Dávid, Egrespataki Mihály, Ábrányi István, Huszti István, Berzetei Jakab, Szentgyörgyi Mihály, Németi István), Kolozsvárt 1 (Rozgonyi Pap János). Tíz rektornak korábbi tanulmányairól nem tudunk semmi bizonyosat. Ezek mind az enyedi matricula vezetéseinek megkezdése, azaz 1662 előtt végezték kollégiumi tanulmányaikat, többségük (talán Fogarasi Kis Tamást és Almási Istvánt kivéve¹⁹⁸) alighanem Gyulafehérváron. Úgy véljük, Uzoni Miklós, illetve általa a matriculába bejegyzett Keresztúri András, Gecse Péter és Barátosi István esetében valószínűsíthető, hogy a fejedelmi székhelyen tanultak, ugyanis Uzoni – állítása szerint – mindegyiküket ismerte, Tiszabecsről pedig Bod Pétertől tudjuk, hogy Gyulafehérvárt tanult. Megismerkedésükre tehát minden valószínűség szerint a fejedelmi székhelyen folytatott tanulmányaik idején került sor.¹⁹⁹ A fogarasi iskolát a fenti adatok alapján egyaránt tekinthetjük a gyulafehérvár/nagyenyedi, illetve a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumok partikulájának. Pontosabban 1672-ig az előbbi (15 rektor), 1672 után pedig az utóbbi, minthogy a fogarasi iskolát ekkor vezető 15 rektor közül 11-en kerültek ki diákjai közül. Következésképpen Mészáros István által a partikuláris iskolák 17–18. századi alapkritériumának minősített „folyamatos kapcsolat egész és rész között, anyaiskola és helyi iskola között”,²⁰⁰ legalábbis a rektorok személye útján²⁰¹ – néhány rövid megszakítással – lényegében 1672 után is fennállt. A fogarasi eklézsia előljárósága az enyedi kollégium mellett tehát gyakran fordult rektorügyben a sárospataki/gyulafehérvári iskolához. Ennek indoka bizonyára az, hogy a jó hírű sárospataki kollégium amint Gyulafehérváron megkezdte működését, az enyedihez hasonló, esetleg jobb képzésben részesítette a diákságot.²⁰²

¹⁹⁷ Ismeretes, hogy 1671 őszén II. Rákóczi György fejedelem katolizált özvegye, Báthori Zsófia a sárospataki kollégium tanárait és diákságát távozásra kényszerítette, és az iskola épületét a jezsuitáknak ajándékozta. A diákság előbb Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra menekült, ahol I. Apafi Mihály jóvoltából a Bethlen Kollégium egykori épületében kapott helyet. Vö. Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 113–129; Makkai László: *A kollégium története 1654-től 1703-ig. = A Sárospataki református kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára.* Bp. 1981. 85; Hörcsik: *Sárospataki diákok* 34.

¹⁹⁸ Kettejük kollégiumi tanulmányára valamikor az 1655–1663 közötti években kerülhetett sor, 1658-ban viszont a fejedelmi székhelyet ért súlyos pusztítások következtében a Bethlen kollégium – Nagyenyeden történt újjáindulásáig – lényegében megszűnt működni.

¹⁹⁹ Ennek kapcsán említjük meg, hogy Pápai Páriz enyedi barátai és tanulótársai között négy olyan személyt sorol fel, akik Fogarason rektorokdtak: Eperjesi Mihályt, Jánki Mártont, Szilágyi Mihályt és Szeregyei Mihályt. Vö. Pápai Páriz: *Békességet magamnak* 585.

²⁰⁰ Lásd Mészáros István: *Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben.* A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 3/1983. Bp. 1984. (a következőkben: Mészáros: *Rész és egész*) 49.

²⁰¹ Hangsúlyozzuk a rektorok szerepét mint – a forrásaink alapján kimutatható – egyetlen szoros kapcsolatot a fogarasi skóla, illetve anyaiskolái között, a diáknévsorból ugyanis nem derül ki, hogy Fogarasról a diákok tanulmányaik folytatására melyik tanintézménybe mentek.

²⁰² A sárospataki kollégium gyulafehérvári korszakára lásd Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 113–176. A nagyenyedi (Jakó–Juhász: *Nagyenyedi diákok* 50–51.), valamint a sárospataki/gyulafehérvári (Hörcsik: *Sárospataki diákok* 33.) matriculák alapján végzett számításaink azt mutatják, hogy az évenkénti diáklétszám 1672–1700 között az előbbi esetében átlagosan 17, az utóbbiban pedig 16 volt, a két kollégium között e tekintetben tehát minimális volt a különbség.

Jóllehet a partikuláris iskolák szervezet, tananyag és oktatási módszer tekintetében – a lehetőség szerint – az anyaiskolát igyekeztek követni,²⁰³ s e téren minden bizonnyal a fogarasi iskola sem volt kivétel, mindezt az adatok szűkössége miatt nem tudtuk kimutatni. Az viszont bizonyos, hogy az „anyaiskolák” váltogatása, úgyszintén a gyakori rektorváltás nem kedvezett sem az oktatói-nevelői munka folyamatosságának, sem a szorosabb anyaiskola-partikula kapcsolatviszony kialakításának.²⁰⁴ De ugyanakkor ezen gyakori változások pozitívumaként értékelhetjük azt, hogy a frissen végzett kollégiumi diákok révén a partikuláris iskolákba is meglehetősen gyorsan eljutottak a kollégiumi tananyagban és oktatási módszerekben jelentkező újítások.

A fenti adattárból azt is megtudjuk, hogy a vizsgált időszakban az iskolát csupán két akadémia (Szenci János, Rozgonyi János) vezette. Ez alapján – minthogy a jelentősebb partikulák (pl. Marosvásárhely) gyakorta akadémiákat megjáró rektorok vezetése alatt működtek – részben az iskolát a fejedelemség kori tanintézmények sorában megillető helyre is következtethetünk: fontossági rendben a gyulafehérvári/nagyenyei, kolozsvári, vásárhelyi – 1670 után pedig a – székelyudvarhelyi iskola utáni „tömb” élvonalába állíthatjuk.²⁰⁵ Ezt látszik megerősíteni Apafi Mihálynak főként a presbitériumok ügye kapcsán a Gyulafehérváron tartandó 1671. október 3-i mixta congregatióra²⁰⁶ kiküldött meghívói is, melyben egyházi részről az esperesek és lelkészek mellett a kollégiumi professzorok, valamint a jelentősebb partikuláris iskolák rektorai – köztük a fogarasi iskolamester – megjelenését is kérte.²⁰⁷ Ez kétségkívül a fogarasi skólának, illetve az ott folyó képzés színvonalának a jelentőségét és elismertségét bizonyítja (ezek elnyerésében pedig, tegyük hozzá, alighanem az is közrejátszott, hogy Apafi idején Fogaras gyakorlatilag fejedelmi székhellyé lépett elő), továbbá nem kizárt, hogy a partikuláknak a meghívóban összeállított sorrendje valamilyen szempont szerinti rangsorolásra utal, amennyiben tudjuk, hogy a marosvásárhelyi és udvarhelyi tanintézmények ténylegesen a legnagyobb partikulákká nőttek ki magukat, ezeket pedig – legalábbis ebben az időszakban – rendre a kézdívásárhelyi, szászvárosi, fogarasi, illetve dévai iskola követhette.

²⁰³ Pokoly IV. 277, 282; Dankó: *Partikularendszer* 776, 791.

²⁰⁴ Főlöleslegesnek tartjuk e helyen megismételni vagy összegezni mindazt, amit az iskola- és oktatástörténet az anyaiskolák és partikulák meglehetősen összetett kapcsolatviszonya, illetve a partikuláris iskolarendszer kutatása terén elért (erről a kérdéskörrel – a debreceni kollégium partikularendszere kapcsán – kitűnő összefoglalást nyújt Dankó: *Partikularendszer*, valamint Mészáros: *Rész és egész*). Csúpn annyit említünk meg, hogy egy iskolát akkor minősíthetünk egy másik tanintézmény partikulájának, ha rektorát rendszeresen ugyanabból az anyaiskolából kapja, a szervezet, tananyag, oktatási módszerek stb. tekintetében szintén az anyaiskola szolgál mintául, valamint a magasabb tanulmányokra igyekvő diákjai nagyobbára úgyszintén az anyaiskola szolgálatába mennek. A fejedelemség kori Erdély tekintetében e kérdéskör alapos vizsgálata még várat magára, de úgy véljük, Dankó Imre megállapítása jó kiindulópontot nyújt a további kutatásokhoz: „...bár az erdélyi református nagyiskolák köré is alakult ki néhány kisiskola, azok nem alkottak olyan szoros partikuláris rendszereket, mint az alföldiek...” (Vö. Dankó: *Partikularendszer* 778–779.)

²⁰⁵ Jóllehet Pokoly szerint a „...partikulák között még az sem képezett fokozati különbséget a XVII. század végéig, hogy rectoraik akademikusok voltak-e vagy domidoctusok.” Vö. Pokoly IV. 284.

²⁰⁶ Az 1671. októberi vegyes gyűlésre bővebben lásd Sipos: *Főkonzisztórium* 15–16.

²⁰⁷ „...ad diem tertium proxime futuri mensis Octobris Fejérvári városunkban convocaltassuk a keresztyéni valásunkon livő minden praedicatori rendeket és azon religion livő keresztyén Patronusokat, az Enyei és Kolozsvári Collegiumokban livő Professor uramékkal; Annak felette Marosvásárhelyi, Udvarhelyi, Kézdi-Vásárhelyi, Szászvárosi, Fogarasi és Dévai Scholak mestereivel edgyütt.” Vö. Koncez József: *I. Apafi Mihály fejedelem convocatorija 1671-ben*. Protestáns Közlöny 13/1883. 244. A fogarasi rectoria élén ekkor Szeregyei Mihály (1670–1672) állt.

A 31 iskolamester közül a későbbiekben viszonylag kevesen, nyolcan²⁰⁸ peregrináltak. Ez a szám viszont magasnak bizonyul, ha a fogarasi iskolát e tekintetben összevetjük más partikulákkal. Pl. a szászvárosi iskolától egy,²⁰⁹ a dézsitől két,²¹⁰ a vásárhelyi partikulától pedig hat²¹¹ rektor tanult külföldi egyetemen (de pl. egyetlen bánffyhungyadi iskolamester²¹² nevét sem találtuk meg az akadémiták között). Jóllehet a rendelkezésünkre álló névsorok – főként a bánffyhungyadi – hiányosak, összevetésünkből világosan kitűnik, hogy a fogarasi partikulától az említett tanintézményekhez képest a rektorok magas arányban peregrináltak. Ez pedig a skóla academica promotio jellegét domborítja ki. A frissen végzett kollégiumi diákoknak negyede tehát – mint említettük – átmeneti státusként tekintett rektori tisztre, és lényegében peregrinációjához szükséges pénzösszeg összegyűjtése érdekében végezte munkáját, a külföldi tanulmányok bevégeztével pedig lelkeszként tevékenykedett. Rektorságuk után bizonyíthatóan csak négyen folytatták működésüket Fogarason, mégpedig Szerdahelyi János és Szekeresi István másodlelkészi tisztségben, valamint Uzoni Miklós és Szilágyi Mihály, akik világi pályát választottak. A nevezettek – Szekeresit kivéve, aki 1685-ben Gyulafehérvárra távozott – Fogarason fejezték be életüket. Az iskolamesterek feléről azonban igen keveset vagy semmit nem tudunk, részint minthogy azok látóköriünkben teljesen kikerültek, részint mivel az egyedi életutak nyomán követésére külön levéltári kutatásokat nem végeztünk. Csak feltételezzük, hogy többségük a 17. századi egyházi értelmiség szokásos életútját járta be, azaz főként lelkészi, ritkábban iskolamesteri tisztségekben helyezkedett el (itt jegyezzük meg, hogy a külföldi iskolázottság az akadémitákat a papi-tanítói rend domidoctus tagjai fölé emelte,²¹³ az utóbbiak részére tehát általában a kisebb települések lelkipásztori és tanítói tisztségei jutottak), néhányan pedig világi munkakörökben próbáltak érvényesülni.

Fentebb említettük, hogy az iskolamesterek közül többen jelentős egyházi, esetleg világi karriert futottak be. Úgy véljük, valamelyest ez is tükrözi a fogarasi iskola, valamint az ottani oktatás színvonalát, és bizonyosak vagyunk abban is, hogy – tekintettel az iskola academica promotio jellegére – a leendő rektorok az „anyaiskola” tehetségesebb diákjai közül kerültek ki. Nem véletlen tehát, hogy 1656 után – korábbiól ugyanis ilyen jellegű adatokkal nem rendelkezünk – 12 olyan iskolamester került a jó hírű fogarasi rektoria élére, akik kollégiumi tanulmányaik idején a jelesebb diákok részére fenntartott praeceptor, senior vagy contrascriba tiszteet viselték. (Különösen a praeceptorság jelentős, ugyanis a leendő rektorok még fogarasi működésük előtt gyakorlatra tettek szert a kollégiumbeli alsó osztályok oktatása során.)

Az iskolamesterek Fogarasra hozatalával, illetve ottani berendezkedésükkel kapcsolatos költségeket az egyházközség fedezte. Erre vonatkozóan több adatunk is van. Első lépésként az eklézsia szekeret küldött Gyulafehérvárra vagy Nagyenyedre a rektorért. Misztótfalusi Kis Miklós fuvarozására az erette küldött Bálint András a szekeresnek, illetve az útiköltségre ösz-

²⁰⁸ Misztótfalusi is felvettük a peregrinusok közé, minthogy az erdélyi református főkonzisztórium hazatérte után elismerte akadémita voltát. Vö. Herepei III. 433.

²⁰⁹ Ősz Előd: *Szászvárosi diákok* 20–22. Az 1660-as évektől 1703-ig 12 rektor nevét ismerjük.

²¹⁰ Herepei: *Dési ref. iskola* 216–222. Az 1638–1703 közötti időszakból 21 iskolamestert említ.

²¹¹ Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 42–59. Az 1640–1703-as évekből 25 rektort sorol fel.

²¹² Lásd Herepeinek a 25. jegyzetben idézett munkáját a bánffyhungyadi iskoláról, melyben 1670 tájékától 1704-ig 11 rektorról tud. (Vizsgálódásunk egyidejűleg megkérdőjelezi az iskola academica promotio minőségét is. Vö. Sebestyén: *Kalotaszeg népoktatása* 140–141.)

²¹³ Dankó: *Partikularendszer* 777.

szesen 10 forintot fizetett.²¹⁴ Tudjuk, hogy Ikafalvi Márton Fogarasra hozatalára Györgyfalvi István és Fazakas János perceptorok 1680 májusában Harasztosi Istvánnak tíz forintot adtak, melyből ő ötöt a szekér bérlésére, ötöt pedig a rektor szükségére fordított.²¹⁵ Szintén Ikafalvi a fogarasi tartózkodásának első négy napján hat és fél forintot költött.²¹⁶ Szentmiklósi György szállítására a szekeresnek, valamint a leendő rektor költségeire 11 forint 50 dénárt fizettek.²¹⁷

Az iskolamestereket többnyire június, ritkábban május, illetve július folyamán a fogarasi elsőpap a kurátorokkal együtt vezette be a rektori tisztségbe (és működésük idején lényegében a lelkész és a konzisztórium illetékessége alá tartoztak²¹⁸). Bár erre vonatkozóan csupán egy adatot találtunk (mely szerint Szilágyi Mihályt Tarpai András elsőlelkész és az eklézsia inspectorai iktatták be²¹⁹), alighanem ez a gyakorlat érvényesült valamennyi iskolamester esetében.²²⁰ Az új rektor bevezetése Fogarason is áldomással járt,²²¹ legalábbis erre enged következtetni az egyházfiak számadásának ama bejegyzése, miszerint Uzoni Miklós parancsára Szentmiklósi György beiktatásakor 72 dénárt költöttek.²²² Az egyes rektorok működési ideje egy és négy év között mozgott, a legtöbben, 14-en viszont két-két esztendeig, heten pedig egy-egy évig vezették az iskolát. Az egyházi hatóságok egyébként rendszerint vigyáztak arra, hogy bizonyos iskolamesterek, megfélekedvén az eredeti célról, a peregrinációról, az akadémiai beneficiumok élén két-három évnél tovább ne működjenek. A rektorok esetében is érvényesült az évenkénti marasztás vagy elküldés szokása.²²³ Ennek gyakorlása Fogarason a konzisztóri-

²¹⁴ „Anno 1677. die 23. Maii erogaltunk Balint Andras uramnak az mester hozatasaert az szekeresnek uti kölcselgel in summa facit fl. 10.” Vö. FogRefLt, Fasc. XXXIII. nr. 329. (Anno 1677. die 27 Ianuarii, administralt Balint Peter es Szabo Janos perceptor uramek...)

²¹⁵ „Anno 1680. die 29. Maii. Mostani mesterünk, Ikafalvi Marton uram ide scolankban valo hozatasara adtak perceptor uraim Gieörgyfalvi István es Fazakas János uramek Harasztosi Istvan uram kezeben azon kölctzegre fl. 10 ~ tíz forintokat, ötöt szeker berben, ötöt pedig mester uram szüksegere erogalta. Meli administratiourul quietalom en is ö kegyelmeket pro futuro testimonio. Datum in arce Fogaras, anno et die ut supra. Boier Sigmond manu propria.” Uo. Lásd még: „Boer Sigmond uram verballis comissioiara anno 1680. die 29. Maii, az uy mester Ikafalvi uram ide hozassara attunk Harasztossi uramnak kesz penzt fl. 10.” Uo. (Regestuma Fogarasban lakozzo Geörgyfallui Istvan es Fazekas Janosnak minden nemeö perceptioia, erogatioia a die 3 Iulii anni praesentis 1678., usque ad diem 30 Iunii anni 1680.)

²¹⁶ „Item ugian az uy mestert Fogarasban hozvan 4 napok allat erogalt k.p. fl. 6,49.” Uo.

²¹⁷ „Nemzetes [Uzoni] Miklos deák uram comissiojára az oskola mester Szentmiklosi Giörgi uram exitusára Precup Farkas szekeresnek, Szentmiklosi Giörgi urnak magának, ez mellette lévő Fazakas Janos urnak fl. 11 den. 50.” Uo. (Regestum parciale super exactione perceptionum proventuum fori Fogaras anno 1680. [...] Erogatio pro anno 1680. 1681.)

²¹⁸ Tulajdonképpen csak egyetlen olyan adatunk van – mégpedig a román skóla 1657. évi szabályzatában –, amely szerint a magistratus is róhatott ki büntetést mind a román, mind a magyar iskolamesterre abban az esetben, ha a köztük, illetve a diákok közötti jó viszonyt nem tartották fent. Lásd Prodan: *Urbarii* II. 186.

²¹⁹ Lásd a 133. jegyzetet.

²²⁰ Hasonlóképpen járhattak el a fogarasi román skóla rektorának iktatásakor is, az 1657. évi rendszabály szerint ugyanis az iskolamester „hivatallya es bé allatása Fagarasnak ura es fő tiszti méltóságából légyen, a fagarasi minesteriumtól vagy consistoriumtól. Függsége is egészszen innen”. Vö. Prodan: *Urbarii* II. 186.

²²¹ Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 44.

²²² „Nemzetes Uzony Miklos deák uram comissiojára Szentmiklosi Györgi uram oskolában bévitele alkalmatosságával ment penz den. 72.” Vö. FogRefLt, Fasc. XXXIII. nr. 329. (Regestum parciale super exactione perceptionum proventuum fori Fogaras anno 1680. [...] Erogatio pro anno 1680. 1681.)

²²³ Mészáros: *Iskolaügy* 373. Lásd még Dósa: *Szászvárosi ref. koll.* 12–13.

um hatáskörébe tartozott,²²⁴ de csupán egyetlen iskolamester marasztásáról van tudomásunk.²²⁵ Minthogy azonban hét rektor – mint említettük – csupán egy-egy évet működött Fogarason, feltehető, hogy közülük néhányat a konzisztórium tanácsolt el tanításra való alkalmatlanságuk miatt (a túlságosan rövid, egy-két éves szolgálati idő következtében többen közülük, nyilván, nem is válhattak be a hozzájuk fűzött reményeket). Csupán az 1695–1697 között működő Huszti István esetében ismerjük rektorsága elvesztésének okát: Husztinak azért kellett felhagynia tanítóskodásával, mert megnősült. Említettük, az academica promotiók élére főként azok a tehetséges kollégiumi végzettek kerültek, akik külföldi tanulmányútjukhoz igyekeztek előteremteni az anyagiakat. Aki tehát időközben megnősült, az már aligha peregrinált, az általa elfoglalt rektori állásra viszont szüksége volt másnak is jövedelemszerzés céljából.

A fogarasi iskola rektorai (1577–1704)²²⁶

	Név	Működési idő	Kollégiumi tanulmányok	Külföldi tanulmányút	Későbbi életpálya
1.	Laskói Cs. Péter	1578 előtt		1578–1585	lelkész
2.	Alvinczi Péter	1604			
3.	Szerencsi János	1639–1640			
4.	Szenci M. János	1639–1640	Gyulafehérvár	1638–1639	lelkész
5.	Lázári János	1644–?			lelkész
6.	Tiszabecsi Gáspár	1644 után – 1649 előtt	Gyulafehérvár	1650–1654	lelkész, püspök
7.	Keresztúri András	1644 után – 1649 előtt	Gyulafehérvár (?)	1649–1653	
8.	Gecse Péter	1649 után – 1652 előtt	Gyulafehérvár (?)		
9.	Barátosi István	1649 után – 1652 előtt	Gyulafehérvár (?)		
10.	Uzoni Miklós	1652. jún. 9. – 1654. jún. 11.	Gyulafehérvár (?)		nótárius, exactor
11.	Remetei K. Mihály	1654. jún. 11. – 1655. jún. 9.			

²²⁴ Ezt az eklézsia igazgatására rendelt inspectorok (egyházbírák) 1664. évi instructiójának nyolcadik pontja írja elő: „Ha mikor vagy predikátoroknak, vagy mestereknek vocatiót kell adni vagy azokat el bocsátani, a megnevezett inspectorok elsöben magokban consultálodván és deliberálván, azután az ecclesiában lévő több értelmes embereknek is elejekben terjeszszék és aképpen egyenlő tetzésből tselekedjenek, ki nem rekesztvén mindazáltal sem ezekből, sem egyéb szükséges dolgokból ez helyet bíró vallásunkon lévő fő patronusoknak istenes tettzéseket és segedelmeket...” FogRefLt I. c/1. 30–31.

²²⁵ 1671. május 4-e körül: „Item az mester Szerenyei Mihaly it marasztasakor David Janos uram parancsolatiabol atuk fl. 2.” Uo. Fasc. XXXII. nr. 328. (Perceptio pecuniarum anno 1669)

²²⁶ Minthogy az adattárban már ismertettük az életpályákat, a táblázatban csupán a jelentősebb adatokra utaltunk.

	Név	Működési idő	Kollégiumi tanulmányok	Külföldi tanulmányút	Későbbi életpálya
12.	Királyhelmecei János	1655. jún 9. – 1656. jún.			
13.	Szerdahelyi János	1656. jún.– 1660.	Gyulafehérvár		lelkész
14.	Fogarasi K. Tamás	1660–1663.	Debrecen[?]		lelkész
15.	Almási István	1663– 1664. okt. 24.			
16.	Szentgyörgyi B. György	1664. okt. 24. – 1666. máj. 26.	Nagyenyed	1666–1669	lelkész
17.	Eperjesi Mihály	1666. júl. 12. – 1668. jún. 11.	Nagyenyed	1671–1673	lelkész
18.	Jánki Márton	1668. jún. 11. – 1669. máj. 27.	Nagyenyed		lelkész
19.	Szatmárnémeti György	1669. máj. 27. – 1670. máj. 20.	Nagyenyed		
20.	Szeregyei Mihály	1670. máj. 20. – 1672. máj. 23.	Nagyenyed		
21.	Szekeresi István	1672. máj. 23. – 1674. máj. 6.	Sárospatak/Gyfv.		lelkész
22.	Szilágyi Mihály	1674. jún. 15. – 1677. jún. 5.	Nagyenyed		nótárius
23.	Misztótfalusi K. Miklós	1677. jún. 5. – 1680. jún. 3.	Nagyenyed		nyomdász
24.	Ikafalvi P. Márton	1680. jún. 3. – 1682. jún. 1.	Sárospatak/Gyfv.		lelkész
25.	Szentmiklósi György	1682. jún. 1. – 1683. jún. 26.	Sárospatak/Gyfv.		lelkész
26.	Rozgonyi P. János	1683. jún. 26. – 1685. júl. 5.	Kolozsvár	1676–1679	lelkész, esperes
27.	Sellyei P. György	1685. júl. 5.– 1687. júl. 1.	Sárospatak/Gyfv.	1701–1702	lelkész
28.	Miskolci Dávid	1687. júl. 1.– 1689. júl. 6.	Sárospatak/Gyfv.		lelkész, esperes
29.	Egrespataki N. Mihály	1689. júl. 6.– 1693. júl. 1.	Sárospatak/Gyfv.		
30.	Ábrányi M. István	1693. júl. 1.– 1695. máj.	Sárospatak/Gyfv.	1697–1698	lelkész

	Név	Működési idő	Kollégiumi tanulmányok	Külföldi tanulmányút	Későbbi életpálya
31.	Husztai István	1695. máj.– 1697. máj.	Sárospatak/Gyfv.		
32.	Bonyhai S. György	1697. máj. – 1699. máj. 4.	Nagyenyed	1699–1702	lelkész, püspök
33.	Berzetei J. Jakab	1699. máj. 4. – 1701. máj.	Sárospatak/Gyfv.		lelkész
34.	Szentgyörgyi P. Mihály	1701. máj.– 1703. jan.	Sárospatak/Gyfv.		aulicus
35.	Németi István	1703. jan. – 1704.	Sárospatak/Gyfv.		

Az iskolamester járandóságai

Az iskolamester járandóságai, melyeknek megállapításában – akárcsak a lelkészi javadalmak esetében – Fogarasföldre mindenkori ura meghatározó szerepet játszott, részint a város lakóitól fizetett pénzbeli, valamint a patrónus által az uradalom bevételeiből rendelt természetbeni juttatásokból, részint a tandíjból, illetve az iskolatörvényben rögzített más illetményekből, továbbá szállás és ellátás biztosításából állt. Bár a járandóságokról jóval teljesebb képet nyerhettünk volna a rektorkérvő levélhez csatolt ún. díjlevél alapján, amely – legalábbis a debreceni kollégium partikulái esetében – Dankó szavaival élve „nemcsak a kiküldendő rector javadalmazása felől tájékoztatott, hanem felvilágosítással szolgált a rector gondjaira bízandó iskoláról (nagyság, tanulói létszám, iskolaépületek, a rectori szálláshely stb.) is”²²⁷ ilyen díjleveleket viszont az általunk átnézett anyagban nem találtunk. Az iskolamester fizetéséről – az iskolatörvényben fellelhető szabályozás mellett²²⁸ – a legtöbbet azok a jegyzékek (regestrum, catalogus) árulnak el, amelyeket az egyháziak a település lakói által a lelkész, rektor, esetenként a kántor és harangozó fizetésébe adott összegek beszédéről vezettek.²²⁹ Ezek a regesztrumokat évenként állították össze, de sajnos csak az 1670-es évekkel kezdődően maradtak meg, a legkorábbi 1671-ből. Az iskolatörvényből tudjuk, hogy a rektor pénzbeni fizetésének kezelése az egyházi feladatkörébe tartozott. Ezt egyébként az egyháziaknak adott, keltezés

²²⁷ Dankó: *Partikularendszer* 794.

²²⁸ *Leges scholae Fogarasianae: Leges speciales. 4. De didactro rectoris I–X. 469r–470r.*

²²⁹ Pl. „Az Fogarasi orthodoxa ecclesianak praedicatori es schola mesternek fizetesereol valo regestrum pro anno 1671. a die 1. Ianuarii inchoatum; Regestrum super collectione pecuniarum in salarium sive solutionem pastorum ecclesiae Fogarasiensis et rectoris scholae a die 1. Ianuarii anni 1675. inchoando et ultima Decembris anni eiusdem finiendo seu terminando; Catalogus super collectione pecuniarum in salarium sive solutionem pastorum ecclesiae Fogarasiensis et rectoris scholae a die 1. Ianuarii anno 1677. inchoando ultima Decembris anni eiusdem finiendo seu terminando; Fogarasi praedicator uraim, schola mester, kántor es harangozo fizetesekre rendeltetel penznek fel szedéséről valo regestrum pro anno 1691.” Vö. *FogRefL*, Fasc. XXXII. nr. 328. Itt jegyezzük meg, hogy az egyházközségi levéltár részben rendezetlen, ezért – bár látszólag pontos jelzettel adunk (Fasc. XXXII. nr. 328: Különböző időkből egyházi jövedelmek kimutatásának listái a XVII–XVIII. századból, valamint Fasc. XXXIII. nr. 329: Egyházi bevételek és kiadások jegyzékei a XVII., XVIII. századokból) – az említett tételek külön-külön több tucatnyi összeírást és más, közelebbi jelzet nélküli iratot tartalmaznak.

nélküli, de vélhetően a 17. század végén összeállított instructio negyedik pontja is előírja: „Az predikátorok és mester számára repartialtatandó fizetést az elejekben adandó mód és instructio szerint szorgalmason felhajtják, igaz regestumokat, jegyzéseket tartsanak arról, hogy senkit is ne defraudallyanak, cantoronkint fizessenek bé mind predikator urnak, mind az mesternek és quietaltassak magokat...”²³⁰ Bornemissza Annának Veres Péterhez, a fogarasi vár helyettes kapitányához, Boér István udvarbíróhoz, a város bírójához, valamint más illetékesekhez intézett 1668. évi rendelete pedig arról tájékoztat, hogy a Fogarason lakó „minden rendek, akarmi vallásu és nyelven valok legyenek azok, de az kiknek uczasorban és rendben vadnak házaik” kötelesek voltak bizonyos összeggel hozzájárulni a rektor fenntartásához, a kapitány pedig az ellenszegülőkkel szemben segítséggel tartozott a pénz begyűjtését végző személyeknek.²³¹ Ennek megfelelően két aedilis utcánként, mindig azonos rendben gyűjtötte be a háztulajdonosoktól a pénzt, az alábbi módon: Olt utca, Lenkert utca, Betlen utca, Piac, Székely és Malom utca, Kis Galac utca, Kis utca, Híd utca, Csitkó kert utca. Az egyházfiak táblázatot készítettek, és külön oszlopba írták az adózók nevét, illetve a papok, mester vagy kántor fizetésébe megadott összegeket. Úgy tűnik, a fizetés kötelezettségét időnként kiterjesztették a zsellérekre is: pl. 1671-ben külön jegyzéket vezettek – szintén utcánkénti rendben – a zsellérek adózásáról, sőt időnként a puszta telkek után is kellett adót fizetni a tulajdonosoknak, melyet ismét más lajstromba írtak össze. A regesztrumok végén megadták a begyűlt pénz végösszegét, de gyakran bevezették a lelkésznek, rektornak negyed- vagy félévenként megadott járandóságát is, feltüntetvén a kifizetés időpontját és a kedvezményezett nevét, esetenként jelölték azt is, ha a polgárok közül valaki nem fizetett, vagy egyéb nehézségek merültek fel. Következésképpen a regesztrumok behatóan felfedik az egyházközség működésének ezt a szeletét, melyről egyébként máshonnan nem tudnánk tájékozódni. A rektor részére a polgárok pl. 1671-ben 5 és 25 dénár között adóztak, a legtöbben 10 dénárt adtak, a zsellérek pedig 5 dénárt fizettek. Ennek megfelelően a rektor számára 48,46 forint gyűlt össze (ezzel szemben a két lelkész javára összesen 159,07 forintot szedtek be az egyházfiak). Az adó nagysága az idők folyamán, legalábbis a 17. század hetvenes éveitől nem változott: az 1677–1682. évi regesztrumok szerint szintén 5–25 dénár között fizettek a polgárok, zömük ezekben az esztendőekben is 10 dénárt, tehát nagyjából hasonló összegek gyűltek be. Hogy korábban mennyit és hogyan adóztak a fogarasi lakosok, azt nem tudjuk, de vélhetően ez a rendszer már régebben működött, ugyanis 1671-ben teljesen kiforrott formájában tűnik elő. Az iskolamesternek a várostól nyert fizetsége összegét tehát elsősorban az adózó polgárok száma alakította, minthogy ahhoz a település minden egyes háztulajdonosa köteles volt hozzájárulni.²³²

Az iskolamester készpénzben nyert fizetségét kántoronként, azaz évnegyedenként kapta. Miután az egyházfiak beszédtek a polgároktól a pénzt, azt, minden jel szerint, valamelyik kurátor utasítására (commissio) kántoronként, esetleg félévenként kifizették a rektoroknak. Így történt ez 1679-ben, amikor Uzoni Miklós kurátor meghagyta Fábián Márton és Varga Gábor egyházfiaknak, hogy Misztótfalusinak adják meg kántorpénzét, azaz 10 forintot, és ve-

²³⁰ Uo. I. c/1. 119.

²³¹ Uo. Fasc. I. nr. 22.

²³² Bár a tanerőknek az ekléziától nyert járandóságait a fogarasi lakosok közösen teremtették elő, tekintettel a település vallási és etnikai összetételére mégsem nevezhetjük a partikulát az egész közösség iskolájának.

gyenek tőle nyugtatványt,²³³ vagy 1682-ben, amikor említett Varga Gábor, illetve Ács György aediliseknek parancsolta meg, hogy a kezüknél levő bevételekből elégték meg Ikafalvi Márton rektort félesztendei fizetése felől.²³⁴ Miután a mesterek átvették járandóságukat, nyugtatványt (quietantia) állítottak ki az egyháziak részére, a perceptorok pedig bevezették az eklézsia számadásaiba az illető rektor nevét és a kifizetett összeget (erre a nyugtatványok hátoldalára rájegyzett „Be irtam” jegyzet utal). Szerencsés módon ezekből a nyugtatványokból, illetve az előbb említett commissiókból több is megmaradt az egyházközség számadásai közt (ezekre az iratokra egyébként az egyháziaknak gondosan kellett vigyázniuk, a beszedett pénzről ugyanis számot kellett adjanak a perceptoroknak, valamint a kurátoroknak). Tudjuk, hogy Misztótfalusi Kis Miklós fogarasi működése idején negyedévenként 10 forintot, egész évre tehát 40 forintot kapott fizetésül.²³⁵ (Megjegyzendő, hogy kántoronként ugyanekkor Horti István elsőpap 25 forint, Szekeresi István másodpap pedig 8 forint fizetésben részesült az eklézsiaától.) Misztótfalusi utódja, Ikafalvi Márton 1680–1682-ben évnegyedenként szintén 10 forintot kapott,²³⁶ de Rozgonyi János 1683-ban és 1684-ben már 15 forintot húzott, jöllehet 1685-ben ez az összeg – a korábbiaknak megfelelően – 10 forintra csökkent. Miskolci Dávid 1688–1689-ben ismét 15 forintot nyert fizetésül kántorként, Egrespataki Mihály pedig 11,25 forintot. Ábrányi István első kántorpénze szintén 11,25 forint volt, de 1693. október 1-jétől 1694. szeptember 30-ig már 15 forint, rektorsága végéig pedig újból 11,25 forint salláriumban részesült. 1696-ban Huszti István kántorpénze 8,25 forint, Némethi Istváné 1703-ban viszont ismét 11,25 forint volt.

Itt említjük meg, hogy esetenként az iskolamester látta el a kántori teendőket is. Adatunk erre vonatkozóan 1689 májusából van, amikor az új kántor, Tordai Sámuel 30 forintban megállapított évi fizetéséből 15 forintot Miskolci Dávid 60 forint járandóságából különítettek el, minthogy azt az összeget a rektor addig a kántori teendők végzéséért is kapta.²³⁷ 1685-ben

²³³ „Fogarasi egyházi uraim Fabian Marton és Varga Gábor uraink veven az en commissiomat az oskola mestert Tótfalusi uramat a die 10. Februarii 1679 usque ad 11. Maii anni eiusdem egy cantorarol ~ super fl. 10 elegicse meg, quietantiat veven kegyelmeket azon commissio melle, annak idejében számot adhat. Fogaras, 25. Maii 1679. Nicolaus Uzoni manu propria.” Vö. FogRefLt, Fasc. XXXII. nr. 328.

²³⁴ „Varga Gabor ur és Acs György ur! Kegyelmetek a kezeknel lévő 1680 esztendőbeli proventusbol oskola mesterünk Ikafalvi Márton urnak a die 3. Decembris 1681 usque ad ultimum Maii ugy, mint fel esztendei fizetesiben adgyon husz forintot ~ fl. 20. Quietantiat veven rolla ezen commissiom melle acceptalltatik kegyelmeket raciojában. Fogaras, 27. Maii, 1682. Nicolaus Uzoni alius curator ecclesiae Fogarasiensis manu propria.” Uo.

²³⁵ „Anno 1678. die 1. Septembris percipiáltam első cantorra való fizetésemet fl. 10 perceptor uraimék kezekből. Nicolaus M. Tótfalusi rector scholae Fogarasiensis.” „Anno 1678. die 1. Decembris percipiáltam második cantor pénzemet fl. 10 perceptor uraimék kezekből. Nicolaus Tótfalusi manu propria.” Uo. Fasc. XXXIII. nr. 329.

²³⁶ „A die 3. Iunii ad diem 3. Septembris levaltam perceptor Györgyfalvi Istvan uramtul fl. 10 ~ tíz forintokat. Anno 1680. 12. Iunii. Ikafalvi P. Marton rector scholae Fogarasiensis manu propria.” Uo. „Anno 1681. 14. Maii, Acs György es Varga Gabor edgyházi uramektul a die 3. Decembris percipiáltam ad diem 3. Iunii fl. 20t, es így egészen az fl. 20kat, melyrül ü kegyelmeket quietalom. Ikafalvi P. Márton Fogarasi schola mester manu propria.” (Alatta más kézzel: „Be irtam.”); „Anno 1681. 17. Martii. A die 3. Septembris anni praeteriti ad diem 3. Decembris eiusdem anni percipiáltam második cantorra Acs György es Varga Gabor egyházi uramektul fizetisemben penzt fl. 10, melyrül ü kegyelmeket quietalom. Ikafalvi P. Marton scholae rector Fogaras manu propria.” (Alatta más kézzel: „Be irtam.”) „Varga Gabor és Acs György uramektul percipiáltam fel esztendore fizetisemben fl. 20 ~ husz forintokat, melyrül eó kegyelmeket quietalom. Fogaras, 27. Maii 1682. Ikafalvi P. Márton non pridem rector scholae Fogarasiensis manu propria.” (Alatta más kézzel: „Be irtam.”) Uo. Fasc. XXXII. nr. 328.

²³⁷ „Anno 1689. die 21. Maii. Az ur fő kapitány tekintetes nagyságos Betlen Gergely uram ó kegyelme tettzéséből fogadván a fagarasi ecclesiában cántornak Thordai Samuel uramat, jelen lévén ugyan akkor vice kapitány nemzetes Vajda Péter uram is, és többire az egész törvényes székben való assessorok, az ő hivatalyára keze bé adásával előttünk

pedig a praeceptor 20 forint évi járandóságát a rektor 60 forintra megemelt fizetéséből különítették el. Minden valószínűség szerint tehát az egyes iskolamesterek (pl. Rozgonyi János, Miskolci Dávid, Ábrányi István) átlagon (40–45 forinton) felüli évi salláriumának (pl. 60 forint) egy részét vagy a kántorkodásért nyert illetmény, vagy az osztálytanító járandóságát képező összeg tette ki, ezt pedig figyelembe kell venni az oktatói tevékenységért kapott fizetség megállapításában. A fentiek alapján egyidejűleg arra is fény derül, hogy a rektori járandóságok tekintetében Fogarason nem tettek különbséget az akadémita és a kollégiumi végzett (vagy a kollégiumi tanulmányait megszakító diák) között.

Valamikor a 17. század végén az eklézsia az iskolamesterek készpénzben nyert fizetését kiegészítette 10 köből búzával.²³⁸ Az iskolai rendtartásból tudjuk meg, hogy a rektor megkapta a sabbathalist is.²³⁹ Ezzel a megnevezéssel bizonyosan Fogarason is a település egyik, arra kijelölt malmának a szombati őrlebsből származó jövedelmét illették.²⁴⁰

A századforduló után már nem követték az iskolamesteri fizetés alakulását,²⁴¹ de a Rákóczi-szabadságharc után egyre inkább elszegényedő fogarasi egyházközség komoly nehézségekkel küzdött mind az iskolamesteri, mind a papi járandóságok megadásában.

Az iskolamester fizetésének másik része a diákok által fizetett tandíjból, didaktrumból származott, amelyet a tanulók évente két részletben tartoztak megadni. Úgy tűnik, az extraneusok, azaz az idegen diákok nem mindig rótták le tartozásaikat a rektor iránt, ugyanis a rendszabály 4. VIII. cikkelye szigorúan meghagyja nekik, hogy a tandíj felét az iskolába érkezésük idején, felét pedig a második félév kezdetekor fizessék meg, vagy a rektor a helybeliek köréből állított kezes útján állapodjon meg azokkal a didaktrum megadásáról; a 4. VII. artikus értelmében pedig, minthogy a rektornak az extraneusoktól kevés vagy semmi jövedelme nem szár-

kötelezé is magát. Mi is azért ex communi voto et suffragio ő kegyelmének rendeltünk ilyen fizetést: Az oskola mesterünknek eddig a melly hatvan forintot adtunk, annak 15 forintya a cantorságért járván, mivel ennek utána nem cántorkodik, azért abból járjon fl. 15. A várostól is jár ő kegyelmének az előtti végezes szerint fl. 15. Minden ember valakinek halottya esik, ennek utána ad minus tartozik cum den. 12., ha ki mindazáltal maga betsületiért többet ad, nem veri meg az Isten érette. Ha mi búza avagy egyéb gabonabéli és pénzbeli beneficiummal lennének vallásunkonn lévő valamely patronusok istenes indulattuyokból, abból is sustentatiójára illendő provisiónak léssen ő kegyelmire...” Uo. I. c/1. 87.

²³⁸ „A mester fizetese. A várostol pénz flor. 60, de husza a vasar vámból. Buza cub. 10. Ezt az búzát mostanság rendeltük, az előtt nem jart. Es a discipulusoktól való didactrum az legesben irtt mód szerint.” Vö. BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 55^r.

²³⁹ I. Rákóczi György fejedelemnek a fogarasi udvarbíróhoz intézett 1634. évi utasításai is említik a sabbathalist, bár akkor azt nem a rektor, hanem a lelkészek vagy a diákok részére tartották fenn: „Udvarbirank penigh az mit malmainkbol percipial, ne csak maga notallya [...], s az honnet eddigh sabbatalis iart vagy papoknak vagy deakoknak, azt igazan ezutanis ky szolgaltassa es megh adgia.” Vö. Prodan: *Urbarii* I. 331.

²⁴⁰ A szabbatalírisa lásd *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. (Főszerk. Vámszer Márta) XI. Bp.–Kvár 2002. 1045; Dankó: *Partikularendszer* 795. Itt jegyezzük meg, hogy a sabbathale a Bartal-féle szótár (*Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Lipsiae, 1901. 584.) – Teutsch nyomán megadott – értelmezése szerint a tanároknak eredetileg szombatonként (innen az elnevezés is) pénzben vagy természetben fizetett díjat jelentette.

²⁴¹ Ismerjük az iskolamester, illetve a praeceptor 1711. évi díjlevelét: „Anno 1712. die 8. Martii, celebratum est consistorium. Legelsőbenn is olvastatott el az consistoriumban az fogarasi schola mester es cantor vagy praeceptor annualis conventiojokrol az meltosagos Herczegh [ti. II. Apafi Mihály] kegyelmessegeből az eő herczegsege fő komornyikja es praefectussa subscriptiojok es pecettyek alatt sub authentico költ levelek a 1. Ianuarii 1711. kezdődven conventiojok, ugmint: Mesternek per annum: Készpenz fl. h. 30.; Bort ur. 30.; Buzat cub. 8.; Makkos disznot nr. 1. Praeceptorsagot viselő cantornak: Készpenz fl. h. 10.; Buzat cub. 8.; Makkos diszno nr. 1.; Turo vagy sajt libr. 30.; Posztojaert penzt fl. h. 6. Melly conventionalis in origine az ecclesia ladajaban több conventiok melle betetetett, es igaz parban udvarbiro urnak Szilagyi Mihály hütös notarius es Tibodi Marton hütös assessor által kiadattatott.” Lásd BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 31r.

mazik, azok legkevesebb kétannyit fizessenek, mint a helybéliek.²⁴² A törvény 4. IX. pontja a didaktrumot illetően előírja azt is, hogy az esetleg fizetni nem akaró szülőket Fogarasföldre nemeseinek bírái néhány várbeli kísérelével kényszerítsék a pénz megadására. Az iskolai rendtartás 4. I–VI. artikulusai pontosan meghatározzák a különböző tanulócsoporthoz diákjainak évenkénti didaktrumát, mégpedig az ábécés 50 dénárt, a rudimentárius egy forintot, a grammatista/szintaxista két forintot, a poéta/rétor három forintot, a logikát, teológiát és filozófiát hallgatók pedig négy forintot fizetnek. A tandíjból befolyó összeg nagysága tehát a növendékek számától s közvetve a rektor képzettségétől, jó hírétől függött, amellyel esetleg több diákot tudott megnyerni az iskolának. De minden bizonnyal a rektorok arra is törekedtek, hogy a népesebb alsó szint tanulóik közül minél többen folytassák tanulmányaikat a középső fokon, ugyanis ez számottevően gyarapíthatta a tandíjból származó bevételt.²⁴³

A pénzbeli fizetség mellett a rektornak természetbeni járandóságai is voltak, amelyeket Fogarasföldre mindenkor ura rendelt neki a vár bevételeiből. Ezekről az ún. szegődményekből vagy díjlevelekből (*conventio*) szerzünk tudomást. A legkorábbi, az 1662-ből²⁴⁴ megmaradt *conventio* alapján a rektor fizetsége a várból 25 urna bor, nyolc (szász) köből búza, valamint egy sertés. Az 1666.,²⁴⁵ 1672.,²⁴⁶ 1678.,²⁴⁷ és az 1691.²⁴⁸ évi szegődmények szerint csak a bor mennyisége változik, mégpedig 32 urnára, de 1703-ban már kevesebbet, 30 urnát jegyeztek be a nyolc köből búza és a sertés mellé.²⁴⁹ Ezeket a járandóságait a vár többi tisztségviselőjéhez hasonlóan kántoronként kapta kézhez.

Egyetlen adatunk sincs arra vonatkozóan, hogy a rektor az egyházi földekből esetleg részt kapott volna.

Az iskolamester élelmezését, minthogy az is javadalmazásába tartozott, a skóla keretében a sorkoszt (*coquia*) útján oldották meg. A törvény ugyanis szigorún meghagyja a „*coquus*”-nak (ti. az élelmezésért, pontosabban az ételhordásért felelős diákisztségviselőnek), hogy az étel javából adjon neki, ellenkező esetben 5 dénár büntetésen maradjon.²⁵⁰ Tűzifát a rektori lakoszoba fűtésére a diákok szerezték be.²⁵¹ Ezenfelül – szintén az iskolatörvény szerint – a temetésükön való éneklésért a diákokkal együtt nyert pénzüsszeg kétharmadát,²⁵² a *coetus* pénzének az

²⁴² Itt minden valószínűség szerint arról van szó, hogy az extraneusok szülei nem járultak hozzá a rektor, illetve az iskola fenntartásához, a helybéliek viszont rendszeresen adóztak.

²⁴³ Erről a kérdéssel bővebben lásd Mészáros: *Iskolatűgy 377–378*.

²⁴⁴ Prodan: *Urbarii* II. 218.

²⁴⁵ Uo. 331.

²⁴⁶ Uo. 508.

²⁴⁷ Uo. 885. Lásd még KvNLT, F 566. nr. 40. Fasc. 26., mely szerint a rektor 32 urna bort kap. Vö. Szász: *Fejedelmi patronátus* 784.

²⁴⁸ „Fogaras várához tartozó minden rendbeli *conventionatus* szolgáknak fizetéséről való *generalis extractus* per annum 1691. 16. Novembris. Scholamesternek: bor ur. no. 32., búza cub. no. 8., kövér diszno no. 1.” Lásd KvNLT, F 566. nr. 40. Fasc. 107–116. Vö. Szász: *Fejedelmi patronátus* 785.

²⁴⁹ „Az mi kegyelmes urunk öherczsége Fogarasban levő mindenféle *conventionatus* szolgáknak fűtéséről és ugyanezen jóságából proveniált mindenféle *proventusokról* *registrum*. Anno 1703. 2. Ianuarii. Scholabeli mester uramnak: búzája cub. 8., borra egy hordóval ur. 30., makkos sertése nro. 1.” Lásd KvNLT, F 566. nr. 40. Fasc. 117–120. Vö. Szász: *Fejedelmi patronátus* 785–786.

²⁵⁰ *Leges scholae Fogarasianae: Leges speciales. 2. Coci lex prima 469r*.

²⁵¹ Uo. *Lex XVIII. 468r*.

²⁵² Uo. *Lex XIX. 468r–468v*. Itt említjük meg, hogy Geleji püspök 1646. évi fogarasi *visitatiójakor* a település közösségének kérésére bizonyos artikulusokat hagyott jóvá, melyeknek 5. pontja értelmében az iskolamester csupán a temetési szertartás befejeztével kérhette a fizetséget, amit ha nem kapott meg, a városi renden lévő városbírája, a

őrzéséért és kezeléséért pedig az összeg negyvened részét (XIV.) az iskolamester kapja,²⁵³ de mindezek bizonyára jövedelmének csekély részét tették ki. Járandóságukat egyéb mellékjövedelmek egészítették ki: pl. Miskolci Dávid az iskolatörvények bemásolásáért a perceptoroktól 1 forint 20 dénár,²⁵⁴ Pataki Mihály pedig bizonyos iratok letisztázásáért 3 forintot kapott.²⁵⁵

A perceptorok számadásai alapján jól nyomon lehet követni, hogy az iskolában a rektor részére fenntartott lakószoba jókarban tartására, zsindelezésére, üvegezésére, esetenként bútorarabokkal való ellátására, egyszerűen lakhatóvá tételére meglehetősen sokat és rendszeresen áldoztak az egyházközség bevételeiből. A szoba berendezéséről kevés adatunk van, de tudjuk, hogy pl. Ikafalvi Mártonnak érkezése után egy széket, illetve egy könyvtartó tékát, azaz könyvszekrényt vásároltak összesen 2 forint 10 dénárért,²⁵⁶ vagy Uzoni Miklós kurátor jóváhagyása mellett Egrespataki N. Mihály iskolamester házába egy fekete jegyzőtablát csináltattak.²⁵⁷

A rektor jövedelmének nagyságáról és tényleges értékéről akkor alkothatunk igazán fogalmat, ha azt összevetjük pl. az eklézsia más tisztviselőinek bevételeivel, illetőleg figyelembe vesszük a korabeli árakat. Tudjuk, hogy – szintén a 17. század második felében – az elsőpap fizetsége 150 forint, 12 sing gránátposztó vagy 72 forint, 160 urna bor, két sertés és 25 bárány, a másodlelkészé pedig 67 forint, 22 köből búza, 40 urna bor és egy sertés volt.²⁵⁸ Az előbbi járandóságai mintegy hat-hétszeresét, utóbbié pedig hozzávetőleg kétszeresét jelentették a rektor fizetésének. A fogarasi román iskolamester javadalmazása – az 1657. évi alapítólevél szerint – évenként 40 forint, 16 köből búza, 25 veder bor, 80 veder sör, két marha vagy ezek fejében négy forint, két sajt, illetve 25 szekér fa volt. Ezenfelül a fogarásföldi bojárók 50 forintot, illetőleg egy-egy tyúkot tartoztak adni.²⁵⁹ Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony tehát feltűnően magas

nemest pedig „az ott való tiszt” – alighanem a nemesek hadnagya vagy a szolgabíró – volt köteles annak megadására szorítani. Vö. *Az erdélyi református zsinatok emlékei és végzései*. Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának megbízásából levéltári kutatások alapján összegyűjtötte és egyháztörténeti szempontokból feldolgozta Illyés Géza (1940–1942). (Kézirat a ErdRefGylt-ban) 84.

²⁵³ Leges scholae Fogarasianae: Lex XIV. 467r–467v.

²⁵⁴ „Az legeseknek leirásokert fizettünk Miskolczi David scholamesternek ex commissione dominorum curatorum fl. 1,20.” FogRefLt, Fasc XXXIII. nr. 329. (Sequuntur erogationes in anno 1688 factae)

²⁵⁵ „Attunk az Fogarasi schola mesternek Pataki Mihaly urnak, hogy az ecclesia könyveben levő irasokot purumban irta fl. 3. Est commissio.” Uo. (Erogationes in anno 1689 factae)

²⁵⁶ „Az uy mester hazaban veöttünk keszen eggiess szeket, erre ys erogalt k. p. fl. 0,30.”; „Ugian Boer Sigmond uram paranczollattyabul veöttünk egy keöny tarto tekat, erre ys erogalt kesz penz fl. 1,80.” Uo. (Regestuma Fogarasban lakozzo Geörgyfallvi Istvan es Fazekas Janosnak minden nemeő perceptioia, erogatioia a die 3 Iulii anni praesentis 1678., usque ad diem 30 Iunii anni 1680.)

²⁵⁷ „Anno 1689. die 24. Decembris. Csináltattunk az schola mester uram hazaban egy fekete jedző táblát Uzoni uram eő kegyelme annuentiajabol, melyre ment egy deszka, fizettünk Bodroközinek erette fl. 0,30.” Uo. (Erogationes in anno 1689 factae)

²⁵⁸ Uo. Fasc. XXXII. nr. 328. (pl. Fogarasi praedicator uraink es scholabeli mester s harangozo fizetesekre rendeltetet penznek fel szedeseröl valo regestrum pro anno 1687); Diarium Petri Rhétyi 207, 210. Lásd még Prodan: *Urbarii* II. 508, 885., valamint az 1691. évi conventiót: KvNLT, F 566. nr. 40. Fasc. 107–116. (Fogaras várához tartozó minden rendbeli conventionatus szolgáknak fizetéséről való generalis extractus per annum 1691. 16. Novembris. Vö. Szász: *Fejedelmi patronátus* 785.) A keresztelés, temetés, házasságkötés után járó díjak (a 17–18. század fordulóján: „Esketéstől templomban flor. 1. Háznál imperial tallér. Kereszteléstől a komák pénzt adnak az asztalra. Temetéstől ordinarie flor. 1. A nagjától pedig egy tallér.” Vö. BrNLT, Anyakönyvek, Fogaras I. 55r) is bizonyosan tekintélyes bevételi forrást jelentettek a lelkészek számára.

²⁵⁹ Prodan: *Urbarii* II. 188. Az uradalom bevételeiből nyert fizetését 1662-ben Apafi Mihály fejedelem is megerősítette, vö. FogRefLt, Fasc. XXIX. nr. 290. Lásd még Prodan: *Urbarii* II. 214–215. Itt említjük meg, hogy a fogarasi románok és görögök, valamint a településen kívül lakó bojárók és gazdagabb parasztemberek gyermekei a magyar rektornak fizetendő tandíjjal egyenértékű összeget adtak a román iskolamesternek. Uo. 188.

járandóságot biztosított a román skóla rektorának, amely nem csupán a magyar iskolamester vagy a másodpap bevételeit haladta meg, hanem a fogarasi elsőpap fizetésével is vetekedett. (A román skólamester feladatkörébe viszont a fogarasföldi románság papi és tanítói rétegének képzése mellett egyéb, nem kimondottan oktatói jellegű teendők – pl. az ortodox gyülekezetek vizitálása – is beletartoztak.) A kántor ellenben a század utolsó két évtizedében 30–36 forintot, a harangozó pedig 15–18 forint fizetséget nyert.²⁶⁰ Az iskolamester a javadalmazás tekintetében tehát közvetlenül a másodpap után következett, azonban jóval elmaradt a román iskolamester mögött.

Salláriumának értékét az 1687-ben megújított 1642. évi limitáció, illetve más források alapján próbáltuk megállapítani (ezek az árak természetesen vidékenként, illetve egyik évről a másikra változtak, de nagyjából a limitációban megadott értékek körül mozogtak). Az említett árszabályozás egy jó bárány árát 35 dénárban,²⁶¹ egy rókabőrét pedig 1,65 forintban állapította meg.²⁶² Miskolci Dávidnak (1687–1689) az ekléziától nyert pénzbeli fizetsége tehát mintegy 114 jó bárány vagy 24 rókabőr árát tette ki. Egy véka búza ára Fogarasföldén 1690 tavaszán 75 dénár volt,²⁶³ egy konc papirosé pedig – 1689 novemberében – 36 dénár,²⁶⁴ következésképpen Pataki Mihály 40 forint salláriuma 53 véka búzát vagy 111 konc papírt jelentett. S azt már csak érdekességképp említjük meg, hogy ismerjük azokat a költségeket, melyeket az eklézsia 1677. június 4–6-a között Misztótfalusi ellátására fordított Fogarasra érkezése után. Ekkor pl. egy font túró ára 6 dénár, egy ejtel boré pedig 18 dénár volt.²⁶⁵ Misztótfalusi első kántorpénze (10 forint) tehát hozzávetőleg 166,5 font túró vagy 55,5 ejtel bort tett ki.

Bár az iskolamester készpénzben nyert járandósága – a törvényekben megállapított tandíjhoz hasonlóan – évtizedeken át állandó maradt, vagyis nem követte a pénz értékének tényleges változásait, az bizonyos, hogy szilárd alapokat biztosított a peregrinálni szándékozók részére, s egyidejűleg megbecsült helyet a fogarasi társadalomban.

Szándékunkban állt a rektori járandóságok alapján is meghatározni a fogarasi iskola helyét a jelentősebb erdélyi tanintézmények sorában, erről azonban le kellett mondanunk részint az ilyen jellegű vizsgálódások és az összehasonlításra alkalmas iskolák (pl. a dézsi, bánffyhungyadi partikulák) történetének korszerű feldolgozása hiányában, részint pedig azért, minthogy az idevágó adatközlések számottevő része – melyek főként az ún. conventiókra alapoznak – a járandóságok mindenik összetevőjét nem tartalmazza. Néhány adat összevetése azonban így is jól mutatja egyfelől a kollégiumok, illetve a jelentősebb partikulák, másfelől a kisebb partikuláris iskolák tanterőinek járandóságai közötti különbségeket. Említettük, hogy a fogarasi rektor évi fizetsége a 17.

²⁶⁰ A kántor javadalmazására lásd pl. a 237. jegyzetet, valamint *Diarium Petri Rhétyi* 219–220. A harangozó fizetésére lásd *FogRefLt*, Fasc. XXXII. nr. 328. (*Regestrum de et super collectione pecuniarum in salarium sive solutionem pastorum ecclesiae Fogarasiensis et rectoris scholae pro anno 1681 ultima Decembris finiendo; Fogarasi praedicator urink es scholabeli mester s harangozo fizetesekre rendeltetet penznek fel szedeséről valo regestrum pro anno 1687*); *Diarium Petri Rhétyi* 216–217.

²⁶¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Szerk. Szilágyi Sándor). X. 1637–1648. Bp. 1884. 351.

²⁶² Uo. 344.

²⁶³ „Anno 1690. 12 Maii. Fizettünk az cantornak két köböl és két veka buzáért (mellyet az város igert neki fizetesebe), ugy mint fl. 7,50, adván vékájáért 0,75. Est commissio domini curatoris Nicolai Uzoni. Item ez elót die 17. Aprilis attam két veka buzajáert az cantornak fl. 1,50, adván vékájáért 0,75.” Vö. *FogRefLt*, Fasc. XXXIII. nr. 329. (*Regestrum de erogatione proventus ecclesiae Fogarasiense in anno domini 1690 inchoatum*)

²⁶⁴ „Vettünk Uzoni uram eő kegyelme szamara egy konc papirossott fl. 0,36. Est commissio. Commissiokra s egyeb ecclesia dolgaira.” Uo. (*Erogationes in anno 1689 factae*)

²⁶⁵ Lásd a 214. jegyzetet.

század második felében 40 forint, 25 urna bor, 8 köből búza, valamint egy sertés volt. Ezzel szemben pl. Tolnai István kolozsvári tanár készpénzben nyert fizetsége 1669–1670-ben 257 forint,²⁶⁶ a marosvásárhelyi rektor Gidófalvi Balázs járandósága 1675 körül pedig 100 forint volt.²⁶⁷ A dési iskolamester fizetéséről csupán annyit tudunk, hogy ahhoz a város 1696-ban 40 forinttal, 14 mérő búzával és 25 szekér fával járult hozzá,²⁶⁸ de bizonyos, hogy készpénzben nagyobb összeget vett kézhez, mint a fogarasi rektor. A fogarasi iskolamester készpénzül nyert fizetsége a kolozsvári kollégium poétika vagy szintaxista osztályának praeceptorai által – szintén a század második felében – kapott bérrel (45, illetve 40 forint) egyenértékű.²⁶⁹ De pl. a hátszegi rektor 6 forint 25 dénár (1692), utóbb 25 forint (1701),²⁷⁰ a balázsfalvi iskolamester 12 forint (1665, 1700),²⁷¹ a küüllővári 20 (1676),²⁷² majd 8 forint (17. század vége, 1702)²⁷³ pénzbeni javadalmazásához viszonyítva a fogarasi rektoria lényegesen magasabb összeget biztosított a külföldi tanulmányútra készülő fiatal kollégiumi végzetetteknek. Nyilván a természetbeni járandóságok esetenként jelentősen megnövelték a rektorok bevételét: pl. a küüllővári mester még 25 kalangya búzát, 20 vedert bort, egy sertést, a szombati malomvám 1/3-át, a nemességtől 15 kalangya búzát, a városi lakók részéről: minden házasember 3 kalangya búzát, 1 ½ veder mustot, 1 szekér fát adott, az özvegyek, ifjú legények, zsellérek pedig ennek felét; a vagyontalan özvegyek, legények a mesternek 14 dénárt fizettek.²⁷⁴ Mindez a készpénzzel együtt megközelítette a fogarasi rektor bevételeit. Becslésünk szerint a fogarasi, dési és küüllővári rektoriák megközelítőleg azonos nagyságú járandóságot biztosítottak iskolamestereiknek.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a fogarasi iskolamesterség ténylegesen a jól jövedelemző rektoriák közé tartozott, s a rátermettebb iskolamester két-három év alatt összegyűjtötte a külföldi tanulmányaihoz szükséges pénzt vagy annak jelentős részét. Misztótfalusi Kis Miklós – mint említettük – 700 forintot gyűjtött össze peregrinációjára fogarasi működése idején.

A praeceptorok

A praeceptorokról vagy osztálytanítókról a források szűkössége miatt lényegesen kevesebbet sikerült felderíteni, mint az iskolamesterekről. Voltaképpen csak hat osztálytanító nevét

²⁶⁶ Vö. KvRefLt, I. c. 5. Ratio super proventuum ecclesiae orthodoxarum tempore curatorum seu quartariorum Paulum Hosz et Joannem Szathmari in civitate Colosvár facta ac conscripta ab 14 Julii anni 1669, usque ad diem ultimum Julii anni 1670. Lásd még ErdRefGylt, Kolozsvári Református Kollégium levéltára, Apáczai-album 1656–1948. (a következőkben: Apáczai-album) 66.

²⁶⁷ Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 50.

²⁶⁸ Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye nevelés- és oktatástügyének története 1000–1896*. Deésen 1896. 147.

²⁶⁹ Apáczai-album 35. Vö. *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története*. Szerk. Szabó Sámuel. Kolozsvárt, 1876. 31; Herepei II. 512–517. Rozgonyi Pap Jánosnak tehát kolozsvári praeceptorsága idején (1669–1670) nyert fizetsége (40 forint) megegyezett fogarasi működése során az ekléziától kapott salláriumával. („Rozghoni János poéták classicus praeceptorának fizettem negy cántorra negyven forintot ~ fl. 40.” Vö. KvRefLt, I. c. 5. Ratio super proventuum ecclesiae orthodoxarum tempore curatorum seu quartariorum Paulum Hosz et Joannem Szathmari in civitate Colosvár facta ac conscripta ab 14 Julii anni 1669, usque ad diem ultimum Julii anni 1670.)

²⁷⁰ Szász: *Fejedelmi patronátus* 790–791.

²⁷¹ Uo. 782–783.

²⁷² Illyés Géza: *A küüllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676–1714. években*. Református Szemle 20/1927. 469; Sándor Attila: *Tanítók a Küüllői Egyházmegyében*. Református Szemle 95/2002. 58.

²⁷³ Szász: *Fejedelmi patronátus* 793–794.

²⁷⁴ Lásd a 272. jegyzetet.

ismerjük az 1683–1693 közötti évekből, bár minden valószínűség szerint 1704-ig rendszeresen működtek praeceptorok a fogarasi iskolában.²⁷⁵ Az iskolatörvény is csupán egyetlen articulusban szól erről a tisztségről, mely szerint ha a praeceptor nem részesíti megfelelő bánásmódban a reá bízott tanulókat, azokat másodszori figyelmeztetés után tőle elveszik.²⁷⁶

A praeceptor tisztt – általunk ismert – legkorábbi említése 1664-ből maradt meg: ekkor a konzisztórium a Drinkinár és Óvár nevű kaszálórétek tervezett bérbeadásából, valamint a vásárvámból és a bor kocsmároltatásából származó bevételeket az eklézsia és a skóla szükségeire rendelte, hogy „annyival is inkább cantort és oskolánkban egy praeceptort eltarthassunk”.²⁷⁷ A konzisztórium tehát még 1664-ben szükségesnek vélte egy osztálytanító felvételét az oktatás hatékonyabbá tételére, de – úgy tűnik – erre még a következő évtizedben sem került sor. Ezt látszik megerősíteni Misztótfalusi ama megjegyzése, miszerint az iskolában az ábécétől a szónoklattanáig mindent ő maga tanított,²⁷⁸ következésképpen praeceptor az 1670-es évek végén sem működött Fogarason. Minden valószínűség szerint az egyháztanácsnak Bornemissza Anna fejedelemasszonyhoz intézett 1682. évi kérelme nyomán került sor csupán praeceptor állítására. Ugyanis a konzisztórium tájékoztatása szerint az iskolában ekkortájt „... az tanulo gyermekek igen megh szaporottak, egy mester azoknak tanitasokra elegtelen”. Ezért szükségesnek látta egy praeceptor felvételét a rektor mellé, aki „az apro gyermekekett abeczere, syllabicalasra, olvasasra es rudimentara” oktathá, hogy a mester a „felljeb valo gyermekekett [...] az grammaticara, syntaxisra, poesisre es rhethoricara hasznosban es epületesben tanithassa”. Bornemissza Anna hozzájárult kérelmükhöz, és egyidejűleg kiutalt évi négy köből búzát, egy hízott sertést és két sajtot a leendő praeceptor számára. Ezenfelül arra is utalt, hogy a fogarasi iskolában is akadnak a kisebb tanulók oktatására alkalmas idősebb diákok.²⁷⁹ Itt említjük meg, hogy az 1681–1682. évi számadások szerint az eklézsia – Szentmiklósi György rektor Fogarasra érkezése tájkán (1682 májusa) – három forintot költött praeceptorok hozatására.²⁸⁰ Minthogy a matrikula csupán a következő évtől említi a praeceptor tisztt, feltehetően itt arról van szó, hogy a konzisztórium a fejedelemasszony 1682. május 21-i jóváhagyása után meg is próbált két praeceptort hozni, de kísérlete – előtünk ismeretlen okokból – nem járt sikerrel. S bár a fejedelemasszony említett támogatása egy segédtanító részére szólt, ennek ellenére

²⁷⁵ Pl. 1703-ban a praeceptor feltűnik az uradalom konvencionátusai között (lásd a 297. jegyzetet).

²⁷⁶ *Leges scholae Fogarasiae*: Lex nona 467r.

²⁷⁷ *FogRefLt* I. c/1. 73.

²⁷⁸ „Hanem abban a kollégiumban egynehány praeceptoriatkat viselvén, végre schola-mesterséget három eszten-deig Fogarasban, mind az ideig az abc-től fogva az oratoriáig mindennapi bébelődésem az volt.” Vö. Jakó: *Erdélyi féniks* 245.

²⁷⁹ *FogRefLt*, Fasc. I. nr. 23. Az iratra Bornemissza Anna fejedelemasszony a következőket jegyezte rá: „Megengettük, hogy hozzanak onnan, ahonnan akarnak a mi engedelmünkül, csak hogy jó es alkalmatos legien arra, hogy tanithasson. Rendeltünk szamara (annak akit hoznak) negi kis kobol buzat ~ cub. sax. 4, egy makkon hizott dezma sertést ~ 1, két sajtot ~ 2. Noha vóltanak volna itt öreg deakok, akik gyermekekett tanithatnak volna. Fogaras, 21. Maii, 1682. Anna Bornemissa” Itt említjük meg, hogy a fogarasi udvarbíró csak az első két esztendőben adta meg a járandóságokat, amiért Bornemissza Anna az egyháztanács 1686. évi panaszára újból meghagyta a mindenkori fogarasi provisornak azok kiszolgáltatását. Uo. Fasc. I. nr. 24. Lásd még Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. U. 989. *Liber Regius continens donationes et collationes celsissimae principissae dominae Annae Bornemissa dei gratia Transilvaniae principissae...* 31v–32v. (Anno 1686. die 5 Septembris, Fogarasi scholanak supplicatioja válasszával edgyütt.)

²⁸⁰ „Item nemzetes Uzony Miklos deák uram comissiojára praeceptorok hozatására ment penz fl. 3.” *FogRefLt*, Fasc. XXXIII. nr. 329. (Regestum parziale super exactione perceptionum proventuum fori Fogaras anno 1680. ... Erogatio pro anno 1680. 1681.)

1683 júniusában Rozgonyi János iskolamesterrel együtt Galgóci János és Szénási István személyében két praeceptort iktattak tisztségbe.²⁸¹ A matricula szerint Miskolci Dávid mellett is két osztálytanító működött: Kisvárdai Péter és Munkácsi Sámuel,²⁸² Sellyei György, valamint Egrespataki Mihály rektorsága idején pedig egy-egy: Baksai Ferenc,²⁸³ illetve Mezei István.²⁸⁴

A konzisztórium 1685-ben a praeceptor pénzbeli fizetését 20 forintban állapította meg, amelyet az eklézsia bevételeit gyarapító vásárvám jövedelméből különítettek el. Voltaképpen az iskolamester fizetését emelték meg 20 forinttal, azzal a kikötéssel, hogy felfogad maga mellé egy praeceptort.²⁸⁵ Az osztálytanító javadalmazása tehát évi 20 forint, négy köből búza, egy hízott sertés és két sajt volt, ami a rektornak az eklézsiaától és az uradalomtól nyert járandóságainak mintegy a felét jelentette. (Itt említjük meg, hogy működésük idejére külön lakószobát tartottak fent a praeceptoroknak az iskolában – legalábbis erre enged következtetni az eklézsia 1690. évi számadásainak az a bejegyzése, amely a „praeceptor kamaráját” említi.²⁸⁶) A konzisztórium, miután Bornemissza Anna az említett 1686. évi irat hátoldalára is rájegyezte, hogy fogarasi nagydiákok is betölthetnék a praeceptor tiszteit,²⁸⁷ 1687-től 1693-ig a partikula diákjai köréből választott segédtanítót.

A praeceptorok egy-két évet töltöttek tisztségükben (kivéve Mezei Istvánt,²⁸⁸ aki feltehetően hosszabb ideig működött osztálytanítóként), a praeceptorია eltelével pedig más tanintézményekben folytatták tanulmányaikat. A diáknévsorban említett osztálytanítókról – minthogy adatok hiányában csupán a névazonosságra, valamint az időpontok egyezésére támaszkodhatunk – lényegében semmi bizonyosat nem sikerült felderítenünk. Galgóci János azonos lehet azzal a hasonló nevű diákkal, aki 1680-ban subscribált Székelyudvarhelyen.²⁸⁹ S minthogy működését Rozgonyi János rektorkodása idején kezdte meg, nem kizárt, hogy vele egy időben érkezett az udvarhelyi iskolából Fogarasra. Egy Szénási István nevű diák 1674-ben írta alá a sárospataki/gyulafehérvári kollégium törvényeit,²⁹⁰ bár esetében a subscribálás, illetve a praeceptorság megkezdésének időpontja egymástól meglehetősen távol esik. A többi osztályta-

²⁸¹ Lásd a 151. jegyzetet.

²⁸² „Petrus Kisvárdai senior et praeceptor; Samuel Munkácsi praeceptor”. Vö. *Nomina studiosorum* 473v.

²⁸³ „Franciscus Baxai praeceptor”. Uo.

²⁸⁴ „Stephanus Mezei senior scholae et praeceptor”. Uo. 474r.

²⁸⁵ „Oskolánk mesterének fizetése cum fl. 20 adaugealtatik, tali conditione, hogy egy praeceptort is tartson mellette. Ennek előtte a várostól tsak 40 forint lévén az oskola mester fizetése, magúnk által láttúk, hogy tsak egyedül a gyermekek tanítására nem érkezhetik. Hogy azért arra is jobb alkalmatossággal elérkezhessék, tettet közönségessenn, hogy ennek után a mester uram egy praeceptort is tartson maga mellett, kinek is sustentatiojára a vásári vámok jövedelméből deputáltunk annuatim húsz ~ 20. forintot (Ezzel a szegény várost nem aggravalhatván) adatni. Ezenn kívül is kegyelmes aszszonyunkat ő nagyságát megtalálván supplicationk által, ő nagysága is rendelt búzát cub. 4, disznót nro. 1, sajtot nro. 2. Melyről supplicationk is vagon arra tett válaszszával aszszonyunknak ő nagyságának a város ladájában.” *FogRefLt*, I. c/1. 85. (Divortiumok iránt való conclusumok. Articulus 5tus)

²⁸⁶ Uo. Fasc. XXXIII. nr. 329. (Regestrum de erogatione proventus ecclesiae Fogarasianae in anno domini 1690 inchoatum)

²⁸⁷ Lásd a 279. jegyzetet.

²⁸⁸ Neve feltűnik az eklézsia 1689. évi számadásaiban is: „Attam az praeceptoroknak Mezeinek egy deszkát tábláknak.” Vö. *FogRefLt*, Fasc XXXIII. nr. 329. (Erogationes in anno 1689 factae)

²⁸⁹ „Johannes Galgoczi miles [...] Rector.” Vö. Albert: *Székelyudvarhelyi diákok* 26.

²⁹⁰ „Stephanus Szénásy. Anno 1674. 7. Aprilis. Ductus ad officium rectoratum Crakkoviam [A matricula 17. század végi másolatában kiegészítve: item Király Helmetz] et demum mortuus S. patakini.” Vö. Hőrcsik: *Sárospataki diákok* 118.

nító – kivéve Baksai Ferencet – már az iskola nagydiákjai közül került ki. Baksai,²⁹¹ Kisvárdai²⁹² és Munkácsi²⁹³ fogarasi működésük után vélhetően a sárospataki/gyulafehérvári kollégiumban folytatták tanulmányaikat, további életútjukról viszont a diáknévsorok is hallgatnak. Minthogy 1671 után az iskolamesterek zöme szintén az előbbi kollégiumból került ki, természetes jelenségnek véljük, hogy a rektorok a mellettük működő tehetséges nagydiákokat ugyanazon intézménybe irányították. Ez egyébként a partikulák és anyaiskolák közötti kapcsolat egyik alapvető ismérve, mely szerint a kollégiumi végzettek előteremtették a tanulmányúthoz szükséges pénzt, s egyidejűleg biztosították a kollégium utánpótlását.²⁹⁴

A fogarasi iskola osztálytanítói (1683–1693)

	Név	Működési idő	Tisztség	Iskolamester	Tanulmányok
1.	Galgóci János	1683–1685	praeceptor		Udvarhely (?) 1680
2.	Szénási István	1683–1685	praeceptor	Rozgonyi J.	Sárospatak/Gyfv. (?) 1674
3.	Baksai Ferenc	1685–1687	praeceptor	Sellyei Gy.	Sárospatak/Gyfv. (?) 1687
4.	Kisvárdai Péter	1687–1689	praeceptor és senior		Fogaras; Sárospatak/Gyfv. 1689
5.	Munkácsi Sámuel	1687–1689	praeceptor	Miskolci D.	Fogaras; Sárospatak/Gyfv. 1691
6.	Mezei István	1689–1693	praeceptor és senior	Egrespataki M.	Fogaras

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a praeceptor tisztség létrehozását Fogarason is a tanulói létszám növekedése, általában az iskola fejlődése tette szükségessé, amikor a rektor már nem tudta egyedül ellátni valamennyi tanulócsoport képzését. Ez a momentum viszont egyidejűleg arra is fényt vet, hogy a skólában – bár academia promotiónak minősült, élvezte Fogarasföldre mindenkor urának támogatását, illetve a diákok is szép számban keresték fel – 1683-ig osztatlan tanítási móddal éltek, a tanulók nagyobb csoportokra való tagolására csupán az osztálytanítók megjelenése után került sor.²⁹⁵ A praeceptorok részint a kollégiumi – vagy más jelentősebb iskolákban folytatott – tanulmányaikat megszakító diákok, részint az iskola arra érdemes tanítványai közül kerültek ki, és a népes alsóbb szinteken az ábécét, szótagolást, olvasást, illetve rudimentát tanították, miközben maguk is tanultak a rektor vezetése alatt az

²⁹¹ „Franciscus Baxai obligat se anno 1687. die 2. Iulii.” Uo. 131. Vélhetően azonos azzal a Baksai Ferencel, aki a Gyulafehérvárról 1687. július 12-e után Göncre ment diákok között tűnik fel, és aki később lelkész lett. Uo. 314.

²⁹² „Petrus Kisvárdai. Anno 1689. Die 2. Augusti.” Uo. 134. Minden valószínűség szerint azonos azzal a Kisvárdai Péterrel, aki Gyulafehérvárról szintén Göncre ment, és aki később Horvátiban lett rektor. Uo. 314. Neve feltűnik az eklézsia 1689. évi számadásaiban is: „Attunk Kis Vardai nevű praeceptornak fl. 1,2. Est commissio.” Vö. FogReflT, Fasc XXXIII. nr. 329. (Erogationes in anno 1689 factae)

²⁹³ „Samuel Munkácsi subscripsit anno 1691. die 1. Iulii.” Vö. Hörsik: *Sárospataki diákok* 135.

²⁹⁴ Dankó: *Partikularendszer* 776; Mészáros: *Rész és egész* 48.

²⁹⁵ A marosvásárhelyi partikulában is csupán Fogarasi Mátyás iskolamestersége idején (1662–1665) került sor osztálytanítók állítására, addig a rektorok egymaguk végezték a képzést. (Vö. Koncz: *Marosvásárhelyi ref. koll.* 47–48, 88.)

iskola magasabb szintjein. Oktatói tevékenységükért szerény, 20 forint évi fizetést – melyet az iskolamester megnövelt járandóságából különítettek el részükre, minthogy őket lényegében a rektor alkalmazottjainak tartották²⁹⁶ –, valamint természetbeni javadalmozást nyertek.²⁹⁷

The Rectors of the *Schola Particula* of Fogaras/Făgăraș in the Transylvanian Principality

Keywords: history of education, peregrinatio academica, ecclesiastical intellectuality, prosopography

The study draws up the list of the rectors of the reformed school of Fogaras/Făgăraș during the time of the Transylvanian Principality and focuses on the brief biography of some of the schoolmasters. By analyzing particular carriers the author draws conclusions regarding the history of the institution in the 16–17th centuries. The study also aims to elucidate the role played by these clerical-schoolmasters – schooled either home or abroad – in the social- and cultural life of the principality. Among the 35 rectors who ruled the school between (1577)1639–1704 there were prominent members of the contemporary transylvanian intellectuality such as Péter Laskói Csókás, Gáspár Tiszabecsi, Miklós Misztótfalusi Kis, János Rozgonyi Pap, György Bonyhai stb. Twelve of them were elected during the time of their collegial studies as *praeceptor*, *senior* or *contrascriba* – positions kept usually for highly skilled students –, and eight of them continued their studies at foreign academies.

²⁹⁶ Dankó: *Partikularendszer* 779.

²⁹⁷ A *praeceptor*oknak az uradalom bevételeiből származó fizetsége még 1703-ban is lényegében a Bornemissza Anna által megállapított juttatásokból állt: „Scholabeli *praeceptor*nak: búzája cub. 4., makkos sertése nro. 1., tőrőja vagy sajtya libr. 24.” Lásd a 249. jegyzetet. Vö. Szász: *Fejedelmi patronátus* 786.

Perjámosi Sándor

Az első magyar orvostörténeti intézet megalakulása és működése Kolozsváron

A magyar orvostörténelem írásának, tanításának és kutatásának intézményesítésére való törekvések több mint százéves múltra tekintettek már vissza akkor, amikor Kolozsváron a Ferenc József Tudományegyetem kebelében az országban végül elsőként megalakult a magyar Orvostörténeti Intézet.

Ennek az intézetnek a megalakulása és működése érdekes és szinte feltáratlan részét képezte a magyar orvostörténelemnek. Hosszú évtizedeken keresztül alig lehetett valamit tudni a létezéséről. Mementóként gyakorlatilag Antall Józsefnek egy félmondata állt, amely szerint a második világháború ideje alatt ez volt az egyetlen orvostörténettel foglalkozó intézmény Magyarországon, mely szervezett intézetként legalább „pro forma” működött.¹ Az alábbiakban bemutatom, hogy ugyan elképzelhető, hogy az Orvostörténeti Intézet tényleg csak a forma kedvéért jött létre – a vezetői sem elsődlegesen orvostörténészek voltak, azonban belső és külső munkatársainak és az intézetbe látogató személyeknek köszönhetően egy nagyon is eleven, gyűjteményt nagymértékben gyarapító és a tudományos munkában tevékenyen részt vevő intézet jött létre, mely a magyarság kebelében, de helyzeténél fogva meglehetősen Erdély-specifikusan működött. Továbbá az is bizonyossá vált az alatt a néhány év alatt, ami az intézetnek adatott, hogy szükség van egy ilyen jellegű intézményre, és hogy különböző intézmények, orvostörténészek, orvosok és nem orvosok szívesen ajándékozták oda (vagy adták értéken alul) saját tulajdonukban levő orvosi könyveiket, irataikat, értékeiket azzal a sokszor nem titkolt céllal, hogy ezt így az utóknak megmenthetik, és a magyarságnak és a magyar orvostörténet ügyének jó szolgálatot tesznek.

Az Intézet dokumentumait hosszú időn keresztül elveszítettnek, megsemmisültnek hitték. Hivatalos vezetőinek életrajzán kívül az intézetről a magyar tudományos élet semmilyen konkrét adattal nem rendelkezett, mígnem Pataki Jenő² – Erdély első magyar orvostörténésze – munkásságának feltárására végzett kutatások közben sikerült Sátoraljaújhelyen egy garázsban rálelni az első magyar orvostörténeti intézet korabeli dokumentumainak jelentős részére, Csajkás Bódog³ hagyatékában. Utóbb az is kiderült, Csajkás Bódog nemcsak tevékenyen részt vett ennek az intézetnek a működésében, hanem megbízott vezetője is volt 1944 őszétől.

Kolozsvár szerepe önmagában is érdekes a magyar orvostörténet-írás intézményesítési törekvéseinek megvalósulásában. Kolozsváron az orvosi oktatásban jelen volt az orvostörténelem oktatása is, de mint önálló stúdium soha nem létezett a Ferenc József Tudományegyetemen.

¹ Antall József: *Az orvostörténelem helyzete Magyarországon*. Orvostörténeti Közlemények CXLVII–CXLVIII(1994). 55–61.

² Pataki Jenő életrajzát lásd Perjámosi Sándor: *Pataki Jenő, az erdélyi magyar orvostörténetírás megteremtője*. Utószó. = Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás történetéből*. Bp. 2010. 341–350 (megjelenés alatti); Izsák Sámuel: *Pataki Jenő (1857–1944), az orvostörténész*. = Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Piliscsaba, 2004. 11–20; Gaál György: *Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze*. Erdélyi Múzeum LVI(1994). 28–44; Berde Károly: *Pataki Jenő 1857–1944*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának munkájáról LVII(1944). 198–200.

³ Csajkás Bódog életrajzát lásd Perjámosi Sándor: *Csajkás Bódog Félix (1902–1949)*. = Pataki: i. m. 31–35. és Uő: *Pataki, Csajkás és az Orvostörténeti Intézet* 29–30.

Egyik jeles oktatója Maizner János volt, aki a kolozsvári orvos-sebészi tanintézet történetét is megírta,⁴ ami alapját képezte a későbbi kolozsvári Tudományegyetemnek. Feltehetően neki is köszönhető Pataki Jenő az orvostörténelem iránti szeretetét, ki hajlott kora ellenére szintén tevékenyen részt vett később az első magyar orvostörténeti intézet működésében.

Kolozsvár mindezek mellett sem volt a magyarországi orvostörténelem központjának nevezhető. 1920 előtt szinte egyetlen kizárólagos helyként Budapest jött szóba egy ilyen intézmény felállítására, azonban a különböző kezdeményezések sorra kudarcba fulladtak. A két világháború közötti években Budapesten kívül Debrecenben – Diósadi Elekes Györgynek⁵ köszönhetően – és Szegeden szorgalmazták egy ilyen intézmény, illetve orvostörténeti múzeum felállítását. 1937-ben Daday András⁶ javaslatára a szegedi egyetem orvosi kara el is határozta, hogy Orvostörténeti Múzeumot létesít, s megvásárolta hozzá Pataki Jenő orvostörténeti könyvtárának egy részét, ami az egyetem Kolozsvárra való visszatérése után az egyetemmel együtt visszakerült Kolozsvárra az ott megalakuló Orvostörténeti Intézetbe.⁷

A kolozsvári Orvostörténeti Intézet létrejötte nem kapcsolódik szorosan a magyar orvostörténelem intézményesítési törekvéseinek keretébe. Megalakulása nem képezi annak szerves részét, bár közvetlen létrejöttékor már e folytonosság egyes képviselői is bábáskodtak körülötte.

A kolozsvári Orvostörténeti Intézet tulajdonképpen egyenes ági leszármazottja a korábban ugyanitt működő román egyetem Orvostörténeti Tanszékének. A két világháború közötti román felsőoktatási politika a francia oktatáspolitikát tekintette példaképének, és abból is merített. Így jöhetett létre a románok által elfoglalt Erdély fővárosában, az egykori Ferenc József Tudományegyetem épületeiben megnyíló új román egyetemen, 1924-ben – francia mintára – az első orvostörténeti tanszék a Kárpát-medencében. Ennek első tanszékvezető tanára 1924–1930 között a lyoni származású Jules Guiart⁸ professzor volt. Guiart minden második félévben tartózkodott Kolozsváron, s az itteni működése során megírt tudományos munkáiból csak a magyar orvosokat „felejtettem” ki, illetve a latinul megjelenőket a románok közé sorolta. Őt 1930-tól a magyarbarátságáról is ismert és a magyar orvostörténelem által is elismert Valeriu Bologna⁹ professzor követte, aki nem mindenben folytatta Guiart iskoláját, más utat szabott a román és azzal együtt a magyar orvostörténet-írásnak és tanításának.

Bologa a végzős magyar származású orvosoknak lehetőség szerint magyar témát adott feloldozásra. „Az intézeti munkásságot nagyban előmozdította az a rendszer, hogy az orvosdoktorra avatandók avatási értekezéseket voltak kötelesek írni és kiadni. Az orvostörténeti tételeket különösen magyar fiúk választották szívesen, ezeknek Bologna megállapíthatólag magyar vo-

⁴ Lásd Maizner János: *A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet történeti vázlat. 1775–1872*. Kvár 1890. 8. 80.

⁵ Diósadi Elekes György (1905–1977) belgyógyász, orvostörténész.

⁶ Deési Daday András (1889–1973) orvosdoktor, az állatorvostan története magántanára. Hatalmas levéltári kutatása és kisebb publikációi kötet formájában csak posztumusz kiadványként jelentek meg: Daday András: *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Összeáll. Gazda István. 2002. 596; Uő: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben*. Összeáll. Gazda István. Bp. 2005. 546.

⁷ Lásd erről Diósadi Elekes György: *Egykori erdélyi orvostörténelemszék*. Orvosi Hetilap LXXXVI(1942). 376–377.

⁸ Jules Guiart (1870–1965) a lyoni és a kolozsvári egyetem orvostörténeti professzora számos kiváló orvostörténeti munka szerzője.

⁹ Valeriu Bologna (1892–1971) bőrgyógyász, dermatológus, orvostörténész, a kolozsvári, illetve az onnan Szebenbe költöző egyetem professzora. Magyarbarátságát és a magyarok viszonzását tükrözi, hogy 1971-ben Weszprém-díjjal tüntették ki.

natkozású témákat adott ki, túlnyomóan az erdélyi járványok történetéből. Ugyancsak Bologa gyűjtötte egybe a régi magyar orvosi folyóiratokat és orvosi könyveket, s ezeket elkülönítve, külön szekrényben kezelte. Az intézetben 1936-ig készült orvostörténeti avatási értekezések száma 90, ebből 36 magyar, ill. erdélyi orvostörténeti és népiesgyógyászati tétel.¹⁰

1938-tól a tanszék javadalmazása megszűnt, és Bologa mint fizetéstelen igazgató működött tovább a tanszéket, közben a bőrgyógyászati tanszék helyettes igazgatójaként is tovább dolgozott.¹¹

A magyar orvostörténelemmel foglalkozó szakemberek régi óhaja látszott megvalósulni egy orvostörténelemmel foglalkozó intézmény felállítására, amikor 1940-ben a második bécsi döntés következményeként Észak-Erdély ismét Magyarország része lett, és államközi szerződésben rögzítve került vissza a kolozsvári egyetem is magyar kézbe, az orvostörténeti tanszékkel együtt.

Az egyetem és tanszékeinek átadásáról pontos jegyzőkönyvek készültek. Az orvostörténeti tanszéket 1940. szeptember 9-én Kristóf György vette át Valeriu Bologától Jancsó Béla jelenlétében. Bologa – a román kormány rendeletére, azt pontosan betartva (ami ritkaságnak számított) – csak a román orvostörténeti anyagot szállíttatta el, abból is a duplumokat otthagyta a leendő intézetnek.¹²

Az otthagyt magyar anyag és a duplumok számáról pontos adatok nincsenek, de Csajkás Bódog hagyatékában, az Orvostörténeti Intézet fellelt anyagai közt található egy feltehetőleg Jancsó Bélától származó feljegyzésrészlet,¹³ miszerint átvételkor, leltár nélkül kb. 12 000 könyv, irat, folyóirat került az új-régi egyetem Orvostörténeti Intézetébe. Egy 1943 februárjában keltezett, Csajkástól származó levélből azt tudhatjuk meg, hogy: „A leltározás olyan csigalassúsággal haladt eddig, hogy két esztendő leforgása alatt a mai napig 7641 leltári tárgy került be az alapleltárba, de leltározatlan még a román orvostörténeti intézet egész folyóiratanyaga,¹⁴ a Pataki Jenő-könyvtárnak még Szegeden megvásárolt anyaga, valamint a hazatért egyetem orvoskara által vásárolt könyvek anyaga.”¹⁵ Mindez jól tükrözi, hogy milyen tudományos háttérrel és alapokkal indulhatott útjára az első magyar orvostörténeti intézet. Erre az intézetre, bár költségei szintén voltak, s adományokat is szívesen fogadtak, mégsem mondható az, amit a kolozsvári egyetemről mondtak néhány évtizeddel korábban, hogy: „Egyetemet alapítottak Kolozsvárt, intézetenként egy darab spongyával és két darab krétával.”¹⁶

A románok által megszervezett orvosi karon több olyan tanszék is működött, amilyen a magyar orvosi karokon akkoriban még nem létezett. Így – Obál Ferenc szerint¹⁷ – működött az or-

¹⁰ Diósadi Elekes György: *Az orvostörténetírás története Erdélyben*. Orvosi Hetilap LXXXII(1942). 376–377. Vö. Diósadi Elekes György: *Egykori erdélyi orvostörténetészek. = A múlt magyar orvostörténetészei*. Sajtó alá. rend. Gazda István. Pilisicsaba – Bp. 2002. 37–41.

¹¹ Uo.

¹² *Az egyetem Orvostörténeti Intézetének átadásáról szóló jegyzőkönyv. = Erdély magyar egyeteme. Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Szerk. Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos. Kvár 1941. 442–443.

¹³ Gépirásos feljegyzés feltehetőleg Jancsó Bélától – mely valószínűleg egy levélhez készült – az intézetben található anyag mennyiségéről és az elvégzendő feladatokról. [1943?] 1 lev. (Az Orvostörténeti Intézet iratai. Csajkás Bódog hagyatéka. [a továbbiakban Otl. iratai Cs. B. hagy.])

¹⁴ Azaz a Bologa által gyűjtött magyar folyóiratok is.

¹⁵ Csajkás Bódog levele Berde Károlynak, 1943. február 5-én. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

¹⁶ A híressé vált mondas Apáthy Istvántól származik.

¹⁷ Lásd Obál Ferenc: *Erdély és az orvostudomány szolgálatában*. Csíkszereda 2003. 22.

topédia, urológia, fül-orr-gégészet, sebészeti mütéttan, belgyógyászati diagnosztika, fogászat, s az orvostörténetnek is önálló tanszéke volt. Ezek a stúdiumok a magyarországi orvosképzésben vagy nem voltak kötelezők, vagy csak ajánlottak voltak, illetve néhány esetben más tárgyakba voltak beépítve.

A régi-új egyetem szervezői ügyeltek arra, hogy a korábban románok által megszervezett tanszékek továbbra is megmaradjanak,¹⁸ azonban az orvostörténelem nem tanszékként, hanem intézetként működhet tovább, így megtörve egyfajta folytonosságot. Joggal merülhet föl a kérdés, hogy tanszék helyett miért – korabeli tudományos besorolását illetően kisebb rangú – intézet jöhetett létre. Pontos információk erre vonatkozóan sajnos nem találhatóak, de feltételezhető, hogy részben pont a román alapokra való utalást akarták elkerülni. Azaz nem akarták, hogy egy a románok által létesített intézmény utódjaként adjon első alkalommal helyet a magyar tudományosságban régebbi előzményekre visszatekintő orvostörténelemmel foglalkozó intézménynek, ugyanakkor magát az intézményt sem akarták megszüntetni, hiszen így legalább az alapjai megvoltak. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a kortársak az intézet megalakulása körül folyó küzdelemben még azt is elképzelhetőnek tartották, hogy ezt az intézményt megszüntetik, avagy más tanszékké alakítják át, illetve beolvasszják.¹⁹

Másodsoron felmerült a kérdés, hogy ki legyen ennek az intézménynek a vezetője. Daday András erre így emlékezett vissza: „Amikor Erdély nagy részét ismét visszacsatolták Magyarországhoz, s a magyar egyetem ismét megnyitni készült kapuit Kolozsvárt, eddigi munkásságom nagy elismerésben részesült. A szegedi egyetem kérést intézett hozzám, hogy vállalnám-e az Orvostörténeti Tanszéket. Ismerve Erdély nemzetiségi viszonyait s a nemzetközi helyzetet, sejtettem, hogy a javunkra történt változás csak rövid életű lehet, s ezért fájó szívvel bár, de nem vállaltam az igen megtisztelő megbízatást. Ezzel az elhatározással messze kitolódott a magyar orvostörténeti tanszék létesítésének időpontja. Szülőföldemhez, Erdélyhez való ragaszkodásomat megmutattam, amikor 1942-ben ott is kértem habilitálásomat.”²⁰ Az ismert orvostörténészek közül Korbuly György²¹ neve is szóba került, aki személye érdekében a magasabb politikai körökben is megmozgatott néhány követ, de valószínűleg mégsem akartak kezdetben ide professzort kinevezni.

Végezetül nem tanszékként, hanem intézetként, egy nem orvostörténész, de orvostörténelemmel is foglalkozó tanár, a sebész Novák Ernő²² vezetésével alakulhatott meg Kolozsváron az első magyar orvostörténeti intézet, aminek elsőségi jelentőségével nagyon is tisztában voltak. Tanúbizonyosság ez utóbbira, hogy a minisztériumokkal és más szervezetekkel való levelezésükben, főleg, ha anyagi támogatás megszerzéséről volt szó, ezt nagyon is hangsúlyozták.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Levelestár: Korbuly György levele Alföldi Andrásnak. 1940. okt. 8.

²⁰ Daday András: *Egy orvostörténész visszaemlékezései*. Orvostörténeti Közlemények LXXVII(1976). 99–106. Vö. *Daday András orvostörténeti visszaemlékezései*. = Daday: *Kuriózumok...* 13–22.

²¹ Korbuly György (1903–1981) orvos, orvostörténész, 1945-től külföldön élt.

²² Novák Ernő (1908–1997) sebész, 1940–1941 között a kolozsvári Orvostörténeti Intézet hivatalos vezetője. Nevéhez fűződik az eddigi egyik legjobb orvosi-orvostörténeti szakbibliográfia összeállítása: *A magyar sebészirodalom bibliográfiája. A sebészt érdeklő folyóirat-közlemények, 1908–1938. Orvosi könyvek és monográfiák, 1900–1938*. Bp. [1939]. XXV. 500.

Novák Ernő 1941-ig viselte ezt a tisztséget, tőle a bőrgyógyász Berde Károly²³ – aki orvoskari dékán is volt – vette át s vezette az intézetet, hivatalosan 1944 augusztusáig, amikor is háromhetes szabadságra Lillafüredre utazott,²⁴ majd a Kolozsvár kiürítését elrendelő parancsot követően, az egyetemi tanács határozatának megfelelően az orvosi fakultás tanáiraival Budapestre költözött.²⁵

Az Orvostörténeti Intézet hivatalos személyi állománya – a vezetőkön kívül – 1940 szeptembere és 1944 augusztusa között mindvégig Jancsó Béla²⁶ tanársegéd volt és egy I. osztályú altiszt, Zsejky Péter. Zsejkynek 17 éves korában a cséplőgép leszakította mindkét karját. Őt még Bologna vette magához, feleségével együtt látta el szolgálatát, s a „magyar időben” is végig megmaradhatott az intézet és az egyetem alkalmazásában.²⁷

Novák Ernő és Berde Károly csak névlegesen, az intézet hivatalos fennmaradása érdekében voltak annak vezetői, a valóságos intézetbeli munkában nem vettek részt. Az intézet ügyeit ténylegesen és valójában Jancsó Béla intézte. Az ő munkája elengedhetetlen volt az intézet fennmaradása és anyagának gyarapítása szempontjából. Gyakorlatilag a Bologától való átvétel másnapjától az intézet gyarapításába fogott, holott magát az *Átvételi jegyzőkönyvet* is csak egy évvel később kapta kézhez az akkor már hivatalosan is intézetként működő intézmény. Jancsó Béla a fennmaradt iratok bizonyossága szerint betegsége ellenére fáradszórónak tűnő munkabírással írta a leveleket és tárgyalt különböző személyekkel, vette fel a kapcsolatot egyesületekkel, hivatalokkal, intézményekkel annak érdekében, hogy a Bologától megörökölt anyagot mind szélesebb téren tudja gyarapítani. Ennek érdekében adományokat harcolt ki az intézet számára, és ha kellett, újabb és újabb költségvetési, rendkívüli minisztériumi pénzeket szerzett meg. Közben nem feledkezett meg arról sem, hogy a meglévő anyagokat is számba kell venni, hiszen anélkül a valós munka nem kezdődhet meg. Így az 1943-as kötelező leltárba vétel előtt több mint egy évvel, könyvtári segédszemélyzet biztosításával megkezdte az intézmény alapleltárának elkészítését.

Ugyan ő maga ez idő alatt nem írt orvostörténeti jellegű munkákat, de lehetővé tette, hogy az alapleltár hiánya ellenére is az intézet anyagát kutatók lehetőség szerint megfelelően használni tudják.

²³ Vitéz Berde Károly (1891–1971), bőrgyógyász. 1941–1944 között a kolozsvári Orvostörténeti Intézet hivatalos vezetője, 1941–1942 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karának dékánja. (Érdekesség, hogy Bologna után ő a következő bőrgyógyász ebben a pozícióban.) Nevéhez fűződik egy értékes néprajzi-orvostörténeti munka összeállítása: *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népiünk nyelvében, hiedelmében és szokásaiban*. Bp. 1940. XI. 303.

²⁴ Berde Károly szabadságkérelme. 1944. aug. 11. Kézirat. (Otl. iratai. Cs. B. hgy.) Érdemes megjegyezni, hogy szinte ez az egyetlen nagyobb „esemény”, amit Berde Károly az intézetet keresztül végzett, s ezt a levelet is másnap (azaz aug. 12-én) Jancsó Bélával vitette el a dékánhoz. Erre utal a levél átvételi elismervénye, 1944. aug. 12-én.

²⁵ Rancz-Gyárfás Zsuzsanna: *Berde Károly életrajza*. = Berde Károly: *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához*. Marosvásárhely 2005. 7–11. Nem sokkal később, „1944 októberében katonai szolgálatra rendelték be mint tartalékos orvosszázadost, és Boroszlóba vezényelték, hogy ott a kihelyezett magyar orvostanhallgatók bőrgyógyászati előadója legyen.” (Forrás: uo.)

²⁶ Jancsó Béla (1903–1967) orvos, író. A tárgyalt időszakban a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az Orvostörténeti Intézet tanársegéde.

²⁷ Zsejky Péter nevét többször is említik a Csajkás hagyatékából előkerült Orvostörténeti Intézet anyagai közt. Láthatóan meg voltak elégedve vele és felesége munkájával. „...szájába fogott tollal le tudta írni a nevét és az ajtót is ki tudta nyitni a fogai közé szorított kulccsal. Az intézet postáját egyedül kézbesítette hátizsákja segítségével, a belső munkát az asszony látta el...” (Jancsó Béla: *Valeriu Bologna az orvostörténész és az ember*: = Uő: *Irodalom és közélet. Cikkék, esszék tanulmányok*. Buk. 1973. 329–333.)

A szellemi vezetésben az akkor már a 80. életévén is túljutó Pataki Jenő segédkezett, aki az intézet külső munkatársaként és az egyetem meghívott előadójaként 1941–1944 között több szemeszterben is orvostörténeti előadást tartott.²⁸

Az orvostörténet a kolozsvári egyetem tanrendjébe nem kötelező és még csak nem is ajánlott tantárgyként került be. Pataki hallgatóinak száma az első két évben nem haladta meg a tízet, s később sem került a népszerű tantárgyak sorába. Ugyan 1943 körül történtek kísérletek arra, hogy az orvostörténelmet beemeljék legalább az ajánlott tárgyak sorába,²⁹ de ezek eredménytelenek maradtak, s Pataki 1944 január elején bekövetkezett halála sem vitte előbbre ezt az ügyet. Kevesen jártak ugyan Pataki óráira, de egy soha meg nem jelent megemlékezésből tudjuk, hogy ez nem szegte kedvét, „minden igyekezetével azon volt, hogy az orvostörténelem, főleg pedig Erdély orvostörténetének művelésére utódokat neveljen, akik majd folytatják az általa megkezdett munkát”.³⁰

Feltehetőleg 1941 elején érkezik Kolozsvárra Csajkás Bódog. Az intézet történetében egészen 1944-ig látszólag nem sok szerepe van, valójában nagyon is beleszól a dolgokba, és Pataki Jenővel való összebarátkozásának köszönhetően is az intézeti tudományos munkának tevékeny részesévé válik. A történelem és a sors kiszámíthatatlanságának érdekessége, hogy ennek a szinte az ismeretlenségből érkező fiatalembernek az életútja végül szorosan és kölcsönösen egybefonódik az első magyar orvostörténeti intézettel és dokumentumainak fennmaradásával.

Érdemes itt egy kis kitérőt tenni és röviden bemutatni Csajkás Bódog életének fontosabb állomásait, mivel ez a későbbiek megértéséhez hasznos és az intézet történetéhez szorosan kötődik.

Csajkás 1902-ben született Versecen. Ifjúságát és gimnáziumi éveit Szabadkán töltötte. Trianon után, 1920 szeptemberében – az új határon átszökve – előbb a budapesti, majd 1922-ben a Szegedre költöztetett Ferenc József Tudományegyetem Orvosi Karára iratkozott be. 1923-ban anyagi okokból fel kell függesztenie tanulmányait. Egy évvel később még megpróbálja folytatni tanulmányait, de nemsokára abba kell hagynia, s nemsak anyagi helyzete miatt kényszerül erre, hanem sikertelen vegytanszigorlata miatt is.³¹

Csajkás azonban az orvosi pályáról nem tett le véglegesen, díjtalan gyakornokként dolgozott a szegedi klinikákon, s mellette különféle munkákból tartotta fenn magát.

Az 1940-es évek elejétől kezdenek megjelenni tudományos jellegű írásai³² főleg az orvostörténet területéről, de politikai tartalmú cikkei már korábban is napvilágot láttak elsősorban délvidéki lapokban, összegyűjtésük még várat magára.

Egy 1945-ben keletkezett önéletrajzában írja: „1932-ben a szegedi Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület pályázatát megnyerve³³ tanulmányaim folytatása vé-

²⁸ Pataki Jenő megbízott előadóként az óráit heti egy alkalommal, szombatonként tartotta a bőrgyógyászati klinika tantermében *Fejezetek az orvostörténelem köréből* címmel. (Lásd többek közt *A magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Tanrendje az 1943–44. tanév első felére*. Kvár 1943. 26.)

²⁹ Csajkás Bódog levele Berde Károlynak, 1943. február 5-én. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

³⁰ Csajkás Bódog: *Pataki Jenő (1857–1944)*. Kvár 1944. (Cs. B. hagy.)

³¹ 1923-ban, vegytan szigorlatán harmadszori ismétlésre utasítják. Csajkás Bódog leckeönyve, 1920–1926 alapján. (Cs. B. hagy.)

³² Ezek felsorolását lásd Perjámosi Sándor: *Néhány cím Csajkás Bódog orvostörténeti közleményeiből*. = Pataki: *i. m.* 35.

³³ Ad: 40/1832. számmal jelezve: *A tudógümőkör kórtana, körjelzése és gyógykezelése* című 'Vita Brevis Ars Longa' jelige alatt beadott pályamű bírálata. Szeged 1932. március 7. (A bírálat és a pályamű Cs. B. hagy.)

gett Németországba mentem, ahol Freiburg in Breisgauban beiratkozva az Albert Ludwigs Tudományegyetem orvosi karra, folytattam megszakított tanulmányaimat. A freiburgi Tudományegyetemtől 1935. október 11-én kaptam orvosi oklevelet.³⁴ Azonban diplomájának létezése – mely nemcsak Csajkás karrierjére, de az Orvostörténeti Intézet történetére is hatással volt – a mai napig bizonytalan, megszerzéséről több adat is ellentmondani látszik. A Csajkás-leszármazottak régebbi elbeszélése alapján elképzelhető volt, hogy a háború forgatagában vészelt el. A diploma megszerzése a freiburgi egyetem irattárának háború alatti megsemmisülése miatt sem bizonyítható. Azonban a Csajkás-hagyatékából származó iratok tüzetesebb átnézése és adatelemeinek az időrendi összerakása után valószínűsíthető, hogy a pályázat megnyerése 1932-ben igaz és bizonyítható, de a többit semmilyen hivatalos vagy félhivatalos dokumentum jelenleg nem támasztja alá.

Csajkást 1938-ban hívták be katonának orvos-zászlós rangban. A háborús években orvosokból a hadseregnek is nagy hiányai voltak, így orvosi feladatok ellátására azokat is behívták, akik két-három évet elvégeztek valamelyik orvosi karon, de azt nem fejezték be. A diploma hiányára mutathat részben a rangja is, mivel az orvosok jelentős része tiszti rangot kapott, s a zászlósi rang ebben az időben egy fokozattal a tiszt rangfokozatok alatt helyezkedik el. Továbbá kolozsvári tartózkodása alatt 1943 végéig az egyetem orvosi karának címzett levelei aláírásánál a neve előtt nem szerepel a dr. jelző. Igaz, más, főleg a neki címzett leveleken igen, ami rangjának téves értelmezéséből fakadhatott. További érv a diplomája ellen, hogy ugyan ezen időszakig nem tesz említést leveleiben Freiburgról sem, miközben a Berlieni Egyetem orvostörténeti tanszékét megemlíti, ahol valószínűleg tényleg járt is.

Meg kell itt említenem Vincze Gáborral, a kolozsvári egyetem dokumentumainak közlőjével³⁵ folytatott beszélgetésemet, amikor is a Csajkás név említésére elmesélte, hogy Csögör Lajos professzorral való beszélgetései alatt Csajkás Bódog neve is szóba került, mint aki azt állította, hogy van diplomája, de Csögörnek egy alkalommal kénytelen megvallotta, hogy azt végül is nem sikerült megszereznie.

A diploma meglétének állítására Csajkás valószínűleg rákényszerülhetett. Először is mint orvos mentesülhetett a szovjetek általi elhurcolástól. Másodszor ez munkát jelentett számára és megélhetést, amire ifjú házként és leendő apaként nagy szüksége volt a zűrzavaros 1944–45-ös években. A Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika 1944 októberétől alkalmazta is, hiszen orvoshiány volt. Szegedi gyakornokoskodása alatt Csajkás hosszú időt töltött el korábban a szegedi Szülészeti Klinikán, így a gyakorlata megvolt ehhez a munkához. Harmadsoron elvállalva és ellátva az Orvostörténeti Intézet megbízott vezetését, felmerült számára még az a lehetőség is, hogy a Marosvásárhelyre átköltözött egyetem Orvosi Karán az intézet tanszékké alakuljon, és itt ő lehetett volna az első magyar (még ha nem is magyarországi) orvostörténeti tanszék első tanszékvezetője, ami óriási megtiszteltetés lett volna számára. Azonban többek közt a diploma hiánya megakadályozta ebben.

³⁴ A Curriculum vitae és egy ehhez kapcsolódó irodalomjegyzék magyar és román nyelvű dupluma Csajkás Bódog hagyatékából származik. Néhány ehhez kapcsolódó – főleg a diplomáját igazoló – irat a román hatóságok által hitelesítve szintén itt található.

³⁵ *Erdély magyar egyeteme 1944–1949*. II. köt. *Dokumentumok 1945–1949*. Vál., gond., szerk. Lázok János – Vincze Gábor. Marosvásárhely 1998. 281.

Csajkás jó orvostörténészé vált, Szeged XVII. századi közegészségügyéről írott munkája kiváló alkotás, amely a korban a magyar orvostörténészek részéről elhanyagolt területet dolgoz fel az egyházi levéltárak anyagaira is támaszkodva.³⁶

Munkája során olyan neves tanárt tudhatott maga mellett, mint Pataki Jenő, s Magyar-Kossa Gyula is támogatta munkáiban. Nem tudni, Csajkás kinek vagy minek a hatására kezdett el orvostörténelemmel foglalkozni, de szinte biztos, hogy az alapokat teljesen autodidakta módon sajátította el. Van egy lista Csajkás hagyatékában *Eloolvasandók* címmel, alatta körülbelül 90 magyar és német nyelvű, a korban alapküennek számító és fontosnak tartott orvostörténeti könyv és tanulmány felsorolásával. Néhány számla és megrendelőlap is szól ezek beszerzéséről. A címek mellett található kis pipák szintén árulkodóak. Munkáit ismerve nem tartom kétségesnek, hogy ezeket mind el is olvasta. Azt viszont érdekes kérdés, hogy ezt a listát mi alapján, kinek a segítségével állította össze.

Csajkást 1938 októberében Szegedre, majd 1941 áprilisában Kolozsvárra hívták be katonának, ahol hosszabb-rövidebb kihagyásokkal 1944 októberéig teljesített szolgálatot.

1938-ban kezdett hozzá Szeged régi közegészségügyének, orvosi történetének feltárásához. Ő maga azt írja, hogy kezdetben csak a dögvészjárványokkal akart foglalkozni,³⁷ s közben kapott kedvet a város egészségügyi múltjának feltárásához. A munkához az alapötletet valószínűleg az 1737–38-as dögvészjárvány kétszáz éves évfordulója adta.

1941-re az adatokat össze is gyűjtötte, de hátramaradt azok rendezése, rendszerezése és összefoglalása. Ekkor került katonai szolgálatának köszönhetően Kolozsvárra, ahol az Orvostörténeti Intézet könyvtárának hamar gyakori vendége lett. Erre feljogosította az a tény is, hogy az 1941/42-es tanévben Csajkás a kolozsvári egyetem Orvosi Karának beiratkozott hallgatója volt. Nem tudni pontosan, hogy az egyetemen, avagy az Intézetben ismerkedett meg Pataki Jenővel, de tény, hogy hamarosan jó barátságot alakított ki vele, s vált egyben tanítványává és egy vele megvalósulni látszó Pataki-féle orvostörténeti iskola lehetséges továbbvivőjévé.

Bár munkásságát és lelkesedését szemlélve elképzelhető, hogy ha hosszabb életet adott volna neki a sors és nagyobb szerencsét, akkor Csajkás önálló orvostörténeti iskolát is létrehozhatott volna. Talán nem véletlen, hogy Bologa saját tanítványával, Jancsó Bélával szemben őt támogatta 1945-ben a magyar orvostörténeti katedrára,³⁸ ezzel persze mintegy törést okozva Jancsó Béla pályájában is.³⁹

Csajkás 1945. július 11-i naplójegyzetében a következőket írta: „Ma délelőtt megírtam curriculum vitaemet, összeállítottam tudományos irodalmi tevékenységemet, s megszövegeztem

³⁶ Lásd Csajkás Bódog: *Szeged közegészségügyének története a XVIII. században*. Szeged 1944. 267.

³⁷ Csajkás Bódog: *Zárszó*. = Uő: *Szeged közegészségügyének története a XVIII. században*. Szeged 1944. 252–253.

³⁸ 318/1943-44. O.k.sz. (1943. XI. 11.) adatlap Jancsó Béla tanársegéddé megválasztásáról. (Otl iratai. Cs. B. hagy.)

³⁹ „1940 ősze nem hoz változást életében. Legfeljebb annyit, hogy a Szebenbe távozó Valeriu Bologa professzor átadja neki az Orvostörténeti Intézet kulcsait, s Jancsó Bélát, miután a kollégiumban betegsége ürügyén felmondtak neki, ide nevezték ki tanársegédnek. A nyugdíjas dr. Pataky Jenővel, a magyar orvostörténészek nesztorával együtt látja el az intézet és a tanszék teendőit 1944 őszéig. A példás rendben megőrzött gazdag gyűjteményt Jancsó Béla már nem adhatta ismét számba a visszatérő Bologa professzornak, mert a háború forgataga másfelé sodorta őt. (Hadifogoly lett.) Amikor egy év múlva visszatér Kolozsvárra, Valeriu Bologa még egy sikertelen kísérletet tesz, hogy az Intézet számára megnyerje, de ő a bőrgyárban vállal fogorvosi állást.” (Mikó Imre: *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka*. = Jancsó Béla: *Irodalom és közélet*. Cikkek, esszék tanulmányok. Buk. 1973. 5–27.)

a román közoktatásügyi miniszterhez benyújtandó kérvényemet is, s abban azt kértem, hogy a magyar tannyelvű egyetem orvostörténeti tanszékén rendszeresítendő konferenári állást velem töltsen be. Ezt elsősorban Prof. Bologa biztatására tettem meg. Tegnap este keresett fel s bizalmasan közölte velem, hogy Jancsó Elemérrel történt beszélgetése során ő felajánlotta Jancsónak, hogy Jancsó Bélát szívesen alkalmazza tanszékén tanársegédnek. Erre Jancsó diplomatikusan annyit jegyzett meg, hogy ő szívesebben látná öccsét a magyar egyetem szolgálatában. Mire Bologa nem feszegette tovább az ügyet. Velem viszont bizalmasan közölte, hogy Jancsó még most nem rendelkezik olyan tudással és munkássággal, amely őt érdemessé tenné a tanszékre. Véleménye szerint egyedül az én személyem az, amely az orvostörténeti tanszék előadójának megfelelő. Egyebekben pedig minden tőle telhető támogatást megígért. Ezek után elhatároztam, hogy beadom kérésemet.⁴⁰

Érdeemes azonban megjegyezni, hogy egy dokumentum alapján Jancsó Béla tanársegédi kinevezése az Orvostörténeti Intézetbe hivatalosan az 1943. szept. 1-jétől 1945. aug. 31-ig terjedő időre szólt, azaz ekkor elvileg még érvényben volt.

Csajkás hamar belefolyt az Orvostörténeti Intézet ügyeibe, megismerve annak rendszerét, állományát, s messziről jövőként jobban meglátta annak hibáit, hiányosságait és esetleges rejtett, avagy észre sem vett lehetőségeit.

1943. február elején egy levelet fogalmazott Berde Károlynak, az Orvostörténeti Intézet hivatalos vezetőjének.⁴¹ E levélben összefoglalását adja az Intézet helyzetének, meghatározza lehetséges céljait és feladatait, azaz felvázolja az intézet egy lehetséges programjának tervezetét.

Nem lehet tudni, hogy ez a levél végül eljutott-e a címzetthez, mivel az intézet anyagai közt és a Csajkás-hagyatékban erre visszajelzés nem található. Ez a levél az első és egyben egyetlen korrekt összefoglalása mindannak, amit az Orvostörténeti intézetnek jelentenie és képviselnie kell. Jelentőségét növeli, hogy az intézetnek soha nem született hivatalos programja, de a benne foglaltak jelentős részére apró utalásokban rátalálhatunk az intézet ügyei és feljegyzései közt.

Igaz ugyan, hogy Csajkás nem tartozik az intézet alkalmazottai közé, de mint aki minden szabadidejét itt tölti, és mind Jancsó Bélával, mind Pataki Jenővel jó kapcsolatban van, utóbbinak szellemi irányítását is elfogadva, nyugodtan feltételezhető, hogy e program a kettejük közötti, illetve a bedolgozó könyvtárosokkal⁴² való beszélgetések és megbeszélések eredményeként született, kiegészítve Csajkás saját meglátásaival.

Ezt a levelet azonban megelőzte egy két évvel korábban hasonló célzattal íródott levél Jancsó Bélától szintén Berde Károlynak,⁴³ mely feltehetőleg az intézet félhivatalos programjává válhatott 1941-ben:

⁴⁰ *Napi jegyzet. 1945. július 11. = Csajkás Bódog naplójegyzetei, 1945. július 7.–1945. szeptember 10.* (Cs. B. hagy.)

⁴¹ Csajkás Bódog levele Berde Károlynak, 1943. február 5-én. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

⁴² Közülük két személy neve ismert: Györbíró Jenő – aki nem azonos az Erneyi-könyvtár későbbi vezetőjével – és Schridde Éváé, aki Weöres Sándor és Csorba Győző révén került be az irodalomtörténetbe, és később Csajkás Bódog felesége lett.

⁴³ Jancsó Béla levele Berde Károlynak 1941. okt. 28. – nov. 8. között (fogalmazvány). (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

Mélt.

Dr. vitéz Berde Károly

egy. professzor, dékán úrnak

az Orvostörténeti Intézet igazgatójának

Kolozsvár

Méltóságos Professzor Úr!

Alulírott az Orvostörténeti Intézetre vonatkozólag mély tisztelettel javaslom az alábbiakat:

I. Átmeneti teendőként legeleljére: az intézet leltározására vonatkozólag

a) írógép beszerzése

b) leltári napló, katalóguscédulák beszerzése

c) intézeti pecsét, leltári kis pecsét beszerzése

d) segéderő alkalmazása a leltár munkájának gyors keresztülvitele céljából.

Mellékelem az írógépre beszerzett árajánlatokat, továbbá jelentem, hogy Monoky István főkönyvtáros úr segéderőnek ajánlotta Györbíró könyvtári tisztviselő urat, aki napi 2 órai (dél-utáni) munkáért havi 60 P-t kér.

A leltározás technikai szervezetét úgy gondolom, hogy először kerülne leltározásra a Bologna Valér professzortól átvett anyag, azután az azóta történt vásárlások és adományok.

A leltározás után cédulakatalógus készítendő, majd új csoportosításban könyvtárrendezés. Erre vonatkozólag könyvtári, múzeumi szakemberek meghallgatását indítványozom.

II. A leltározás és rendezés végrehajtásáig könyvkölcsönzés és szemináriumi munkák módja, feltételei és ideje szabályozandók.

III. A didaktikai munkát Dr. Pataky Jenő főorvos úr előadásai képezik, később szemináriumi munkák egészítik ki.

IV. A népszerűsítő munkák cikkek írása, előadások tartása

V. Az Intézet tudományos munkája

a) az Intézet anyaga ismertetése

b) az anyag feldolgozása és kiadása

c) kutatók irányítása

d) Intézetén kívüli kutatómunka

e) kapcsolatok tudományos intézetekkel.

VI. Könyvek beszerzése és szakfolyóiratok rendelése.

Mindezekre vonatkozólag részletes indítványokat fogok előterjeszteni. Addig kérem jelenlegi javaslataim elfogadását.

Tisztelettel:
Jancsó Béla
tanársegéd

Erre a levélre érkezett hivatalos válasz sem ismert. Továbbá az sem, hogy az említett részletes indítványok valaha elkészültek volna. Erre utaló nyom a fennmaradt anyagok közt nem található. Az viszont rögtön kitűnik a levélből, hogy a leltári munka eddig az időpontig nem kezdődött meg, tehát az intézetben nem voltak és nem is lehetek tisztában azzal, hogy valójában milyen értékekkel is rendelkeznek, mit is birtokolnak. Ugyanakkor az újabb dokumentumok beszerzését már korábban, az intézet hivatalos megindulásakor megkezdték. Leveleket küldött Jancsó Béla az Erdélyi Múzeum-Egylet vezetőinek, a különböző orvoskari tanszékeknek és a klinikáknak, hogy amennyiben lehetséges, orvosi vonatkozású gyászjelentéseket, képeket, folyóiratokat, könyveket, tárgyakat stb. az intézet számára legyenek szívesek átengedni.

Csajkás Bódog két évvel későbbi, sokkal bővebb és tartalmasabb levele megtartja Jancsó Bélának az intézet jellegére és az intézeti munkával kapcsolatos alapvetését, de azt jelentősen kibővíti. Persze az időközben eltelt másfél évben több munka is megindult az intézetben, gyűjteményét a rendezetlenség ellenére többen is használták, így maga Csajkás Bódog is.

Csajkás elkülönített egymástól öt lehetséges osztályt, név szerint az alábbiakat: 1. orvostörténeti könyv- és folyóirat-gyűjtemény, 2. levéltári és okiratgyűjtemény, 3. diapozitív-gyűjtemény, 4. gyógyászati múzeum, 5. népgyógyászati múzeum. Hozzáteve: „Ezen osztályok meglévő anyagának leltározása az első legszükségesebb feladat, és a mai súlyos viszonyok között is sürgősen meg kellene indítani az anyaggyűjtést mindegyik osztályon belül, amennyire azt az intézetnek szűkre szabott pénzügyi helyzete megengedi.”⁴⁴

Jancsó Béla egy feljegyzésében az intézetet mint az ország egyetlen „orvostörténeti, gyógyszerészettörténeti és orvos néprajzi”⁴⁵ intézetét határozza meg, azaz az előbb említett öt osztály az elképzelésekben kiegészülhet még egy hatodikkal: egy gyógyszerészet-történeti osztállyal.

Csajkás levele alapján az intézet programja a következőkben foglalható össze:

1. A különböző osztályok leltárainak elkészítése és katalogizálása, de már közben, amennyire lehetséges, azok bővítése, különös gondot fordítva a magyar szerzők műveire. Ezeket a még élőkől megkérni, az elhunytak hozzátartozóitól szintén, továbbá az intézet állományában levő jelentős duplummenyiséget eladni és azon vásárolni vagy más könyvtárakkal azokat elcserélni.

2. Felmérni az Orvosi Kar gyűjtött folyóiratait, a fölöslegeseket begyűjteni, a többi elérhetőségéről pedig listát készíteni.

3. Az intézet népszerűsítése: elsősorban az intézet folyosóján – a már meglévő anyagokból – kialakítandó kisebb orvostörténeti múzeum kialakítása. Előnyt élvezne itt az erdélyi vonatkozású orvostörténeti gyűjtemény. Indoklásul hozza: „Ezzel egyrészt barátságosabbá lehet tenni az Intézetet, másrészt csoportokat lehetne vezetni és ezzel bemutatni és népszerűsíteni – a nagyközönség előtt is” az orvostörténetet. Ennek a gyakori kolozsvári orvoskongresszusok alkalmával kiemelt jelentősége lehetne. Továbbá, amikor csak lehetőség nyílik, ezt az állományt is bővíteni kell. Ugyanis tervbe van véve a későbbiek során egy önálló orvostörténeti múzeum kialakítása.

4. Tudományos tekintetben: a magyar orvostörténet kutatása és bemutatása; de kiemelten kell foglalkozni Erdély orvostörténelmének bemutatásával, különös tekintettel a háromszáz éves közjogi különállóságra. Gondot fordítva a fejedelmi és guberniumi rendeletekre is és kutatni a törvényhatóságok, mágnáscsaládok és szerzetesrendek alig feltárt levéltárait.

⁴⁴ Csajkás Bódog levele Berde Károlynak, *i. h.*

⁴⁵ Gépirásos feljegyzés feltehetőleg Jancsó Bélától – mely valószínűleg egy levélhez készült – az intézetben található anyag mennyiségéről és az elvégzendő feladatokról. [1943?] (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

5. Megszervezni az orvostörténelemmel foglalkozó diákok és kutatók számára a marosvásárhelyi Teleki-téka gazdag orvostörténeti anyagának kutathatóságát, illetve az erdélyi vármegyék és városok levéltáraiban is megkönnyíteni az orvostörténész kutatók munkáját.

6. A kutatások megkönnyítése érdekében közvetlenebbé és könnyebben átjárhatóvá tenni az Egyetemi könyvtárral és az EME könyvtárával és levéltárával a kapcsolatot.

7. Tudományos ösztöndíjak és pályázatok megszerzése.⁴⁶

Továbbá: állományvédelmi, vagyonvédelmi, tűz- és vízbiztonsági feladatok. Értékmegőrzés és megóvás. Többek közt poroltó készülékek beszerzése, záruk javítása, biztonságos, zárható szekrények készítése, ill. bútorok biztonságossá átalakítása. Ez utóbbiakra 1943-ban nagy lehetőség adódott. Ekkor egy sor szekrény és tárló felújítása, átalakítása és biztonságosabbá tétele kezdődhetett meg, továbbá nagy mennyiségben polcokat vásároltak. A felújítási és alakítási munkákkal 1944 májusára végeztek.⁴⁷ Felmerült az Intézet belső terének átalakítása is. Ekkor készült el az intézet tervrajza is.⁴⁸

Az Orvostörténeti Intézet anyaga több forrásból, vételből és adományokból származott, amelyek az alábbi nagyobb csoportokra bonthatók:

– *A román orvostörténeti tanszéktől* megörökölve kb. 12 000 kötet könyv és 2000 diapozitív, továbbá hatalmas mennyiségben európai orvosi folyóiratok.⁴⁹

– *A Pataki-gyűjtemény* Szegeden megvásárolt négyszáz kötete, majd 1941 után Patakitól újabb vásárlás után több mint félezer kötet, diapozitívek, műszerek, orvosi iratok, orvosok gyászjelentései kerültek adományozásra. Továbbá egy helyen találtam utalást arra nézve is, hogy Pataki sok régi híres erdélyi orvosról készült olajfestményt adományozott az intézetnek. Ez utóbbiakról sajnos semmi pontos feljegyzés nem található.

– Az intézethez került többek közt részint vásárlás, részint adományozás útján Magyary-Kossa Gyula, Diósadi Elekes György, Zsákó István, Pastinszky Miklós, Daday András, Hajdú Ödön főállatorvos, Höncz Kálmán nyug. egy. c. rk. tanártól és más kevésbé ismert személyek részéről; továbbá a Közegészségtani Intézettől, az Élettan Intézettől, dékáni adományként, a budapesti egyetem orvosi karának és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az adományként különböző könyvek, képek, műszerek, iratok és múzeumi tárgyak, illetve ajándékként a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól könyvek.⁵⁰

– „Átmenetileg az átrendezés alatt álló intézetben van kari letétként a volt román orvostanhallgatók együletének könyvtára, mely kari határozat szerint szétosztásra kerül intézetünk, az orvosi intézetek és a KMDSZ⁵¹ között.”⁵²

⁴⁶ Csajkás itt példaként hozza Csanád vármegyét, ahol egy levéltári kutatónak szállást és ellátást adtak a megye részéről.

⁴⁷ Átvételi jegyzőkönyv. 1944. május 11. Átadó Bíró Pál asztalosmester, átvevő dr. Jancsó Béla tanársegéd. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

⁴⁸ Orvostudományi intézet – Kert ucca 6. sz. III. emelet – Orvostörténeti Intézet. 1:100 arányban. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

⁴⁹ Gépírásos feljegyzés feltehetőleg Jancsó Bélától, *i. h.*

⁵⁰ Szerzemények és adományok 1940 szept. 11-től. (Mappa.) (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

⁵¹ KMDSZ = Kolozsvári Magyar Diákszövetség

⁵² Gépírásos feljegyzés feltehetőleg Jancsó Bélától, *i. h.* A feljegyzés szerint ekkor már tudták, hogy mi lesz ezeknek a könyveknek a sorsa, szemben azzal, amikor az átvétel megtörtént. Az átadásról jegyzőkönyv készült, mely az Orvostörténeti Intézet anyagai közt megtalálható: „Jegyzőkönyv, mely felvétel 1942. évi február hó 26-án a központi Röntgen Intézet /Kolozsvár Mikó utca 1. alagsorában ideiglenesen elhelyezett és volt I. Ferdinánd tudományegyetem román orvostanhallgatók egyesületének tulajdonát képezett könyvtár és könyvszekrények átadása, illetőleg átvétele

Az Intézetben a gyakorlatban kétféle munka folyt. Az egyik egy könyvtári jellegű alapleltár és cédulakatalógus készítése, melyet a kolozsvári Egyetemi Könyvtárból felbérelt könyvtári segéderővel próbáltak megoldani, a másik pedig az ún. tudományos munka.

Csajkás a fentebb már idézett 1943. februári keltezésű levelében írja: „Annak ellenére, hogy az intézetnek van valamelyes pénzbeli kerete és személyzete, az intézet mégsem tud érdemleges munkálkodást felmutatni, az elmúlt több mint két esztendő alatt egyetlen dolgozat sem jelent meg, mint az intézet közleménye”. Ezen a tényen Csajkás változtatott, feltehetőleg megkapva rá az engedélyt, már 1943-ban jelennek meg tőle írások, és tanulmányok, mint „A kolozsvári Ferencz-József Tudományegyetem Orvostörténeti Intézetének tudományos közleményei”.⁵³

Jancsó Béla ugyan intézi 1940 és 1944 között az Intézet ügyeit, de orvostörténeti jellegű tudományos munkával nem foglalkozik. Az Intézet hátteret jelent néhány orvostörténeti munkával foglalkozónak, és könyvtárát kisebb-nagyobb rendszerességgel látogatják Pataki diákjai, illetve maga Pataki is itt készül óráira. Azonban folyik itt az Intézet hivatottságának megfelelő tudományos munka is, mely reflektálni kívánt a korábbi két évtizedben Kolozsvárott a román orvostörténeti tanszéken végzett orvostörténeti munkákra, különösen Guiart munkájára.

Pataki és Csajkás első nagy közös munkája az *Erdélyi orvosok életrajzi lexikona 1872-ig*. Ez a közel százhusz oldalas anyag a történelmi Erdély határai közt élt magyar és szász orvosok életrajzi adatait foglalja magába. Ők ugyan befejezettnek tartják, de fennmaradt példányaiból mégis befejezetlensége tűnik ki. Mint Izsák Sámuel írta róla: „ez az első lexikális próbálkozás Erdély magyar orvosainak bemutatására életrajzok útján.”⁵⁴ Ez a munka önálló kiadásban soha nem jelent meg, de egy összefoglalása olvasható a Magyar Tudománytörténeti Intézet kiadásában 2004-ben megjelent Pataki-kötetben.⁵⁵

A másik említésre méltó és kiadatlan nagy munka Csajkás Bódog orvoséletrajzi lexikonja, melyet *Magyar orvosok lexikona 1872-ig*⁵⁶ címmel próbált megjelentetni, és első kötetével 1943 végére készült el. Ez az összességében több mint 3700 szócikket tartalmazó munka több mint félszáz orvostörténeti és biográfiai munka felhasználásával, adatai gyűjtésével, illetve saját és Pataki kutatásainak felhasználásával készült el, az összes szócikk esetében jelölve a különböző forrásokat. Mindenképpen figyelemre méltó munka, még ha csak kéziratban is maradt meg. Ennek feldolgozása még várat magára.

A következő nagy munka, ami itt készült, és amiről egészen 2002-ig nem volt tudomásunk: Pataki Jenő korábbi munkái és újabb kutatásai alapján megpróbálta elkészíteni első önálló

alkalmával. Jelen vannak: dr. Forfota Erich m. tanár a központi Röntgen Intézet főorvosa mint átadó, dr. Jancsó Béla egyetemi tanársegéd az orvostörténeti intézet és dr. Solymosán László egyetemi fogalmazó az orvostudományi kar részéről mint átvevők. Dr. Forfota Erich m. tanár átadja, dr. Jancsó Béla egyetemi tanársegéd és dr. Solymosán László egyetemi fogalmazó átveszik leltár nélkül a könyvanyagot és 15 darab könyvszekrényt, amelyeket az orvoskari dékán úr utasítására ideiglenes letétként az orvostörténeti intézet helyiségében helyeznek el.” 4/1942. II. 26. jelzésű kézirat. (Otl. iratai. Cs. B. hagy.)

⁵³ Többek közt így jelent meg Csajkás Bódog: *Csontgümőkór előfordulása egy klárafalvi népvándorláskori sírban*. A Szegedi Városi Múzeum kiadványai II(1943). No. 4. 46–48; Csajkás Bódog: *Erdély régi orvosai*. Therápiás Közlemények XVI(1944). 272–281, 305–314.

⁵⁴ Izsák: *i. m.* 11–20.

⁵⁵ *A XIV–XVII. századi Erdély orvostörténeti adattárából*. (Csajkás Bódog összeállítása Pataki Jenő kiegészítésével.) = Pataki: *i. m.* 51–65.

⁵⁶ *Magyar orvosok lexikona 1000–1770-ig és 1771–1872-ig*. Kvár 1943–1946. Kézirat. (Kb. 3700 szócikkkel.) A három vastag mappa Csajkás Bódog hagyatékából került elő, de ezen túl elszórva, idevonatkozó szócikkek a hagyaték különböző részeiben is találhatóak.

kötetét *Erdélyi magyar orvosok*⁵⁷ címmel, mely 23 orvos életrajzát tartalmazta. Tervbe volt véve – s az adatok összegyűjtéséhez is hozzákezdett – egy második kötet, azaz további 20 orvos életrajzának részletes feldolgozása is. Ám Pataki 1944-ben bekövetkezett váratlan halála közbeszólt a könyv kiadásába, s közel hat évtizedre feledésbe merült kézírata.

Csajkás feljegyzéseiből még további két itt készülő műről van tudomásunk. Az egyik Patakitól származott, ez az *Erdélyi orvosok életrajzi adatainak forrásjegyzéke*,⁵⁸ melyből semmi konkrétumot nem ismerünk, és itt készült, de befejezetlen maradt egy *Képes magyar orvostörténelem* című kötet is, melynek egyes képei kifejezetten jó állapotban maradtak meg.

1946-ban Csajkás ennek az intézetnek megbízott vezetőjeként írta meg, egyetemi jegyzetnek szánva *Magyarország orvosi történetének vázlata (1000–1876)*⁵⁹ című munkáját, mely kéziratban fellelhető. Ez utóbbihoz érdemes megjegyezni, hogy 1946-ban e művének egy részét elkészülte után elküldte Márton Áron püspöknek bírálatra, akinek titkárságától választ és értékelést is kapott.⁶⁰

Sajnos az itt említett nagyszabású művekből, talán éppen a háborúnak és az azt követő áldatlan állapotoknak tulajdoníthatóan, nem jelenhetett meg semmi. Ugyanakkor ezek a művek jól tükrözik azt a szellemiséget, amit Pataki és Csajkás szerint ennek az intézetnek képviselnie kellett, s ennek érdekében legjobb tudásuk szerint mindent meg is tettek.

Csajkás szaklapokban közölt orvostörténeti írásai és Pataki Jenő néhány, ebben az időben írott kisebb cikke mellett, az említettekén túl, van még egy monográfia, amely itt készült el, és önálló kiadásban mégis megjelent. Ennek anyaga azonban nem erdélyi, és nem is ott lett gyűjtve, de feldolgozása az intézetben folyt.⁶¹ Csajkás Szeged XVIII. századi közegészségügyéről írt monográfiájáról van szó.

⁵⁷ Pataki Jenő kézírata szintén Csajkás Bódog hagyatékából került elő. A benne szereplő életrajzoknak a zöme olvasható a már fentebb említett Pataki-kötetben.

⁵⁸ Csajkás Pataki Jenő halála után megpróbálta összeállítani Pataki bibliográfiáját, s emellett szerepel egy könyvjegyzék, melyről nem tudni pontosan, mi okból készült. Ezen szerepel Patakinak tulajdonítva ez a forrásjegyzék, amely mellé még annyi van feljegyezve ceruzával, hogy „Jenő [b]ecses] kézírata”.

⁵⁹ *Magyarország orvosi történetének vázlata (1000–1876)*. Marosvásárhely 1946. 170 lev. Kézirat. (Cs. B. hagy.) A mű célját így határozza meg Csajkás a kézírata előszavában: „Ha a magyar orvosok orvostörténeti ismereteit és műveltségét főként hazai viszonylatban vizsgáljuk, igazat kell adnunk Nothangel bécsi egyetemi tanárnak, aki véleményét így foglalta össze: Bei den meisten beginnt die Geschichte der Medizin mit dem eigenen Promotionsdatum. [Legtöbbeknél az orvostudomány története a kinevezéssel kezdődik.] Az orvosi műveltség hiánya azonban nem annyira az orvostanhallgatók és az orvosok restségében keresendő, mint inkább abban a körülményben, hogy a magyar egyetemen az orvostörténelem csupán ajánlott tárgy és mindegyik egyetemen nincs is előadója, azonfelül nincsen ez idő szerint olyan könyvük, amely a magyar orvosi múltat a mai ismeretanyag felhasználásával tárgyalná. [...] Addig is, amíg a magyar orvosi múlt szakszerű és részletes feldolgozása megtörténik és amíg az orvostudományt tanuló fiatalság minden magyar egyetemen tanulhat az egyetemes orvostörténet mellett magyar orvostörténetet, kívánatos, hogy olyan munka álljon rendelkezésre, amelyből elsősorban az orvostanhallgatók és az érdeklődő orvosok, de nem utolsósorban az orvosi szakismerettel nem rendelkező magyar olvasóközönség legalább fő vonásaiban megismerjék Magyarországon az orvosi múltját [...] valamint Magyarország jelentős szerepét az orvostudomány fejlődésében...” (Marosvásárhely 1946. március 25.)

⁶⁰ Márton Áron püspök titkárságának válasza. 2617-1945 szám. Alba Iulia–Gyulafehérvár 1945. okt. 25. (Cs. B. hagy.)

⁶¹ „A második bécsi döntés után sorsom Kolozvára vezérelt és itt a Ferenc József Tudományegyetem orvostörténeti intézete gazdag könyvtári anyagának felhasználásával feldolgoztam a Szegeden gyűjtött anyagot. Így lett az eredetileg járványtörténetnek indult munkából a város egész egészségügyét tárgyaló orvostörténeti városmonográfia.” (Csajkás Bódog: *Zárszó*. = Cs. B.: *Szeged... i. m.* 252–253.)

Az 1944-es év fordulatot hozott az Orvostörténeti Intézet történetében is. Pataki Jenő az év elején balesetben meghalt. Az intézethez közel, január 7-én elütötte egy autóbusz. Pataki halála után az 1943–44-es tanév második félévében Daday Andrászt kérték fel, hogy heti egy órában, szombatonként előadást tartson az orvostörténelem tárgyköréből.⁶² Ugyanakkor a fennmaradt iratokból semmi sem bizonyítja, hogy Daday ezeket az órákat megtartotta volna.

Csajkást egyre sűrűbben rendelték el Kolozsvárról ismeretlen katonai szolgálatokra. Az egyre gyakoribbá váló légitámadások miatt az intézet értékesebb anyagát többször is összecsomagoltatták és el-, majd visszaszállították. Többek közt ezek miatt is soha nem készült el teljesen az intézet alapleltára, nemhogy a könyvek cédulakatalógusa. Sajnos az elszállított anyagok jegyzéke csak töredékekben található meg. Az új tanév elején Berde Károly elhagyta Kolozsvárt s már nem tért vissza. A közeledő front elől Jancsó Béla is elhagyta a várost, majd hamarosan hadifogoly lett, ahonnan csak egy év múlva térhetett haza.

Az 1944 szeptemberében és októberében folyó több mint háromhetes tordai csata után a szovjet hadsereg október 11-én szinte vértelenül foglalta el a várost, nyomukban már másnap megjelennek a román egyetem alkalmazottai és a régi tisztségviselők, de a túlkapasok miatt a szovjet hadsereg jó időre még kitiltja Kolozsvárról a visszatérő román hivatalnokokat.

Az Orvostörténeti Intézet munkatársai közül ekkor már csak Csajkás maradt a városban ifjú feleségével, aki szintén jól ismerte az intézetet, hiszen könyvtárosként részt vett könyvtári állománya feltárásában. Illetve itt maradt az intézet szolgálja, Zsejky Péter is.

Az intézet 1944 októberében gyakorlatilag üresen, vezető nélkül állt. Csajkás október elején jelentkezett Haynal Imre orvoskari dékánnál, aki az egyetem Szülészeti Klinikájára nevezte ki október 9-i hatállyal.⁶³ A nagy orvoshiány miatt szükség is volt a munkájára. Nem sokkal később, november elsején pedig Haynal az Orvostörténeti Intézet „megbízott vezetőjévé”⁶⁴ nevezte ki,⁶⁵ amely hivatalát 1946 májusáig, Erdélyből való távozásáig ellátta. Csajkás legfontosabb feladata ekkoriban az volt, hogy a zavaros történelmi időkben megőrizze és fenntartsa az intézet hivatalos létezését és működését.

Csajkás 1945 nyarán – Csögör Lajos tanácsára és Valeriu Bologna támogatásával⁶⁶ – beadta kérvényét a román közoktatásügyi miniszterhez „conferențiar” azaz egyetemi előadótanári állás betöltésére orvostörténelemből. A várt kinevezés azonban késlekedett, még 1946 elejére sem érkezett meg, ettől függetlenül mégis mint egyetemi előadótanár működik.

1945 őszén a volt Ferenc József Tudományegyetem, majd Magyar Egyetem, végül Bolyai Tudományegyetem Orvosi Kara átköltözik Marosvásárhelyre, és hivatalosan az Orvostörténeti Intézet is vele tart. Itt fejezi be Csajkás fentebb már említett munkáját: *Magyarország orvosi*

⁶² Daday András előadásának címe: *Fejezetek a magyar orvostörténelemből, különös tekintettel közegészségünk kialakulására.* (A magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Tanrendje az 1943–44. tanév második felére. Kvár 1944. 25; ill. A magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Tanrendje az 1944–45. tanév második felére. Kvár 1944. 24.)

⁶³ Itt kell megjegyezni, hogy Haynalnak tisztában kellett lennie Csajkás orvosi diplomájának mibenlétéről, mivel az 1941–42-es tanévben tanította Csajkást, ugyanis Csajkás ekkor egy szemeszterre újra beiratkozott a kolozsvári egyetem orvosi karára. Csajkás Bódog leckekönyve 1941–1942 alapján. (Cs. B. hagy.)

⁶⁴ Ebben az időben szinte mindenkit csak megbízásilag neveztek ki.

⁶⁵ Csajkás saját kezű önéletrajzán kívül többek közt ezt bizonyítja egy erről szóló 1945. május 1-jén kelteztet bizonyítvány is: „Alulírott igazolom, hogy Dr. Csajkás Bódog úr 1944. évi november hó 1-étől a karunkhoz tartozó Orvostörténeti Intézet vezetésével ideiglenesen meg van bízva. *Aláírás:* Haynal Imre dr. a Kolozsvári Tudományegyetem orvostudományi karának e.i. dékánja” (Cs. B. hagy.)

⁶⁶ *Napi jegyzet. 1945. július 11. = Csajkás Bódog naplójegyzetei... i. m.* (Cs. B. hagy.)

*történetének vázlat*a (1000–1876), melyet elsősorban egyetemi jegyzetnek szánt, de a mottóul választott Arany János-idézet: – „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!” – már erőteljes reményvesztettségéről árulkodik, amibe betegsége⁶⁷ is jelentősen belejátszhatott.

Az intézet Marosvásárhelyre való átköltözését Csajkás szervezi meg, a szállítás valószínűleg Mátyás Mátyás doktor segítségével, annak gépkocsijával történt. Csajkás és Bologa jó viszonyának köszönhetően Bologa elkülöníti a magyar anyagot, és a Pataki-féle gyűjteményt is külön kezelte⁶⁸ és adta át Csajkáséknak elszállításra. A Bologa által elkülönített többi anyag Marosvásárhelyre jutásának jelenleg nincs nyoma. Nem tudni jelenleg, hogy az átszállítás után mi lett a Pataki-gyűjtemény sorsa. Elbeszélések szerint az Orvosi Kar átkerülő könyveit sokáig egyben, ömlesztve tartották, nem tudni, hogy az Orvostörténeti Intézet könyvtári anyaga is idekerült, avagy sikerült Csajkásnak azt valamelyest elkülöníteni.

Egy Monoki István⁶⁹ által írt levélből⁷⁰ az is kiderül, hogy a marosvásárhelyi „új” Orvostörténeti Intézet és esetleges későbbi tanszék részére Csajkás Bódog meg akarta szerezni a nagyszabeni volt román egyetem berendezéseit, könyvszekrényeit, mivel a kolozsvári bútorokat kénytelen volt otthagyni, és a nagyszabeni bútorokra az újra román kolozsvári egyetemen szerinte feltehetőleg nem lesz szükség. Mint Monoki írja, azonban ebben a kérdésben majd csak a megalakuló Könyvtárbizottság lesz illetékes. Ugyanakkor Csajkásnak sikerült elérnie Monokinál, hogy legalább régi típusú, nagy alakú katalóguscédulákat küldjön intézete számára. Ami azt jelzi, hogy a könyvtári munkát meg akarta kezdeni, ami már csak azért is lehetséges volt, mert fiatal felesége – Schridde Éva –, akit az Orvostörténeti Intézet könyvtárában ismert meg, még Kolozsváron (mivel ő ott is dolgozott bémunkában), eredetileg a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak volt a könyvtárosa.

A tudományos munka ebben az időben az intézetben szinte kizárólag Csajkás írásaira és dolgozataira terjedt ki. Nagymérvű kutatás ebben az időben nem volt lehetséges, és feleségén kívül (aki az idő tájt szülte kislányukat)⁷¹ megfelelő társsal, illetve segítővel sem rendelkezett erre a tevékenységre.

Csajkás Bódognak minden igyekezete ellenére nem sikerült kiharcolt pozícióit megtartania. Beleszólt ebbe betegsége miatti munkakiesése, de beleszólt feltehetőleg a diplomája körül kialakuló bonyodalom is. Vincze Gábor Csögör Lajos professzor – akkoriban az egyetem rektora – történetére alapozott elmesélése alapján és Obál Ferenc hasonló verziója szerint is valahogy Csajkás nem létező (?) diplomája került a figyelem középpontjába. Bár Csajkás ezt sokáig tagadta, de állítólag egy alkalommal Csögörrel kettesben maradván megvallotta neki az igazat. Csögörék, hogy az egyetemet fenyegető botrányt elkerüljék, és Csajkás is még viszonylag

⁶⁷ Gyomorbántalmai miatt többször operálták. 1946 elején egyetemi lakásbizottsági munkája alól – mivel azt betegsége miatt ellátni képtelen – fel is mentették.

⁶⁸ Valeriu Bologa magyar nyelvű levele Csajkás Bódognak. Kolozsvár, 1946. jan. 3. (Cs. B. hagy.) Bologa többek közt az alábbiakat írja: „A mint az intézet a magyar Egyetemet megillető anyagát [ti. Pataki és M-Kossa és a többi 1940–1944 között beszerzett könyveit] illeti, a helyzet a következő: a jelenlegi nehéz viszonyok között még nem jutottam hozzá, hogy az intézetben a szükséges javításokat elvégezzem. [...] Mégis hozzáfogtam az Önöknek átadandó anyag kiselejtezéséhez és ennek a legnagyobb részét két szekrényben félretettem. Ezt az anyagot akármikor átvehetik. Ismétlem ez az anyag legnagyobb része, úgyhogy a főmunkát most már elvégeztük. Ha később, – tavaszban –, mikor a könyvtárnak végleges rendezését el fogom végezni, még olyan könyvek és folyóiratok stb., melyek Önöket megilletik, elő fognak kerülni, azokat lelkiismeretesen fogom félretenni és más alkalomkor fogom átadni.”

⁶⁹ Monoki István (1887–1963) a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója 1940–1944 között.

⁷⁰ Monoki István levele a „*Szeretve tisztelt Csajkás Família*”-nak. Kolozsvár, 1946. jan. 7. (Cs. B. hagy.)

⁷¹ Csajkás Bódog és Schridde Éva házasságából 1945. nov. 1-jén született egyetlen gyermekük, Csajkás Felícia.

kedvezően kerüljön ki a történekből, 1946 májusában egy Magyarországra irányított magyar állampolgárságúak transzportjába helyezték be őt és családját, mely transzportban több más volt egyetemi alkalmazott is bekerült.

Ezzel az első magyar orvostörténeti intézet sorsa is megpecsételődött. Marosvásárhelyen az orvostörténelem oktatása egy teljesen új rendszerben és új alapokon, a réginek jogfolytonosságát nem követve, csak 1948-ban indult be újra.

Néhány évvel később Csajkás Bódog élete is szomorú véget ért.

Marosvásárhelyről elmenve feleségével és akkor pár hónapos kislányukkal néhány hónapot Biharpüspökiben töltöttek bevagonírozva, majd háromnegyed éven keresztül Tiszakarádon töltötte be a községi orvosi tisztséget.⁷² Ezután felesége szülővárosába, Sátoraljaújhelyre költöztek, és élete utolsó évében – más lehetősége nem lévén – az egyik helyi középiskolában vállalt némettanári állást. „Hivatalosan” ekkor már nem praktizált, de a környék szegényeit állítólag ingyen részesítette orvosi ellátásban.

Csajkást a negyvenes évek elejétől súlyos gyomorbántalmak gyötörték, több műtéten is átesett, 1949. július 10-én gyomorvérzésben hunyt el.⁷³

Érdekességgéppen még érdemes megemlíteni egy apró momentumot Csajkás életéből, mely a témához szorosan kapcsolódik: 1947 májusában a Katolikus Szemlében megjelent egy rövid hír, hogy Egerben katolikus egyetemet akarnak alapítani. Csajkást ez nem hagyta nyugodni, és nem sokkal később írt az egyik katolikus egyházi főméltóságnak, hogy megérdeklődje, ennek a létesülő egyetemnek lesz-e orvosi kara, s ha igen, akkor figyelmébe ajánlja az orvostörténet tanítását, s arra, mint alkalmas személyt, ajánlja magát, hiszen, mint írja: rajta kívül „jelenleg egyetlen aktív katolikus orvostörténész egyetemi tanár sincs az élők sorában”, s ő ezt előadói minőségben már betöltötte a Marosvásárhelyi Egyetemen. Továbbá szerette volna elérni, hogy egyházi támogatással adhassa ki a Magyarország orvostörténetéről írott munkáját. Válaszlevél erre a levélre sem ismert.

Joggal merülhet föl a kérdés, pontosan vajon mikor is alakult meg az első magyar orvostörténeti intézet, és története mikor is ért véget. Feltűnő, hogy az Orvostörténeti Intézet megmaradt hivatalos iratai közt nem szerepel egyetlen, az 1940-es évekből származó dokumentum sem. A legkorábbi 1941 februárjára datálódik, és az *Átvételi jegyzőkönyv* is csak 1941. szept. 11-én kapják meg a Gazdasági Hivaltól.⁷⁴ Ugyanakkor már 1941 februárjában vannak az Orvostörténeti Intézet részére szóló levelek, de még korábbi dátumozású az a mappa, amit Jancsó Béla vezetett az Orvostörténeti Intézetbe érkezett adományokról és az intézet szerzeményeiről. Ez utóbbi alapján gyakorlatilag már az átvétel után két nappal, azaz 1941. szeptember 11-én megkezdődött a munka, függetlenül attól, hogy jogilag még hónapokig nem volt tisztázott, hogy milyen keretek közt és kinek a hivatalos vezénylete alatt folyhat majd a későbbiekben.

⁷² Egy 1947. július 31-én keltezett, Tiszakarád Község Nemzeti Bizottsága által kiadott igazolás szerint 1946. jul. 15. és 1947. aug. 1. között Tiszakarád nagyközségben mint megbízott orvos teljesített szolgálatot. (Cs. B. hagy.)

⁷³ Csajkás Bódog leánya, Baintnerné Csajkás Felicia közlése.

⁷⁴ Egyes sorszámmal, „1941. IX. 11. *Átvételi jegyzőkönyv*.” – A M. kir. Ferenc József Tud. Egy. Orvostörténeti Intézet. Iratok naplója. [Kézirat.] (Ot. iratai. Cs. B. hagy.) Az utolsó bejegyzés: 42. sorszámmal, „1944. IX. 13. *G.H. átirata jul. 31-i hitel állásáról*.” Természetesen ennél jóval nagyobb számban maradtak fenn iratok, az itt bejegyzett sorszámok szinte kizárólag a G.H.-tól kapott küldeményekre vonatkoznak. Az „*Átvételi jegyzőkönyv*” nem maradt fenn az iratok közt.

Az intézet megszűnésének dátumát még nehezebb meghatározni. Az 1944-es utolsó G.H.-irat, amit Jancsó Béla elkönyvel, 1944. szept. 13-i keltezésű. Egyfelől itt véget is érhetne az intézet története, és a korábbi meghatározások, illetve az impériumváltás miatt ezt nevezhetnénk hivatalos dátumnak. Az egyetem története alapján azonban Csajkás Bódog vezetői megbízásával gyakorlatilag jogfolytonosan tovább halad az intézet a zűrzavaros 1944/45-ös években. Intézményjogilag így akkor szűnt meg, amikor 1945. július 9-én a Magyar Egyetemre átnevezett Ferenc József Tudományegyetem története véget ért. Azonban ekkor minden magyar irányítású intézmény, ha nem is hivatalosan, de tovább működött, és ezek az intézmények, tanszékek és karok képezték a megalakuló Bolyai Tudományegyetemet. Az Orvostörténeti Intézet ebben Csajkás irányításával tovább él. Azonban az ő 1946. májusi menesztésével megszűnik az a szellemi folytonosság, ami ezt az intézetet 1940-től kísérte. Papíron ugyan tovább létezik az Orvostörténeti Intézet, és egy időben még papír szerinti vezetője is akadt, de szellemiségében ez már nem nevezhető az előzőek folytatásának. Jogilag ez az intézet alakul át 1948-ban a marosvásárhelyi Orvosi Karon Orvostörténeti Tanszékké, ami már minden tekintetben (jogilag és szellemileg is) más keretek között működik tovább.

Formation and Functioning of the First Hungarian Medical History Institute in Kolozsvár/Cluj

Keywords: Hungarian Medical History Institute, Cluj, Ernő Novák, Károly Berde, Béla Jancsó, Bódog Csajkás

Hungarian medical history had possessed a more than 100 years past, when the first Hungarian Medical History Institute was formed in Kolozsvár, with Romanian- French antecedents, in 1940, after some unsuccessful initiations. The documentation of the institute, apart from the biographies of its executives, was for a long time thought to be lost; the scientific world didn't possess specific data about it. Its first leader was Ernő Novák, who was succeeded by Károly Berde, but the actual institutional work was carried out by the doctor and writer Béla Jancsó. Jenő Pataki, who was a medical historian and doctor in Kolozsvár and was in his 80s by then, assisted in the intellectual direction. In 1941 a young researcher, Bódog Csajkás arrived in Kolozsvár and got involved in the work here. After the Soviet occupation in November 1944, he was commissioned to direct the institute. The material of the Medical History Institute came from various sources, acquisition and donations. Two sorts of labour were performed in the institution: one of them was preparing a basic, library-like inventory and catalogue, the other one was a scientific reasearching and systematizing occupation. In 1945 the institution involuntarily moved to Marosvásárhely, together with the faculty of medicine of the Bolyai University. Although efforts were made to conserve the material and keep a part of it together, at this time its collection was disintegrated. Csajkás had to leave Romania in 1946; and with this the fate of the first Hungarian Medical History Institute was also sealed. It was not until 1948 that the education of medical history was initiated again in Marosvásárhely, on a new basis, without legal succession.

Emődi András

Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórháztörténetéhez

Nagyvárad 18. századi népességtörténetéhez és a városvezetés archontológiájának összeállításához gyűjtött adatbázisunkban néhány gyógyszerészet- és kórháztörténeti vonatkozásra is bukkantunk, melyeket összevetettünk a vonatkozó szakirodalom adataival.¹ Meg kellett állapítanunk, hogy bár a témában – itt elsősorban a nagyváradai gyógyszerészet történetére gondolunk – többek között két doktori dolgozat is született, a 18. század tekintetében elég nagy a zavar, az idézett és sokszor hibás adatokat többnyire ellenőrizetlenül vették át a szerzők korábbi munkákból, a jelzett időszakra vonatkozóan levéltári kutatásokat csak elvéve végeztek, az elméleteket továbbgörgettek.² Találóa összegezte a nagyváradai patikákról írt sorait Péter H. Mária kézikönyvében, ahol e következtetéssel zárja a városra vonatkozó kutatástörténet értékelését: „a sok kérdőjel és hiány esetleg újabb levéltári kutatásokkal [...] tüntethető el, de ez a jövő feladata marad.”³ Hogy ez mennyire igaz, egyetlen példával illusztrálnánk. Bihar vármegye teljes anyakönyvi állományának több szempontú és sokévi kutatása eredményeként a 18. századtól egészen 1918-ig terjedő időszakból több száz (!) cédula tartalmaz gyógyszereszekre vonatkozó adatokat.⁴ És ez mindössze egyetlen, mindeddig felhasználatlan forráscsoport.

Jelen adatközlésünk elsősorban a 18. század folyamán működő két nagyvárad-újvárosi patika és a váradolaszi irgalmas rendi kórház és patika kezdeteiről próbál átláthatóbb képet rajzolni.

Nagyvárad az 1692. évi visszafoglalást megelőző csatározások során teljesen elpusztult. A Körös jobb partján elterülő Olaszi városnegyedben ugyan megmaradt néhány tucat romos épület, ám a következő évek leírásai, összeírásai lézengő, nyomorgó, életüket tengető, katonáskodó elemekről és néhány idesodródott idegenről tesznek csak említést. A Rákóczi-szabadságharc alatt a stratégiai fontosságú vár blokád alá került, az addigi szinte észrevehetetlen városi fejlődés eredményeit ismét csak megsemmisítve. Az 1711 után a vár közvetlen környezetében újjáinduló építkezéseket a várparancsnokság leállította, és a bal parti városrésznek – Újvárosnak (a továbbiakban következetesen ez a városrész használta a Nagyvárad megnevezést) – 1714 után új terepet jelölt ki, a vártól mintegy kilométernyire nyugatra. Az így létrejövő városrész szó szerint új volt, semmiféle topográfiai vagy más szempontú folytonosságot nem őrzött a hódoltság korabeli vagy azelőtti várossal. Lakossága teljes egészében jövevényekből állt össze,

¹ Emődi András: *Nagyvárad város lakossága és magisztrátusának archontológiája a 18. században (1713–1785). Adattár.* (Miscellanea Historica Varadinensia II.) Nagyvárad 2010.

Az életrajzi vonatkozások lelőhelye: Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja (Arhivele Naționale – Direcția Județeană Bihor) Anyakönyvek (fond Stare Civilă) / Nagyvárad-újvárosi plébánia anyakönyvei 691, 693, 695, 715, 716, 717. sz. Az idézett adatok esetében külön-külön tehát nem hivatkozunk forrásra.

² Mermeze, Gheorghe – Mermeze, Ancamaria: *Istoricul farmaciilor din Oradea*. Oradea 1999; Budaházy István: *Aszklepiosz és Hygieia Nagyváradon. Gyógyszerészettörténeti tanulmányok*. Nagyvárad 2008. 53–90; Izsák Sámuel: *Mikor alapították a nagyváradai „Gránátalma” gyógyszertárat?* Orvosi Szemle 20. 1. Marosvásárhely 1974. 104–107.

A régebbi irodalom: Róthshnek V. Emil: *A Debreczen-Biharmegyei Gyógyszerész-Testület és az általános magyarországi Gyógyszerész Egylet III. kerület IV. járás gyógyszertárai, testülete és együletének története alapításuk óta*. Debrecen 1882; Orient Gyula: *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*. Cluj-Kolozsvár 1926. 161–163; Orient Gyula: *Szerzetes- és orvosok kórházainak és gyógyszertárainak keletkezése Erdélyben*. Erdélyi Múzeum XXXVIII (1933). 1–3. 107–128.

³ Péter H. Mária: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. Kvár 2002. 86.

⁴ Emődi János (Nagyvárad) gyűjteménye.

magyarokból, németekből, görög kereskedőkből, szerb katonaviseltekből, csekélyebb számú románságból. A nagyváradi káptalan földesúri joghatósága alatt állt, ám 1722-től széles körű önkormányzatiságot kapott, privilégiumai közelítették a szabad királyi városokét. A jobb parti Olaszi – bár csekély topográfiai szempontú folytonosságot mutat előzményeivel – szintén egy frissen betelepített városrész volt a váradi püspök Újvárosénál lényegesen szorosabb földesúri hatalma alatt, dominánsabban egyházi, katolikus, azaz magyar és német jelleggel.

1716-ban alakult meg Újváros első tanácsa, szenátusa. A 12 fős testület mellé 10 fős külső szenátust is választottak. Ez utóbbiak között szerepelt egy *Apothecarius*, kinek tömör jellemzése így szólt: *literatus, et prudens homo*.⁵ Nevét nem tudjuk. A körülmények ismeretében biztos állíthatjuk, hogy a derék patikárius nyilvánvalóan ambuláns szolgáltatásokat végezhetett, hiszen akkor még 1000 – 1200 főt alig meghaladó lakossággal számolhatunk, teljesen új, azaz éppen épülő környezetben. Talán nem tévedünk, ha az itt állomásozó osztrák helyőrséggel hozzuk kapcsolatba Újváros ezen első gyógyszerészét.

Az 1725/1726. évi adójegyzék a Körös és a Német utcák lajstrománál jelez – sajnos ismét név nélkül – egy zsellér jogállású patikust (*apothecarius*). A bejegyzést utólag áthúzták, azaz valószínűleg mentesítették az ingatlan/lakóját az adófizetés alól. A bejegyzés a lajstrom elején szerepel, az ingatlan tehát a város főterének (Kispiac tér) közelében vagy éppen azon állt.⁶

Következő értesüléseink Bunyitay Vincétől származnak, aki a Forgáchok gimesi levéltárában kutatva talált olyan adatot, melynek értelmében a városrész (Újváros) földesura – a káptalan – 1732-ben vásárolt volna egy patikát, és azt később Forgách Pál eladta egy bizonyos Koczin Jánosnak.⁷ Ha ezt püspökként tette, úgy 1747 után tehette, ha korábban, akkor marad a kérdőjel, ugyanis már 1722 óta váradi kanonok volt. 1733-ban Forgách a Kispiac tér nyugati oldalán lévő, saját (azaz a káptalané) gyógyszerháza melletti (*penes suam apothecam*) házát ajándékozta az alakuló görög katolikus egyházszervezetnek.⁸ Csáky Miklós püspök jóvoltából a tér nyugati oldalán időközben jócskán bővült a görög katolikus birtok, így ma már nehéz megállapítani, mit is jelentett a „mellett” kifejezés, a Német utca torkolatától a Magyar utcáig gyakorlatilag az új egyház összefüggő telekállománya határolta a Kispiac teret, ugyanis 1739. szeptember 5-én a város is eladott egy nagyobb birtokot a Magyar utca torkolatánál templomépítés céljára az unitusoknak. Az 1725/1726. évi adójegyzékben szereplő helyszín minden bizonnyal azonos az utóbbival, azaz a tér nyugati oldalán volt Újváros eme első gyógyszerháza. Tény azonban, hogy az 1732-től káptalani tulajdonban lévő patikát később Koczin János vette meg.

Az újvárosi Koczin–Stachó–Miller–Brants–Demeter–Schmidt-patika: az Arany Kereszt

Újváros 1747/1748. évi adójegyzékében bukkan fel először Koczin János József neve, éppen a Német utca elején, ugyanott tehát, ahol a patikát korábban említik. Koczin a szokásos *portio* adónem fizetése alól mentesült (ugyanúgy, mint az egyházi és nemesi telkek, illetve

⁵ Emödi A.: *i.m.* XXX. melléklet.

⁶ Uo. IV. melléklet.

⁷ Bunyitay Vince–Málnási Ödön: *A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában (1566–1780)*. (A váradi püspökség története IV.) Debrecen 1935. 293.

⁸ Bunyitay Vince: *Biharvármegye oláhjai s a vallás-unió*. Bp. 1892. 49.

középületek), mindösszesen évi 4 forintnyi városi *taxát* fizetett.⁹ Koczin a váradi katolikus anyakönyvek tanúsága szerint azonban már 1735-ben is itt tartózkodott, ez évben, majd 1736-ban, 1740-ben és 1747-ben születtek gyermekei Veronika Mária keresztnévű hitvesétől. Több esetben voltak keresztszülők módosabb úJVárosi kereskedő és kézműves polgárok családjainál, és az ő gyermekeiknek is hasonló társadalmi rétegből választottak keresztszülőt. Példának okáért 1740-ben János Joákim nevű fiuknak az a Wajchel (Vajchel) Joákim volt a keresztapja, aki ez időben a város szenátora, perceptora, később malombírája, majd főbírája lett. Koczin 1751. március 8-án halt meg, 50 éves korában. Az adatból megbizonyosodhatunk afelől, hogy ő nem lehetett a városrész 1716-ban és 1725-ben emlegetett első patikáriusa. Esetleges szakirányú tanulmányairól nem tudunk semmit, bár feltételezhető, hogy a kor szokásának megfelelően egy idősebb patikus mellett sajátíthatta el az ekkor még *ars liberának* tekintett szakmát.¹⁰

Alig néhány héttel halála után özvegyét – az ekkor 41 éves Koczin Veronikát – 1751. május 23-án eljegyezte a 29 éves Stachó János *apothecarius*. A házasságot a kapucinusok helyi templomában kötötték, a celebráns Szenczy István plébános-apat, későbbi kanonok volt. Az új pár rövidesen komaságba került a patika közelében lakó Manczini János városi szenátorral. Ugyancsak keresztszülői teendőket láttak el a város egyik módos katolikus kereskedője – Gloncz Flórián – gyermekének kereszstelőjekor. Koczin Veronika 1760 márciusában halt meg – 50 évesen – a Stachóval töltött közel tízévnnyi gyermektelen házasság után. Időközben Stachó is közelített a 40 éves életkorhoz, ez azonban nem akadályozta meg a valószínűleg köztisztületben álló patikust abban, hogy feleségül vegye a nála majd húsz évvel fiatalabb Pongrácz Magdolna úri kisasszonyt. Házasságot valószínűleg vidéken köthettek, a váradi anyakönyvben ugyanis nincs nyoma. Az úri hölgy a Dunántúlon őshonos, de Biharban is vármegyei hivatalokat viselő és Váradon ingatlanokkal rendelkező közismert szentmihályi és óvári Pongrácz család tagja volt, és mint ilyen közeli rokona Pongrácz Mátyás püspökségi uradalmi jószágkormányzónak. E nagyreményű házasságból két gyermek született, 1762-ben Franciska Erzsébet, ki korán elhalt, majd 1766-ban János Antal. Mindkét gyermeket rendhagyó módon nem a városi plébános, hanem Jedlicska Antal kanonok, a papnevelde rektora keresztelte. Anélkül, hogy felidéznék a Stachó házaspárt keresztszülőknek felkérők teljes sorát, jeleznék, hogy egy sor helyben vagy a túlpárti Olasziban lakó ismert nemescsalád, illetve Szieversz Ferenc (1730–1778. december 19.) püspökségi és vármegyei főorvos is őket kérte fel. A kisváros kapcsolatrendszere jól követhető e banálisnak tűnő adatokból.

1766-ban egy rendkívül precíz latin nyelvű katolikus lélekösszeírást (*Status Animarum*) készítet Urbanovics András váradi plébános, kanonok.¹¹ Stachó háztartását – a patikát – a Német utca első épületében jelzi, nyilván a Kispiac térre néző sarki épületről volt szó. Tizennégyen alkották a háztartást, az akkor 43 éves *Perillustris D. Joannes Sztacho pharmacopola*, 22 esztendőse neje, *Magdalena Pongrácz*, közös gyermekük, az alig félélves *Joannes Nepomucenus*, továbbá nejeének több családtagja (15 éves húga, *Anna Pongrácz*, 6 éves fiútestvére, *Georgius Pongrácz* és egy ismeretlen fokú rokon, a 12 éves *Theresia Pongrácz*). Velük lakott Stachó korábbi hitvesének első házasságából származó fia is, a 18 esztendőse *Ignatius Koczin*, nem más tehát, mint Várad első ismert patikusának, Koczin Józsefnek a fia, Stachó mostohafia.

⁹ Emödi A.: *i.m.* X. melléklet.

¹⁰ Péter H. Mária: *i.m.* 141.

¹¹ Emödi A.: *i.m.* XVI. melléklet.

Stachó két patikussegédet alkalmazott, a 23 esztendőes *Jacobus Bósz* és az ugyancsak 23 éves *Franciscus Ler sociusok* személyeiben. Egy inas (*Sebastianus Pimon*, 21 eszt.), egy kocsis (*Stephanus Vágó*, 31 eszt.), két szolgálóleány (*Catharina Dési*, 20 eszt. és *Catharina Kiss*, 18 eszt.) és egy szakácsné (*Catharina Kiss*, 50 eszt.) is a tágabb háztartásához tartozott. Egyik református szolgálóleányon kívül mindenki római katolikus vallású volt a háztartásban. A *Ler* nevű segéd és *Vágó* nevű kocsis szlováknak, a *Pimon* nevű inas németnek vallotta magát. A többiek, tehát Stachóék is magyarnak. Ilyen és ekkora volt 1766-ban Váradújváros egyedüli patikájának és patikus háztartásának személyzete.

Stachó 1765. október 8-án nemességet kapott Mária Teréziától.¹² A szokásos argumentumok mellett az adományozólevél nélkülözhetetlen patikusi szolgálatait is felelmeleti. Ezt nem vonjuk kétségbe, ám joggal feltételezhetjük, hogy második házassága révén Stachó olyan társadalmi közegbe – világiak, egyházi szolgálatban álló világiak, egyháziak – került, amelyben kívánatos volt és egyúttal elérhetővé vált a nemesi státus. Tanulmányairól nincsenek adataink (feltételezhető azonban, hogy Koczin mellett sajátította el mesteriségét), gyógyszerési rátermettségét azonban éppen sok évtizedes működése bizonyítja, de közvetve például az a tény is, hogy 1763-ban helytartótanácsi rendeletre Szieversz doktorral együtt a püspökség kedvelt közeli üdülőhelyét (Püspökfürdőt), annak feltörő hévizeit vizsgálta.¹³ Közvetett adataink szerint a püspökség szegényházának gyógyszerellátása is feladatai közé tartozott.¹⁴ Nemesi címerének bal oldalán a hullámzó tengeren lebegő földgömbön Fortunát láthatjuk, jobb oldali mezejében és felső részén egyaránt a szerencse és bőség istenének egyik attribútumát, a jelen esetben gyógynövényekkel megrakott bőségszarut, *per allusionem artis pharmaceuticae*. A bőségszaru felett aranyszínű kereszt látható, mely patikájának címere, jele is volt!

Helyesbíténék a szakirodalom egy félreolvasáson alapuló tévedését,¹⁵ mely szerint Stachó városi bíró lett volna. Stachó sohasem viselte ezt a tisztséget, sőt adataink szerint sohasem jelöltette magát sem a belső, sem a külső tanács (*senatus, electa communitas*) tagjának, semmilyen városi hivatalt nem viselt.¹⁶ Ugyancsak helyesbíténék azt a tévedést, mely szerint Stachó egyetlen felnőttkort megért fia (ifj. Stachó János Antal) 1779 után a patika vezetését átvette volna. Az ifjú Stachó 1779-ben 13 éves volt, legfennebb érdeklődni kezdhett a jó illatú vagy éppenséggel kellemetlen szagú olajok és kencék iránt, azonban a sors más utat jelölt ki neki. Ő már nemeselek született, és szokványos nemesi pályafutást járt be, Pongrácz-rokonai mellé zárkózott fel, és szolgabíróként vonult nyugalomba 1807-ben, majd hunyt el 1818-ban. Idős Stachó mostohagyermeké azonban, akit 4 éves korától nevelt – az 1747. április 16-án született Koczin Ignác Bálint –, a medikusi szakmát választotta, Bihar vármegye orvosa lett. A mosto-

¹² Királyi könyvek / Magyar Kancelláriai Levéltár / Libri regii, 47. kötet, 321–322.

¹³ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1983. 616. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Ms354(68) jelzetű kézirat – *Descriptio thermarum Magno-Váradinensium 1763* – minden bizonynyal kettőjük munkája (Lásd Boros István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok*. Bp. 1989. 75.)

¹⁴ *Index Archivi Consistorij Episcopalis Magno-Váradinensis ab Anno 1552do usque Annum 1764um inclusive*. (Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad. j.n.)

¹⁵ Br. Vay László rendkívül adatgazdag művéből tévesen átvett adatról van szó, melyben a főbírák sorának bemutatása után szinte észrevétlenül tér át a nemességet nyert városi polgárok bemutatására, másodikként éppen Stachóra. Lásd Vay László: *A' német hívség, a' vagy: Bécs polgárai a' Frantzhadban [...] Ehez járul [...] a' magyar hívség [...]* Nagy-Váradon 1806. 877.

¹⁶ Emódi A.: i.m. XXXVII. melléklet.

hagyermek Prágában, majd Nagyszombatban tanult, 1776 szeptemberében szerzett egyetemi fokozatot (neve többnyire Kóczi formában jelenik meg a későbbi forrásokban).¹⁷

Stachó János 1784. április 15-én halt meg, 62 évesen. Meg kell említenünk azonban, hogy ekkor már nemcsak az újvárosi *Arany Kereszt* patikát vezette, hanem 1775-től az Olaszi városrészben lévő egykori jezsuita (még korábban a premontrei rend tulajdonában lévő) gyógyszer-tárat is.¹⁸ A jezsuita rend megszüntetése, javainak felosztása során a már 1747 óta az ő tulajdonukban lévő olaszi patikát 1775. július 8-án árverezték. Stachó 1450 rénes forintért vásárolta meg.¹⁹

Hogy 1784-ig Nagyvárad Újváros nevű városrészében egyetlen patika volt, immár nem szükséges bizonygatnunk, hiszen adataink alátámasztják a tényt, hogy a század második évtizedétől emlegetett névtelen patikusnak valószínűleg ambuláns gyógyszer-tára, a káptalan tulajdonában lévő patika, a Koczin János-féle és végül a Stachó János-féle patikák jogfolytonosak. A patika a Német (később Teleki, ma Városháza) utca Kispiac téri torkolatának déli szegletén lévő épületben volt mindvégig. A városi tanácsi jegyzőkönyvek egyik kötetében lévő sommás 1767. évi városleírás amúgy tudomásunkra is hozza, hogy akkor Újvároson egy, Olasziban két patika működött.²⁰ Az 1773. november 17-én, majd 1775. december 21-én a már emlegetett Szieversz Ferenc vármegyei orvos által megejtett patikavizitációk (*Relatio circa visitationem Pharmacopolarum*) ezt ugyancsak megerősítik: Újvároson az *Auream Crucem*, Olasziban a *Misericordianorum* és a *Jesuitarum*, majd két évvel később (a jezsuita patika Stachó általi megvásárlása után) Újvároson az *Auream Crucem*, Olasziban a *Misericordianorum* és az *Ad Fortunam* titulusú gyógyszer-tárak működtek. Szieversz mindent rendben talált. Korántsem mellékes, hogy a három patikából kettő a keresztkomája tulajdonában volt.²¹ Stachó tehát 1775. július 8-án vette meg a jezsuita gyógyszer-tárat, az *Ad Fortunam* elnevezés (mely címerképében is szerepel!) csakis tőle származhat.

Stachó 1784 tavaszán bekövetkezett halála után Miller Fülöp vezette a patikát (patikákat). Ezt tényként kezeli a szakirodalom, bár szakszerű, megbízható hivatkozást nem találunk egyik esetben sem. Az anyakönyvekben Miller 1783 októberében fordul elő először keresztszülőként – feleségével, Freitzin Katalinnal együtt –, mégpedig Újvároson. Tehát ekkor már itt volt, esetleg Stachó társaként. Ugyancsak itt keresztelték 1787. január havában született leánygyermekét is. Sokat sejtető tényként azt is megemlítenénk, hogy a város legbefolyásosabb, legmódosabb polgáraival kerültek keresztkomaságba (Knichl, Gloncz, Majerhoffer) a nyolcvanas évek során. Miller Fülöp diplomás gyógyszerész volt (Újváros esetében valószínűleg az első), 1779. augusztus 23-án kapott magiszteri oklevelet Budán.²² Újváros 1789/1790. évi adólajstromában jókora jövedelmi tétellel, 15 rénes forintnyi adóval szerepel, s ezzel a városban a legnagyobb összegű adót ő fizette (csak néhány nagyméretű nemesi telek után fizettek ennél nagyobb városi *taxát*). Hogy róla van szó, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a lajstromban a görög

¹⁷ Bognár Krisztina–Kiss József Mihály–Varga Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25.) Bp. 2002. 4248. sz.

¹⁸ E gyógyszer-tárra lásd Bunyitay–Málnási: *i.m.* 369–370; Grabarits István–Grabaritsné Ihász Zsuzsanna: *Az osztrák jezsuita rendtartomány patikái és patikusai 1716–1773*. (Orvostörténeti Közlemények 107–108.) 1984. 137–180.

¹⁹ Az árverésről az irgalmas rend protokolluma tudósít. Lásd lennebb: *Liber Protocolli*.

²⁰ Emödi A.: *i.m.* XXIII. melléklet.

²¹ Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja (Arhivele Naționale – Direcția Județeană Bihor) A nagyvárad i. irgalmas rend levéltára (fondul Spitalului Mizericordian) / 3a csomó. (A továbbiakban *Patika Vizitáció*.)

²² Péter H. Mária: *i.m.* 87.

katolikus püspök rezidenciájának közvetlen szomszédságában szerepel, azaz éppen a Német utca és a Kispiac tér sarki épületében, ahol az *Arany Kereszt* patika működött.²³ Így biztosra vehetjük, hogy Stachó halála után ő vette meg a gyógyszertárat, melynek jövedelmét és a munka örömét nem sokáig élvezhette, hiszen 1791. május 18-án *Philippus Miller Apothecarius* 43 éves korában elhunyt. Az irgalmasok protokollumból azt is tudjuk, hogy Miller segédet alkalmazott: 1785. augusztus 22-e és október 3-a között az irgalmasok betegállományban lévő patikusát Miller Georgius Richter nevű segédje helyettesítette.²⁴

Mi lett a sorsa az *Arany Kereszt*nek? Nem tudjuk pontosan. Forduljunk tehát kissé vissza az időben: Koczin Ignác – Stachó nevelt mostohafia – vármegyei orvosként 1784. október 26-án vizitálta a város patikáit.²⁵ Ekkor az *Arany Kereszt* (*Ad Auream Crucem*), az irgalmasok patikája (*Misericordiam*) és az *Arany Korona* (*Ad Auream Coronam*) működött. Ezek szerint Stachó halála után az újbárosi gyógyszertár megtartotta nevét (*Arany Kereszt*), az olaszí pedig *Fortunáról* *Arany Koronára* változott, amennyiben egy és ugyanazon patikáról van szó (?!). A névváltás Miller Fülöp tulajdonossá válásához kötődhet. Talán az a nem jelentéktelen körülmény is közrejátszhatott Miller Olaszi városrészbéli feltételezett tulajdonszerzési sikerében, hogy az akkori főbíró, Majerhoffer Ferdinánd keresztkomája volt.

Az szintén tény, hogy Büky József vármegyei orvos 1797. decemberi patikavizitációjakor ismét csak három gyógyszertár működött a városban: az irgalmas rendé (*Fr. Misericordiae*), továbbá az Anton Műehr- és a Michael Prandts-féle.²⁶ Az Anton Műehr-féle gyógyszertár nem lehet más, mint az *Arany Korona*, ugyanis a Prandts-féle biztosan az újbárosi egykori *Arany Kereszt* volt. Miért is? Az újbárosi római katolikus anyakönyvekbe 1784-ig a reformátusok, a 19. század elejéig az evangélikusok adatait is bevezették. 1797. szeptember 26-án a lutheránus Michael Brants *pharmacopolának* és Szűts Máriának leánygyermekke született, majd 1798. szeptember 14-én fiúgyermekke (ez utóbbi keresztapja a katolikus Lonovits Imre *medicinae doctor*, vármegyei főorvos volt). Nagyvárad-Olaszi 18. századi lakosságán végigtekintve láthatjuk, hogy már a század első harmada óta jelen volt egy Brants (nevük a Brants, Brands, Prants, Prands, Bronts, Pronts, Proncz névalakokban egyaránt előfordult) nevű család, ám ők katolikusok voltak, nem lehet közülük e patikushoz! Brants Mihály Újbárosban lakott, tehát ott volt patikus. Mivel 1798-ig egyetlen patika volt a városrészen, ő is az *Arany Kereszt*hez köthető. Valószínűleg 1795-ben vagy 1796-ban vette meg, ugyanis a pozsonyi *Pressburger Zeitung* egy 1795. évi szeptemberi számában az előző patikus özvegye eladásra kínálta, mindenestől, épületestől.²⁷ Brants 1796–1804 között bírta az egykori *Arany Kereszt* patikát, amelyet már 1800 óta Schmidt József gyógyszerész adminisztrátorsága alá helyezett a vármegye, ugyanis Brants eladósodott.²⁸ 1804. február 6-án elárverezték a patikát a teljes épülettel együtt. *Michael Demeter Venerabilis Capituli Magno Varadiensis viator*, azaz káptalani pintérmester vette meg,

²³ Emődi A.: *i.m.* XVIII. melléklet.

²⁴ Lásd lennebb: *Liber Protocolli*.

²⁵ *Patika Vizitáció*.

²⁶ *Patika Vizitáció*.

²⁷ Budaházy: *i.m.* 88–90. (A szerző egy 1859. évi adat okán tévesen a Kovács-házhoz köti az *Arany Kereszt* 18. századi működését is, holott abban az épületben csak átmenetileg működött a 19. század első felének néhány évtizedében!)

²⁸ Budaházy: *i.m.* 80–81; *Brants Mihály* tanulmányairól nincs adatunk, viszont 1812-ben Budán kapott gyógyszerészmeisteri oklevelet egy Nagyváradon 1789-ben született katolikus *Brandts Mihály*. (Szabó Miklós: *Erdélyiek magyarországi egyletemeken*. Marosvásárhely 2005. 258. sz.) Az ő kiléte nyitott kérdés marad.

kinek státusa nem volt lebecsülendő, tekintetbe véve a káptalani uradalom borászati kapacitását. Demeter 1801. október 21-én született Antal nevű fiát (Jedlicska Antal kanonok keresztelte, ugyanúgy, mint annak idején – 40 esztendővel korábban – Stachó gyermekeit) 1822-ben avatták gyógyszerészmesterré Pesten.²⁹ Az épülettel együtt Demeter tehát megvásárolta a patikát is, és fiát a gyógyszerészi mesterség felé irányíthatta, nyilván célja volt a patikával. Az *Arany Kereszt* azonban 1800-tól kezdve az azt adminisztráló – Váradon jövevény – Schmidt (később magyarosítva Kovács) patikusdinasztia kezébe került, kik ismeretlen időpontban megvásárolhatták és átköltöztették a gyógyszerterát az egyetlen utcasarokkal délebbre lévő, időközben felépített vagy átalakított saját házukba, a közismert Kovács-féle házba. A sors azonban úgy hozta, hogy még 1873 előtt valamikor a már nem a Schmidt-Kovács család tulajdonában lévő *Arany Kereszt* visszaköltözött eredeti helyére, az akkor már a Nagyváradi Takarékpénztárnak otthont adó és átalakított épület Kispiac térre néző középső traktusába.³⁰

A már említettek után időben következő patikavizitáció Sándorffi József vármegyei orvos nevéhez kötődik. Ő 1805 decemberében vizitált, és négy patikáról tett említést: a *Könyörülő Barátok* (irgalmas rend), a *Müehr-*, a *Mütter-* és a *Schmidt-féle* gyógyszerterákról.³¹ A Müehrféle tehát az Olasziban lévő *Arany Korona*, az *Arany Kereszt* pedig a Schmidt által adminisztrált újvárosi patika. Mint újonnan megjelenről, a Mütter-patikáról néhány szót szólnának bővebben, ugyanis Újváros másodikként alapított 18. századi patikája volt.

A Mitter- (Mütter-) patika kezdetei

Újvárosnak Koczin halálakor úgy 2000–2500 lakosa volt, Stachó halálakor már 3500, a századvégen pedig 4500.³² Hetivásárai és hat országos vására alkalmával a sokadalom is jelentős számú vásárlót adhatott. Egy második patika megnyitása valóban indokolt lehetett.

Mitter (vagy Mütter) József a század negyvenes éveitől bukkan fel az adólajstromokban, az 1760-as években már a legtöbbit adózó váradiak között találjuk. Jómódú polgár volt, mégpedig órásmester, *horologiarius*. Háza a kizárólag gazdagabb polgárok és nemesek, egyháziak által lakott Zöld (korábban Közép) utca legelején volt, a Zöldfa fogadó szomszédságában, talán az utca Kispiacra néző sarkán (nehezíti az ingatlanok helyének meghatározását az a tény, hogy a téren lévő házakat hozzásorolták a legközelebbi utca ingatlanaihoz). A már említett 1766. évi Status Animarum adatsorából tudjuk, hogy Mitter 45 éves volt ekkor, a városi tanácsi jegyzőkönyvekből pedig, hogy rendkívül hosszú időn keresztül (a negyvenes évek végétől a nyolcvanas évekig) szenátor vagy az Electa Communitas tagja, sőt egy alkalommal másodbíró is volt, mindannyiszor a német náció képviselőjében. Egyébként inasa – a szlovák Motola András – a későbbiekben ugyancsak a szenátus tagja lett, majd többször is főbíró.³³ Mitter József 1784. december 30-án halt meg. János nevű, 1767. december 21-én született fia kereskedéssel foglalkozott, és apja nyomdokaiba lépve fiatalon tanácsstag, majd Újváros főbírája lett (1796-tól több esztendőn át). Ferenc nevű öccse, ki 1769. október 4-én született, nem más, mint az 1798-ban Újváros második patikáját megnyitó gyógyszerész. Mitter Ferenc Pesten

²⁹ Szabó: *i.m.* 372. sz.

³⁰ Péter I. Zoltán: *Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915*. Bp. 2002.119–120.

³¹ *Patika Vizitáció*.

³² Emődi A.: *i.m.* 45–54.

³³ Uo.: X, XIII, XIV, XVI, XXXVII. mellékletek.

szerzett oklevelet 1792 augusztusában.³⁴ Minden bizonnyal az apai házban, (valószínűleg) a Kispiac térre néző ingatlanban rendezte be patikáját, és vezette azt 1798-tól 1816. szeptember 30-án bekövetkezett haláláig. A patikanyitáskor valószínűleg hathatós segítségére lehetett az éppen főbírói tisztet betöltő bátyja. Az új patika farkasszemet nézett a tér túloldalán lévő *Arany Kereszttel*. Kezdeti elnevezését nem ismerjük, 1828-ban a jogutódja alatt már *Ad Aquillam / A Sashoz* névvel illették. Mitterék ingatlana valóban az ódon Sas-épület (fogadó, városháza, alkalmi színház) szomszédságában volt, kézenfekvő feltételezni, hogy a patikának kezdetektől való titulusa *A Sashoz* volt. A Sas-épület század eleji átépítése, modernizálása éppen a testvér, Mitter János főbíró nevéhez fűződik.³⁵

Nem véletlenül próbáltuk Koczin, Stachó, Miller, Brants és Mitter esetében is körüljárni a családi-társadalmi hátteret. Úgy tűnik, a dolgok menete patikaügyekben egy Újvároshoz hasonló kisvárosban a 18. században még feltétlenül független volt a patikus kapcsolatrendszerének, azon keresztül megnyilvánuló befolyásának. Szándékosan emeltük ki az uradalmi jószágkormányzó nagybácsit, a kanonok keresztapát, a keresztkoma nagykereskedőt vagy éppen vármegyei főorvost és a főbíró testvért. A fenti adatok egyértelműsítik, hogy ismeretlen jövevény aligha próbálkozhatott volna patikanyitással. Brantsnak – aki jövevényként és lutheránusként kilógott a sorból – nem is sikerült megvetnie a lábát Váradon.³⁶ E szemponton túl az is világossá válik az adatokból, hogy a mindenkori patikus köztisztviselőként álló polgára volt a városnak, a 18. századi város rendkívül szűk értelmiségi elitjének egyik tagja. Stachó életének ilyen tekintetben említésre érdemes epizódja volt az 1772. szeptember 5-i, amikor is a Szenczy István kanonok által Váradra letelepített orsolyita nővérek fogadására – feleségével együtt – Kassára utazott, és a nővéreket idevezetve ünnepélyesen bevonultak a városba.³⁷

Kitekintésként, az említett patikavizitációkat tartalmazó irategyüttes Újvároson 1812-ben a *Schmidt-* és a *Mütter-féle*, 1824-ben és 1826-ban a *Schmidt-* és a *Schwachhoffer-féle*, 1828-ban hasonlóan a *Schmidt-féle (Ad Auream Crucem)* és a *Schwachhoffer-féle (Ad Aquillam)*, 1841-ben a *Kováts (Schmidt)-féle* és *Schwachhoffer-féle* patikákat jelezte. A szakirodalomból tudjuk, hogy Schwachhoffer István gyógyszerész Mitter jogutódja volt, Újvároson tehát a 19. század derekáig mindvégig az előző század első negyedében és a legvégén alapított – és a fentiekben tárgyalt – két gyógyszerész és annak jogutódjai működtek, mégpedig a Kispiac tér keleti és nyugati oldalán, egymással átellenben.

Az Olaszi városrészben lévő irgalmas rendi kórház és patika

Olasziban, a váradai püspök földesúri joghatósága alatt élő városrészben a kanonokok és püspökök alapítványaiából több jótékony egyesület, intézmény működött már a 18. század folyamán. Az irgalmas rendi kórházalapítást megelőzően és azzal párhuzamosan elsősorban Csáky Imre püspök (1702–1732) és Salamon József kanonok (1760–1786) ispotályait kell megemlítenünk. Az előző klasszikus értelemben vett egyházmegyei *xenodochium* vagy *lazaretum* volt, 1732-ben alapították, szegény koldusokat és legyengült, beteg embereket egyaránt befogadott, azonban

³⁴ Szabó: *i.m.* 1261. sz.

³⁵ Vay: *i.m.* 887–888.

³⁶ Őt több adat is *székelyhídi patikárius*nak említi (Budaházy: *i.m.* 69, 81.), így óvatosan feltételezhetjük, hogy a Székelyhíd melletti és egyúttal a térség egyetlen lutheránus közösségéből származott, Érolasziból.

³⁷ Lásd lennebb: *Liber Protocolli*.

az egészségügyi ellátás terén túl sokat nem nyújthatott.³⁸ Az 1752. évi Status Animarum adatai szerint 25 állandó lakója volt e szegényháznak.³⁹ A Salamon József alapította másik intézmény már kiérdemelte a *nosocomium* megnevezést, bár a szakszerű gyógyításhoz szintén vajmi kevés köze lehetett, elsősorban ez is szegényház volt. Alapkövetételére 1774. március 19-én került sor, és az irgalmasok telkétől nem messze, attól északra, a Páris patakon túl helyezkedett el. A sors úgy akarta, hogy az épületnek és a benne lévő intézményeknek rövidesen költözniük kellett, majd 1806-ban éppen helyükön létesült a vármegyei közkórház.⁴⁰ A hosszú ideig kórházi háttérrel nem rendelkező vármegyei orvos személye 1780 előtt sok esetben azonos volt a püspökségi medikussal, hiszen Patachich püspökkel bezáróan a vármegyei főispán személye is azonos volt a mindenkori püspökkel, így a már emlegetett Szieversz Ferenc doktor (vagy németesen Franz Sievers) és az alábbiakban szóba kerülő Markhot Ferenc egyaránt mindkét titlust viselte. Az 1767. évi városleírás Újvároson öt, Olasziban további néhány chyrurgust jelzett, és bár tudjuk, hogy munkakörüknek csak egy szelete volt az érvágás, sebgyógyítás és kötözés, mégis a korai egészségügyi ellátás tagjainak tekinthetők.⁴¹ 1743-tól a borbély-sebészek céhes szervezeti keretek között működtek Váradon.⁴² A várban állomásozó helyőrségnek szintén volt egy *nosocomiuma* és állandó chyrurgusa. A Forster nevű katonasági sebész 1771. évi februári haláláról az irgalmas rend naplója tesz említést.⁴³

Gyógyszertára már az 1730-as évek derekán volt Olaszi városrésznek, nevezetesen a premontrai rend igazgatott egy kezdetleges gyógyszertárat, melynek rövid működéséről keveset tudunk.⁴⁴ 1747-ben a jezsuiták vették meg e patika felszerelését, és saját telkük közvetlen szomszédságában nyitották meg a kutatás által jól ismert gyógyszertárukat,⁴⁵ melyet később árverésen 1775-ben – mint fentebb láttuk – Stachó János újvárosi patikus vett meg és keresztelt az *Ad Fortunam* névre.

Mindezt azonban megelőzte egy rendkívüli jelentőségű esemény: az irgalmas rend itteni letelepedése. A kutatás sokáig nem ismerte a rendházuk, kórházuk és patikájuk történetének tanulmányozásához rendkívül értékes forrást jelentő alapítványi jegyzőkönyvüket, mely tulajdonképpen – borítóján lévő címe ellenére – egy diárium, folyamatosan vezetett napló.⁴⁶ A benne rejlő információk okafogyottá teszik az eddigi szakirodalom polémiáit a patika és a kórház

³⁸ 1732. évi vizitációja sejteti e szegényápoló gyatra felszereltségét, tudósít a házszabályokról, a bentlakók kötelességeiről, pénztökeiről. *Visitatio Xenodochij Olasziensis anno 1732*: Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Diecesana – 442. csomó, 18–22.

³⁹ Emödi A.: *i.m.* XII. melléklet.

⁴⁰ Az irgalmas rend naplója: *Liber Protocolli ab anno MDCCLX / Liber Foundationum ...* : Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – Az irgalmas rend levéltára / fondul Spitalului Mizericordian – 1. kötet/ „dosar”. (A továbbiakban *Liber Protocolli*) 66. Vö. Kereszturi, Josephus Aloysius: *Compendiaria descriptio fundationis, ac vicissitudinum episcopatus, et capituli M. Varadinensis*. P.II. Magno-Varadini, Gottlieb, 1806. 190–191; Vay: *i.m.* 277–293.

⁴¹ Emödi A.: *i.m.* XXIII. melléklet.

⁴² Emödi János: *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*. II. Nagyvárad 1998. 83.

⁴³ *Liber Protocolli*.

⁴⁴ *A nagyváradai Premontrai öregdiákok emlékkönyve*. Nagyvárad 1996. 36.

⁴⁵ Bunyitay-Málnási: *i.m.* 369–370; Grabarits István–Grabaritsné Ihász Zsuzsanna: *i.m.*

⁴⁶ *Liber Protocolli*; a jegyzőkönyv építéstörténeti adatainak egy részét közölte Chifor, Agata: *Oradea barocă*. Oradea 2006. 110–119.

működésének kezdeteit illetően. A jegyzőkönyvnek a kórházra és a patikára vonatkozó adatai kronologikus sorrendben:

Forgách Pál püspök (1747–1757) és elsősorban poroszlói Gyöngyösy György kanonok (1735–1760) jóvoltából 1753-tól vette kezdetét annak a kápolnának az építése, mely Gyöngyösy alapítványa és végrendelete nyomán 1760-ban az irgalmas rend tulajdonába került, és melynek szomszédságában épült fel Várad első újkori, modern értelemben vett kórháza és Váradolaszi városrész második patikája.⁴⁷

1760. július 15-én érkezett – Patachich Ádám váradi (1759–1776) és Barkóczy Ferenc egri (1745–1761) püspökök engedélyével – Nagyváradra Balthasar Francisci egri irgalmas rendi alfőnök-orvos és Pacificus Lipcsei alamizsnagyújtó.⁴⁸ Gyöngyösy végrendeletének püspöki jóváhagyása, az alapítványtevő halála és temetése éppen ekkor (július 24., 26., 28.) történt, feltehetően Francisci már ekkor megbízást kapott Patachichtól. 1760 nyarán Francisci már Váradra költözött, szeptember 3-án átköltözött Gyöngyösy újvárosi – a kapucinusok telke melletti – ingatlanából Olasziba, a premontreiek Fő utcai ingatlana mellett lévő Fáy-házba, és az év októberéig Gyöngyösy 25 000 forintos alapítványának ügyeit intézte. 1760. október 15–17-én a püspöki aulában megtartott vármegyegyülés kedvező döntést hozott az irgalmasok letelepedésével kapcsolatban, majd október 29-én Francisci átköltözött a Hamar-féle ingatlan tőzsomszédságában lévő kis épületbe (*domuncula*), a leendő építkezés közvetlen közelébe. A Helytartótanács 1761. február 5-én hagyta jóvá a letelepedést és az alapítvány rendeltetését, mely öt szerzetes és négy beteg ellátását célozta meg. Az építkezésekre vonatkozó első híradás szerint 1761 februárjától Patachich püspök a váradvelencei téglaegető termelését az irgalmasok céljaira fordította. 1761. május 17-én érkezett meg a temesvári rendházból mestersége szerszámaival – *cum instrumentis arculariae artis* – a második rendtag, Privatus Ploser,⁴⁹ aki asztalosmester volt. Közismert, hogy a szerzetesrendek megtelepedésekor a berendezésükhöz szükséges szakmai ismeretekkel (ács, asztalos, kőműves stb.) felvértezett rendtagok voltak az első érkezők. Ploser 26 esztendőn keresztül volt a váradi rendház tagja, mind a templom, mind a rendház, kórház és patika berendezéséhez szükséges asztalosmunkák kivitelezésében rendkívüli szerepe volt. 1761. október 23-án és november 7-én érkeztek Egerből a következő rendtagok: Dunstanus Innott áldozópap és Mansvetus Groch szakács. Közel másfél évig a protokollum nem tudósít az építkezések menetéről, majd 1763-ban értesülünk a munkák előrehaladásáról (*Progressus aedificii nostri hoc anno 1763no*). Márciusban az épületen dolgozó újvárosi sváb ácsmester segédjével együtt Belényesbe ment a tetőszerkezethez szükséges faanyag beszerzésére. Ugyanakkor kezdik el a püspöki építkezéseknél (székesegyház, püspöki palota) is tevékenykedő olasz kőművesmesterek, pallérok és segédek a templom nyugati homlokzatához csatlakozó – minden szinten boltozatos – rendház épületének alapozási munkáit. A három traktust magában foglaló épületszárny 1763. október 15-én került tető alá. 1764. január 17-én a perjel Rier Ferenc Xavér kanonok társaságában Egerbe utazott a rendház számára legszükségesebb könyvek beszerzése végett. A bibliofil Rier korábban matézist tanított az egri líceumban, ottani kapcsolatait használhatta ki Francisci. 1764 áprilisában öt kőműves ismét megkezdte a

⁴⁷ Az alapításról és a végrendeletéről lásd Vay: *i.m.* 736–737; Kereszturi: *i.m.* 156–157, 311–316; Bunyitay–Málnási: *i.m.* 360–362; Biró József: *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei*. Bp. 1932. 72.

⁴⁸ Az irgalmas rendi szerzetesek nevét latinus formában közöljük, hiszen rendi keresztnevüknek legtöbb esetben nincs magyar megfelelője.

⁴⁹ Neve némelykor Plosser, Glosser alakban is előfordult.

munkát, a kőbélletes ablakok szemöldökeinek behelyezését, a helyiségek vakolását és festését. Májusban elkészült a konyhai kemence és a négy kéménykürtő. Végre 1764. július 17-én, négy esztendő elteltével a négy itt tartózkodó szerzetes beköltözött az új rezidenciába. Az alsó szinten volt a konyha és a szakács cellája, továbbá a sarokhelyiségben a refektórium; a felső szint első cellájába költözött be Privatus Ploser és Eduardus Hungerstaller fráter, a második és harmadik helyiség Balthasar Francisci perjel hálószobája és dolgozószobája (nappali) volt. Ez utóbbi az épület nyugati szegeletén volt, azaz a ferencesektől elválasztó Fő utcára nézett. Az új épületet 1764. július 21-én szentelték fel. Mindezen idő alatt a helyi egyháziak pénz- és terménysegélyei folyamatosak voltak, továbbá a temesvári rendháztól többször is érkezett pénzsegély, részben az építkezésekhez, részben Újváros tanácsánál elhelyezendő kamatozó tőke gyanánt. A kezdeti években állandó volt a – legtöbbször Újvároshoz – kamatra kihelyezett rendi eredetű tőkék felhasználása. 1766-ban új lendületet vett az építkezés, ezúttal az északi irányba forduló, az utcával párhuzamos épületszárny készült el, február 10. és június 18. között. E szárny földszintes volt, és itt helyezték el a betegszobákat és a patikát. 1766. június 2-án halt meg az első irgalmas rendi szerzetes Váradon, Mansuetus Groch. 1766. június 28-án befejezték a betegszoba (*infirmaria*) burkolását (?) (*terminata incrustatio infirmariae*), ezt Patachich püspök és Johann Michael Neumann építési felügyelő szemrevételezte. Július elsején a templom irányába nyíló kórházi ajtót illesztették a helyére, majd másnap megérkezett Pozsonyból az elhunyt Groch helyébe Agricola Götz szakács rendtag. A hátralevő nyári hónapokban felépült a telken lévő istálló is. Július és augusztus hónapok folyamán Ploser elkészíti az összes készen lévő helyiség padlózatát, elkészülnek a záruk, vasalatok, nyílászárók. Augusztus végére állnak a kályhák az oratóriumban, a perjel szobájában, a refektóriumban, az asztalosműhelyben és a cellákban.

1767-ben indult el a kórház felszerelése a legszükségesebb berendezésekkel. Február 7-én az éppen Bécsben lévő újvárosi városi küldöttek által a rendház 65 forint értékben nyolc beteg ellátásához szükséges 32 tálacskát, 24 patenát, 16 poharat, 8 kannát, tégelyeket és fecskendőket hozatott. Május 9-re Ploser elkészített hat kórházi ágyat, majd június elsejére a betegszoba padlózatát is befejezte. Július 20-án Francisci perjel Theophilus Tobenz rendi vizitátorral együtt Temesvárra ment, és visszajövet számtalan gyógykészítményt hozott magával a saját patika (*Pharmacia*) részére *pro Domestica necessitate*, 33 forint értékben. Ez a rendház patikájának első említése. 1767 augusztusában a protokollum említést tesz egy kisebb kórházi helyiségről (*ad parvam Infirmariae*), tehát a majdani gyógyítást legalább két helyiségben szándékoztak megkezdeni. Igen értékes információt rejt az a bejegyzés, mely szerint a korábban kórháznak használt épület egy részében (*antiquum hospitale nostrum*) 1767 nyarán éppen az asztalosműhely működött. Feltételezzük, hogy az 1732-ben alapított Csáky-féle xenodochium épületéről van szó, melyet tehát az irgalmasok használtak különböző ideiglenes rendeltetéssel már 1762-től. Ez utóbbi dátumot bizonyítja az a püspökségi levéltári adat, mely szerint: *Pro antiqua Xenodochij domo Cameram aedificandam offert Vicarius Fratrum Misericordiae*. Ugyanezen levéltári forrás 1762-ben tesz említést az új püspöki xenodochium épületének vásárlásáról is: *Fassio senatus V.-Olasziensis de Domo Pauli Evell per Dominum Urbanovics* [váradai plébános

és egyúttal a szegényház kurátora] *pro xenodochio empta*.⁵⁰ A régi szegényház épülete tehát az irgalmasokhoz került, és az építkezések előrehaladása során lebonthatták.

1767. augusztus 30-án, a templom és rendház patrocíniumának ünnepekor (*Őrangyalok, SS. Angelos Custodes*) ünnepélyes külsőségek között bevezettetett a kórházba az első négy beteg, kik saját ruhájukat levetve felöltötték a kórházi ruházatot (*novas albas vestes, togas nocturnas seu saracenicis, indusia et femoralia, vittas, crepitas nigras*). Ők a fent említett szegényházból (*antiquo xenodochio*) jöttek át: a 21 éves gimnáziumi tanuló Balogh József szárhegyi székel, kinek semmi pénze és közepes öltözete volt, és hideglelés sanyargatta; a nagykarolyi 46 esztendő s Gabriel Lütz, kinek közepes öltözete és 26 krajcárja volt, súlyos gyomorbántalmi kínozták; a 20 éves, szlavóniai eredetű, német nemzetiségű téglavető Franciscus Kovács (seu Schmidt), kinek pénze semmi, ruházata igen szegényes volt, és lábán fekélyes seb tátongott; az 55 éves olasz, Milánó melletti születésű, de már huzamosabb ideje Váradon dolgozó kannagyártó (ónműves) Dominicus Forni, kinek 45 krajcárja és hitvány ruházata volt, vérhasban szenvedett. Az ünnepségen részt vett Patachich püspök társaságában egy sor kanonok, rendi előljárók, klerikusok és a püspöki zenekar is, német és magyar nyelvű prédikációk hangzottak el. Sor került a kórházi berendezés megáldására is. Az ünnepség utáni fogadáson az egyháziak és egy sor vármegyei tisztségviselő mellett részt vett Szieversz Ferenc váradi püspökségi orvos és Markhot Ferenc egri püspökségi és Heves vármegyei főorvos is. A betegek ünnepélyes külsőségek közötti lábmosása következett, Balthasar Francisci váradi perjel, Fabianus Schmidinger egri perjel, Dunstanus Innott váradi irgalmas rendi áldozópap és Sigismundus Miesler (az első váradi ápoló – *infirmarius*) által. Másnap Innott felszentelte a telkük déli sarkában lévő saját kis temetőt, ahova elsősorban a kórházban elhunytakat temették, ezután pedig, az országos temetőrendszabályozás életbe léptetéséig (1778), többnyire a Hidegser utcai, újonnan nyitott temetőt használták. A saját temetőbe 1767. szeptember 10-én temettek először, a fent már említett és elhalálozott olasz beteget. Október hónap folyamán a kórház mellékhelyiségeinek elkészítésén dolgoztak (*Depositorium Infirmariae, Conservatorium Infirmariae*). Október 10-én érkezett Prágából Zachaeus Möderle rendtárs, majd november 28-án Bécsből az első seborvos (*chyrurgus*) rendtárs, Servulus Lorentz. December elején a rendház és a kórház egy sor ablakát megduplázták. 1768 januárjában a bécsi rendháztól két faliorát kapott a konvent, melyeket Motola András újbárosi órásmester hozott működő állapotba és helyezett üzembe tavasz folyamán, egyet a refektóriumban, egyet a hálóban (*Dormitorium*). Április 16-án egy érdekes helyi orvostörténeti eseményről tudósít a protokollum: a beteg Fáji Ferenc kanonok felett orvosi konzíliumot tartott Szieversz Ferenc püspöki medikus, Stachó János újbárosi patikus és Balthasar Francisci irgalmas rendi perjel. 1768. június 15-én Patachich újra szemrevételezte a rendházban a munkálatok menetét. Az 1769. március 31-i rendi vizitáció pénzügyi mérlege 2767 forint bevételt és 2334 forint kiadást rögzített.

1769. szeptember és október havában folyt a rendház *patikájának* felépítése, az alapozások, falazások és a tetőszerkezet ács munkái. A patika e kezdeti fázisban két helyiségből állt, a tulajdonképpeni patikából és a patikus cellájából. 1770. március 27. és április 14. között készült el a ferencesek irányában az új kerítés (mely tény azt sejteti, hogy a mai állapottal ellentétben e korai épületek nem az utca vonalán álltak). Május 4-én Temesvárról megérkezett a provinciális

⁵⁰ *Index Archivi Consistorij Episcopalis Magno-Váradinensis ab Anno 1552do usque Annum 1764um inclusive.* (Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár – Nagyvárad. j.n.)

értesítője arról a korábbi (február 24.) császári dekrétumról, melyben megtiltja az orvosi és sebészeti praxist az irgalmasoknak. Ennek úgy tűnik, semmilyen közvetlen hatása nem volt, tevékenységüket zavartalanul folytatták. Ezzel kapcsolatban nem mellékes tényként jeleznénk, hogy a váradolaszi konvent püspöki fennhatóságú városban működött, egy olyan vármegyében, melynek főispánja a váradi katolikus püspök volt. Május 25-én Pozsonyból Váradra érkezett Nicetius Salas gyógyszerész. Feladata hihetőleg a patika felszerelési munkálatainak irányítása volt. 1770 júniusa és szeptembere között folyt – a falak és a boltozat kiszáradását követően – a patika belső kiképzése, a bútortat elkészítése. Ez utóbbi kivétel nélkül Privatus Ploser munkája. Augusztusban készült el az *Apotheca* és a *Laboratorium* közötti ajtó, ugyanekkor vásároltak – a püspökség béli üvegmanufaktúrájából – 68 forint értékben fehér üvegedényeket (*vitra alba*). 1770. november 24-én megérkezett Egerből Ladislaus Dlaskovics gyógyszerész, aki 1792-ig vezette – kisebb megszakítással – a váradi irgalmas rendi patikát, részben házfőnökként. Elődje – Salas – ekkor végleg Egerbe távozott. 1771 márciusában a püspökség kovácmestere elkészítette a patika összes *feramentumát*, a kályha szerelvényeit, függőmérlegeket, serpenyőket, ollókat, egyéb fém felszerelési tárgyakat. Április-május hónapok folyamán az irgalmas rendi teleknek a Tokodi- és Hamar-féle porták felőli falazott kerítései készültek el. 1771. május 8-án az elkészült patika első vármegyei vizitációjára került sor. A vármegyei küldöttség Súghó György ülnök, Baranyi Miklós szolgabíró, Karczag nevű esküdt és Szieversz Ferenc vármegyei orvosból állt. A megnyitott patikát a küldöttségnek Dlaskovics rendi patikus mutatta be teljes sikerrel (*absoluta feliciter*). Május 25-én készült el véglegesen a laboratórium tetőszerkezete, a gyógyszerész celláját pedig a patika konyhájától fallal választották el. Június 4-én a patika fémből készült felszerelési tárgyait jelentősen gyarapították, Egerből egy harangöntőtől nagyobb méretű fémkupakot (*conus ex metallo*) és olajsajtóláshoz szükséges tálatat szereztek be, összesen 74 forint értékben. 1772 májusában a püspökségi kovács egy további olajprést készített, augusztus hó folyamán pedig 115 darab vasabronccsal ellátott edényt (hordót) 76 forint értékben. November 5-én gyógyszerertári szolgának alkalmazták az ifjú Tót (Tott) Andrást. Egy 1773. évi márciusi bejegyzés útján értesülünk első ízben a rendház saját gyógynövényes kertjéről (*Hortulus botanicus in area nostra sub fenestris Pharmaciae*), melynek ládáit március 3-án vetették be először. Július 9-én a patika tárolóhelyiségében nagyobb méretű, rekeszekkel vagy fiókokkal ellátott szekrényeket (*armarium cum scriniis*) helyeznek el a nyersanyagok, szárított növények, gyökerek tárolására (*pro materialibus Pharmaciae, pro conservatione herbarum & radicum*). Augusztus 6-án a rendházat és a patikát – amint Balthasar Francisci perjel írja: bennünket, méltatlanokat – ismét meglátogatta Patachich püspök, ezúttal a nála vendégségben lévő Eszterházy Károly egri püspök társaságában. Szeptember 13-án ismét nagy mennyiségű, különböző méretű edényt, hordókat, vedreket vásárolt a rendház a patika szükségleteire. Ezek fából készült tárolóalkalmatosságok lehettek, hiszen pintermesternek és az abroncsokat elkészítő kovácmesternek fizettek értük. A protokollum 1773 októberében tudósított a helyi abolicionált jezsuita patika sorsáról, melyet ideiglenesen – provizorként – Franciscus Tandler S.J. vezethetett tovább. 1773. november 17-én ugyanazon vármegyei küldöttség ismét vizitálta a patikát, és ismét rendben talált mindent. 1774. április 28-án helytartótanácsi rendelet szabályozta az irgalmas rendiek működését, melynek folyamánként július elsején érkezett meg Prágából Ferdinand Schuster provinciális rendelete, mely a 10 rovatot tartalmazó betegnyilvántartás (*tabella diarii infirmorum*) bevezetését írta elő. 1774. június 4-én helytartótanácsi rendeletre hajtották végre a következő vármegyei vizsgálatot. A rendház

pénzgazdálkodására jellemző tranzakciót rögzített a jegyzőkönyv 1774. június 6-án, amikor is a Gyöngyösy kanonok hagyatékából származó úJVárosi telket Majer János szöllősi püspökségi molnárnak adtak el, ám a befolyó 1500 forintnyi összeget az akkor szokásos 6 százalékos kamatra azonnal a vevőnél helyezték el. December 4-én Servulus Lorentz sebészt Linzbe helyezték, helyébe egy héttel később – szintén Linzből – Xaverius Zach érkezett Váradra. Az 1775. április 30-án megtartott prágai rendi káptalan Franciscit is jelölte provinciálisnak, ám végül csak az állandó római küldöttség két póttagjának egyike lett. Az abolicionált váradi jezsuita patikát 1775. július 8-án árverezte a kincstár, és Stachó János úJVárosi patikárius vette meg, a becsüs az irgalmas rendi Dlaskovics gyógyszerész volt. 1775. szeptember 29-én megérkezett a váradi rendház Bécsből rendelt nagy és kis bélyegzője préssel együtt. November 19-én Zach chyrurgust Pozsonyba helyezték, és 26-án a helyébe Damasus Meiltien érkezett. Ugyancsak november hó végén a rendház leendő kertjéhez 100 darab díszcserjét vásároltak (*arbusculae Bambergenses [...] in futurum nostrum hortum*). Az év végén – december 18-án – ismét vármegyei küldöttség vizitálta a patikát Szieversz doktor vezetésével. 1776. január 3-án megérkezett Münchenből a rendház sorrendben második áldozópapja, Octavianus Peer. Április 15-én az irgalmasok templomában házasodott Deáki József (Nagyszombatban) *examinatus et approbatus* szalontai kerületi chyrurgus, aki korábban vendégségben is járt rokonánál, Balthasar Francisci perjelnél, és akit Francisci unokaöccsének (*nepos*) titulált. A pénzgazdálkodást érintő érdekes adat szerint 1777. január 27-én Forgách Pál püspök 1000 forintos alapítványi tőkéjét 6 százalékos kamatra Szieversz doktornál helyezték el. 1778. április 24-én elhelyezik a kórházban az irgalmasok telkének szomszédságában lakó – és a rendet több ízben pénzügyileg is támogató – vármegyei ülnök Zsembery István alapítványi ágyát. 1782 nyarán a rendház 36 darab holicsi tányért (*orbiculi Holitsenses*) vásárolt. Ez év szeptember 28-án jegyezte fel a jegyzőkönyv a későbbi jötevő, ehrenfelsi Paál Gáspár kanonok rezidenciai látogatását, kinek jelenléte ekkortól szinte folyamatos volt, számtalan alkalommal misézett az irgalmasok templomában, és állandó vendége volt a rendháznak. Október 11-én Dudek Joákim (1749–1805. február 18.), a későbbi közismert úJVárosi szociális alapítványtevő tett látogatást a rendházban és gyógynövényes kertjében, ő feltehetően Szieversz 1778. decemberi halála után lett az egyházmegye orvosa. 1783. július 24-én Kóczi (Koczin, Kotzin) Ignác vármegyei orvos vizitálta a patikát, és több hiányosságot is észlelt működésében, elsősorban az alapanyag-ellátás tekintetében, ezért negatív jelentése után 1784. január 22-én a vizitációt megismételte, és akkor mindent rendben talált. A francia nemzetiségű Meiltien chyrurgus 1784. március 15-én meghalt, helyette Bécsből ismét Váradra érkezett a már korábban évekig itt szolgáló Servulus Lorentz sebész. Június 27-én Dlaskovics patikáriust a rendház vikáriusává nevezik ki, és ekkor érkezik Váradra Honorius Baronay chyrurgus *examinatum pro infirmario*. Augusztus 13-án központi rendeletre Budára utaztak szakmai vizsgáztatásra a sebészek és patikusok, ekkor az ideiglenesen távozó Dlaskovics helyébe Patritius Schwab érkezett. Kóczi (Koczin) doktor október 26-án ismét ellenőrizte az irgalmasok egészségügyi intézményeit, majd 31-én Dlaskovics leltár kíséretében átadta a patikát Schwabnak. 1785. január 11-én az országos összeírás során a rendház a 178-as házszámot kapta, melyet az előző évben emelt nagyméretű főkapura is kifestettek. Május 30-a és július 9-e között jelentős átalakítást végeztek a patika traktusán, a gyógyszerertári laboratórium és a szomszédos asztalosműhely helyiségeit átszabták, egy rendházzolgai és patikusszolgai helyiséget létrehozva. A gyógynövénytároló helyiség (*Pharmaciae herbarium*) új zsindelytetőt kapott. 1785. november 12-én Egerből megérkezett az első algyógyász (vice apothecarius) tisztet

betöltő rendtag, Bernardus Tamerle. December végén Kóczi (Koczin) vármegyei doktor ismét vizitált. 1788. december 7-én, 26 évnyi áldozatos munka után 64 esztendősen elhunyt a rendház elsőnek Váradra érkező tagja, Privatus Ploser. Ő az első rendtag, akit a Hidegser utcai, szőlők között lévő kis temetőben helyeztek nyugalomra.

Köztudott, hogy a váradi rendház életében sorsdöntő fontosságú volt ehrenfelsi Paál Gáspár kanonok alapítványa, melynek segítségével a kórházat négy (némely kortárs forrás szerint hat) ággal bővítették, és a rendház-kórház-patika épületét teljesen átépítették.⁵¹ Az átépítés során a templomtól induló, 1762–1764 között felépült emeletes traktushoz új, az utcafronthoz kitolt és azzal párhuzamos emeletes részt toldottak, és a homlokzatokat egységesítették. Ezen új szárny építésekor az 1766-ban és 1769-ben felépült kórházi és patikai helyiségeket minden bizonnyal egészében vagy nagyrészt lebontották. Az építkezés – melynek menetéről a protokollum nem tudósít – nagyjából 1793–1795 között folyhatott, kurátora, pénzügyi felügyelője olasz akkori másodbírája (korábban főbírája és perceptora), a szakmáját tekintve chyirurgus Franciscus Schöner volt. A patika bútorzatának, felszerelésének egy részét valószínűleg áthelyezték az újonnan épült – az L alakú épület sarkán lévő – gyógyszerláti helyiségekbe, ám sokatmondó tény, hogy 1797-től hat esztendőn keresztül a váradi rendházban működött Christianus Heinricher asztalosmester rendtag. Az új patika első vezetője a már 1793 óta itt szolgálatot teljesítő Caesarius Menczl, segédje az 1795-ben ide érkező Ansbertus Frecer volt. A protokollum a továbbiakban (a 19. század első két évtizedében) kizárólag csak a természetbeni adományozásokat, alapítványokat rögzítette, gyakorlati dolgokat, személyi kérdéseket nem tartalmaz, naplójellege megszűnt.

Visszatérve a kezdetekhez, fontosnak tartjuk hangsúlyozni Eger és Várad több szálon futó kapcsolatát és ennek fontosságát e nagyszerű váradolaszi alapítás kapcsán: Forgách Pál püspök 1753 körül Gyöngyös kanonok eredeti szándékát – mely szegény-asszonyok menedékházának építését célozta meg – egy kórház megvalósításának irányába terelte.⁵² Forgáchnak ekkor udvari orvosa és egyúttal Bihar vármegye főorvosa Markhot Ferenc volt (1746–1758 között), szerepe e szándékváltoztatásban nyilvánvalónak tűnik. A Bolognában végzett bölcsész- és orvosdoktori Forgách halála után – 1758-tól – Barkóczy Ferenc egri püspök alkalmazta, és mint püspöki és vármegyei orvos jelentős tudományos tevékenységet fejtett ki, elsősorban már Eszterházy Károly püspöksége idején (1762–1799). 1769-ben, az egri püspöki liceum keretein belül – Eszterházy nagyra törő tanügyi tervezetének részeként – éppen az egri irgalmas rendiek 1728 óta működő kórházában (mint kórházi gyakorlólhelyen) nyitotta meg Markhot az ország első orvosiskoláját.⁵³ Figyelembe véve azon tényeket, miszerint az irgalmas rendiek váradi letelepedésénél a protokollum bejegyzései szerint Barkóczy is bábáskodott, Balthasar Francisci perjel, a letelepedést és az építkezéseket irányító házfőnök Egerből érkezett, majd a váradi kórház ünnepélyes megnyitóján – 1767. augusztus 30-án – Schmidinger egri irgalmas rendi házfőnök és maga Markhot Ferenc is részt vett, továbbá pedig azt, hogy Eszterházy püspök 1773 augusztusában személyesen is meglátogatta a váradi kórházat, kétségtelenné válik a fenti személyek közötti kapcsolatok szerepe az alapításban és a kezdeti évek sikereiben.

⁵¹ Vay: *i.m.* 771–772; Kereszturi: *i.m.* 197; Biró: *i.m.* 72–73.

⁵² Biró: *i.m.* 72.

⁵³ Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken. I. 1526–1918.* Bp. 2007. 42 (160. sz.); Udvardy László: *Az egri érseki jogliceum története (1740–1896).* Eger 1898. 35–36, 42–48; Sugár István: *Az egri püspökök története.* Bp. 1984. 438–441.

Az irgalmas rendnek nem volt ingatlan- és földvagyon, karitatív tevékenységének anyagi hátterét szinte kizárólag adományok és elsősorban az alapítványi tőkék kamatai jelentették. A váradi konvent kórházi és patikai célokra tett alapítványainak zöme az 1760–1830 közötti időszakban keletkezett, számbavételükhöz a püspöki levéltárban fennmaradt különböző alapítványi összeírások és az 1823. évi egyházmegyei vizitáció adatai nyújtanak segítséget.⁵⁴ Időrendi sorrendben a jelentősebbek:

- 1760 – poroszlói Gyöngyösy György kanonok, 25 000 forint, egy 1000 forintot érő úJVárosi telek és 1000 forintot érő szőlő a váradi hegyen, 4 ágyalapítvány
- 1771 – Alapy János kanonok, 1000 forint
- 1777 – Ferencesek rendháza, 500 forint
- 1778 – Alapy János kanonok, 1000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1782 – Zsembery István vármegyei ülnök, úJVárosi főbíró és teljhatalmú megbízott örökösei, 2000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1792 – ehrenfelsi Paál Gáspár kanonok, 7000 forint, 4 (6 ?) ágyalapítvány
- 1794 – Loy András olasz pékemester, 700 forint és értékes szőlő a váradi Dorongós oldalon, 2 ágyalapítvány német nemzetiségű pék- és molnárlegények elsőbbségével
- 1795 – özv. Loy Andrásné Fischer Klára, 4000 forint, 2 ágyalapítvány
- 1795 – Kalatai Ferenc püspök, 1000 forint, betegek ellátására
- 1797 – névtelen alapítványtevő, 1500 forint, 1 ágyalapítvány
- 1798 – kölcsei Kende László kanonok, 2000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1803 – pókatelki Kondé Miklós püspök, 2000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1804 – Edelsbacher (Nemespatak) Miklós kanonok, 2000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1806 – Fändrich irgalmas rendi perjel, 309 forint, általános segélyezésre
- 1807 – Eczendorfer Jakab varga, 400 forint, ismeretlen céllal
- 1810 – Miklóssy Ferenc püspök, 8000 (?) forint, általános segély és 2 ágyalapítvány
- 1813 – Jedlicska Antal kanonok, 3000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1814 – Büky József vármegyei orvos, 200 forint, általános segély
- 1814 – Simon János kanonok, 3000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1816 – Jakabffy Miklós szolgabíró, 1000 forint, általános segély
- 1819 – Giday Mihály emeritus inspector, 3000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1826 – Molnár József kanonok, 3000 forint, káptalani alkalmazott betegekre
- 1826 – Vurum József püspök, 1000 forint, általános segély
- 1827 – Nicod. Gábor (?) gyulai orvosdoktor, 4000 forint, 1 ágyalapítvány
- 1827 – özv. Csesztivó Ferenc, 3000 forint, általános segély
- 1828 – Csáky László nagyprépost, 2000 forint, általános segély
- 1828 – Bernátffy József kanonok, 2350 forint, 8 (?) ágyalapítvány

Vizsgált korszakunk végén Löffler János kanonok 2 (klerikus betegek számára fenntartott) ágyalapítványt (1849), Hoványi Ferenc kanonok és Szaniszló Ferenc püspök egy-egy ágyalapítványt tett, 1853 és 1855-ben.

⁵⁴ Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Publico-Ecleziastice – 204. csomó; Uo. – Dioecesana – 452. csomó, 34.

Az alapítványi tőkék egy részét különböző költségek címén időben felélte a rendház, több esetben a hagyatéki eljárás során módosultak az összegek (pl. ehrenfelsi Paál Gáspár jelentős összegű alapítványa esetében), így adataink nem teljesen pontosak, de mindenképpen irányadóak. A 19. század elején készült összeírásokban példának okáért nem jelenik meg a protokollumban említett 1000 forintos alapítvány, melyet még Forgách püspök tett. A kamatozó (5 és 6 százalékos) tőkéket általában módosabb váradi (elsősorban újvárosi) polgároknál és vármegyei nemeseknél helyezték el, de folyamatosan volt kihelyezett tőkéje a rendháznak a helyi sóhivatalnál is.

A rendház protokolluma – mint láttuk – rögzítette az 1769. évi pénzügyi mérleget. Ekkor 2767 forintnyi bevétele és 2334 forintnyi kiadása volt a váradi konventnek. A püspökség levéltárában fennmaradt néhány éves pénzügyi mérleg a 19. század első feléből.⁵⁵

1803-ban 4861 Ft jövedelme és 4841 Ft. kiadása volt a rendháznak. A bevételi oldalon az összeg közel felét a kihelyezett tőkék kamatai adták (2112 Ft-ot), és majdnem ugyanennyit jövedelmezett a patika, gyógyszerárusításból (1990 Ft-ot). A kiadási oldalon 1600 Ft. volt a rendtagok bérezése, 1200 Ft a 15 betegség összköltsége, 500 Ft a szolgák bére, 510 Ft a tűzifa, 300 Ft a különböző épületjavítási-karbantartási költségek.

1812-ben 5986 Ft volt a teljes bevétel és 12 372 Ft a kiadás. A gyógyszertár 1680 Ft. jövedelmet hozott, de a patikai alapanyagok és felszerelések beszerzése 1460 forintnyi kiadást is jelentett.

1813-ban csak a patika 2400 Ft-ot jövedelmezett, és fenntartása 1800 Ft-os költséget jelentett.

1815-ben a rendház teljes bevétele 10 819 Ft volt, ebből a patika 1999 Ft-ot hozott. A teljes kiadás 18 513 Ft volt, melyből a patika fenntartása 2290 Ft volt, tehát veszteséget „termelt”. A rendtagok és a szolgálai személyzet bérezése 5600 Ft, a 16 betegség teljes fenntartása 4500 Ft-ba került.

Alaposan kilóg a sorból – a napóleoni háborúk következményeként fellépő infláció okán – az 1811. évi pénzügyi mérleg, amikor is mindkét oldalon a költségvetés összege sokszorosra volt a megszokottnak. A bevételi oldalon 24 027 Ft szerepelt (az ekkor létező 55 806 forintnyi alapítványi ösztöke kamataiból 3272 Ft jövedelem származott, a rendház kertje és szőleje-bora 6000 Ft-ot, a patika 12 324 Ft-ot jövedelmezett). A kiadási oldalon 36 395 Ft szerepelt, melyből 13 000 Ft a rendtagok és szolgák bérezése, 8220 Ft a 15 betegség teljes költsége, 5825 Ft pedig a patikára fordított költségeket jelentette. A mérleg több mint 12 000 Ft. hiánnyal zárult.

1821-ben 9263 ft. aktívuma és 6813 Ft. passzívuma volt a rendháznak, így 2450 Ft tiszta jövedelme. A költségoldalon 2400 Ft a nyolc rendtag és 360 Ft a szolgáló személyzet bére, 1792 Ft a betegek teljes ellátására költött összeg és 1820 Ft a gyógyszertári alapanyagok beszerzésére fordított összeg volt.

Vizsgált korszakunk végén – 1838-ban – alig volt nagyobb a költségvetése a váradi konventnek, mint a korábbi évtizedekben (9802 Ft bevétel és 9390 Ft kiadás).

Nem állapítható meg teljes pontossággal a betegygyak számának időbeni változása. 1767. augusztus 30-án Gyöngyösy kanonok ágyalapítványának megfelelően bevezették az első négy

⁵⁵ Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Publico-Ecleziastice – 203–205. csomók.

betegét (bár korábban Ploser rendtag asztalos hat betegágyat készített). Az Alapy-, Zsembery- és Loy-féle ágyalapítványokkal elvileg 10-re nőtt a betegágyak száma. Ehrenfelsi Paál kanonok alapítványának a hagyatéki bonyadalmak miatti gyakorlatba ültetése kissé elhúzódtott, de a századfordulón 14–15 körüli volt az ágyak száma. Ez megfelel a fent citált 1803. évi pénzügyi mérlegben szereplő 15-ös ágyszámnak. 1815-ben – szintén a pénzügyi mérleg adatai alapján – 16 ágy volt a kórházban. A váradi egyházmegye 1857. évi nyomtatott névtárában az irgalmas rend adatsoránál 22 ágygal működő kórház szerepel, melyből kettőt Löffler püspök (1849), majd egyet-egyet Hoványi kanonok és Szaniszló püspök alapított,⁵⁶ látható tehát, hogy 1815–1849 között mindössze két ágygal gyarapodott az intézmény. E gyarapodásnak megfelelően változott az évenkénti beutalt betegek száma is. 1774-ben (a központilag elrendelt betegnyilvántartás első adatsora alapján) 128 beteget vettek fel, 1798-ban 224-et, 1801-ben 343-at. Működésüknek 1803-ig terjedő mintegy három és fél évtizede alatt mindösszesen 7000 beteget ápoltak.⁵⁷ A betegek száma 1845/1846-ban már 619 volt,⁵⁸ a továbbiakban azonban már nem nőtt, a 19/20. század fordulóján közzétett statisztikák általában évi 500–600 beutaltról tesznek említést.

Bár közzismert, hogy az irgalmasok patikáinak a titulusa *A Gránátalmához (Ad pomum granatum)* volt, ez a megnevezés a 19. század közepéig egyetlen látókörunkbe került iratban sem szerepelt, kivétel nélkül mindenhol a tulajdonos rend nevével illették e váradi patikájukat (*Apoth. Misericordianorum*).

A protokollum, a citált püspökségi levéltári forrás, továbbá a váradi rendház kezdetektől fennmaradt káptalani jegyzőkönyveinek és a korszak nyomtatásban megjelent egyházmegyei névtárainak adatai alapján hiánytalanul összeállítható a nagyváradi irgalmas rendi konvent személyzetének névsora az 1762–1855 közötti időszakból.⁵⁹ 1856-ban a német (osztrák) Szt. Mihály főangyal provinciából kiváltak a hazai rendházak, és létrehozták az önálló magyarországi Szeplőtelen Fogatás rendtartományt. Ekkortól jól dokumentált a történetük éppúgy, mint a személyzetük, illetve a váradi egyházmegyének az irgalmas rendieket is tartalmazó és ekkortól már rendszeresen megjelenő névtárai is eligazítanak a személyzet vonatkozásában. Az alábbiakban tehát csak 1855-ig állítottuk össze a rendtagok névsorát.

Az első évtizedben (1762–1770) 3–5, 1770–1800 között általában 6, majd 1800 után többnyire 7, az 1830-as, 40-es években 8, sőt 9 szerzetes is tagja volt – egy időben – a rendháznak. Sajnos a káptalani jegyzőkönyvek egyik időszakban sem tüntették fel az egyes rendtagok beosztását, végzettségét, az egyházmegyei névtárak pedig csak 1820 után, így ezt az adatsort a fentiekben már említett

⁵⁶ *Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Magno-Varadinensis L. R. pro anno MDCCCLVII*. M.-Varadini 1856.

⁵⁷ Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Publico-Ecleziastice – 203. csomó, 31–33; Uo. – Az irgalmas rend levéltára / fondul Spitalului Mizericordian – 5. kötet (az 1788. évtől beutaltak nyilvántartása).

⁵⁸ *Összes számítása az egész Irgalmas szerzet Provinciájában lévő 29 Kórházaiban [...] betegeknek [...]* (nyomtatvány; H.n., é.n.)

⁵⁹ *Liber Protocolli*; Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Publico-Ecleziastice – 203. csomó; Uo. – Az irgalmas rend levéltára / fondul Spitalului Mizericordian – *Liber Capituli*: 3. kötet (1760–1811), 7. kötet (1812–1854), 13. kötet (1854–1913), 22. kötet (1914–1935), 33. kötet (1945–); *Schematismus venerabilis cleri Dioecesis Magno-Varadinensis L. R. pro anno [...]* (néhány éves – sokszor évi – rendszerességgel megjelenő nyomtatott névtárak).

levéltári forrásokban szórványosan előforduló további adatokkal egészítettük ki. A 19. század első felében a 7–9 rendtagból 1 orvos és 2 patikus volt, 2 ápoló (legtöbbször sebész végzettséggel) és többnyire 3 fő egyéb személyzet (gazda, alamizsnagyűjtő, szakács, sekrestyés). Természetesen mindenkoron tagja volt a rendháznak egy áldozópap is. A rendházfőnök (perjel) általában orvos, sebész vagy patikus volt, forrásaink azonban esetükben általában elhallgatják e tényt, megelégednek a házfőnöki státus említésével. Érdekes megvizsgálnunk a kezdeti időszakban szolgáló rendtagok személyi adatait, e tekintetben az 1790–1805 közötti időszakból vannak szórványos adataink:⁶⁰

1790:

Ladislaus [polgári keresztnéve Paulus] Dlaskovich, 58 éves, házfőnök, patikus, bölcsész végzettségű

Octavianus [Josephus] Peer, 60 éves, áldozópap, bölcsész végzettségű

Salomon [Andreas] Ochs, 47 éves

Honorius [Emericus] Baronay, 39 éves, sebész

Christianus [Josephus] Czeycz, 31 éves, patikus, bölcsész végzettségű

1794:

Torquatus [Aloysius] Orczy, 36 éves, esztergomi magyar, házfőnök, patikus, nyelvismerete: magyar, latin, német, szlovák

Walfridus [Josephus] Müller, 54 éves, csehországi, áldozópap, bölcsész végzettséggel (orvos ?), nyelvismerete: cseh, német

Avellinus [Antonius] Rosche, 51 éves, osztrák, szakács, nyelvismerete: német

Sigismundus [Josephus] Schaeffer, 43 éves, csehországi, sebész, nyelvismerete: cseh, latin, német

Caesarius [Joannes] Mentzl, 30 éves, csehországi, patikus, nyelvismerete: cseh, német, latin

1796:

Generosus [Franciscus] Gáll, 34 éves, váci magyar, teológus, nyelvismerete: magyar, latin, német, szlovák

Ansbertus [Josephus] Frecer, 27 éves, csehországi, patikus, nyelvismerete: cseh, német, latin

Christianus [Joannes] Heinrich(er), 24 éves, birodalmi német, asztalos, nyelvismerete: német

1797:

David [Joannes] Schmidt, 32 éves, csehországi, sebész, nyelvismerete: cseh, német, latin

1801:

Sabinianus [Andreas] Medlin, 49 éves, csehországi, áldozópap, nyelvismerete: német, cseh, latin, magyar

Liborius [Franciscus] Christ, 35 éves, pozsonyi, patikus, nyelvismerete: szlovák, német, magyar, latin

Macarius [Fidelis] Röttich, 34 éves, svábországi, szakács, nyelvismerete: német

Apollinaris [Josephus] Reutner, 25 éves, bécsi, sebész, nyelvismerete: német

⁶⁰ Román Országos Levéltár Bihar megyei fiókja / Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor – A Római Katolikus Püspökség Levéltára / fondul Episcopiei Romano Catolice Oradea, Publico-Ecleziastice – 203. csomó. Az egyes személyeket csak első említésükkor szerepeltetjük.

1803:

Servatius [Joannes] Borsányi (Borsonyai), 45 éves, székesfehérvári magyar, patikus, nyelvismerete: magyar, német, latin

Jonas [Venceslaus] Kopeczky, 33 éves, csehországi, ápoló, nyelvismerete: német, cseh

Nicolaus [Christianus] Hugg, 40 éves, birodalmi német, asztalos, nyelvismerete: német

Bertholdus [Michael] Baranyai, 25 éves, pápai magyar, patikus, nyelvismerete: magyar, német, latin

Összesítve az összes levéltári és nyomtatott forrás adatait, a váradoszói irgalmas rendi konvent személyzete így alakult:⁶¹

Házfőnökök, perjelek:

Balthasar Francisci (1762–1778, 1781–1786, *Med.*)

Fabianus Schmidinger (1778–1781)

Ladislaus Dlaskovich (1787–1790, *Apoth.*)

Restitutus Nushold (1791–1792)

Torquatus Orczy (1793–1806, *Apoth.*)

Ludovicus Fändrich (1807)

Verecundus Nittmann (1808–1825)

Udalricus Weber (1825–1835)

Lazarus Haulik (1835–1838)

Floridus Ehewirth (1839–1843)

Angelus Bednárík (1844–1855, *Chyr.*)

Áldozópapok:

Dunstanus Innott (1762–1775), Octavianus Peer (1776–1778, 1789–1792), Thomas Schmidt (1778–1781), Bonus Warsinsky (1781–1786), Walfridus Müller (1786–1789, 1793–1795, *Physicus* is), Generosus Gáll (1795–1797), Theodorus Wolff (1799–1800), Sabinianus Medlin (1801–1813), Ezechiel Nahlowsky (1814–1816), Camillus Hanifel (1816–1821), Conradus Gyöngyösy (1821–1824, 1826), Azarias Schnitzler (1823–1834), Probus Luszicky (1825), Heraclitus Strantzel (1837–1843, 1851–1855), Salomon Pásztor (1844), Eudoxius Sztreltsovits (1845), Lucius Vertsik (1846–1850)

Sebészek, patikusok, ápolók, egyéb személyzet:

Privatus Ploser (1762–1788, *Arcularius*, *Oecon.*), Mansvetus Groch (1762–1764, *Coq.*), Eduardus Hungerstaller (1763–1764), Sigismundus Miesler (1764–1767, *Infirm.*), Agricola Götz (1766–1767, *Coq.*), Servulus Lorentz (1768–1774, 1784, *Chyr.*), Zachaeus Möderle (1767–1770, *Coq.*), Nicetius Salas (1770, *Apoth.*), Pirminus Pauer (1770–1780, *Coq.*), Ladislaus Dlaskovich (1770–1784, később perjel, *Apoth.*), Xaverius Zach (1775, *Chyr.*), Damasus Meiltien (1775–1784, *Chyr.*, *Infirm.*), Germanus Hütz (1780–1785, *Coq.*), Honorius Baronay (1784–1790, 1793, *Chyr.*), Patritius Schwab (1784–1790, *Apoth.*), Bernardus Tamerle

⁶¹ Rövidítéseink: *Med.*=*Medicus*–Orvos, *Apoth.*=*Apothecarius*–Patikus, *Infirm.*=*Infirmarius*–Ápoló, *Chyr.*=*Chirurgus*–Sebész, *Coq.*=*Coquus*–Szakács, *Oecon.*=*Oeconomus*–Rendházigazda, *Sacr.*=*Sacrista*–Sekrestyés

(1785–1786, 1793, 1807, *Apoth.*), Phorus Langer (1788–1790), Salomon Ochs (1789–1791), Christianus Czeycz (1790–1792, *Apoth.*), Venustus Pechtl (1790–1791), Avellinus Rosche (1791–1800, *Coq.*), Verecundus Neumann (1791), Primus Vogel (1791–1792), Sigismundus Schaeffer (1793–1795, *Chyr.*), Caesarius Mentzl (1793–1800, *Apoth.*), Ansbertus Frecer (1795–1798, *Apoth.*), David Schmidt (1796–1804, *Chyr.*), Christianus Heinricher (1797–1803, *Arcularius*), Castulus Francke (1799), Apollinaris Rautner (1799–1807, *Infirm.*, *Chyr.*), Macarius Röttich (1800–1807, *Coq.*), Liborius Christ (1801–1806, *Apoth.*), Martialis Novatzek (1802), Laurentius Raitman (1802, *Apoth.*), Servatius Borsányi (1803–1804, *Apoth.*), Jonas Kopeczky (1804–1808, 1811–1813, *Infirm.*), Nicolaus Hugg (1804–1810, *Arcularius*, *Cellar.*), Bertholdus Baranyai (1804, *Apoth.*), Auremundus Schwartzenbach (1806–1807, 1818–1822, *Apoth.*), Fortunatus Ringhofer (1807), Porphyrius Necedly (1807–1811), Bertinus Stromek (1808–1815), Aurelianus Csesztregy (1808–1810, *Apoth.*), Donulus Prinner (1808–1818, 1831–1836, *Infirm.*), Cyrinas Richter (1810), Mariophilus Baumann (1811–1813), Salomon Ölvay (1811–1816), Emanuel Neumayr (1811–1815), Simplicianus Schraimer (1811–1813), Urbanus Tsalaike (1813–1814), Tranquillinus Kiesvetter (1814–1815), Vincentius Schröfer (1814–1816), Nemesius Gorove (1816–1824, *Infirm.*), Clarus Gilek (1816–1817), Felicianus Spiszar (1816–1817), Linus Novák (1816–1823, *Oecon.*), Raphael Tuma (1818, 1826–1828, 1835–1838, *Apoth.*), Fridolinus Rósa (1818–1820, *Apoth.*), Remigius Schaeffer (1818–1822, *Infirm.*), Thadaeus Róth (1820–1823, *Coq.*), Severinus Maticzcsek (1820–1821), Innocentius Kiszely (1821–1828, 1835–1836, *Apoth.*), Azarias Schnitzler (1823–1834, *Infirm.*), Syrus Krob (1823–1825, *Apoth.*), Redemptus Pisch (1823–1826, *Oecon.*), Eudoxius Strelsovits (1824), Bonfilius Szabó (1825–1832, *Sacr.*, *Infirm.*), Theobaldus Novak (1825–1826, *Culin.*), Sabinianus Hun(ich) (1826), Mansvetus Schmidlechner (1826–1827), Mariophilus Kopetsek (1827–1830, 1839–1846, *Coll.*, *Sacr.*, *Oecon.*), Quirinus Schubert (1828, *Coll.*), Dorotheus Szerényi (1828–1830, *Apoth.*), Pantaleon Miller (1829–1831, *Infirm.*), Caesarius Weber (1829–1834, *Apoth.*), Vitalis Horváth (1831–1832, *Oecon.*, *Coll.*), Leonardus Szalava (1831–1834, *Apoth.*), Emericus Kuszlits (1831–1834, *Coll.*, *Infirm.*), Tiburtius Krchnár (1831–1835, *Coll.*), Aurelianus Csesztregy (1831, *Apoth.*), Juvenalis Sippel (1832–1840, *Sacr.*), Justinianus Böhm (1832, *Oecon.*), Jodocus Freund (1833–1835, *Oecon.*), Onophrius Nasz (1833–1834, *Coq.*), Gorgonius Andrásó (1834–1850, *Coll.*, *Oecon.*), Sidonius Szákovetz (1834–1835, *Infirm.*), Anisius Lukátsovits (1835), Servulus Behányi (1835), Nereus Bitto (1835–1838, *Coll.*), Isidorus Selmetzy (1835, *Chyr.*), Protus Krempa (1837–1838, 1844–1847, *Apoth.*), Ephrem Mikuskovits (1839–1843, *Apoth.*), Ludwig Lederer (1838–1843, *Infirm.*), Tobias Maisch (1838, *Apoth.*), Xaverius Androvits (1839–1842, *Apoth.*), Magnus Tischberger (1841–1844, *Sacr.*), Charissimus Horatsek (1842–1843, *Apoth.*), Hyginus Fodor (1844–1847, *Apoth.*), Desiderius Ibl (1844, *Infirm.*), Ignatius Nossal (1844–1855, *Chyr.*, *Infirm.*), Felicianus Schmidt (1845, *Coll.*), Wilhelmus Wináriczky (1846–1849), Petrus Gernya (1846–1855, *Coll.*, *Infirm.*), Wernerus Hubatka (1846–1849, *Sacr.*), Speciosus Kuzmann (1847–1851, *Apoth.*), Casimirus Tornos (...) (1847), Gaudiosus Horváth (1848–1850), Basilides Takáts (1849), Theodosius Kiss (1850–1855, *Coll.*), Hiob Kutschenitsch (1850–1851), Bartholomaeus Szlovik (1851–1855, *Apoth.*), Florianus Kiralovits (1851–1855, *Apoth.*), Bonosus Pintér (1851–1852), Cherubinus Dobos (1852–1855, *Oecon.*, *Coq.*)

Data for Oradea's Pharmacy and Hospital History in the 18–19th Centuries

Keywords: local history of Oradea, hospital and pharmacy history, Ignorantine Order / Ordo Hospitalarius

The study presents the history and starts of functioning of two pharmacies in civil ownership from Oradea at the beginning and end of the 18th century and of the hospital and pharmacy of the Ignorantine Order. It examines the founding circumstances and the forming of personnel of these institutions, as well as the system of relation between these institutions and their personnel.

MŰHELY

Gálfi Emőke

Az aradi káptalan regisztrumtöredéke
és regisztrumának előszava

Az aradi prépostság és a hozzá tartozó társaskáptalan történetét Karácsonyi Jánossal¹ kezdődően többen kutatták, legalaposabban Juhász Kálmán, aki eredményeit több ízben is összefoglalta és közzétette.² Noha a káptalani levéltár nagy része elpusztult, a történeti kutatás fejlődését szemlélteti, hogy míg Karácsonyi mindössze 85 és Márki Sándor 252 káptalani kiadványt ismert,³ addig Juhász Kálmán 1962-ben közölt regesztakötetében⁴ 632 kiadvány kivonatát tudta a közönség elé tárni, jelenleg pedig több mint 1000 kiadványt tart számon a történettudomány.

A hiteleshely levéltárát a 16. században a török pusztítás elől Erdélybe menekítették, és sokáig tartotta magát az a tévhit, hogy itt teljes egészében elpusztult. Erre cáfolt rá az a mintegy 20 oldalnyi, a 16. század elejéről származó regisztrumtöredék, amelynek kivonatolására vállalkoztam, és nem kizárt, hogy a Batthyaneum gyűjteményében még lappanghatnak belőle darabok. A regisztrumtöredéket⁵ eddig senki sem tárta fel, adatait kevesen használták vagy építették be kutatásaikba.⁶ A forrást az is érdekessé teszi, hogy 18. századi másolatban fentmaradt Laskay János gyulafehérvári *requisitornak* azon traktátusa, amelyet 1582-ben írt ugyanezen regisztrum elé. Az a tény, hogy az utókorra éppen az a regisztrumtöredék maradt, amelyhez Laskay szép humanista latinsággal bevezetőt írt, megkövetelte a jelzett előszó és a jegyzőkönyvtöredék együttes tárgyalását. A levéltári iratanyag tehát, amelynek feldolgozásához fogtam, miután fénymásolatát 2008 őszén Jakó Zsigmond rendelkezésemre bocsátotta, látszólag két teljesen különböző, tartalmát tekintve azonban nagyon is összefüggő részből áll. Az egyik egy szép kiállítású, újkori másolata Laskay János említett traktátusának, a másik részt pedig maguk a jegyzőkönyvek, pontosabban azok meglehetősen rossz állapotban fennmaradt töredékei (1504–1518) képezik.

Laskay értekezésére Ritoókné Szalai Ágnes bukkant rá az MTA Könyvtárának Kézirattárában,⁷ ő hívta fel rá Uray Piroska figyelmét, aki Laskaynak az Aesopus életéről szóló

Készült az MTA Határon Túli Magyar Tudományos Ösztöndíjprogram támogatásával.

¹ Karácsonyi János: *Négy fejezet az aradi prépostság történetéből. = A budapesti növendékpapság emlékkönyve.* Bp. 1881.

² Juhász Kálmán: *Az aradi hiteleshely, különös tekintettel Békés megyére.* Körös népe. II. kötet. Békéscsaba 1957; Juhász Kálmán: *Az aradi káptalan (1135–1552).* Századok 1989. 494–505. (A továbbiakban: Juhász: Századok 1989); Juhász, Koloman: *Das Kapitel von Arad als glaubwürdiger Ort.* Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 62. kötet. Graz–Köln, 1954. 406–424; Juhász Kálmán: *Egy délföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták.* Gyula 1962. (A továbbiakban: Juhász: *Aradi regeszták.*)

³ Juhász: Századok 1989. 494.

⁴ Juhász: *Aradi regeszták.*

⁵ MOL DL. 36349.

⁶ Juhász: *Aradi regeszták* 533, 538. sz. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp. 1940. 251, 214. sz.

⁷ MTA Könyvtárának Kézirattára. Tört. 2° 110 ff. 77–80.

művével foglalkozott, és alaposan tisztázta a szerző személyére vonatkozó pontatlanságokat.⁸ Kutatásai alapján, amelyeket az erdélyi káptalan jegyzőkönyveiből és a királyi könyvekből vett adatokkal⁹ egészíthetünk ki, a következő kép bontakozik ki arról a Laskay Jánosról, aki az aradi káptalan regisztrumaihoz írt bevezetőt.¹⁰ A baranyai Laskón született, 1574-ben tanulmányokat folytatott a wittenbergi egyetemen,¹¹ majd hazatérve a kolozsvári unitárius iskola lektora volt 1579 novemberétől 1580 nyaráig. Kendi Sándor kancellár támogatásával lett levélkereső, és 1580 július 26-án már *requisitor*ként kapott Báthory Kristóftól címeradományt.¹²

Adataink anyagi viszonyairól és családjáról igen hézagosak: feleségétől, Nemes Krisztinától, úgy tűnik, nem született gyermeke,¹³ és feltételezzük a névrokonság, a származás és az iskolázottság alapján, hogy Laskai Csókás Péter atyafiságához tartozott, akivel egy időben kollégák is voltak, miután Laskai Csókás Péter Ilosvai Benedek helyére, Gyulafehérvárra került református elsőpapként. Mentésített házat birtokolt Gyulafehérvár falain kívül, a Tégla utcában,¹⁴ és egy 1595-ben kelt oklevél¹⁵ már *Albensis*nek nevezi a korábbi *Joannes Lascovius de Baronia Ungariae* vagy egyszerűen *Joannes Lascovius* helyett.¹⁶ Bővebb adatok hiányában nem tudjuk, mi állt annak az 1588. szeptember 3-án kelt oklevélnek a háttérében, amelyben a híres muzsikusként ismert Bakfark Mihály János nevű fia törvényes örökösének és fogadott testvérének, Laskay Jánosnak adja gyulafehérvári Tégla utcában levő házat, amely Laskay magszakadása után Királyfalvi János kancelláriai íródeákra és ítélőszéki ülnökre szállt.¹⁷ A család kihalásához nemcsak az vezethetett, hogy gyermektelenül halt meg, hanem az is, hogy 1594. június 24. körül elvesztette fivérét, Laskay Pált is.¹⁸ Az esetről szóló oklevél Laskay János és Miske Tamás egyezségéről beszél, amelyet Miske nem tartott be, emiatt 300 Ft bírságot kellett fizetnie, továbbá két magyarcsesztvei erdőrészt volt kénytelen birtokaiból Laskaynak átengedni. A végrehajtás során azonban Miske Tamás megfélemlítve a fejedelem iránti kötelező engedelmisségről felfegyverzett szolgálóival (*armatis servitoribus suis... sclopetis et bombardis*) rájuk támadt, és Laskay János fivérét Pált megölte (*miserabili nece... curasset et trucidari fecisset*), megakadályozva a parancs végrehajtását. A fejedelem ezért elrendelte, hogy világi karhatalom (*brachium seculare*) segítségével hajtsák végre akaratát, így Laskay valószínűleg birtokba ve-

⁸ Uray Piroska tanulmánya = Laskay János: *Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való historia*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp. 1987. 7–26. (A továbbiakban: Uray.)

⁹ *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599* (Erdélyi Történelmi Adatok. VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zolt–Gálfi Emőke. Kvár 2006. 15. (A továbbiakban ErdKÁPJKv. VIII. 1.)

¹⁰ A 16. sz. végén egy időben két Laskai Jánosról is szól a szakirodalom, személyüket alaposan összekeverték, tulajdonképpen azonban az egyik a gyulafehérvári káptalan *requisitor*a, a másik a debreceni református iskola rektora volt. Lásd még Uray: *i. m.*

¹¹ Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. 102.

¹² *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602*. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1–3. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó. Kvár 2003–2005. VII. 2. 21. sz. (A továbbiakban ErdKÁPJKv. VII.)

¹³ ErdKÁPJKv. VIII. 1., 489. sz.

¹⁴ *I. m.* 393. sz.

¹⁵ MOL F.15. 12. 222–224. Az oklevél dátum nélküli, de biztosan 1595. jan. 28. után kelt, tekintve, hogy Báthory Zsigmond már a fejedelmi cím birtokosaként bocsátotta ki.

¹⁶ ErdKÁPJKv. VIII. 1., 268, 275. sz.

¹⁷ ErdKÁPJKv. VII. 3., 805, 1439. sz.

¹⁸ MOL F.15. 12. 222–224. A történetet leíró oklevélről Bogdándi Zsolttól szereztem tudomást, az információt ezúton is köszönöm.

hette magyarcsesztvei jószágait, testvére halála azonban hozzájárult ahhoz, hogy örökösök hiányában javai idegenek kezére jussanak. Laskay János a századforduló eseményeinek tevőleges részese volt, és osztozott az erdélyi nemesség jelentős részének tragikus sorsában, 1599-ben halt meg a Mihály vajda elleni sellenberki ütközetben.

Humanista műveltségét tanúsítja Werbőczy *Hármaskönyvének* általa készített magyar fordítása és az aradi káptalan középkori regisztrumához írott előszava. Az előszó¹⁹ 18. századi másolatban maradt fenn, és feltételezhetően az első olyan tanulmány a szakirodalomban, amely a hiteleshelyi levéltárakról és azok szerepéről értekezik. Címe: *Primum volumen Protocoli Capituli Ecclesie Orodienensis ab Anno Domini 1496 temporibus videlicet Wladislai Regis Ungariae Successoris Matthiae Corvini, usque ad annum 1527, quo regnavit filius eiusdem Wladislai Ludovicus, ordinaria serie continuatum et demum in hoc codicem cum minutis marginalibus et foliorum contignationibus ordinatum a Joanne Lascovio, Requisiteore Ecclesie Albensis Transylvanie. Anno Domini 1582 etc. etc. Praefatio eiusdem Joh. Lascovii.* Ebben Laskay rövid történetfilozófiai értekezés után rátér a hiteleshelyi levéltárak kialakulásának módjára és szerepére, majd saját levéltárosi feladatairól szól, és kollégáiról is említést tesz a következőképpen:²⁰

A legnagyobb tudósok vitázhatnának arról, hogy őseink bölcsességüknek, avagy harci erényeiknek köszönhetően maradtak-e fenn Európában. Azonban abból az időszakból, amikor elhagyták Szkitiát, semmilyen írásos emlék nem maradt az utókorra. Őseinknek nem sikerült volna ekkora birodalmat létrehozni a szinte végtelen számú ellenség legyőzése árán, ha a harci erényeket és a tóga hatalmát együttesen nem állították volna a fennmaradás szolgálatába. Következésképpen mi lehet csodálatra méltóbb, mint az a tény, hogy idővel a magyarság levetkőzve vadságát és műveletlenségét, részben a keresztény vallásnak köszönhetően, részben a többi nemzet szokásainak átvételével megmaradt Európában.

A régi hősök közül kiemelkedik I. István király kegyes példamutatásával és királyi erényeivel mint a katolikus vallás alapítója, a nép szokásainak és lelki életének pallérozója. Az ő uralkodása alatt hozták és foglalták írásba az első törvényeket, és kezdték hagyományozni azokat az utókorra. Ezután már nem csupán a mindennapi használatra, hanem az emlékezet fenntartására is kezdték megőrizni az okleveleket. Ám a törvények őrzésén kívül azt is elrendelték, hogy az egyházakban a könyvek mellett az iratok másolatait is biztonságban megőrizték, így a különféle okleveleket az egyházak tulajdon szentélyeikben őrizték. Bölcs dolognak vélték ugyanis, hogy a nemesek, továbbá a falvak, mezővárosok és városok adomány- és kiváltságleveleit, hasonlóképpen a különböző birtokeladásokat és zálogosításokat magukba foglaló okleveleket megbízható és gyanú fölött álló személyek őrizetére bízzák.

Amit Szent István létrehozott, azt utódai – főképpen Korvin Mátyás – folytatták napjainkig. Az ő (Mátyás király) halála után törökök barbár hada kezdte dúlni az ország határait és gyengíteni erejét; utódainak tehetetlensége folytán az ellenség annyira teret hódított, hogy a régi törvények és oklevelek őrzésére és megmentésére alig van mód. Lépten nyomon feltűnik a tüzzel-vassal elpusztított egyházak sokasága, szentélyeinek bemocskolása, sekrestyéinek kirablása; ezen egyházak sorába tartozik az aradi egyház káptalanja is, melynek falait gyászos

¹⁹ Az előszó teljes terjedelmében közölte Uray: *i. m.* 40–45.

²⁰ Az előszó magyar nyelvű kivonata Uray Piroska tanulmányában is szerepel (17–19.), fontosnak tartottuk azonban ennek egy másik változatát is elkészíteni, olykor szó szerint fordítva a szöveg azon passzusait, ahol az aradi káptalanról vagy Laskay kollégáiról van szó.

kegyetlenséggel lerombolták. Néhány évvel ezelőtt a boldog emlékezetű magyarországi János királynak és azonos nevű fiának köszönhetően alig mentettek meg valamit javai közül a szinte általános hajótörés közepette,²¹ és a gyulafehérvári egyházba szállították.

Az erdélyi egyház káptalanjában levő oklevelek őrzésére már Laskay előtt is olyan személyeket rendeltek, akik mind képzettségük, mind pedig életvitelük tekintetében kitűntek és megfelelték erre a célra. Végül, miután somlyói Báthory Kristóf került Erdély élére, az ő kegye juttatta Laskayt *requisitor*ként a gyulafehérvári káptalan levéltárába. Kollégái voltak 1580 júliusában a (gyulafehérvári) egyház papja és a káptalan *conservator*a Ilosvai Benedek *magister*, Pápai Imre jegyző és Bács megyei Ferenc levélkereső (*requisitor*). Itt Laskay hivatali tisztének megfelelően az aradi káptalan *protocollum*át, amely régisége miatt szakadozott és rongált állapotban került a levéltárba, nem kis munkával két kötetbe gyűjtötte, időrendi sorrendbe állította, és betűrendes mutatóval látta el. Munkája gyümölcsét, amely ezen tevékenységből származik, kollégáival és barátaival szívesen megosztja. A művelettel és a *protocollum*hoz írott bevezetővel 1582. elejére készült el a kisebbik káptalan (!) „dolgozószobájában”.²²

Laskay előszavának latin szövegét összevetve a már meglévő Uray-féle magyar nyelvű kivonattal²³ arra a következtetésre jutunk hogy ez utóbbi legalább egy lényeges ponton helyesbítésre, illetve kiegészítésre szorul. A hiteleshelyi levéltárak szerepéről való eszmefuttatás után ugyanis Laskay arra is kitér, hogy az aradi káptalan *protocollum*ai/regisztrumai miképpen kerültek a káptalan sekrestyéjébe, és miként rendezte ő ezt az anyagot. Eszerint a regisztrumok János király, illetve hasonló nevű fia (János Zsigmond) gondoskodása folytán kerültek Gyulafehérvárra, így menekülve meg a biztos pusztulástól.²⁴ Következésképpen nem Laskay mentette ki a tűzből, amint ezt Uray Piroska írja,²⁵ és a történelmi eseményeket figyelembe véve ez nem is lett volna lehetséges, hiszen Laskay maga írja, hogy ő 1580-ban került levélkeresőként az erdélyi káptalanba, és tőle, de más forrásokból is úgy tudjuk, hogy a regisztrumok ekkor már ott voltak a sekrestyében. A másik lehetőség pedig, az nevezetesen, hogy Laskay jelen lett volna Arad sorozatos pusztításánál (1550, 1551, 1552), és ekkor mentette volna a levéltári anyagot, tekintetbe véve az események dátumát igen csekély valószínűségű.

Felmerül ilyenformán a kérdés, hogy mikor kerülhetett az aradi (és a csanádi) levéltár anyaga az erdélyi káptalan levéltárába. A török hódítás előretörésével megkezdődött a hiteleshelyek tömeges menekülése, amelyet Papp László a „hiteleshely-áthelyezések” jelenségeként nevezett meg.²⁶ A menekítések következtében a hiteleshelyek levéltárai sokat vándoroltak, és ez minden alkalommal állagaik valamelyes csonkulásával járt. Ezen hányatott sorsú hiteleshelyi levéltárak sorába tartozik az aradi káptalané is. Juhász Kálmán, az aradi és csanádi hiteleshelyek avatott

²¹ Uray: *i. m.* 43. „ex naufragio quasi publico”

²² Uray: *i. m.* 45. „Datae Albae Juliae ex Museo minoris Capituli” A helyes változat valószínűleg „ex Museo minori Capituli”, mert csak egy káptalan létezett, de lehet hogy két museummal. Kovács András észrevételét ezúton is köszönöm.

²³ Uray: *i. m.* 17–19.

²⁴ Uray: *i. m.* 43. „ante paucos ab hinc annos vix quaedam eripui suorum bonorum ex naufragio quasi publico crepta industria foelicis recordationis Joannis Regis Ungariae ejusque filii ejusdem Nominis.”

²⁵ Uray: *i. m.* 17, 18. „Laskay rendezte, ellátta indexekkel és bekötötte az aradi káptalan *protocollum*ának egy tűzből kimentett kötetét”, ill. „A törökök feldúlták az aradi káptalant is, s ebből a hajótörésből mentette ki ezt a kötetet Laskay.”

²⁶ Papp László: *A hiteles helyek története és működése az újkorban.* = Palaestra Calasanciana 14. sz. Bp. 1936. 19.

ismerője szerint²⁷ Csanád első ostroma előtt (1550) az ottani székeskáptalan és a társaskáptalan személyzete Aradra menekült, innen azonban 1551 szeptemberében vagy még előbb, 1550 végén, Arad templomának felgyújtásakor²⁸ kénytelenek voltak ismét elmenekülni az aradi társaskáptalan tagjaival együtt, ezúttal valószínűleg Gyulára. A levéltárat mindkét helyről oda, Gyulára kellett tehát menekíteniük. Ott az aradi káptalan fenntartása megmaradt birtokai jövedelméből még lehetséges volt. Juhász Kálmánnak tudomása van egy 1552. június 18-án kelt oklevélről,²⁹ amely szerint a káptalan Zaránd vármegyében iktatott birtokba egy bizonyos személyt. Ez az oklevél két lehetséges helyzetre utalhat az aradi káptalan esetében: 1551 őszén, amikor Fráter György és Castaldo visszaveszi Aradot a töröktől, a káptalan személyzete visszatér, és ott folytatja tevékenységét 1552 nyaráig, amikor a török haderő újra elfoglalja a Maros menti várakat. Ez a visszatérés egyébként nem lett volna precedens nélküli, hiszen 1550-ben is így tettek Márki Sándor állítása szerint.³⁰ A másik lehetőség, hogy nem térnek vissza, hanem Gyuláról folytatnak hiteleshelyi tevékenységet Gyula elestéig (1566. augusztus 30.). Az ottani helyszín mellett érvelt Juhász Kálmán azért is, mert Horváth Ferenc gyulai kapitány tartotta kezén már 1556-tól az aradi káptalan megmaradt jószágainak nagy részét. Ez azonban jelentheti azt is, hogy ekkorra már a káptalan személyzete szétszéledt. Ha nem így lett volna, akkor az országgyűlés sem rendelkezett volna úgy 1563-ban, hogy az egri püspök tartson két kanonokot Gyulán.³¹ A rendelet azt bizonyítja, hogy ekkor az ország ezen részében már nem volt olyan hiteleshely, amely oklevéladó tevékenységet folytatott volna. Ha elfogadjuk is, hogy az aradi hiteleshelyi kancellária ideig-óráig Gyulán húzta meg magát, ez nem lehetett hosszú életű. 1566 után, Gyula elestével az aradi káptalan minden birtoka idegen kézre került és megszűnt, a 18. században pedig, amikor a csanádi egyházmegyét újjászervezték, nem állították helyre.³²

Juhász Kálmántól eltérően vélekedik Czigány István a török kori Aradról írott tanulmányában. Szerinte az aradi káptalan levéltárat már 1550-ben elszállították Gyulafehérvárra,³³ ám állítását nem támasztja alá semmilyen adattal, így nem tudjuk, mire alapozza kijelentését. Ezen az állásponton van Benkő Elek is, kijelentvén, hogy a levéltárat már 1550-ben Gyulafehérvárra vitték, azonban a káptalan még ezután is bocsátott ki oklevelet, és hivatkozik a már említett, 1552-ben kelt kiadványra.³⁴ Minthogy azonban tudomásunk van a káptalannak egy 1550. december 21-én kelt oklevéléről,³⁵ sőt azt is tudjuk, hogy ezt bevezették a hiteleshely *protocollum*ába, nem tartjuk valószínűnek, hogy a levéltárat télvíz idején még abban az éven szállították volna Erdélybe. Egyébként sem valószínű, hogy levéltári háttér nélkül folytatott volna oklevelezést a hiteleshely személyzete.

²⁷ Juhász: Századok 1989. 502.

²⁸ Verancsics Antal m. Kir. helytartó esztergomi érsek összes munkái. Közli Szalai László. VII. Pest 1865. 168.

²⁹ Juhász Kálmán: i. m. 502.

³⁰ Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története I–II. Arad 1892. 531.

³¹ Papp László: i. m. 31; Márki Sándor: i. m. 558.

³² Merényi-Metzger Gábor: Az aradi címzetes prépostok onomasztikonja (1581–1945). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2002/1–4. sz. 172.

³³ Czigány István: A török kori Arad és az azt követő időszak. = Az aradi vár története. Bp. 1998. 42–66.

³⁴ Benkő Elek: A középkori Arad. = Az aradi vár története. Bp. 1998. 30.

³⁵ Pesty Frigyes: A Szörényi Bánság és Szörény vármegye történet. III. Oklevéltár, Bp. 1878. 372, 255. sz.

Jakó Zsigmond vetette fel³⁶ az Országgyűlési Emlékek³⁷ és Szamosközi István³⁸ adatai alapján, hogy a csanádi és aradi hiteleshelyi levéltár legfontosabb részét előbb Váradra szállították, csak később kerültek onnét Gyulafehérvárra. Az Országgyűlési Emlékekben azonban erre nézve nem találtunk adatot, Szamosközi pedig egy sokkal későbbi eseménysorra utal. Arad elvesztése kapcsán azt írja, hogy 1598-ban, mielőtt a török Csanádot elfoglalta volna, Szelestei János az aradi vár felgyújtása és elpusztítása után Váradra távozott.³⁹ Bizonyára ennek alapján vélte úgy Jakó Zsigmond, hogy a levéltárak egyik állomása Várad volt. Ebben az időben azonban a csanádi és aradi levéltár már Erdélyben volt.

Szamosközi Aradról szólva a továbbiakban megjegyzi, hogy igen híres levéltárát az erdélyi káptalanba szállították, előző állomáshelyként⁴⁰ azonban nem említ egyetlen települést sem. Erről egyébként Laskay sem tesz említést,⁴¹ pedig időben ő közelebb állt az eseményekhez. Nem mellékes körülmény, hogy Laskay Szapolyai Jánosnak és fiának tulajdonítja a levéltárak megmentését. Szapolyai esetében ezt nem valószínűsíthetjük, mert akkor még mindkét hiteleshely javában működött. Arad elfoglalásakor, 1551-ben János Zsigmond éppen elhagyta Erdélyt, hogy csak 1556-ban térjen vissza, következésképpen ha neki köszönhető a levéltár Erdélybe való menekítése, akkor ez csak 1556 után volt lehetséges. Ilyenformán a levéltár 1556 és 1563 között kerülhetett Erdélybe, ha az eddig ismertetett álláspontok közül a Juhász Kálmánét legalább részben elfogadjuk, hiszen ha a két délalföldi hiteleshely levéltára bizonyos ideig Gyulán lelt menedékre, akkor ez megmagyarázza, miért tesznek róla említést az erdélyi források egy viszonylag késői időpontban.

Az első biztos támpont arra nézve, hogy az aradi hiteleshelyi levéltár Erdélybe került, egy 1569-ben kelt oklevél, amelyben János Zsigmond említi, hogy a levélkeresők kikeresték számára az erdélyi káptalan sekrestyéjéből a már említett 1550. december 21-én kiadott oklevelet, amelyet az aradi káptalan *protocolluma* tartalmazott.⁴² A levéltári anyagot bizonyára azért is hozták Erdélybe, mert a két elpusztult hiteleshely ügyfeleinek egy része (Hunyad, Zaránd és Arad vármegyékből) immár a gyulafehérvári káptalanba járt ügyeit intézni, az ottani nemesség egy része pedig Erdélybe menekült.

A következő információ az aradi levéltárról az 1580. esztendőből való, ezt Laskay szolgáltatja előszavában. Az a tény, hogy Laskay rendezte, bekölttette és széljegyzetekkel (ezekben címszerűen, néhány szóval utalt a szövegek tartalmára) látta el az aradi hiteleshely egyik *protocollumát*, arra utal, hogy a levélkeresőknek hivatali teendői közé tartozott a levéltár

³⁶ Jakó Zsigmond–Radu Manolescu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 115.

³⁷ Erdélyi országgyűlési emlékek. (Monumenta comitalia regni Transsylvaniae. Szerk. Szilágyi Sándor) Bp. 1876–1898. II. 107. V. 170. (a továbbiakban EOE.)

³⁸ Szamosközi István: *Történeti maradványok 1566–1603*. MHHSr 28. Bp. 1876. 161–162.

³⁹ Szamosközi: *i. m.* 161.

⁴⁰ Szamosközi: *i. m.* 161. „Fuit, dum res Vngariae felicius haberent, sacerdotialis praepositurae, quam vocant, nobilis sedes, instrumentorumque publicorum celeberrimum archivum; verum postea labentibus Vngarorum rebus, totum id tabularium, Turcarum iniuriae ereptum, Albamque Iuliam translatum fuit.”

⁴¹ Laskay János = Uray: *i. m.* 43–44. „Ad nos, hanc videlicet Ecclesiam Albam transmisit.”

⁴² Pesty: *i. m.* 372, 255.sz. „Qui quidem conservatores et requisitores praefatarum literalium instrumentorum mandatis nostris per omnia ut tenemur satisficientes universas literas et quaeque literalia instrumenta, nec non registra, matricas, et cuncta originalia, transumpta literalium in sacristia sive conservatorio dictae ecclesiae Albensis more solito reposita, et locata diligenter requisivissent et investigassent, nihilominus inter eadem in quodam prothocollo capituli olim ecclesiae Orodienensis quondam signaturam factum praedictum tangentes et concernentes reinvenissent, tali sub tenore...”

rendezése is. Ezt bizonyítja a kortárs Balásfi János *requisitor* jegyzőkönyve is, amelybe bemásolta az erdélyi káptalan régi, pusztulásnak indult okleveleit, és azt mutatóval látta el.⁴³ A levéltár oltalmazásának szükségessége egyébként az 1575-ben kelt, *requisitor*oknak szóló *Instructió*ban is helyet kapott.⁴⁴ Az erdélyi káptalan sekrestyéjében elhelyezett okleveles anyag ily módon ideig-óráig biztonságban volt, a 16. század végén bekövetkező zavaros viszonyok és belviszályok azonban nem kedveztek a levéltárak működésének és állagaik megőrzésének. A csanádi és aradi hiteleshelyi anyagról és közvetve a *protocollumokról* 1604-ben hallunk utoljára, amikor Szamosközi a rendekhez intézett nevezetes beadványában a gyulafehérvári levéltár siralmas helyzetéről ír.⁴⁵ Ekkor még a helyén, a székesegyház déli tornyának földszintjén⁴⁶ volt a levéltári anyag, igaz, rossz állapotban. Ez azt jelenti, hogy 1598-ban, amikor Báthory Zsigmond lemondásakor elégette a fejedelmi levéltárat, és 1601-ben, amikor a goroszlói csata után Basta és Mihály vajda katonái Gyulafehérvárra törtek, az aradi és csanádi levéltár megmenekült. A levéltár 1604-ben leírt helyzetéből ítélve azonban pusztulása elkezdődött.

A 16–17. század fordulóját, ha túl is élték a két hiteleshely egyes állagai, bizonyosak lehetünk, hogy 1658-ban, a fejedelmi székváros feldúlásakor újabb veszteségek érték, sőt elég

⁴³ MOL. Erdélyi káptalan levéltára. Protocolla – F2 XIII.

⁴⁴ Jakó, Sigismund: *Instructiunile arhivistice ale oficiilor din Transilvania, 1575–1581. Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania*. Revista Arhivelor. Buc. 1/1958. nr. 1. 55. „Igen oltalmazák a leveleket, hogy sok ember ne lassa, kiváltképpen Nemes ember, a mikor inquirálnak, hogy valami csalardságh ne következék.”

⁴⁵ EOE V. 269–270. „Az fehérvári cáptalan supplicál kegyelmeteknek, hogy kegyelmeteknek lenne valami gondja arra az helyre, az elmúlt romlásokban is nagyobb részére az gonviseletlenség mia lőtt abba a cáptalanban való sok drága leveleknek figyatozása. Tudja kegyelmetek, hogy az országnak egyik tárháza, és talám legdrágább a cáptalanba való levelek. Ugy vagyon, hogy sok kár lőtt benne. Sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagyon ott, hogy három szekeret bővségesen megrakhatnának vele; mind ott vesz a földön, ott rothad az torony megégése után az esővíz nedvessége mia. Könnyű költséggel az toronnak az alsó részét az bót felett méghéjzhatnánk. Nem az kis-selyki dézmának minden bőv hasznát azért veszik fel az pap uraim, hogy valami részét az templom épületire forditanák. Az koporsókat valamint felhánták, lovakat az mit bele kötöttek ez ideig mind ugy áll. Az fejedelem testének koporsója nitva áll. Az templom ajtaját csak tövissel sem verték be mind az óráig is. Az mi magunk költségen sokszor ajtaját az segrestének becsináltattuk, törtön-török fel, horton-hordják az leveleket, merthogy a templomnak nincsen ajtaja, szent István király idejénél fogva való sok királyoknak és az egész országnak titoklevelei ott hevernek. Nagy bűn nagy vétek ily siketsséggel ez becsülhetetlen kárt elhallgatni. Ez elmúlt fehérvári gyűlésben is szólottunk kegyelmeteknek ezen dolog felől, de semmi gondja nem leve senkinek reá. Ez előtt is sokszor, de ez elmúlt esztendőbe főképpen nagy iszonyu kár leve az káptalanba, mert kinek kinek az ön maga hasznára leve gondja, az közönséges jó senkinek eszébe nem jutna. Azok a levelek az mi romlott nemzetségünknek mind Erdélben, s mind Magyarországnban oly fő és drága emlékezetre való kincs volna, melyet kevés szóval meg nem mondhatni. Az istenért kérjük kegyelmeteket, legyen gondja kegyelmeteknek arra. Nem annira az mi hasznunkért, mint az közönséges jóért kérjük kegyelmeteket. Nincsen nekünk módunk benne, hogy derék ellenség ellen nem oltalmazhassuk, s takargathassuk, mert elfogyatkoztunk. Vagyon három esztendeje, hogy egy pénz hasznát sem láttuk ez elébbi fejedelmeknél rendelt fizetésünknek. Ez elmúlt üdőkben történt veszedelmekben nem ilyen gondviselés volt ez féle drága marhára, mint moston. Budából, Pécsből, Székes-Fehérvárból, Esztergomból, Nagy-Szombatba takartak volt ez féle leveleket, melyekben most is az egész Magyarországnak igazsága áll. Orodból és Csanádból ide Fejérvárra hozták volt az veszedelem elől az ország leveleit, moston kenig senkinek anni gondja nem leve arra, hogy csak egy mérföldig az ellenség előtt valami részei elvitethettek volna, noha sokat törekednénk azoknál, kiknek Fejérvárrat arra gondjoknak kellett volna lenni. Ez okáért azt mi hagyák veszni közakarattal az mi eleinknek, és maradéknak ily becsülhetetlen kincseit. Léssen oly üdö, s talám el is jött, mikor megérezzük ez mi siketségünknek effectusát, forogjanak elő csak az törvények, és az öszvekeveredett jószágoknak igazsági, melyeknek kárát, és fogyatkozását kegyelmetek maradéki kezdenek megérezni. Mi isten előtt, és kegyelmetek előtt protestálunk, hogy szívönk szerént minden igyekezettel akartuk oltalmazni és takargatni, de mi nekünk értékünk nem volt hozzá, mert sok üdőtől fogva semmi fizetésünk meg nem jár. Hozzát mi sem most, sem ezután okai ne legyünk az iszonyu kárvallásnak.”

⁴⁶ Vekov Károly: *Hol működött a gyulafehérvári hiteleshely kancelláriája?* Református Szemle 96. évf. (2003. november-december) 638–641.

valószínű, hogy ekkor pusztultak el. Taraczközi Ferenc, a káptalani levéltár vezetője ekkor saját költségén menekítette Szebenbe és a dévai várba az erdélyi hiteleshelyi levéltárat és a fejedelmi levéltár egy részét.⁴⁷ A menekítés az ellenség megérkeztéig folytatódott, talán Enyed és Kolozsvár irányába is, mert az utolsó szállítmányt Vajasd környékén érték utol a tatárok.⁴⁸ A káptalan sekrestyéjében maradt levéltárat úgy próbálták megmenteni, hogy a helyiségek ajtaját a legfiatalabb levélkeresővel, Pápai Jánossal együtt befalazták. Gondoskodásuk azonban nem volt eredményes: a fosztogatók a relytekhelyet felfedezték és felgyújtották.⁴⁹ Az elégetett „könyvek és levelek” között *protocollumok* és királyi könyvek is voltak, következésképpen nem kizárt, hogy aradi jegyzőkönyvek is.

A 17. század végén már csak darabok voltak meg az aradi jegyzőkönyvekből, ezeket valószínűleg 1658-ban az erdélyi káptalani *protocollumokkal* együtt Szebenbe szállították, így menekültek meg és maradtak fent napjainkig. Az aradi regisztrumtöredék egyik lapjának margóján olvasható megjegyzés: „*Holmi Reghi Prothoculum darabja*”, amely Csicsói György kézírásáról tanúskodik, azt bizonyítja, hogy a Laskay által rendezett és bekötött két kötetnyi *protocollum* ekkor már ismét széthullott, és már nem is tudták, mit tartalmaz, csupán azt, hogy jegyzőkönyvtöredék. Minthogy Csicsói György 1680–1702 között volt *requisitor* a gyulafehérvári hiteleshelyen,⁵⁰ az említett margójegyzet ekkortájt kelhetett. Az általam regesztázott regisztrumtöredék feltehetően az 1882-ik évi XXIII. törvénycikk alapján került a MOL-ba, amikor elrendelték a gyulafehérvári káptalani és a kolozsmonostori konventi levéltárak egyesítését az Országos Levéltárral.⁵¹ A hányatott sorsú aradi hiteleshelyi levéltár általunk vázolt útvonala tehát a következő lehetett: Arad, Gyula, Gyulafehérvár, Szeben, újra Gyulafehérvár, Budapest.

Az aradi káptalannak az Országos Levéltárban található középkor végi regisztrumtöredéke⁵² szakadozott papíron 21 oldalnyi bejegyzést tartalmaz, amely 1504–1518 között íródott, nem teljesen pontos időrendben. Ennyi maradt abból a *protocollumkötetből*,⁵³ amely Laskay János leírása szerint 1496–1527 között kelt okleveleket tartalmazott, és bekötve két kötetnyire rúgott. Ezenkívül tudomásunk van még egy *protocollumról* amely 1550-ből tartalmazott bejegyzéseket, és amelyről János Zsigmond fent nevezett 1569-ben kelt oklevele tesz említést. A fennmaradt és általunk feldolgozott jegyzőkönyvtöredék az aradi káptalan fél ív nagy-

⁴⁷ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc. Bp. 1980. 438–439.

⁴⁸ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi fejedelmek levéltáráról*. = *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 113.

⁴⁹ Szalárdi: *i. m.* 439. „De a fűtésző, prédáló nép megsajdítván a segestyt, könnyen ráhágá, s magát, hogy jó szabású, termes és ifjú ember is volna, rabbá tevék, a sok munkával, költséggel szerzett sok szép könyveket s leveleket is, és *protocollumokat*, avagy fejedelmi könyveket, valamelyeket Toroczközi Ferenc nevű egyik káptalan magával Szebenbe el nem vihetett volna (egy darab gránát posztója lévén, a szekereseknek avval fizetett), azon könyvtartóháznak közepire rakásra hordván, úgy gyújták és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral.”

⁵⁰ Sunkó Attila: *Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században*. Fons 9. évf. 2004/2. sz. 277–328.

⁵¹ Beke Antal: *Kimutatás a gyulafehérvári káptalannak őrzete alatt volt országos levéltár átadásáról*. Bp. 1884. 3.

⁵² MOL, DL. 36349., a róla készült fényképek megtalálhatók a <http://www.arcanum.hu> internetes oldalon, a levéltár belső használatára, Óvári Lipót által készített regesztái pedig A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. (DL-DF 4.3). c. DVD-ROM-on. (Készült a Magyar Országos Levéltárban 1874–2008 között összeállított levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozásával. Szerk. Rác György. H.n. 2008.)

⁵³ A jegyzőkönyvre vonatkozó latin nyelvű *registrum* és *protocollum* megnevezést felváltva használok ugyanabban az értelemben. Mivel az utóbbi könyv alakú bekötött regisztrumot jelentett, és az aradi jegyzőkönyveket utólagosan bekötve, könyv alakban is használták, mindkét megnevezés helytálló.

ságú regisztrumának 105, 110, 111, 128, 129, 130, 131, 132, 133. és 185. számú lapjait és negyedív nagyságú regisztrumának egy számozatlan lapját foglalja magába. A fél ív nagyságú regisztrumban, amelyet régebben lapszámozással láttak el (fóliószámozás), újabban az egyes lapokon levő okleveleket külön is megszámozták, és a bejegyzések elé címként vagy csak a margóra feljegyezték az oklevélben szereplő birtokok neveit (ez utóbbi Laskay János munkája). Négy személy kézírása fedezhető fel benne a Laskayén kívül. A 105, 110, 111. lap közepén nagy lyuk éktelenkedik, és több helyen az írás elmosódott, jelenleg semmiféle kötése nincsen. A következő kimutatás ezen fél ív nagyságú regisztrumtöredék bejegyzéseit összesíti.

Lapszám	Bejegyzések száma	Bejegyzések dátuma
105 ^r lapon	5 db	1504
105 ^v lapon	6 db	1504
110 ^r lapon	3 db	1504
110 ^v lapon	2 db	1504
111 ^r lapon	3 db	1504
111 ^v lapon	5 db	1504
128 ^r lapon	3 db	1506
128 ^v lapon	3 db	1506
129 ^r lapon	3 db	1506
129 ^v lapon	4 db	1506
130 ^{r-v} lapon	1 db	1506
131 ^r lapon	3 db	1507
131 ^v lapon	3 db	1507
132 ^r lapon	6 db	1507
132 ^v lapon	3 db	1507
133 ^r lapon	4 db	1507
133 ^v lapon	6 db	1507
185 ^r lapon	3 db	1518
185 ^v lapon	2 db	1518

A jegyzőkönyv alapján összesen 75 oklevél regesztája volt elkészíthető, oly módon, hogy a tartalmi átiratokat és az említéseket is kiemeltük (pl. az 1486 előtt és az 1498-ban kelt oklevelek). Az oklevélkivonatokat Juhász Kálmánnak az aradi káptalan kiadványaiból készített regesztáit⁵⁴ hivatottak kiegészíteni, ezzel is bővítve az Aradra és környékére vonatkozó amúgy is szűkre szabott középkor végi ismeretanyagot.

⁵⁴ Juhász: *Aradi regeszták*.

Nem tudjuk, hogy az aradi hiteleshelyi jegyzőkönyvek vezetése mutatott-e olyan változatos gyakorlatot, mint a leleszi⁵⁵ vagy a kolozsmonostori konventé,⁵⁶ így azt sem, hogy korszakonként szignatúrákat, fogalmazványokat vagy teljes szövegű okleveleket jegyeztek-e beléjük. Az általunk ismert jegyzőkönyvtöredék zömében oklevél-fogalmazványokat foglal magában, ezzel is megfelelően az általános középkori regisztrumvezetés gyakorlatának (vö. a kolozsmonostori vagy a leleszi jegyzőkönyvek). Ezek nagyrészt csak az oklevél tartalmát adják az ügyfelek nevének, a jogügylet leírásának és dátumának feltüntetésével. Többnyire egyenesen a regisztrumba fogalmazták őket, formulás részeket nem tartalmaznak, és a *narratio* elé kitett *quod* kötőszóval kezdődve rögtön rátérnek az ügy lényegi részére. Fogalmazvány voltukat az is mutatja, hogy sokukat javították.⁵⁷ Az írás sokszor annyira sietős és hevenyészett, hogy az ügyfelek személyes adatait⁵⁸ vagy éppen a keltezést sem írták le. Máskor a dátumra közvetlenül a bejegyzés elején csak az *eodem die*⁵⁹ megjegyzéssel utalnak, sokszor megnehezítve feloldását. A fogalmazványok mellett vannak szép írású, gondosan bejegyzett teljes szövegű oklevelek is,⁶⁰ ami arra utal, hogy a gyakorlat vegyes volt, de a már említett két hiteleshely esetében sem beszélhetünk következetes vezetési módról.

A jegyzőkönyvtöredék és a fennmaradt kiadványok⁶¹ alapján, vázlatosan ugyan, de képet kaphatunk az aradi káptalan 16. század eleji oklevéladó működéséről. A hiteleshelyek a közjog alapján kötelesek voltak az ügyfelek kívánságának eleget tenni, s ügyükről oklevelet, illetve jelentést írni. Nem voltak kötelesek oklevelet adni abban az esetben, ha ez saját jogaikat sértette volna, és rendszerint nem állítottak ki oklevelet saját ügyleteikben. Oklevéladó működésük lényegében tanúskodás valamilyen jogügylet megkötésénél, illetve a közhatóságok mandátumainak végrehajtásánál és ezen tanúskodás alapján autentikus pecséttel ellátott oklevél vagy jelentés kiállítására az illető ügyről.⁶² Az aradi káptalan oklevéladó gyakorlata megfelelt az általános úzusnak, következőképpen írásba foglalta az egyes felek magánjogi vonatkozású ügyeit, és a közhatóságok kiegészítő szerveként külső hiteleshelyi tevékenységet folytatott. Mindkétfajta tevékenységre vonatkozóan tartalmaz bejegyzéseket a rendelkezésünkre álló regisztrum, mégis a külső hiteleshelyi működésre annyival kevesebb az adat, hogy felmerül a kérdés, nem *fassionalis* regisztrummal van-e dolgunk? Az összes bejegyzésből mindössze négy *mandatum/relatio*, a többi magánjogügyletet tartalmazó *fassionalis* oklevél. Ha megvizsgáljuk ugyanebből az időszakból (1504–1518) a káptalan által írott kiadványokat,⁶³ akkor első látásra feltűnik a *mandatumok* és jelentések nagy száma, arányukat tekintve az ebben az időszakban kiadott oklevelek 56,8 százaléka. Ez a tény két lehetséges állapotra utalhat: vagy vezettek külön erre a célra fenntartott regisztrumot, vagy nem volt szokás ezeket az okleveleket jegyzőkönyvbe vezetni. A kérdésre nem tudunk egyértelműen válaszolni, de tény, hogy a kolozsmonostori hiteleshelyi regisztrumok is kevés ilyen jellegű be-

⁵⁵ Kumorovitz Bernát Lajos: *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig*. Turul 1928. 1–40.

⁵⁶ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I–II. (1289–1556)*. Kivonatokban közzétési és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990.

⁵⁷ DL. 36349. 129°. 2.sz.

⁵⁸ DL. 36349. 131°. 2. sz.

⁵⁹ DL 105°. 2–4 sz. 105°. 2–5 sz.

⁶⁰ DL. 130^ov. 111°. 3.sz.

⁶¹ Juhász: *Aradi regeszták*. 50–55.

⁶² Kumorovitz: *i. m.* 5.

⁶³ Juhász: *Aradi regeszták*. 50–55.

jegyzést tartalmaznak, a budai káptalan fentmaradt regisztruma kifejezetten *fassionalis* jellegű,⁶⁴ a leleszi konvent ugyan vezetett az *inquisitiók* és az *attestatiók relatióiról* külön jegyzőkönyvet, de csak rövid ideig. Kumorovitz szerint⁶⁵ csak azokat a *relatiókat* írták be a regisztrumba, amelyek nagy terjedelműek voltak, így az eljárást elrendelő parancslevél hátára a fogalmazványuk nem fért volna el. Valószínű, hogy ezt az eljárást követték Aradon is.

Az aradi hiteleshely által felvett bevallások tartalma megegyezik a többi hiteleshely által kiállított ilyen jellegű oklevelekkel. Találunk köztük számos birtokra vonatkozó adásvételt, zálogosítást, adományt, tiltást, perbeli egyezséget, nyugtát stb. Minthogy főleg birtokkal kapcsolatos ügyekben keresték meg az egyes felek a hiteleshelyet, sok olyan település (falu, mezőváros, város) neve fordul elő, amelyekre ez az első és egyedüli adat, tekintve a szóban forgó vidék nagymérvű pusztulását. Mivel a bevallásoknál ügyeltek arra, hogy a birtok neve mellett feltüntessék a vármegyét is, amelyhez tartozott, ezek alapján megrajzolhatjuk a káptalan területi hatáskörét. A hiteleshelyet ügyfelei főként Arad vármegyéből keresték fel, de jöttek szép számmal Zaránd, Békés, Csanád, Csongrád, Torontál, Temes megyéből, kevesebben Szatmár, Szabolcs és Bihar vármegyéből is. Ezekre a vármegyékre terjedt ki tehát a káptalan törzsterülete, amelyet részben átfedett a csanádi káptalan hatásköre. Ügyfeleinek nagy része a felsorolt vármegyék köznemesei és bárói közül került ki, de akadtak köztük mezővárosi polgárok is.

A káptalanok esetében a hiteleshelyet általában a *lector* vagy olvasókanonok irányította. Nem volt ez másképp Aradon sem, ahol a privilégiumok zárórészében a *datum per manus* formula a *lectort* nevezi meg az oklevél felelős kiadójának. Három évből (1504, 1506, 1507) maradtak fent *datum per manus* formulával ellátott oklevelek, ezek minden esetben Gyulai Márton olvasókanonok keze által keltek. Irányítása valószínűleg kiterjedt a hiteleshelyi működés jogi és írásbeli részére is. Utóbbi ellátása a kancellária feladata volt, míg az előbbit a káptalan teljesítette a végrehajtásoknál, vagy pedig esetenként kiküldött megbízottai által. Erre a jegyzőkönyvben is találunk példát, amikor Szolnokvári Mihály kanonok vagy Somlyai Mihály éneklőkanonok mint káptalani kiküldöttek jártak el.⁶⁶

A kancellária felépítése a többi hiteleshelyi kancelláriához hasonló lehetett: feltehetően a *notarius* vezette, munkáját segítette a *subnotarius* és egy vagy több írnok, ők valószínűleg mindannyian világiak voltak. Minthogy egyetlen *notarius* nevét sem sikerült azonosítani ebből az időszakból, a kancellária összetételére a jegyzőkönyvben előforduló kézírások alapján próbáltunk következtetni. Négyfajta kézírás különíthető el ily módon, de olyan, amelyik folyamatosan végigvonul a jegyzőkönyv lapjain, csak kettő van. Az egyik 1504–1518 között végig előfordul, a másik 1504-től 1507-ig tűnik fel. Ebből valószínűsíthető, hogy a jegyzőkönyv vezetése, a fogalmazás nagyobb tapasztalatot kívánó munkája a *notarius* feladata volt, mellette feltehetően a *subnotarius* volt az, aki a bejegyzéseket írta, és ők ketten dolgoztak rendszeresen a hiteleshelyen. Közülük az egyik legalább 14 évig volt a kancellária alkalmazottja, *notarius*ként vagy *subnotarius*ként, esetleg mindkét minőségben. Az a tény, hogy a jegyzőkönyv e két kézíráson kívül még tartalmaz kettőt, arra utal, hogy a kancelláriában az említett személyek mellett alkalmanként mások is dolgoztak. Erre a hiteleshely kikövetkeztethető forgalma mellett szükség is volt, hiszen az

⁶⁴ Kubinyi András–Fügedi Erik: *A budai káptalan jegyzőkönyve*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Bp. 1970. 9–25.

⁶⁵ Kumorovitz: *i. m.* 20.

⁶⁶ DL.36349. 131'. 1 sz.

1504-es esztendőből származó azon oldalak,⁶⁷ amelyek az *eodem die* formulával indítanak, arról tanúskodnak, hogy ebben az időszakban naponta akár három-négy oklevelet is kiállított a káptalan, amely jókora igénybevételről árulkodik, noha a leleszi konvent forgalmát nem éri utol.⁶⁸

Bár nem kapcsolódik szorosan a dolgozat tárgyához, az adatok nagymérvű hiánya miatt szólnunk kell a káptalan *dignitarius*aairól is. A privilegiális formában kiállított oklevelek zárórészében a *datum per manus* formula után feltűnik a méltóságsor,⁶⁹ amelynek segítségével megismerhetjük a káptalan egyes kanonokjainak nevét, ezenkívül a bevallásokban is találunk adatokat személyükre nézve. Tíz kanonok nevét sikerült azonosítani a tárgyalt időszakból a következőképpen:

- Gyulai Márton olvasókanonok (1504–1507)
- Somlyói Mihály éneklőkanonok (1504–1507)
- Simándi Dénes őrkanonok (1504–1507)
- Szolnokvári Mihály mesterkanonok (1506)
- Bélavári György mesterkanonok (1504)
- Kenderesi Pál mesterkanonok (1504–1507)
- Keblesei György mesterkanonok (1504–1507)⁷⁰
- Pankotai János mesterkanonok (1504–1507)
- Pankotai Benedek mesterkanonok (1504–1507)
- Somlyói/Soklyói Ferenc mesterkanonok (1504–1507)

Befejezésként elmondhatjuk, hogy az aradi káptalan 16. század eleji működésére és a hiteleshely megszűnésére vonatkozóan az okleveles anyag csekély mennyisége miatt több a kérdőjel, mint a bizonyosság. Mégis abban a reményben bocsátjuk útjára a jelen dolgozatot, hogy kiegészítheti a rendelkezésünkre álló hiányos ismeretanyagot. Laskay János szavaival szólva: „*Vale foelix, quicunque hoc legeris.*”⁷¹

The Register of the Aradian Chapter and its Preface.

Keywords: chapter, archives, registers, introduction, requisitor, János Laskay

Beginning with the end of the twelfth century, the most important cathedral and collegiate chapters had undertaken the task of compiling charters and diplomas concerning private legal transactions. During the middle ages the collegiate chapter from Arad was an important “place of authentication” in the southern part of the Hungarian kingdom. This institution was destroyed by the Turkish army in 1552. The archives of the chapter, which preserved the copies of diplomas issued usually in the form of volumes (protocolla), had been transported to Transylvania between 1556 and 1563 and were lodged in the archives of the cathedral chapter in Gyulafehérvár (Alba Iulia). Here, it was the task of the requisitors (“letter searchers”) of the secularized chapter to guard the remained registers from Arad. János Laskay, a humanist, wrote a preface to one of these volumes in 1580. This text and a few fragments from the register are the only remains of these archives.

⁶⁷ DL.36349. 105^{r-v}.

⁶⁸ Kumorovitz: *i. m.* 5.

⁶⁹ DL.36349. 110^r. 1 sz. 110^v 1–2 sz. 133^{r-v}. 4 sz.

⁷⁰ Budai kanonokságot is viselt 1507-ben. Lásd Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* 284–285

⁷¹ Uray: *i. m.* 45.

Zsigmond Attila

Kiegészítések a görcsöni Serédi-harang történetéhez

A kívülálló számára meglehetősen eseménytelennek, következőképp egyhangúnak tűnő levéltári kutatás, a megfakult tintájú iratok kitartó böngészése egy-egy tudományág, téma bűvárlói számára a nemritkán évekig tartó kutatási folyamat során olykor-olykor nem várt meglepetéseket is tartogat. Az alábbiakban egy ilyen váratlan felfedezés örömet és szerény eredményét szeretnénk megosztani az olvasókkal, amely ugyanakkor mindenkit a tudományos kutatásban elengedhetetlen tárgyilagosságra, a következtetések megfogalmazásakor szükséges óvatosságra int.

Néhány esztendővel ezelőtt ugyancsak az Erdélyi Múzeum oldalain jelent meg az a tanulmányunk, melyben egy a Szilágyságból Kolozsvárra került 17. századi harang sorsát próbáltuk meg kinyomozni.¹ Sajátságos módon már az a tanulmány is – mint a bevezető mondatok rendjén megfogalmaztuk – más irányú kutatások melléktermékeként született meg: miközben szilágysági lelkészek adatait kerestük a főkonzisztórium iratokban, egy ott megtalált gondolatébresztő folyamodvány nyomán kezdtük el vizsgálni a kolozsvári és a görcsöni eklézsia között egy harang tulajdonjoga miatt kialakult vitát.² Az akkor megfogalmazott következtetésünket, mely szerint a harang eredetileg valóban a görcsöni gyülekezet jogos tulajdona volt, változatlanul fenntartjuk, viszont a meglévő kevés számú dokumentum alapján kialakított hipotézisünk, mellyel a tehetős kolozsvári gyülekezet meglehetősen elzárkózó reakcióját próbáltuk értelmezni és árnyalni, már módosításra szorul. Továbbá a Farkas utcai templomra vonatkozó, újabban fellelt adatok fényében a kérdéses harang későbbi sorsa is egyértelműen nyomon követhető – míg korábban e tekintetben is csupán feltételezésekre voltunk kénytelenek hagyatkozni.

Az egykori Szilágy-Szolnoki Református Egyházmegye immár állami őrzetben levő levéltári anyagának a tanulmányozása rendjén többször megtörtént, hogy a kikért dokumentumok nem remélt adatokkal is szolgáltak.³ Nemrégiben is ilyen meglepetésben volt részünk egy 1790-ből származó egyházmegyei vagyonszezárs⁴ tanulmányozása során, ugyanis az összeírás készítője Szilágygörcsönnel kapcsolatban egy olyan irat szövegét másolta le, amely némiképp új megvilágításba helyezi a harang visszaadását kérelmezők kilétét, illetve a patrónus

¹ A görcsöniek visszaigényelték a kolozsvári ekléziától a már régebben a Farkas utcai templomba került harangjukat, erre válaszképpen a kolozsváriak a Főkonzisztórium segítségét igényelték a harang megtartása érdekében. Zsigmond Attila: *Egy 17. századi szilágysági harang nyomában*. Erdélyi Múzeum 2002. 3–4. füzet, 106–112.

² Zsigmond Attila: *i.m.* 106.

³ Az anyagnak az Állami Levéltárba történt átszállításakor ugyan készült egy részletes átadás-átvételi jegyzőkönyv, amely az átvett anyagot az egyházi lajstromkönyv szerinti nyilvántartási számokkal sorolta fel, viszont a fond utóbbi években történt rendezések az iratok teljesen összekeveredtek, egy részüket már nem is sikerült megtalálni a régi leltár alapján. Az újonnan készített román nyelvű segédlet esetenként semmitmondó vagy éppen megtévesztő leírásai alapján meglehetősen nehéz tájékozódni a fond anyagában. *Inventar, cuprinzind materialul arhivistic din fondul „Protopopiatul Reformat Sălaj-Solnoc” preluat de Filiala Sălaj-Zălau*, másolati példány a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárában.

⁴ Bár címirata szerint főként az egyházi földterületeket vették számba gyülekezetenként a korábbi vizitációs jegyzőkönyvek alapján, számos esetben a kegyeszek felsorolását is megtaláltuk egy-egy egyházközségnél, néhol pedig a kegyes felajánlásból tett pénzbeli adományokat is. Az irat külön értéke, hogy olyan, ezeknél korábbi jegyzőkönyvekre is történik benne utalás, amelyek időközben vagy megsemmisültek, vagy mindmáig lappanganak. *Inventarul bunurilor bisericilor reformate din Tractul Sălaj, întocmit pe baza documentelor existente în arhiva Tractului*, 47-es jelzettel a Román Országos Levéltár Zilahi Igazgatóságának Protopopiatul Reformat Sălaj-Solnoc fondjában (a továbbiakban: PRSS-47.).

szerepét a kolozsvári ekléziával folytatott egyezkedésben. Ezt követően egy másik váratlan felfedezést is tettünk, amikor a kolozsvári eklézsia egyháztanácsai gyűléseinek jegyzőkönyvét tanulmányoztuk⁵ – immár kimondottan a harangra vonatkozó további adatgyűjtés szándékával –, amelyből egyértelműen kiderült, hogy a szilágyságiakkal folytatott vitájuk távolról sem ért véget, amint azt eddig sejtettük, az 1740-es években.⁶ Négy évtizeddel a korábban ismertetett próbálkozás után, 1792-ben a görcsöni reformátusok újra megkísérelték visszaszerezni a Farkas utcai templomba került harangjukat. Bár ennek pontos szövege sajnos nem maradt fenn, az egyháztanács jegyzőkönyve néhány érdekes részletet megőrzött a kérelmezők okfejtéséből is. Az alábbiakban e két új forrásra támaszkodva ismét áttekintjük a harang sorsát Kolozsvárra kerülésétől a megsemmisüléséig.

A kolozsváriak 1747-ben azt nyilatkozták a Főkonzisztóriumhoz benyújtott folyamodványukban, hogy a vita tárgyát képező harang már több mint negyven esztendeje került hozzájuk egy templombeli sírhely általuk feltételezett megváltásának okán, ezzel szemben a görcsöniek utólag úgy érveltek, hogy azt a „revolúciós időben”, azaz a Rákóczi-szabadságharc alatt helyezték biztonságba a kincses város falai között.⁷ Amikor a veszedelmes idők elmúltával a falu kö-

⁵ *Series Rerum in Consistorio Ecclesiae Reformatae Claudiopolitanae Actarum ab Anno Christi 1689* (a továbbiakban: Jkv-Cons), az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának Kolozsvári Egyházközség levéltára fondjában, 284–285. A szöveg egy részletét Herepei János idézi egyik tanulmányában. Herepei János: *A Farkas utcai templom halottai*. = Uő: *A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből*. Kvár 2004. 36.

⁶ Az említett forrást már a korábbi tanulmány megírása előtt is tanulmányoztuk, de akkor csupán az 1740-es esztendőek gyűlésjegyzőkönyveit néztük át – nem gondolva, hogy a harang csak évtizedekkel később tűnik fel újra a határozatok között. Zsigmond Attila: i.m. 109.

⁷ Uo. 108. Vö. Jkv-Cons 284.

vetei a harangot vissza akarták szállítani eredeti helyére, nagy meglepetésükre azt már a Farkas utcai templom óratornyában találták használatba véve,⁸ s mivel a leeresztéséért új gazdái 12 forintot követeltek, pénz híján kénytelenek voltak dolguk végezetlen távozni. Ekkor tehát még szó sem volt arról, hogy a kolozsváriak kétségbe vonták volna a görcsöniek tulajdonjogát, csupán saját költségeik megtérítését kívánták – legalábbis a szilágyságiak így elevenítették fel az előzményeket 1792-es beadványukban. A Farkas utcai egyháztanács 1747-es folyamodványából kiderül, hogy erre a közjátékra 1746-ban került sor, de ebben az iratban nyomát sem találjuk annak, hogy ők bármekkora összeg ellenében egyáltalán hajlandóak lettek volna visszaadni az igényelt harangot – sőt makacsul ragaszkodtak azon álláspontjukhoz, hogy az sosem volt a görcsöni egyház tulajdonában.⁹ A követek sikertelen próbálkozását követően a kérelmezők a helybéli patrónust kérték fel, hogy képviselje ügyüket, s az ő jóval határozottabb fellépésének következtében alakult ki az a feszült helyzet, melyet immár főkonzisztórium szinten próbáltak orvosolni – amint azt részletesen ismertettük korábbi tanulmányunkban. Amit az előzőekben nem sikerült kideríteni, arra nagyobb részt választ adnak az újabban fellelt források, ezért szükségesnek érezzük, hogy a korábban megfogalmazott s utólag egyértelműen tévesnek bizonyult feltételezésünk okán kissé elidőzzünk a görcsöni harangért hadakozó patrónus személyénél.

Eddigi ismereteink birtokában, tekintetbe véve, hogy az egykori Serédi-birtok immár egy katolikus vallású leszármazott, báró Andrassy Ferenc tulajdonába került, ha óvatosan is, de megkockáztattuk a feltételezést, hogy a kérelmező görcsöniek nem is a református gyülekezet tagjai voltak, hanem a patrónus az udvarházához tartozó katolikus felekezetű személyzet nevében járt el.¹⁰ Felelevenítve korábbi érvelésünket, a székely származású Andrassy a fennmaradt adatok tanúsága szerint a többségében református Szilágyságban is nyilvánvaló bizonyosságát adta vallásához való buzgó ragaszkodásának: már 1732-ben katolikus lelkészt tartott udvarában,¹¹ a következő évben pedig már a templom is elkészült a görcsöni kastély épületegyütteséhez illesztve.¹² Arról is találunk említést, hogy ezzel egy időben kezdődött el a helybéli református lelkész udvari jövedelmének elapadása,¹³ és míg egy homályos utalás nyomán talán még el tudjuk fogadni, hogy megvédélmezte a Zilahra bevitt s a türelmetlen Wesselényi Ferenc által

⁸ Miként arról korábban beszámoltunk, a harangot előbb a kollégiumi könyvtárban őrizték, s csak néhány év múlva, 1708–1710 táján került fel az óratornyba. Zsigmond Attila: *i.m.* 106–107.

⁹ „Már tavalytul fogva az görcsöniek belé akadtak és magokénak praetendálván, kériк töllünk, de az inscriptio éppen nem mutattya, hogy övék lött volna.” Zsigmond Attila: *i.m.* 111.

¹⁰ Miként egy másik, e témában írt tanulmányunkban alaposabban is kifejtettük, a részletesebb információk hiánya és a körülmények ismerete valóban indokoltá és valószerűvé tette ezt a feltételezést. Zsigmond Attila: *Egy ismeretlen szilágysági harang.* = Hepehupa 2007. I. évf. 3. sz. 49–51. Vö. Zsigmond Attila: *Egy 17. századi szilágysági harang nyomában.* 109.

¹¹ Legalábbis ebből az esztendőből származik az anyakönyv, 1733-ban pedig Conradus Finna minorita atya teljesített szolgálatot udvari papként. Kovács Kuruc János: *Szilággyörscsön* (a továbbiakban: Kovács Kuruc). = *Szilágysági magyarok.* Buk.–Kvár 1999. 503. Vö. Halmágyi István: *Somlyai Reformata Ecclesia, Isten kegyelme által való nevedésének, és sok rendbéli viszontagságainak le-irása.* Kézirat a Szilágysomlyói Református Egyházközség levéltárában, I. sz. 36.

¹² Sajnálatos módon a kastély épülettömbjéből, a templomból és a gazdasági melléképületekből álló, időközben a Wesselényiek tulajdonába került impozáns együttest már csupán egy, a két világháború között készült madártávlatú képen szemlélhetjük, ugyanis mindez mára a földdel vált egyenlővé. A templom építőanyagát a második világháború után a baptista imaház építéséhez használták fel. Kovács Kuruc 503.

¹³ *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára az 1879. évre.* Kvár 1878. 12–13.

elűzött katolikus papot,¹⁴ azt azonban már kevésbé, hogy Zilahon egy ízben állítólag karhatalommal próbálta meg elfoglaltatni a reformátusok kezén levő templomot.¹⁵ Mindezt összevetve helytállónak tűnt a feltételezés, hogy egy ilyen, a vallási kérdésekben meglehetősen türelmetlen patrónusról nehezen feltételezhető, hogy túlságosan a szívében viselte volna református alattvalói érdekeit. Emellé odatársul az a tény is, hogy az egykori filia csak a néhai patrónus, Serédi István nagylelkű gondoskodása által válhatott anyaegyházközösséggé, s mindvégig rá volt utalva az udvarból érkező anyagi támogatásra.¹⁶ Mennyiben maradhatott fenn enélkül? – kérdezhetjük, s annak ismeretében, hogy a kérdéses időszakból, pontosabban 1736 és 1761 közöttől egyetlen itt szolgált kálvinista prédikátor neve sem ismeretes, feltételezhetjük, hogy talán egy időre a református közösség meg is szűnt létezni, vagy legalábbis visszasüllyedt korábbi leányegyház-állapotába, amelyben képtelen volt arra, hogy bár csak megkísérelje egykori harangjának visszaszerzését.¹⁷

Bár a Főtanács – bizonyára Wesselényi Ferenc sugallatára – Andrásst sejtette az egész visszaigénylési ügy mögött, aki csak akkor lépett nyilvánosan a színre, amikor az általa felbízott gőrcsöni atyafiak kudarcot vallottak,¹⁸ az újabb részletek egybevetése nem igazolja ezt a feltételezést. Ugyanis az eklézsia tagjai a kolozsváriak tanúsága szerint visszautasították az ellenértékként felkínált kisebb harangot,¹⁹ s a patthelyzetet épp Andrassy beavatkozása oldotta fel. Bár nem tudjuk megnyugtatóan eldönteni, hogy milyen szándéktól vezetett, de azt kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ő valóban a református gyülekezet patrónusaként lépett fel a harang visszaszolgáltatásának ügyében. Az már teljesen más kérdés, hogy kizárólag a saját belátása szerint cselekedett-e, amikor egyezsége jutott a kolozsváriakkal: önkényesen lemondva a Serédi-harangról, elfogadta annak korábban felajánlott kisebb társát, száz magyar

¹⁴ „Méltóságos báró Vesselényi Ferenc uram a zilahi plebanus exturbatiojával is báró Andrási Ferenc uram representatiojára igen szerencsétlenül járván ...” Zsigmond Attila: *i.m.* 109/15. sz. jegyzet.

¹⁵ Az utóbbi, meglehetősen teátrális körülmények között lezajlott eset hitelességével kapcsolatban viszont fenn tartásokkal kell élnünk. Leírása az akkor Zilahon szolgált Zoványi P. György református lelkész életrajzában maradt fenn, melynek szavahihetőségét az utóbbi időben végzett kutatásaink alapján kénytelenek voltunk megkérdőjelezni. Ráadásul ebben még a biográfus is bevallottan csupán a szájhagyományra támaszkodott. Szilágyi Ferenc: *Zilah történelméből*. Zilah 1870. 71. Vö. Zsigmond Attila: *Zilah, Király-utca 34.* Erdélyi Múzeum 2008. 3–4. sz. 63–64.

¹⁶ „Mikoron néhai tekintetes, nagyságos Seredi István uram elszakasztá Gőrcsönt Keresztúrtól, hogy lenne mater ecclesia Gőrczön és Czigányi filialis, Istenhez és az ecclesiához való szeretetiből [ti. adatott] az udvarból urnas vini nro 60 és hatvan kereszt búzát annuatim. Az bor és búza mellé egy karmasin dalmányt és felsőruhát, egy nadrágot és két verő ártánt. Kaszálló réteth. Szántást, vetést, egy-egy kalongya zabot dr 25. Kereszteléstől egy tyúk és 1 kenyér, ha pénzt ad, dr 17. Egy nyilas réteth, tíz ember kaszállót. Fát 12 szekérrel. Az udvarból is ígértek fát, sed sine determinatione. Az sellér ember, kinek semmije nincsen, dr 50.” A gőrcsöni eklézsia önállósításakor adott díjlevél az 1683-as vizitációkor már nem volt érvényben, a sokatmondó megjegyzés szerint „Most másképpen vagyon az fizetése az pastornak, ecclesiae est in vigillare etc.” Protocolum Ecclesiasticae Sedes Szilagyensis. A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának kéziratárában, jelenleg rendezés alatt, 81.

¹⁷ Épp a jelen tanulmányban felhasznált 1790-es vagyonösszeírás régebbi vizitációs jegyzőkönyvekre való hivatkozásai csillantották fel annak a reményét, hogy az 1761-től kezdődően kötetekbe foglalt egyházlátogatási iratok korábbi évtizedekből származó példányai is előkerülhetnek az egyházmegyei levéltár anyagából, s ezek a gőrcsöni egyházra vonatkozó újabb adatokat is tartalmazhatnak a kérdéses időszakra vonatkozóan. Vö. 4. jegyzet.

¹⁸ A vitában eljáró Főkonzisztórium döntésében utalás is történik a gőrcsöniek számbeli kicsinységére: „...a gőrcsöni harang iránt is az oda való ecclesiát, mely néhány emberből áll, Andrási uram que possessor indítván fel...” Zsigmond Attila: *i.m.* 109. Éppen az utóbbi, a patrónus támogatására utaló félmondat vezetett tévútra akkor, amikor úgy gondoltuk, hogy a báró udvartartásának katolikus felekezeti tagjai lehettek a kérelmezők.

¹⁹ „Mi ugyan csak propter redimendam vexam ígirtünk nekik egy kisebb harangot, de csak ezen esdedeknek.” Zsigmond Attila: *i.m.* 111–112.

forinttal megtoldva.²⁰ A görcsöniek 1792-es beadványa szerint a báró „az odaváló eklésiának tagjait erőszakosan kényszerítvén, azon harangotskát akarattyok ellen kénytelenítették elvenni”, míg a pénzt ideiglenesen saját javára fordította. Ezt a nem túlságosan kedvező képet, mely szerint a közbenjárás távolról sem volt önzetlen, s igazából Andrassy csak a maga hasznát kereste, némiképp árnyalja a báró másolatban fennmaradt 1749-es nyilatkozata, melyben elismeri, hogy a kolozsváriaktól sok fáradsággal megszerzett summa valóban nála van, de azt a görcsöni reformátusok kőtemplomának építésére kívánja fordítani.²¹ Nem tudjuk, hogy a báró deklarált szándéka mennyire volt őszinte, és kin vagy min múltott az építkezés megkezdésének elmaradása, de ismereteink szerint erre csak jóval később, az 1790-es években – a Türelmi Rendelet megjelenése után – került sor.²² Így természetesen azt sem tudjuk biztosan, hogy a kérdéses pénzüsszeg eljutott-e valaha is a református atyafiak kezébe.²³ Erre csak az utal, hogy kinyilvánították: kérésük teljesítése esetén a cserébe kapott kisebb harang visszaszolgáltatása mellett készek a száz forintot is megtéríteni a kolozsváriaknak.

Az a tény, hogy a görcsöniek negyven évvel az első próbálkozásuk után ismét megkísérelték visszaszerezni azt a harangot, amely meggyőződésük szerint őket illette, szintén azt mutatja, hogy – a főtanácsi határozat nyomán kialakított korábbi téves véleményünk ellenére – a röviden felvázolt eseményeket nem értelmezhetjük Andrassy Ferenc azon egyéni próbálkozásaként, hogy a reformátusok jogos tulajdonát átjuttassa a saját felekezetén levők kezére. Csak találgatni tudunk, hogy mi indította a kicsiny szilágysági eklézsia tagjait, hogy újból visszaköveteljenek egy olyan harangot, amely akkorra már szinte egy évszázada messze került eredeti helyéről, s amelynek már az ottani emlékezete is bizonyonnyal szertefoszlott. Úgy véljük, hogy 1792-ben a toronyépítés lázában égő eklézsia az 1790-es egyházi vagyonszezársba belefoglalt egykori patrónusi elismervény feltalálása indította – talán némi esperesi ösztönzésre – az újabb kísérletre.

Bár a kolozsváriak ekkori viszonyulása már valamennyire rugalmasabbnak tűnik, mivel nagyvonalú ajánlatot tesznek – „ha az írt eklésia hiteles documentumok által meg fogja mindazokat bizonyítani, amelyeket instantiájában feltett, nem léssen idegen attól a Consistorium, hogy tellyesítse kérését, ha ígérétének eleget teszen” –, valójában ez csupán magabiztosságukról árulkodik. Meggyőződésük, hogy a kérelmezők tévedésben vannak, ők valójában egy másik harangot keresnek, amelyen „az említett eklesia neve is rajta volna”, ugyanis mint azt már a Főkonzisztóriumhoz benyújtott folyamodványukban is kihangsúlyozták egykoron: az óratoronyban levő harangon csak készítettőjének, Serédi Istvánnak és feleségének, Kamuthi

²⁰ A kolozsváriak bizonyára okultak a főtanácsi figyelmeztetésből, és kerültek a katolikus főúrral való nyílt szembeszégülést, ezért voltak hajlandók elfogadni a számukra a korábbinál előnytelenebb egyezséget is. Zsigmond Attila: *i.m.* 109/14. sz. jegyzet.

²¹ PRSS-47 4v.

²² 1792-ből ismertünk egy toronyépítési költségvetést, 1794-ből pedig egy templomépítési szerződés maradt fenn, mely szerint a templomot kőből, téglából és mészből építik újjá, dálnoki Miklós István költségén. Kovács Kuruc 502. A mostani templomot 1890-ben építették, amikor a munkálatok során a szószerék előtti kriptában egy koporsót találtak, mely – felirata alapján – a gyülekezet 1592-ben elhunyt lekipásztórának ezüstgombos taláros maradványait rejtette. Petri Mór: *Szilágymegye monographiája*. III. h.n. 1902. 459–460.

²³ A második világháborút követő zavaros időszakban a kastély könyvtárát és levéltárát elégették, az egyházközségek pénzügyi nyilvántartása pedig abban a korszakban még nagyon esetleges volt. Kovács Kuruc 501. Az egyházlátogatások rendjén esetenként feljegyezték a nagyobb pénzadományokat, így ebben a tekintetben is a még esetleg lapangó vizitációs jegyzőkönyvek felbukkanásától várhatunk előrelépést, hiszen az Andrassy-féle 1749-es elismervény szövegét is egy ilyen iratba másolták be.

Katalinnak a neve szerepel, a falué viszont nem.²⁴ Míg korábban a kolozsváriak még Serédi Benedek templombéli sírhelye díjának elmaradásával indokolták a harang tulajdonjogát, 1792-ben már arra hivatkoztak, hogy az Serédi Istvánnak a végakaratóból került oda, „aki a mi eklésiánknak is igen nagy patrónussa lévén, egyebeket is hagyott ennek számára, s magának is holtteste az ide való Farkas uttzai templomban fekszik”.²⁵

Nem ismerjük ennek az újabb próbálkozásnak a kimenetelét, de alapos okunk van feltételezni, hogy a görcsöniek most sem jártak sikerrel, s a sok vita tárgyát képező harang sorsa végül néhány évvel később, az 1798-as nagy kolozsvári tűzvészben pecsételődött meg, amikor a kis harangtoronnyal együtt megsemmisült.²⁶ Bár nem tartozik kimondottan az érdeklődési körünkbe, végezetül megjegyezzük, hogy a cserébe kapott harang sem vészelte át napjainkig az idő múlását, valamikor elpusztulhatott, mert a görcsöni templom tornyában jelenleg csupán egy 19. és egy 20. századi harang található.²⁷

Ha mentegetőzni akarnánk, azt is mondhatnánk, hogy kutatásunk túlságosan is az enyészet árnyékában folyt – hiszen legyen szó harang(ok)ról, kolozsvári harangtoronnyról vagy görcsöni kastélyról, azok már mind-mind régen semmivé váltak. Emlékük viszont – ha hézagosan is – fennmaradt a százados feljegyzésekben, s a tanulmányozásuk alapján megfogalmazott, még alaposabban megfontolt következtetéseinket azzal a reménységgel bocsátjuk az olvasók elé, hogy azok immár újabb adatok felbukkanása esetén is időtállóan bizonyulnak.

Függelék

Az alábbiakban a tanulmány megírásának alapjául szolgáló két újonnan megtalált dokumentum szövegét közöljük, az átírásban apróbb változtatásokat eszközölve. Eszerint a magánhangzók és a szókezdő nagybetűk használatát, a szavak külön- és egybeírását és a központozást az érvényben levő helyesírási szabályokhoz közelítettük, a rövidítéseket pedig jelölés nélkül oldottuk fel.

1. Báró Andrásy Ferenc 1749. február 11-i nyilatkozata:

Praesentibus Görtsöni helységnek reformata religión lévőeknek adatik tudtára, hogy amely száz magyar forintokat, sok járadásig után, a Kolosvári Reformata Ekklesiától kiszereztem vala, boldog emlékezetű néhai öreg Serédi István és Kamuti Kata eleimtiől tsináltatott és Kolosvárra vitetett harangért való summa nállam vagyon, arra a végre, hogy idővel a görtsöni templomtska kőből tsináltassék: azért ezen kiadott leveletem a görtsöniek megtartsák jövendőre, hogy azon summa el nem fog veszni nállam. Actum Bréd 11. Februarii 1749.

L. S. Andrásy Ferentz manu propria

²⁴ Zsigmond Attila: *i.m.* 108. 112.

²⁵ Nyilvánvaló, hogy későbbi belemagyarázásról van szó, mert nem hihető, hogy Serédi István utólag megváltoztatta volna a harang eredeti rendeltetését.

²⁶ Herepei legalábbis ezt bizonyossággént állítja, de igazából mi sem tudunk olyan adatról, ami ellentmondana ennek a feltételezésnek. Herepei János: *Kolosvár református vonatkozású műemlékei.* = Herepei 25–26.

²⁷ 1771-ben a görcsöniek akkori harangjukat elcserélték a diósadiakkal, de abból a tényből, hogy 1792-ben készek lettek volna visszaszolgáltatni a Kolozsvárról kapottat, arra utal, hogy akkor az még megvolt. A későbbi hadirekvirálások során (1849, első világháború) viszont gyanítható, hogy mindkettő megsemmisült. Kovács Kuruc 503. Vö. Jkv-Cons 284.

2. Az 1792. szeptember 27-i konzisztórium gyűlés jegyzőkönyvének részlete:

Anno 1792. Die 27^a Septembris tartott consistoriális gyűlésben

Felolvasatott a Görtsöni Reformata Eklésia instantiája, melyben a belső Farkas uttzai templom tornyotskájában lévő nagyobb óra harangnak, mint tulajdon sajátjának visszaadattatását kéri ilyen okból, hogy azon harangot néhai Serédi István úr és élete párja, Kamuthi Kata Asszony öntették volna a Görtsöni Reformata Eklésia számára, és hogy ugyanazon harangon az említett eklésia neve is rajta volna; hanem a revolútiós időben azt bátorságnak okáért ide Kolosvárra hozták volna bé, elmúlván pedig a revolútiós idő, azon eklésia vissza akarván azt vitetni követői által, a Kolosvári Reformata Eklésia azt kívánta, hogy ha a leeresztéséért 12 forintokat fizetnek, kiadja, de az eklésia követeinél pénz nem lévén, üressen tértek vissza. Mellyet is megtudván báró András Ferentz úr, a görtsöni lakosoknak akkori földesurok, Kolosvárra jött, és az ide való reformata eklésiától az említett harangért 100 forintokat és ezek mellett egy kis harangotskát tseré szín alatt felvén Görtsönbe kivitte, s az odavaló eklésiának tagjait erőszakoson kényszerítvén, azon harangotskát akarattyok ellen kéntelenítették elvenni, a 100 forintokat pedig fenn megírt báró András úr maga szükségére fordította, olly ígélet mellett, hogy azokra meg fogná fizetni. A nevezett eklésia magát mindazáltal kötelezi arra, hogy ha a megírt harangot visszanyerheti, mind a tserében általvett harangotskát, mind a 100 forintokat az ide való eklésiának visszafordítja.

Melly kérésére a görtsöni eklésiának válaszul adattatott, hogy nem kitsiny kétsége vagy az iránt a Consistoriumnak, hogy azon eklésia számára néhai Kamuthi Kata asszony által öntetett harang itten Kolosvárt a Farkas uttzai templom felett lévő tornyotskában volna, mivel az ottan lévő harangon a görtsöni eklésiának neve épen nem találtatik, amint az instantiában erősítették; ellenben pedig a nevezett asszony férjének, Serédi István úrnak neve olvastatik ezen harangon, aki a mi eklésiánknak is igen nagy patrónussa lévén, egyebeket is hagyott ennek számára, s magának is holtteste az ide való Farkas uttzai templomban fekszik. De mégis, ha az irt eklésia hiteles documentumok által meg fogja mindazokat bizonyítani, amellyeket instantiájában feltett, nem léssen idegen attól a Consistorium, hogy tellyesítse kérését, ha ígéletének eleget tészen.

Completion to the Story of the Görcsön Serédi's Bell

Keywords: Serédi's Bell, Andrassy Ferenc, Reformed Church in Görcsön

We were dealing with this topic for the first time in the year 2002. At the time, based on the existing documents, we tried to process the information concerning the procurer, maker and owner of the bell. We tried to find the answer to the question of how the bell got from Görcsön to Kolozsvár, and what was its destiny. Then we supposed that not the reformed people from Görcsön tried to get it back from Kolozsvár but their catholic patron to his own usage. But the recently found two documents contradict this assumption. The one is the declaration of the patron, Andrassy Ferenc, in which he confesses that the hundred forint he got for the bell is at him and that he will turn it for the construction of the reformed church in Görcsön. The other one is an application in which the church tried to regain the bell. Probably they failed of success at this time too and the bell was destroyed in the big fire from Kolozsvár in 1798.

Túri Tamás

Szenci Molnár Albert és az Antikrisztusnak béresi

Szenci Molnár Albert irodalomtörténetünkben elfoglalt helyének meghatározásában a szakirodalom rendszerint két részre oszlik. Egy részük a Dézsi Lajos által megkezdett hagyományt folytatja, mely leginkább Szenci tudományos és kulturális munkásságára koncentrálnak, háttérbe szorítva a felekezeti tényezőket. Másrészt vannak, akik Molnár Albert néhány művének polemikus voltára igyekeznek felhívni a figyelmet, rámutatva arra, hogy talán Szenci életművében a „tudományosság” mellett a kálvinizmus is egyenrangú helyet foglal el. Jelen dolgozat az utóbb említettekhez csatlakozik, mivel fő célja megfelelni arra a kérdésre, hogy az *Institutio* 1624-es fordításának előszavában mire és milyen munkára utalhatott, illetve kivel és mely munkával folytatott polémia Molnár Albert. A válasz megelégséhez és értelmezéséhez azonban elengedhetetlen felvázolni egy olyan kontextust, mely Szenci Molnár Albert előszavainak és műveinek polemikus részleteiből épül fel. Ezt bemutatva általános képet kaphatunk arról, hogyan viszonyult Szenci más felekezetekhez s legfőképpen a katolikusokhoz. Az ily irányú kutatások eredményei alapulvételén túl saját megfigyeléseimet is közlöm, ezáltal dolgozatom remélhetőleg adalékként szolgálhat Szenci Molnár Albert felekezetiségéhez is. E rész kiindulópontja P. Vásárhelyi Judit megfigyelése, miszerint a 17. század húszas éveiben Szenci több munkájával is vitát váltott ki a katolikusok körében. Először Balásfi Tamás írt feleletet az *Appendix de idolo Laurento* című függelékére Molnárnak, mely a *Jubileus esztendei prédikációhoz* volt csatolva, majd Pázmány Péter polemizált a *Kalauz* második kiadásában az újabb bibliakiadásokkal, s legvégül Káldi György bibliafordításához csatolt *Oktató intés* című művével kezdett vitát Szencivel és a Károlyi-előszóval.¹ Szenci azon műveit, melyek vitát váltottak ki, kiadási időrendben elemzem, s az említettekhez további műveket és kiadásokat veszek hozzá.

A polemikus Szenci Molnár Albert

„mise, bálvány ellen...”

A legelső mű, mellyel Szenci vitát váltott ki a katolikusok körében, Károlyi *Bibliájának* kétszeri újakiadása: először 1608-ban Hanauban, másodszer 1612-ben Oppenheimben. Az új kiadások jelentősége, hogy a *Vizsolyi Biblia* szövege állandósult, és a protestánsok számára az „isteni kinyilatkoztatás-lánc” része lett, s függelékben közölt egyéb iratok által – melyek a kálvinizmus hitének gyakorlásához elengedhetetlenek voltak –, az *Oppenheimeri Biblia* „igazi kézikönyvvé” vált.² A kulturális értékek mellett azonban „lelki táplálékot és fegyvert nyújtottak a protestáns híveknek” az egyre erősebb ellenreformáció idején, és ezáltal vitára sarkallta a katolikusokat. E vita kiindulópontja nem csupán a protestáns bibliafordítás újbóli megjelenése volt, hanem főképpen Károlyi Gáspár ajánlólevele, melyet Szenci közölt a kiadásokban, s melynek polemikus voltára szintén Vásárhelyi Judit mutatott rá.³ A vita legelső katolikus résztvevője Pázmány Péter volt, aki a *Kalauz*

¹ P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*. Historia Litteraria 21. Universitas Könyvkiadó, Bp. 2006. 199. A továbbiakban Vásárhelyi 2006.

² *I. m.* 201–202.

³ P. Vásárhelyi Judit: *A Vizsolyi Biblia előjáró beszéde, mint hitvita*. = Heltai János – Tasi Réka (szerk.): „Tenger az igazi hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi*

1623-as kiadásában nyilatkozott a protestáns bibliafordításról és annak megjelenéseiről. Írásában nemcsak a *Vizsoltyi Biblia* kiadásairól nyilatkozott elítélően, de Szenci *Dictionariumát* is gúnyos megjegyzésekkel illette. Azonban a *Kalauz* e kiadásának *Appendix*ében szerepelt a *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* című munka is, melyben Pázmány Vásárhelyi megállapítása szerint kiemeli Szencit a kálvinisták közül, s „elismerte bibliakiadásának konkordanciáit”. Ezáltal Pázmány kettős, egyrészt elmarasztaló, másrészt „a Molnár-féle biblia konkordancia pozitív megítélésé” a *Kalauz* 1623-as kiadásában, ha nem is egymás mellett, de egy kötetben olvasható.⁴ Káldi György bibliafordítása 1626-ban Bécsben jelent meg, s ennek végére illesztette az *Oktató intést*,⁵ mely szintén főképp Károlyi előszavára reflektál. E mű alapjául Pázmány *Kalauz*ának már említett második kiadásában megjelenő bibliakritika szolgál.⁶ Azonban Káldi többször helyesbíti, és további forrásokkal egészíti ki az idevonatkozó részeket.⁷ Az *Oktató intése*re a protestáns választ Dengelegi Péter adta meg *Rövid anatómia*⁸ című művével 1630-ban. Ám meglátásom szerint Szenci sem maradt távol a vitától, s véleményét több művében is kinyilvánította. Vásárhelyi szerint a *Discursus de summo bono* ajánlólevelében a fordítás okai kapcsán Molnár Albert Káldi művére utal,⁹ továbbá az *Analecta aenigmatica* 1631-es kiadásának előszavában közli véleményét a vitában felmerült kérdésekkel kapcsolatban.¹⁰ Esetünkben azonban sokkal fontosabb az a magyar üdvözlővers, melyet Szenci Dengelegi munkája elé írt.¹¹ Főként azért, mivel ez az első olyan megnyilatkozása Molnár Albertnek, mely a katolikusokról vallott nézeteiről nyilvánosan tanúskodik. Szenci nagy öröme utal, hogy Dengelegi szembeszáll a pápistákkal. Vásárhelyi Judit megjegyzi továbbá, hogy talán nem is a bibliafordítás védelmét becsülte nagyra az írás kapcsán, hanem a katolikus hittételek elleni hadviselést.¹² Ám Molnár Albert magyar írása leginkább hangvétele miatt keltheti fel a figyelmet: „Dengelegi Petert / Ilyen munkáiaert / Ald meg Isten sok iokkal! / Hogy ronczon s-epiczen, / Teveligöt tericzen /

hitvitáinkról. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc 2005. 33–41. Továbbá Koncz Attila meglátása szerint a vita elindításában Szenci ajánlólevele is közrejátszott, hiszen azt állította benne, hogy „a magyar nyelvű Szentírás-fordítás hosszú ideig tartó hiányáért kizárólag a hazai katolikus egyház volt felelős, hiszen annak elkészítése az ő feladata lett volna – hasonlóan más keresztény nemzetek példájához, melyeknek nyelvére már jóval korábban áttültették a Bibliát”. (Koncz Attila: *Hítvitázó tudomány, vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája*. Irodalomtörténeti Közlemények 2005. 670–671.) Mindezt Vásárhelyi is megerősíti, mivel Szenci előszava volt a forrásvidéke, ám a kiobbantó okot mégis Károlyi előljáróbeszédének kell tulajdonítani (P. Vásárhelyi: *i. m.* 34.).

⁴ Vásárhelyi 2006. 143–149.

⁵ Teljes címe: *Oktató intése melyből a keresztény ember könnyen Ítéletet tehet a magyar nyelven írott kálvinisták Bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár gönczi prédikátor Magyarországhban Visolyban, azután Molnár Albert Németországban Hannoviában nyomtattatott: és eszébe veheti, ha az igaz Szent Biblia-e vagy nem*. Irta a Jesus alatt vitézkedő Társaságbéli nagyszombati Káldi György pap (Koncz: *i. m.* 671.).

⁶ Vásárhelyi 2006. 150, 154. Az azonosságokat, és így a polémia fő tételeit Vásárhelyi Judit táblázatban közli, lásd 158–164.

⁷ *I. m.* 169.

⁸ Teljes címe: *Rövid anatómia, mellyel a nagy szombati Káldi György papnak a Szent Biblia felől való oktató intése, mellyet az ő tolla magyar nyelvre fordítottat Bibliájának sarkához biggyesztet, minden részeiben megh vizsgálatik, es egyczersmind Károlyi Gaspar es Szenci Molnár Albert az ő hasznos munkajokkal edgyütt patvaros nyelvének osztorozása alól fel szabadittatnak, az nagy Istennek segedelméből*. Dengelegi Peter által, Feier-Varat 1630, Effmurdt. (Koncz, *i. m.* 673.)

⁹ Vásárhelyi 2006. 171–172.

¹⁰ *I. m.* 196–199.

¹¹ E vers mellett Szencinek még egy latin költeménye és más szerzők üdvözlőversei is megjelentek a *Rövid anatómia* kiadásának elején. A versek alapján Koncz Attila megállapítja, hogy Dengelegi vitairata mögött állt az erdélyi református egyház „színe-java” (Koncz: *i. m.* 674.).

¹² Vásárhelyi 2006. 172.

Effele irásokkal, / Mise, balvany ellen / Hogy gyakran kikellien / Irásbol vöt sulykokkal, / Bizvan az Christusban, / Tusakodgyek batran / Az pilises tulkokkal.”¹³ Vásárhelyi a vers kapcsán arra utal, hogy az párhuzamba vonható a harmadik zsolttárral, mely Dávidnak könyörgése Absolon ellen. Ezt az azonos versformával és a „tusakodik” ige használatával igazolja.¹⁴ E párhuzamot érvényesítve a vers többletjelentéssel dúsulhat, mivel Dengelegi írásával éppúgy rontja a mise- és bálványimádókat, tusakodva a „pilises tulkokkal”, mint az említett zsolttár negyedik strófája,¹⁵ ahol Isten megvonja s arcul csapkodja az „Isten-utálókat”, így ebből következik, hogy a „pilises tulkok” Isten-utalók. Ezt erősítheti, hogy Dengelegi a Szentírás (tehát Isten tiszta szava) által van feljogosítva a katolikusok rontására. Továbbá a „pilises tulkok” többes száma jelölheti tágabb értelemben a katolikusokat, ám a polémia szűkebb értelmében a két katolikus vitárait szerzőit is. Akárhogy is legyen, Szenci ahol Káldira és művére utal, ott utalnia kell közvetetten Pázmányra is, mivel mint említettük, az *Oktató intéz* szorosán épül a *Kalauz* bizonyos részleteire.

Láthatjuk tehát, hogy Szenci Molnár Albert a *Biblia* kiadásai elé illesztett Károlyi előljáró beszédével és ajánlásával, ha szándékolatlanul is, de polémiát idézett elő, s a támadásokra meg is felelt egyfelől a katolikusok iránti nyers hangvételű versével, másrészt – ugyan nem nyíltan – tudományosan is kifejtette nézeteit, s ezt tekinthetjük válaszádnak.

„Oh szent tevölges!”

Az 1610-es években a pfalzi protestánsok egyik vezető egyénisége Abraham Scultetus volt, aki 1595-től Heidelbergben második prédikátor, majd 1615-ben a pfalzi választófejedelem, V. Frigyes első prédikátora lett. Szenci Molnár heidelbergi tanulmányai során került vele szorosabb kapcsolatba, s elsőként az *Auslegung der Sonntäglichen Evangelischen Texten* című postilláskötetét fordította magyarra s adta ki *Postilla Sculetica* címmel 1617-ben.¹⁶ Scultetus nagy hatással volt Szencire, s ennek jegyei nemcsak Scultetus prédikációinak fordításában, hanem Molnár Albert más műveinek előszavaiból is kitűnnek, amint a továbbiakban látni fogjuk.

Elsőként a *Magyar Grammatika* (1610) ajánlólevelét kell megemlítenem, ahol a katolikusok kritikája mellett Szencinek az ubiquitariusokról alkotott véleménye áll a felekezeti közép-pontjában, mikor is Móric hesseni fejedelem atyjának egyik legnagyobb erényét abban tiszteli, hogy az akadémiát „mentesítette az »Ubiquitas« rothadt kitalálásától, melyet nem is olyan régen holmi értelmetlen dadogók hoztak be magukkal”.¹⁷ Ugyanezen levélben élesen szól a katolicizmusról is, mikor Székely István Világkrónikájából idéz panaszt az István király korabeli vallásosság felvételének és a kollégiumok építésének hiányaira: „Ez [István király] igen jámbor vala és istenfélő, de nem tudák ennek eleibe adni az Írás szerint való keresztyénséget, mert immár az csókoló barátok regnálának vala. Ennek okáért evvel csénáltatának nagy sok kalastromokat és templomokat, kiket mind ez napiglan szemünkkel látunk. Továbbá szerzetének véle nagy pispekségeket, de

¹³ Stoll Béla (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára*. XVII/6. Szenci Molnár Albert költői művei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 367. A továbbiakban RMKT XVII/6

¹⁴ Vásárhelyi 2006. 172.

¹⁵ Szenci Molnár Albert, Psalterium Ungaricum Szent Dávid királynak és Prófétának százötven zsolttári, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 21.

¹⁶ Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Akadémia Kiadó, Bp. 1985. 26–29. A továbbiakban: Vásárhelyi 1985.

¹⁷ Vásárhelyi Judit (szerk.): Szenci Molnár Albert Válogatott Művei. Magvető Kiadó, Bp. 1976. 245. Továbbiakban: SZMA VÁL.

kollégiomat egyet sem, kibe az igaz tudomány megtartatott volna. Mert ki-ki mind az ő fazaka mellé szíta. Azért az magyarok csak római keresztyénné lúnek.”¹⁸

Másrészt ugyan a *Postilla Scultetica* volt az 1616-os év legnagyobb vállalkozása, emellett még két másik kiadása is volt Szencinek: az egyik az *Idea Christianum...* szöveggyűjtemény, melyről később szövegek bővebben, másrészt a *II. Helvét Hitvallás* kiadása, melyet Szenci Csene Péter fordított le. E fordítás az ellenreformáció és a katolikusok elleni küzdelemhez tartozik, s fő jelentősége azon céljában áll, hogy még Pázmány Péter *Kalauzában* megfogalmazott támadások kivédésére is eszközül szolgált, így polemizálva az igaz tanítás meghamisítóival s legfőképpen magával Pázmány Péterrel. Szenci Csene Péter tehát Oppenheimbe küldi Molnár fordítását, hogy nyomtassa ki. Imre Mihály feltételezi, hogy Molnár tisztában volt e kiadás polémikus jelentőségével,¹⁹ ezért fáradozott megjelenésén. Még érdekesebb azonban az a vers, melyet Szenci Molnár ajánlóversként írt a kiadáshoz. Ez Théodore Béze *Épigramma in Cyclopicam Ubiquitariorum insolentiam* című versének magyar parafrázisa. Parafrázisnak nevezhetjük azért, mert ugyan Béze is haragosan fakad ki az ubiquitariusok ellen, ám Szenci ezt még érdesebben és gorombább hangon teszi, kibővítve a népek körét s a magyarokat is beleértve még kíméletlenebbül utasítja el az ubiquitarius tanokat. „ANglusoc és Belgác, és Francia, Scotia népe, / S- az Renus mellett minden igaz Nemetec. / Czeh, Mág’ar, és Leng’él, soc Dánus, Svecica nemzet, / Ezec után az erős hires Helveciusoc. / Mind eretnec népec. Mert azt ítélte magában / Őt vag’ hat ostoba rab, Mysniabéli bitang. / Mond megis ennec okát: Szájockal rágni tagadg’ác / Christus testét: mert tiszta hitöckel eszic. / Oh szent tevölgés! Az mellyel hog’ha ki vétend, / Ollyé bár azt ember, De Istene véle vag’on”.²⁰ E vers mellett Pécseli Király Imre verses ajánlása szerepel, mely a pápisták ellen szól, így a két írás „szinte szimmetrikusan a korabeli magyar és német protestantizmus két polemikus irányának felel meg”. Egyfelől Pécseli a katolikus-ellenreformációs irányt képviseli, míg Szenci a protestantizmus belső vitájára utal.²¹

Minderre azért tértem ki bővebben, mivel Molnár Albert környezetében Abraham Scultetus volt az, ki (a Pareus által lefektetett irénista tanok követése ellenére) erősen támadja az ubiquitáriusokat, akiket ostoba tévelygőknek titulált. Azonban prédikációiban főként a katolikusokat támadta, s általában gúnyos hangon csúfolódott rajtuk.²² Ezenfelül megjegyezhetőnek vélem, hogy Molnár Albert katolikusellenességének és felekezetiességének jelentős erősödése az ajánlólevelekben szintén Scultetusnak és műveinek tudható be, mint azt a továbbiakban látni fogjuk.

„ostyaistenimádó farizeusok”

A *Postilla Scultetica* 1617-es kiadásának előszava nem csupán a katolikusok elleni durva kifakadásai miatt lehet érdekes számunkra. Figyelemfelkeltő lehet, hogy kezdése majdnem teljesen megegyezik az *Idea Christianorum...* kiadásának előszavával. Itt is először a bujdosásról

¹⁸ I. m. 250.

¹⁹ Véleménye szerint a mű megjelenetése nem csupán a Pázmánnyal való polémia miatt nagy jelentőségű, hanem azért is, mert ez a „magyar reformátusság egyik szimbolikus könyvének első magyar fordítása, másrészt pedig az itthoni erősödő felekezeti vitáknak kiemelkedően fontos argumentuma, hivatkozási alapja”. Imre Mihály: „Úton járásának megírása” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*. Balassi Kiadó, Bp. 2009. 280.

²⁰ RMKT XVII/6 363.

²¹ Imre: i. m. 279–283.

²² Vásárhelyi 1985. 34–35.

szól, így saját száműzetését és benne foglalt munkásságát az apostolokéhoz és más egyházatyákéhoz méri. A sort jelen esetben is Kálvinnal fejezi be, ki „az Keresztyén hitre igazán tanító drága szép könyvet számkivetésben írta”, s szintén idézi Thuri Pál versét, melyet az *Institutio* megjelenésére írt: „Az szent könyvek után, kiket az nagy Apastalok írtak, / Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt”.²³ Majd ekként szól az *Institutióról*: „Az ki [t. i. Kálvin] mely hatalmason rontotta az Antikrisztusnak országát az Isten igéjének tiszta magyarázatjával, még most is iszonyú káromkodással és rutalmas szitkokkal sajnálják az mennyei igazságnak ellenségi és az bálványozók.”²⁴ Mindez azért érdekes, mert legközelebb csupán hét év múlva az *Institutio* fordításának ajánlásában veszi védelmébe Kálvin művét, és akkor is hasonló szavak kíséretében. E kapcsolatra bővebben visszatérek majd, mikor az *Institutio* fordítását tárgyalom. A katolikusok kapcsán felmerülő gúnyolódó hangnem is megfigyelhető az ajánlásban, mikor azt meséli Szenci, hogy Rodolphus császár tanácsosa a „pápistaságra szép ígéretekkel” intette őt, és útiköltséggel és levéllel irányította szótárával együtt a bécsi akadémia kancellárjához azon célból, „hogy nekem ott oly alkotmatosságot rendeljenek, az mely által katolikussá tétetethessem, mert ők katolikuságnak hívják az pápistaságot [kiemelés tőlem T. T.]”.²⁵ A kiemelt rész jelzi, hogy Szenci ezen esetben a „pápista” elnevezésnek nem csupán a katolikus felekezet megjelölését és a megszokott pejoratív értelmet tulajdonítja, hanem kifejezetten gúnyolódó hangvételi.

A szakirodalom szerint Szenci célja e mű megjelentetésével a magyar (kevés műből álló) postillairodalom gazdagítása volt.²⁶ Ám Molnár az előszóban emellett még egy indokot is megad a mű megjelenésére: „Ezt is akarom, hogy alkalmason megláttam, micsoda könyvek forogjanak kiváltképpen az mi népeink kezekbe, és melyek nélkül szűkölködjenek. Láttam egynéhány rutalmas, eretnek könyveket is. De vadnak hála Istennek, azok ellen szép hasznos magyar könyvek és kinyomtatott prédikációk is. [...] de szánandó dolog, hogy ritkán nyomtattnak ki és igen drágán adatnak.”²⁷ Ebből tisztán látszik, hogy Szenci célja a fordítással nem csupán a példányszámok hiányának pótlása, hanem olyan könyvet akar adni a hívők kezébe, mely az „eretnek” könyveket kiszorítja. Itt óvatosan visszautalnék Szencinek a Dengelegi munkája elé írt magyar versére, amelyben a katolikusok eretnekeként vannak feltüntetve, mint „Isten utálók”. Azt, hogy az eretnek könyvek alatt Szenci katolikus írásokra utal, erősítheti az előszó azon további része, melyben Telegdi Miklóst támadja a szerző egy kálvinisták elleni írása miatt: „Kik [t. i. a hívek] felől ugyanott az Kegyelmetek városában így írt egy Caiphás itiletű főfarizeus: Ez városban is hallottunk némelyektől ilyen szót, hogy még az Isten az török által hozza ide bé az evangéliomi tudománt, mert ez eretnekek az ő hazigságokat evangéliomi tudománnak nevezik. Így szokták az ostyaistenimádó farizeusok az Jézus Krisztus Evangéliomát hazugságnak és annak követőit eretnekeknek nevezni, mert igen bosszulják, hogy az Úr Isten az ő igazságát ellenkező eszközök által is ki tudja terjeszteni, az melyről szép tanúságok vannak ez könyvben, főképpen az utolsó új prédikációban, fol. 1070. 1071. 1072.”²⁸ Szenci Telegdit is a postillaszerzők között sorolja fel, és a szakirodalom megállapítása szerint az ő prédikálási módszere közelítette meg leginkább Scultetus eljárását, ám valószínűleg katolikus volta miatt uta-

²³ SZMA VÁL. 294–296. vö. 287–288.

²⁴ *I. m.* 296.

²⁵ *I. m.* 298.

²⁶ Vásárhelyi 1985. 41. Minderre utal is Szenci, vö. SZMA VÁL. 293.

²⁷ SZMA VÁL. 300.

²⁸ SZMA VÁL. 301–302.

sította el Szenci.²⁹ Az idézett rész végéből az is kitűnhet számunkra, hogy az „ostyaistenimádó farizeusok” kifejezés a katolikusokat általánosságban jelöli.

„Molnár Albert a keresztyén olvasónak üdvözetét és a pápaság gyűlöletét”

Molnár Albert 1618-ban adta ki Scultetus *Jubileus esztendei prédikációját* magyarul, csatolva hozzá az *Appendix de ideolo Lauretano* szöveggyűjteményt, melynek iratai a bálványimádásról és a katolikus egyházzal szólnak általában. E kiadást a szakirodalom Molnár Albertnek a katolikus tanításokkal való polémiája legszembetűnőbb jellemzőjeként tartja számon.³⁰ Mivel Vásárhelyi Judit részletesen elemzi³¹ e mű polemikus voltát, így csupán azon momentumaira térnek ki bővebben, melyekből a későbbiek során láthatóvá válik, mily sok szállal kapcsolódik az *Institutio*-fordítás előszavához. A *Jubileus esztendei prédikációt* Molnár Albert Bethlen Gábornak ajánlja, s végig fejedelemségét dicséri. A mű jelentőségéről ekképp tájékoztatja Bethlent: „előreküldöm Felségedhez hálám és tiszteletem zálogául, tiszteletes Abraham Scultetus »Százados prédikációját«, a németországi reformált egyházak hálás örvendezésének ezt a bizonyosságát, amelyek nagy ünneppel ülték meg az evangéliumi jubileumnak ezt az ünnepeét.” Ezzel kontrasztba állítja a hazai viszonyokat: „Bárcsak ugyanez történt volna a mi hazánkban is! Mert nyilván a mieinknek sem kevésbé kedves az evangélium megújított tanítása, hiszen bennünket más népeknél jobban is elborított a pápaság homálya és zsarnokság terhe, az Antikrisztus ravasz csábítása. Ezért küldötte volt a pápa azt a bizonyos angyali kéz csinálta koronát Szent István királynak, hogy aztán egész Magyarországot Szűz Máriára hagyományozza.”³² Vásárhelyi Judit megfigyelése, hogy a Szent korona szakrális szerepének tagadásával Molnár a Patrona Hungariae-kultuszt kérdőjelezi meg, mely a katolikusok fő politikai elmélete, s teszi ezt elsőként a protestáns szerzők közül. A Patrona Hungariae hagyományát a protestáns főurak is áptolták, így az idézett résszel Szenci burkoltan azt kéri a fejedelemtől, hogy ne engedjen államában helyet e hagyománynak, és szabaduljon a rendiségétől.³³ Az idézett rész után Molnár két példát említ a Mária-kultuszra: „Innen van a zelli nagytemplom márványfelirata: »Lajos, Magyarország királya, az irgalom anyja által dicsőséges győzelmet nyert a törökök felett« stb. Innen van a loretói szentélyben az az óriási Szűz Mária-szobor, tiszta ezüsből, előtte az őt imádó páncélos vitéz, ezzel a felirattal: »A nagyságos Báthori gróf úr, Erdély vajdája és a székelyek grófja stb. Máriának, Isten anyjának tiszteletére állította 1489-ben, amiért a dicsőséges szűz közbenjárására igen nagy veszedelemből szabadult.«³⁴ Vásárhelyi szerint Szenci e két példát Pázmány Péter valamely művéből vagy műveiből vette át, Pázmány nevének említése nélkül. Ezt azzal támasztja alá, hogy Pázmány *Kereztieni felelet a megh dicsőült szentek tiszteletirül...* című 1607-es művében a 17. rész a magyar történelemből ugyanezt a két példát állítja fel arra, hogy a szentektől lehet segítséget kérni. Továbbá a *Kalauz* 13. fejezete újra foglalkozik e kérdéssel, ahol ismét felemlíti Nagy Lajos és Báthori példáját. Így Vásárhelyi elképzelhetőnek tartja „hogy a Secularis concio megjelenése előtt öt évvel kiadott Pázmány-Kalauz

²⁹ Vásárhelyi 1985. 42.

³⁰ Vásárhelyi 1985. 46, 58.

³¹ Vásárhelyi 1985. 46-58.

³² SZMA VÁL. 310.

³³ Vásárhelyi 1985. 47.

³⁴ SZMA VÁL. 310.

fent idézett helye volt a kiindulása” Molnárnak.³⁵ Ha valóban ez történt, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy Molnár Pázmány művének ezen részével polemizál az előszavában. S bár nem nyíltan, hiszen nincs feltüntetve Pázmány neve vagy művének címe, (s még ha véletlen is az egyezés) Vásárhelyi biztos abban, hogy voltak olyan korabeli olvasók, akik felismerték azt.³⁶ A Pázmánnyal való polemizálás mellett azonban egy másik jelentőségére is fel kell hívnunk a figyelmet a *Patrona Hungariae* megkérdőjelezésének kapcsán. A török megszállás, a protestantizmus elterjedése és a kibontakozó rekatolizáció hatására a gondolat eszmeisége erősen módosult, s mint toposz a katolikus iratokban általában azzal az elképzeléssel kapcsolódik össze, miszerint az ország egységének megbomlásáért és a veszélyekért a protestantizmus a felelős. Pázmány műveiben ez a koncepció fokozottan jelen van, hiszen a *Patrona Hungariae* eszméjét összekapcsolja azzal az elképzeléssel, miszerint az ország sorsa a katolikus hithez való hűségtől függ.³⁷ Ezzel szemben a protestáns hagyomány ugyan elfogadta Szent István ily irányú politikai örökségét és a szent korona országot egyesítő szimbolikusságát, ám nem tulajdonított neki kiemelkedő jelentőséget, sem pozitív, sem negatív kritikával nem illette. „Legföljebb a korona anyagi eredetét és Mária védnökségét illeték olykor racionalizáló kritikával, bár ez alól is akad kivétel.”³⁸ Így Szenci megnyilvánulása ebben a kontextusban nyeri el valódi jelentőségét.

Az *Appendixet* Molnár Albert már nem fejedelemhez címezte, hanem a „keresztény olvasónak”. Szenci fő tétele, hogy az olvasó kerülje a pápistaságot, s ezért is állította neki össze a megjelenő iratokat, hogy mindebből betekintést nyerhessünk a pápistaság milyenségébe. Már az olvasó megszólítása is igen erőteljes: „Molnár Albert a Keresztény Olvasónak üdvözlését és a pápaság gyűlöletét.” Majd miután Daniel Tossanus intését idézte, rátér e függelék mellékelésének okára: „Bizonyal ismerem és tudom, hogy ez az üdvös intelem a mi Magyarországon is fölöttébb szükséges. Mert vannak itt is, akik mintegy magukról megfeledkezvén, az újból besompolygó pápaságot közömbösen nézik: pápásokkal és egyéb eretnekekkel házasodnak össze, és fiaikat jezsuitáknak adják nevelésre.” Az ő számukra csatolta e „kisdud függelék, azaz pápás bálványimádás és zsarnokság óceánjából egynéhány apró csöppet [...]”, hogy „mi híveink ebből is megismerhessék annak a babiloni szolgaságnak kegyetlen és rütságos voltát, amelyből Isten jótéteménye folytán kimenekülhettek”. Az ajánlás végén egyrészt Luther szavaival: „Krisztus szeretetét és áldását; a pápaság undokságának bizonyos ismeretéből folyólag pedig a pápa gyűlöletét és kárhoztatását”, majd Pareus évfordulói tételével búcsúzik: „Az, aki üdvözülni akar, mindenekelőtt kerülje a római pápaságot.” Továbbá egy versikét is csatol: „Egyedül Istené a dicsőség, / Krisztus szolgálái a győzelem, / Krisztus ellenei a gyalázat: / Ámen, ámen, ámen.”³⁹ E versike kapcsán megjegyezhetjük, hogy Krisztus szolgálái itt egyértelműen a kalvinisták, Krisztus ellenségei pedig a katolikusok. Így a vers emlékeztethet a Dengelegi Péter *Rövid anatómiája* elé csatolt üdvözlőversére. Vásárhelyi Judit szerint Luther és Pareus sorainak

³⁵ Vásárhelyi Judit: *Néhány adat Szenci Molár Albert munkásságához*. = Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged 1990. 264–265. A továbbiakban: Vásárhelyi 1990.

³⁶ Vásárhelyi 1990. 265.

³⁷ Tüskés Gábor: *Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa*. = Bene Sándor (szerk.): „*Hol vagy István király?*” *A Szent István-hagyomány évszázadai*. Gondolat Kiadó, Bp. 2006. 249–250.

³⁸ Bene Sándor: *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja)*. = Petróczi Éva (szerk.): *A Ráday-Gyűjtemény Évkönyve X*. Bp. 2002. Forrás: <http://www.rgy.hu/>

³⁹ SZMA VÁL. 313–314.

idézése kapcsán a korabeli olvasók számára nyilvánvaló lehetett, hogy e függelék válasz akart lenni a reformáció jubileuma ellen Loreto-évfordulóval tüntető katolikusok számára.⁴⁰

Az elmondottakból jól érzékelhetjük, hogy Szenci Molnár Albert katolikusellenessége sokkal erőteljesebbé vált e kiadásában, mint az ezt megelőzőkben. Emellett a *Jubileus esztendei prédikáció* és az *Appendix* szintén vitaindító volt: Balásfi Tamás boszniai püspök fogalmazta meg rá a feleletet *Christiana responsio* című írásával (Bécs 1621),⁴¹ melyre a későbbiek során visszatérek.

„Antikrisztusnak béresi”

1622 ősze és 1624 áprilisa között Szenci Molnár Albert lefordította Kálvin János *Institutióját*,⁴² mely 1624-ben jelent meg *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás* címmel Bethlen Gábornak ajánlva.⁴³ Ezen ajánlás polemikus hangvétele igen szembeűnő, és felveti azon kérdést: Szenci kivel száll szembe, és melyik mű ellenében védi az *Institutiót*? Erre a kérdésre igen problémás volt a válaszadás, ám Viskolcz Noémi az ajánlást új kontextusba helyezte, s összefüggésbe hozta a fordítás címlapmetszetével.

Szerinte Szenci fordításának előlapja Pázmány *Kalauza* második kiadásának előlapjával száll szembe elsősorban.⁴⁴ A *Kalauz* címlapja az első képzőművészeti megfogalmazása a Regnum Marianum eszméjének. Mint említettem, Szenci pontosan ezen eszme, a Mária-kultusz ellen fogalmazta meg a *Jubileus esztendei prédikáció* előszavát. Ám a *Keresztyén religio*... ajánlása is elítélően szól a szentek imádásáról, mikor Pannóniába való bejövételünkről ír: „Mert akkor immár meghomályosított volt az anyaszentegyháznak előbbeni tiszta tudománya. Az akkori papok, barátok azért az mi eleinket inkább igazították az bódog Anyának, Szent István királynak, Szűz Szent Imre királynak, Szent Lászlónak, Szent Erzsébetnek, Szent Benedek apátúrának, Kozmás Demjénnek és egyéb megholt szenteknek püspökségrendeléssel, kalastromfundálással, oltárépítéssel, feszületemeléssel búcsús, vioszgyertyás és olvasós tiszteletekre, hogynem az Jézus Krisztussal hit által való egyesülésre és az idvösségnek az egy igaz úttára tanították volna.”⁴⁵ Viskolcz Noémi szerint az ajánlás leghevültebb hangvételű része is Pázmányra utal: „Jóllehet az Antikrisztusnak béresi, az kik lelkiismeretek ellen az igazságnak rágalmozásával, utálatos hazugságokkal, szörnyű gúnyolódásokból forralt könyvekkel keresnek érsekséget, püspökséget és prépostságot, kapdosnak ki ez Calvinus Institutiójából és egyéb írásiból, némely csonkított mondásokat az melyekből iszonyú káromkodásokat koholnak.”⁴⁶ A tanulmány itt az érsekség, püspökség és prépostság megjelölésére helyezi a hangsúlyt, s utal arra, hogy ebben az időben Pázmány volt az esztergomi érsek.⁴⁷ Ugyan azt is megjegyzi, hogy Balásfi volt a pozsonyi prépost, ám mégis amellet érvel, hogy főként Pázmány ellen szól

⁴⁰ Vásárhelyi 1985. 54.

⁴¹ Vásárhelyi 1985. 59. Lásd bővebben 58–62.

⁴² Viskolcz Noémi: „*Vagyon egy kis Varos Moguntian innen*” *Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben.* = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI.*, HTSTART nyomda, Bp. 2005. 77.

⁴³ SZMA VÁL. 387.

⁴⁴ Viskolcz: *i. m.* 76–84.

⁴⁵ SZMA VÁL. 392.

⁴⁶ *I. m.* 394.

⁴⁷ Viskolcz: *i. m.* 79.

Szenci. Ezt erősítheti, hogy Szenci fordításának metszete több helyen Pázmány *Kalauzának* előszavát követi s mond neki ellent.⁴⁸

Arra, hogy Szenci és Pázmány ismerhették-e egyáltalán egymás munkásságát, már utaltam a *Jubileus esztendei prédikáció* ajánlása kapcsán. Vásárhelyi állapítja meg azonban azt is, hogy Pázmány és Szenci sosem keveredtek nyílt polémiába.⁴⁹ Véleménye szerint az előszó inkább Balásfira utalhat, mivel *Christiana responsio...* című művében Szenci és Scultetus kijelentéseit Kálvin idézésével próbálja hamissá tenni s ezáltal bebizonyítani, hogy Kálvin és Scultetus mennyiben térnek el az Evangéliumtól és egymástól, továbbá Pareustól egy-egy teológiai kérdés értelmezésében.⁵⁰ Az, hogy az előszóban szereplő „Antikrisztus béresi” egyszerre utaljon Balásfira és Pázmányra is, alátámaszthatónak látszik azzal, hogy az idézett részben végig többes számot használ Molnár. Ám mégis közbeiktat egy megszorítást. Érdemes ez ügyből jobban szemügyre venni a részletet az ajánlásból: „Jóllehet az *Antikrisztusnak béresi*, az kik lelkiesméretek ellen az igazságnak rágalmozásával, utálatos hazugságokkal, szörnyű gúnyolódásokból forralt könyvekkel keresnek érsekséget, püspökséget és prépostságot, *kapdosnak ki ez Calvinus Institutiójából és egyéb írásiból némely csonkított mondásokat, az melyekből iszonyú káromkodásokat koholnak.* [...] Szánandó dolog bizonyára és szertelen méltatlanság, hogy minnekelőtte Calvinus magyaról szólana, ennyi *rutalmas gázság fordított magyar nyelven reája*: de ez is könnyen mind füstbe megyen, mihelt az magyarol szoló Calvinust az magyar olvasó is megolvasandja [kiemelések tőlem – T. T.]”⁵¹ A kiemelt részben Szenci konkrét műre és szerzőre céloz, mivel megadja a mű tartalmát és nyelvét is. Balásfi *Christiana responsiójában* a kálvini tanok idézése leginkább Scultetus nézeteinek cáfolására szolgált. Emellett sokkal mérvadóbb az, hogy Balásfi munkája latinul jelent meg, így kizárhatjuk a rá való utalást. Pázmánytól viszont ismerünk olyan magyarul szóló írást, melynek teljes egésze a kálvini tanok, főképp az eleve elrendelés megcáfolásával foglalkozik, s mindezt úgy, hogy önkényesen idéz az *Institutióból*, majd ezeket a „csonkított mondásokat” egymás után illeszti folyamatos szöveggé, és így „iszonyú káromkodásokat kohol”. Ez a műve pedig *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene*, melyet 1609-ben Nagyszombatban adott ki nem kis felháborodást keltve a protestánsok körében.⁵² E művet Pázmány felvette *Kalauzának* 1613. és 1623. évi kiadásába is, ahol az V. részt tölti ki. Azonban szerkezetén és címén is változtatott. Új címe: *A calvinista tudománynak és a helveciai Confessiának Isten-ellen tusakodó hamisságáról*.⁵³ A legnagyobb változtatás, hogy az eredeti tizenkét részt kibővítette tizennégy részre. Rögtön az elejére beillesztett egy rövid egységet, *Hét közönséges jelenségek, mellekből kitétczik, hogy Calvinus a Credót nem hiszi*,⁵⁴ s csak az ez utáni részben kezdi el a Credo tizenkét ágazatát fejtegetni. Majd a végére is betold egy új fejezetet, melynek címe: *A helveciai Confessióról*.⁵⁵ Viskolcz Noémi szerint Szenci és Pázmány ismerték és számon tartották egymás munkáit.⁵⁶ Továbbá

⁴⁸ Erről lásd bővebben: Viskolcz: *i. m.* 79–80.

⁴⁹ Vásárhelyi 1990. 265.

⁵⁰ Vásárhelyi 1985. 60–61.

⁵¹ SZMA VÁL. 394.

⁵² Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter négy ismeretlen munkája*. Magyar Könyvszemle 1876. 1. évf. 2.sz.. 58.

⁵³ Pázmány Péter: *Igazságra vezérő kalauz.* = Kiss Ignác (szerk.): *Pázmány Péter összes munkái III.* Magyar Királyi Tudomány egyetemi nyomdában, Bp. 1897. 623.

⁵⁴ Pázmány: *i. m.* 625–627.

⁵⁵ Pázmány: *i. m.* 714.

⁵⁶ Viskolcz: *i. m.* 79.

hadd utaljak vissza a *Jubileus esztendei prédikáció* előszavában foglalt Patrona Hungariae-kultusz példázataira, melyeket Szenci Molnár Pázmánytól vett át Vásárhelyi megállapítása szerint épp a *Kalauz* 1613. évi kiadásából, tehát mindenféleképpen olvashatta Pázmány vita-iratát is Kálvinról. Itt szintén egy visszacsatolást kell tennem a *Postilla Scultetica* előszavával kapcsolatban, ahol így ír Szenci Kálvinról: „Az ki [t. i. Kálvin] mely hatalmason rontotta az Antikrisztusnak országát az Isten igéjének tiszta magyarázatjával, még most is iszonyú káromkodással és *rutalmas szitkokkal sajnálják* az mennyei igazságnak ellenségi és az bálványozók [kiemelés tőlem T. T.]”.⁵⁷ A fentebb elmondottak tekintetében feltehetjük, hogy itt is Pázmányról és művéről van szó. Ám szembetűnő a többes szám használata. Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy Szenci csak Pázmányra és művére utal, s a nyílt polémia elkerülése végett ír többes számban, és általánosít, ám a kortársak feltehetőleg így is megérthették (mint a *Postilla Scultetica* esetében).

Összegezve: Viskolcz Noémi megállapította: Molnár Albert a *Keresztény religio...* előlapjával polémiát folytat Pázmány Péter *Kalauz*ának címlapjával és előljáró beszédével. Továbbá láthattuk, Szenci az ajánlásban vitába száll Pázmánynak *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene* című munkájával is. Mindennek jelentősége kiemelkedő, hiszen mint Hargittay Emil rámutatott, a Pázmány életmű a *Kalauz* 1613-as és 1623-as kiadása köré szerveződik, és a kompilációs átdolgozó technika következtében „nem található vitairat Pázmány életművében, amely önmagában, elszigetelten állna az életműben”.⁵⁸ Így Szenci Pázmány egész munkásságával veszi fel a vitát. Molnár Albert és Pázmány műveinek kapcsolatát az is jól érzékeltetheti, hogy mint eddig bemutattam, Szenci minden polemikus vagy vitát előidéző műve és kiadása kapcsán felmerül a Pázmányra való utalás: először a bibliakiadási vitában, majd a *II. Helvét hitvallás* kiadása kapcsán, a *Postilla Scultetica* idézett részének utalásában, majd a *Jubileus esztendei prédikáció* előszavában a Patrona Hungariae-kultusz elvetésénél s végül legerősebben a *Keresztény religio* előszavában.

Kitekintés: a concordia eszménye

E részben a felekezeti szemponjtából kitekintést szeretnék tenni Szenci Molnár Albert történelemszemléletének ambivalens voltára, mely legfőképpen az *Idea Christianorum...* kiadása kapcsán jelentkezik, ám fellelhető a *Lexicon* 1621-es kiadásának előszavában is.

Szenci az *Idea Christianorum...* című szöveggyűjteményt 1616-ban adta ki. Imre Mihály legújabb kutatásai mutattak rá, hogy a kiadás fő alapelve a concordia gondolat, mely két körön bontakozik ki: egyrészt a protestantizmus egysége a katolicizmussal szemben, másrészt a keresztény összefogás a törökkel szemben. Így az *Idea* tágabb kontextusának polemikus szándéka van, melyet jól példáz Lipsius orációja és Salamon Frenzelius szónoklata. Az előbbi jelentősége, hogy közlésével Szenci részt vesz a mű körül kialakuló európai vitában, s ezzel az európai protestáns szellemi front küzdelmét folytatja.⁵⁹ A további szövegek az „Unio Christiana” eszméjét foglalják magukban, s néhányuknál Imre is felhívja a figyelmet arra, hogy Szenci a szövegek közlésével figyelmen kívül hagyja a protestáns hagyományok egy részét a kívánt hatás

⁵⁷ SZMA VÁL. 296.

⁵⁸ Hargittay Emil: *Pázmány és a kompiláció.* = Uő. (szerk.): *Pázmány Péter és kora.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba 2001. 257-258.

⁵⁹ Imre: *i. m.* 268-279.

és cél elérése érdekében. Erre példák: Aeneas Sylvius Piccolomini levele, melynek kapcsán a szöveg huszitaellenessége marad figyelmen kívül; továbbá Frangepán Ferenc 1541-es beszéde, ahol a szerző személyének köztudott reformációellenessége figyelmen kívül hagyása hordozza az ellentmondást.⁶⁰ Magam ide sorolhatónak tartom Mátyás király levelének közlését is, ahol a személye körül kialakult kultusz marad reflektálatlan. Imre szerint ez a fajta történelemszemlélet s az „egyértetés” eszméje csupán az 1616-os évben hatott Szencire, s utána nem találunk műveiben rá több példát.⁶¹

Azonban a *Lexicon* 1621-es kiadásának ajánlásában hasonló történelemszemléletet vélek felfedezni. Itt is egy eszmének van alárendelve a példázat, és Szenci figyelmen kívül hagyja ennek érdekében a felekezeti ellentétes álláspontokat. Az ajánlás Bethlen Gábor fejedelemnek szól. Molnár Albert először Attila fejedelem alakját idézi meg, és hadi erényeit, bátorságát, továbbá terjeszkedését, hatalmát veszi számba és teszi hitelessé egy anekdotával, melyet Suidas görög írótól idéz. Majd következik Mátyás alakjának megidézése, kinek főként a tudományok iránti elkötelezettségét és kultúrátámogató uralkodását dicséri. Minderre Joachimus Cureus, Bonfini és Bathasar Exner műveiből idéz részleteket. Ezek után érdekes momentum következik: „Attiláról és Hunyadi Mátyásról ezt a keveset akartam elmondani, Felséges Király, mivel, hogy népünk két csillagának dicső példáját – még ha vallásban különböztek is – a haza szolgálatában szerzendő érdemek igyekezetében és pályáján igazhitű keresztény módjára kövesd [...]”⁶² Tehát Molnár ugyan kiemeli a felekezeti különbséget, ám mégis példának állítja Bethlen Gábornak a két fejedelmet, elsősorban a haza érdekeit szem előtt tartva. Azonban jelen ajánlásban több is történik. Mátyás alakja nem csupán megidéződik, és például szolgál, de szinte azonosul is Bethlen alakjával. „Ha pedig valaki a te növekvő hatalmad idejét össze akarná hasonlítani Mátyás király pályafutásával, az előtt tágas tér nyílnék.”⁶³ És megkezdődik a párhuzamok érzékeltetése,⁶⁴ melyek közül a legfontosabb és legérdekesebb az ellenség kiűzése: „Amaz a haza ellenségeit leverte és határait kiterjesztette: Te a vérszomjas és hazánk romlására áhítózó bálványimádókat futamítottad meg, és Krisztus híveinek óhajtott szabadságát visszaállítottad és megtoroltad.”⁶⁵ Tehát míg Mátyás a hitetlen és az országot veszélyeztető törökkel sikeresen vette fel a harcot, Bethlen az országot ezek szerint szintén veszélyeztető katolikusokat győzte le, és juttatta az igaz hitet győzelemre. Mátyás és Bethlen párhuzama több kérdést is felvet a protestáns hagyományt figyelembe véve. Imre Mihály szerint az *Ideában* közölt Frenzel-oráció „patria” fogalmának utópikus elképzelése játszik szerepet Szenci Molnár Albert Mátyás királlyal kapcsolatos megnyilvánulásaiban.⁶⁶ Ennél azonban jóval összetettebbnek kell látnunk a dolgot. Szenci főként humanistákra hivatkozik, mikor Mátyás nagyságáról beszél, így nem hagyhatjuk figyelmen kívül a körükben érvényesülő 15. századi Mátyás-mítoszt. E mítosz keretein belül a humanisták Mátyást tartották annak az uralkodónak, aki sikeresen fel

⁶⁰ Imre: *i. m.* 286–292.

⁶¹ Imre: *i. m.* 298.

⁶² SZMA VÁL. 374.

⁶³ SZMA VÁL. 375.

⁶⁴ Fogoly sorsból trónra emelkedés, a Csehország hercegnőjével való házasodás és ennek diplomáciai irányultsága, könyvtáralapítás, tudományok becslése, tudósok fogadása. (SZMA VÁL. 375.)

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Mint írja: „A hazai történelemben Mátyás állama közelítette meg legjobban ezt a humanista mintájú eszményi társadalmat, nyilván ezért is vonzódik ehhez a korhoz Molnár Albert, s hasonló megvalósítását reméli Erdély fejedelmétől: Bethlen Gábortól.” (Imre: *i. m.* 269.)

tudja venni a harcot az egyre fenyegetettebb keresztény egyház védelmében, mind a huszitákkal, mind a törökökkel szemben. Itáliában a huszitizmus és a török egy szintre került, „egyaránt mint az igaz hit két különböző, de egyformán veszélyes ellensége tudatosult”.⁶⁷ E veszélyek miatt a kereszties háborúk eszméje újból felszínre kerül, és ezen eszme egyedüli reménysége Mátyás lesz, kit a törökök mellett a husziták elleni harc legnagyobb bajnokának tartanak. Így Mátyás tevékenysége a „török- és huszitaellenes kereszties eszme jegyében [...] szoros kapcsolatban a pápaság politikájával” vált megítélhetővé. Mátyás huszitaellenességét jól példázhatja, hogy mikor már politikájában távolodna Róma és a pápa politikájától, akkor is büszkén vállalja a hugenották elleni küzdelmeket.⁶⁸ Mátyás tehát potenciális kereszties vezérré válik, aki meg tudja oltalmazni az igaz hitet a törökkel és eretnekekkel szemben, majd új Herkulesse is, ki képes az európai civilizációt a barbárság alól felszabadítani.⁶⁹ Véleményem szerint mindezen kontextust Szencinek ismernie kellett, mind az *Idea* kiválasztott szövegeinek korpuszából vagy az általa idézett humanisták alkotásaiból. Ennek tükrében érthetővé válhat az ambivalencia fellelhetősége Szenci Molnár Albert történelemszemléletében, melynek legfőbb oka a concordia eszménye. A *Lexicon* 1621-es kiadásának ajánlólevelében szintén az *Ideában* foglalt ellentmondások jelennek meg Mátyás személye kapcsán. Itt ugyan nem feltétlenül az „egyetértés”, „egység” gondolaté a főszerep, ám ugyanolyan magasságba emelkedik a hazának, a nemzetnek biztonsága és kulturális előmenetele, s e nagyságnak alárendelődik a protestáns hagyomány.

Albert Szenci Molnár and the „Antikrisztusnak béresi” („Vassals of Antichrist”)

Keywords: Albert Szenci Molnár, „Vassals of Antichrist”, Abraham Scultetus, Péter Pázmány

My paper intends to perform a detailed investigation of the confessional quality appearing in Albert Szenci Molnár's works. The investigation is divided into two parts. Firstly, I claim that the phrase „Antikrisztusnak béresi” [„Vassals of Antichrist”], as seen in Szenci Molnár's preface to the translation of the *Institutio*, is an allusion to Pázmány Péter, and I also highlight that Szenci's work is engaging in a debate with Pázmány's *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene*, which Szenci had possibly known from a 1613 edition of the *Kalauz*. Context for this investigation is provided by a thorough analysis of the polemical parts of Szenci Molnár's works, yielding further interesting results, like the possible influence of Abraham Scultetus in the question of the Eucharist, or the significance of the way Szenci questions the *Patrona Hungariae* cult. Almost every polemical work by Szenci Molnár Albert is contextualised – at least indirectly – by some work of Pázmány. Thus, polemic with the *Kalauz* could be considered as polemic with the oeuvre of Pázmány. Secondly, I am exploring the subjection of that confessional quality to a particular idea in the preface of the *Lexicon*'s 1621 edition. The ambivalent historical position resulting from this is illustrated by Szenci's portrait of King Mathias, which is not conforming to the Matthias-myth of the 15th century. This happens in a fashion similar to the 1616 textbook *Idea Christianum...*, where a piece of the protestant tradition is subjected to the idea of concordia.

⁶⁷ Klaniczay Tibor: *A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz*. = Uő: *Hagyományok ébresztése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1976. 181.

⁶⁸ Lásd az 1476-ban IV. Sixtusnak küldött levelét (Klaniczay: *i. m.* 183.).

⁶⁹ Klaniczay: *i. m.* 190.

Lurcza Zsuzsanna

Összetartozás és spekulativitás

Jelen tanulmány kutatási témája az összetartozás hermeneutikai vizsgálata a nyelvi és világi, illetve a nem nyelvi és nem világi (*avilági*)¹ vonatkozásában. Az összetartozás pedig – előfeltételezésem szerint – olyan spekulatív egységet képez, mely által a nyelvi és világi, a kimondható, a nem nyelvivel, az avilágival, a kimondhatatlannal az eredendő egymáshoz tartozás egységében mutatkozik meg. Mindezek után az válik kérdéssé, hogy ez az összetartozás hogyan jelenik meg *bennem*. Hogyan képezi identitásom struktúramozzanatát is a fent említett dimenziók kettősségében megmutatkozó egység.

E téma a hermeneutikai szemléletmód perspektívája felől kerül a vizsgálódásom tárgy-körébe, nézetem szerint ugyanis elsősorban a hermeneutikai nézőpontban válik egyáltalán problematizálhatóvá a fenti kérdéskör. Azonban a hermeneutikai beállítottságú gadameri filozófiával párhuzamosan a wittgensteini nyelvelmélet kérdésfeltevésének szempontjai is megjelennek. Ezáltal a nyelv kérdésköre nemcsak a gadameri filozófiai hermeneutika értelemben merül fel, hanem egy ettől különböző, a logika perspektívája felől közelítő álláspont szerint is. Mindkét megközelítésben azonban megtalálni vélem az általam vizsgált kérdés megválaszolásának olyan vonatkozását, mely azt igyekszik alátámasztani, hogy a kimondható mögött mindig ott lappang a kimondhatatlan, a nyelv rámutat mindig arra, ami általa nem képes megmutatkozni, a világ rámutat az önmagán túlira, vagyis arra, ami nem világ. Nézetem szerint ezek azonban úgy tartoznak össze, hogy különbözőségük *egység*, abban a gadameri értelemben, mely olyan különbözőségről beszél, mely éppen hogy nem akar különbözőség lenni. E különböző dimenziók egységét a Gadamer által megfogalmazott spekulatív struktúra felől igyekszem megvilágítani, ugyanakkor ennek az egységnek a meglátását igyekszem kimutatni a korai Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezés* című írásában.

A vizsgálódásom alapjául szolgáló kérdés úgy merül fel, hogy hogyan viszonyul a nyelv egy nem nyelvihez, valamint a világ egyfajta világon kívüliséghez/túliséghoz. A nyelv és az, ami már túlhelyezkedik a nyelven, a világ és ami már a világon túl helyezkedik el miként hat, hogyan tartozik hozzánk, hogyan tartozik identitásunk mozzanataihoz. Azt igyekszem bizonyítani, hogy ezek spekulatív összetartoznak, valamint azt, hogy ez az összetartozás ugyanakkor egy *hozzánk tartozás*. Ugyanis hipotézisem szerint a fenti kérdésfeltevésben a dimenziók eredendően összetartoznak. Célkitűzésem, hogy világossá tegyem a világi és avilági, illetve a nyelvi és nem nyelvi fogalmakat, valamint ezek összetartozásán kimutassam, hogy ez az összetartozás mindig hozzánk tartozás is egyben.

Gondolatmenetem első részében a hermeneutikai szemlélet, illetve hermeneutikai beállítódás néhány aspektusára hívom fel a figyelmet, szembeállítva az episztemológiai szemlélettel és módszerrel. Nézetem szerint ugyanis ez a szembeállítás is éppen a hermeneutikai szemléletmód

E tanulmány kidolgozását az Európai Szociális Alap által 2007–2013 között társfinanszírozott „A doktori képzés mint fő tényező a társadalmi-gazdasági és humán tudományi kutatások fejlődésében” POSDRU 6/1.5/S/4 szerződés alapján elnyert támogatás tette lehetővé.

¹ Az *avilág* fogalmán a világgal szemben állót értem, vagyis azt, ami már/(még) nem tartozik a világhoz, ami maga nem világ. Ez a dimenzió azonban nem nevezhető egy másik világnak, mivel ez önellentmondó lenne. A világ szót értelmezhetjük úgy is, mint ami belátható a világosság által, ami megmutatkozik, ami *világlik*. Ekképp az avilág mindaz, ami nem mutatkozik meg, ami szemben áll a világgal, ami a világ kifordítottjaként gondolható el. Azonban már itt kihangsúlyoznám, hogy ezek a fogalmak nem is szemben állnak egymással, hanem *összetartoznak*.

lényegi vonatkozásait tárja fel. Fontosnak látom a hermeneutikai és az episztemológiai, a gadameri, illetve wittgensteini nézőpont szembeállítását, ami voltaképpen nem is szembeállítás már, mivel ezek mindig egymás vonatkozásában nyerik el valódi értelmüket. Ki szeretném mutatni a két megközelítés összeegyeztethetőségét, konvergálását.

A hermeneutikai szemléletmód bemutatása után a nyelv spekulatív struktúrájának kérdését boncolgatom. Ezt azért látom fontosnak, mivel éppen a spekulatív struktúra által világosodik meg, válik értelmezhetővé a világi és a nyelvi, illetve az avilág és a nem nyelvi összetartozása. E spekulatív struktúra felvázolása után vizsgálom a nyelv és világ viszonyát, majd a világ és avilág, a nyelvi és nem nyelvi viszonyát, elsősorban Gadamer *Igazság és módszere* nyelvkoncepciójának tükrében, majd pedig a korai Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése* nyelvfelfogásának a perspektívájából. Ezek után térek vissza az elején felvetett kérdéshez is, hogy ez az összetartozás mennyiben hozzám tartozás. Mennyiben az Én viszonylatában az, ami.

A hermeneutika és a hermeneutikai szemléletmód

Ahogy Gadamer fogalmaz: „A hermeneutika annak a művészete, hogy megértsük a másik nézetét.”² A másik nézetének a megértése viszont azt feltételezi, hogy számot vessünk a magunk nézetével, vagyis *önmagunkkal* egyaránt. A fenti értelemben állíthatjuk, hogy a hermeneutikai vizsgálódások egyik lényeges mozzanata éppen az *Én*, vagy az *Önmagam* megértésének a feltárására irányul, valósuljon meg az a másikkal való viszonyom *tükrében* vagy/és a szöveghez, kultúrához, történetiségemhez való viszonyomban. A kérdés ebben az összefüggésben úgy adódik, hogy *ki vagyok én?* (a hozzád való viszonyomban), illetve *ki vagy te?* (a hozzám való viszonyodban), *kik vagyunk mi?* (másokhoz, egymáshoz és önmagunkhoz való viszonyunkban) a magunk kulturális, történeti voltunkban. A *ki vagy* és a *ki vagyok a mi vagyunkba* torkollik, éppen a közös alkotás révén.

Egy másik helyen Gadamer úgy fogalmaz, hogy a hermeneutika a megértés művészete, de úgy, hogy nem a hermeneutika művészet, hanem maga a megértés minősül művészetnek. Ekképp elmondhatjuk, hogy a hermeneutika az *Önmagam*, *Önmagad*, *Mi* magunk megértését *művészetként* tárja fel. Ez a gondolat pedig megkerülhetetlen, amennyiben a hermeneutikai szemléletmódról értekezünk, ugyanis azzal, hogy a hermeneutikai beállítódást a művészetrel hozzuk összefüggésbe, azzal egy időben elhatároljuk a tudományos módszertől. Szembeállítható tehát a megértés művészete a megértés tudományával. Éppen ez a szembeállítás is a hermeneutikai megközelítés részét és lényegét tárja fel, vagyis a hermeneutikai megközelítés és beállítódás is a tudományos megközelítés és tudományos módszer tükrében, vele való viszonyában nyeri el értelmét és egyediségét.

A hermeneutikai szemlélettel szembeállított episztemológiai módszer alapját „a természet egyformaságába, ismétlődésébe s a természeti törvényekben feltároluló belső rendjébe vetett hit képezi”.³ Lényeges tehát, hogy az episztemológiai módszer alapja a természetben megmutatózó „állandó, szükségszerű és általános”⁴ igazság. Az episztemológiai módszer által feltárt igazságok magukat egyetemesként, objektív, örök érvényű igazságként ragadják meg, ez az

² Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Bp. 1984. 20.

³ Veress Károly: *Bevezetés a hermeneutikába*. Kvár 2007. 24.

⁴ Vö. uo.

igazság pedig egy történelmietlen igazság. E szemléletmód a racionalitásban leli fundamentumát, melynek lényegi eleme a határok feltárásában rejlik, vagyis alapját egy bizonyosságot sugárzó rend képezi. A racionalitás kijelöli gondolkodásunk formáját, melyet meghatároz a logika, a fogalmi gondolkodás, az ok felől közelítő megismerés, az arisztotelészi logika törvényei.⁵ Ebben a vonatkozásban válik érdekessé az arisztotelészi azonosságtörvény is éppen az Önmagam feltárásának a tükrében, mivel ez rámutat arra, hogy a racionalitáson alapuló episztemológiai szemléletmód mennyire beskatulyázza gondolkodásunkat. A hermeneutikai nézőpont éppen ezt írja felül, vagyis az azonosság sohasem azonosság, soha nem úgy azonosság, hogy az valóban teljes azonosság lehetne, hanem ehhez mindig hozzátartozik a másik mássága és önmagam mássága egyaránt.

Az episztemológiai szemléletmód tehát a racionalitásra és a tudományos megismerés kritériumrendszerére épít. Ez a természettudományos tapasztalat a *laboratóriumi tapasztalaton* alapul, mely a természeti jelenségek sokaságában egységet alkotó, egyedi jelenségek közös, ismétlődő vonásának a feltárására irányul.⁶ A hermeneutikai szemléletmód ezzel szemben pedig éppen a dolgok egyediségének, véletlenszerűségének, változandóságának a megtapasztalhatóságára alapoz. Az episztemológiai szemlélet a természettudományos igazságok feltárására redukálódva (a laboratóriumi tapasztalatra, verifikációs eljárásokra) leszűkíti a gondolkodást kifejezetten a leellenőrizhető, bizonyítható természettudományos tételekre, ezzel egyszer s mindenkorra lecsupaszítva az emberi létmódot egyfajta önelidegenítő gondolkodásmódra.

Ezen az állásponton a szellemtudományok megjelenése, pontosabban a szellemtudományok módszertani tudatának kritikája változtat, mely felszámolja a vizsgálódó alany eltárgyasító hozzáállását, ugyanakkor kimutatja a kettő között fennálló dialogikus viszony fontosságát. A hermeneutika éppen abban leli létértényességét, hogy az „értelmező-megértő”⁷ hozzáállást szorgalmazva az egyedi megnyilvánulásokra, a változatosságra és az egyszerűségekre fekteti a hangsúlyt, mert ezek éppen úgy hozzátartoznak az emberi létünkhöz, mint a tudományos problémák, sőt még inkább.

A hermeneutikai módszer tehát éppen az episztemológiai módszer *kifordításaként* ragadható meg, ekképp a hermeneutikai módszer a természeti jelenségek egyediségére, esetlegeségére, változatosságára alapoz, amelytől elválaszthatatlan a történelmiség. A hermeneutikai szemléletmódban feltárulkoznak a szubjektív (potenciális) igazságok, melyek sohasem teljesen készen álló igazságok, hanem a folyamatosan alakuló önmagam számára való igazságok, melyek mindig a másikkal és ugyanakkor önmagunkkal való viszonyukban válnak igazsággá.

Jelen tanulmányban a nyelv hermeneutikai és az ezzel „szemben” álló, a logika perspektívája felől közelítő álláspont kerül összevetésre. Nézetem szerint e két megközelítés mégsem csak egymással szemben, hanem egymást kiegészítve működik, vagyis összeegyeztethető az egyik a másikkal, egymással való viszonyukban nyerik el lényegiségüket és sajátosságukat. A hermeneutikai beállítódás az episztemológiai szemléletmód vonatkozásában mutatkozik meg igazán önmagaként, valamint ugyanez érvényes a gadameri hermeneutika nyelvkoncepciójára és a wittgensteini nyelv-analitikus filozófiára egyaránt. Erre utal Karl-Otto Apel is, aki sze-

⁵ Vö. uo. 23–24.

⁶ Vö. uo. 24.

⁷ Vö. uo. 29.

rint „korunk »hermeneutikai« és »nyelv-analitikus« filozófiai ténylegesen konvergálnak”.⁸ Igyekszem kimutatni a két – első látásra – ellentmondásosnak tűnő megközelítésmód közös vonásait, vagyis a hermeneutikai és a nyelv-analitikus megközelítés párhuzamosságát. Mind a hermeneutikai mind az analitikus megközelítés központi témája a nyelv és a világ viszonyában válik vizsgálódásom tárgyává.

A spekulatív struktúra

A következőkben a fent vázolt hermeneutikai módszer segítségével és annak perspektívájából igyekszem megvilágítani a spekulativitás fogalmát, abban a reményben, hogy ez segítségünkre lehet a nyelvi és a világi, valamint egy nemnyelvi és avilági eredendő összetartozásának a kimutatásában és megértésében. A „spekulatív” szó 1800 körül kialakított jelentése a spekulatív gondolatok, spekulatív elmék értelmében a *tükröződésen* alapul. A spekulatív ugyanis éppen a mindennapi tapasztalat dogmatizmusának az ellentéte – mutat rá Gadamer. Hegel szerint spekulatív az, aki a magánvalóságot számomravalósággá tudja változtatni. Az itt következő gondolatmenet első részében utalok a spekulativitás értelmére Hegel filozófiájában, majd ennek gadameri értelmezésére, végül pedig a gadameri spekulativitásfogalom fontosabb vonatkozásait igyekszem részletesebben bemutatni.

A spekulatív értelme Hegelnél

Hegel kiemeli, hogy a létező szubsztanciája az önmagával-való-azonosság, s ehhez hasonlóan a magával-való-nemazonossága a létező felbomlását jelenti. Az önmagával-való-azonosság pedig nem más, mint a tiszta absztrakció, a gondolkodás. Hegel megfogalmazásában: „A létezés minőség, önmagával azonos meghatározottság, vagy meghatározott egyszerűség, meghatározott gondolat; ez a létezés értelme.”⁹ A tiszta fogalom az önmagát mozgató és megkülönböztető gondolat. Hegelnél a létező úgy jelenik meg, hogy annak *léte* egyszersmind *fogalma*. Ebben áll a logikai szükségszerűség, és csakis ez lehet *spekulatív* – mutat rá Hegel.¹⁰

Hegel kiemeli, hogy a filozófia maga spekuláció, abban az értelemben, hogy a filozófiai gondolkodás alapja éppen az, hogy lemond a tudás megszokott magatartásmódjáról. Hegel így szembeállítja a spekulatív és az okoskodó gondolkodást.

A spekulativitás fogalmát az alany és az állítmány kapcsolata által mutatja be. Nézete szerint az alany és az állítmány különbözősége megszűnik, megsemmisül a spekulatív tétel által. Az így létrejött azonosságban azonban nem szűnik meg alany és állítmány különbözősége, hanem „egységük mint harmónia jön létre”.¹¹

A hegeli értelemben a spekulatív viszonyoknak dialektikus ábrázolásba kell átmennie, a dialektika pedig a spekulatív kifejezése, megmutatása annak, ami a spekulatívban rejlik. Hegel a spekulatív tételt a dialektikus mozgással hozza kapcsolatba úgy, hogy a spekulatív a „*belső*

⁸ Karl-Otto Apel: *A „hermeneutika” filozófiai radikalizálása Heideggernél és a nyelv „értelmekritériumának” kérdése.* = Bacsó Béla (szerk.): *Filozófiai hermeneutika.* Bp. 1990. 189.

⁹ G. W. Fr. Hegel: *A szellem fenomenológiája.* Bp. 1973. 37.

¹⁰ Vö. uo.

¹¹ Vö. uo. 40.

gátlás és a lényeknek nem-*létező* visszatérése magába”.¹² A spekulatív igazságnak ebben az értelemben mindig dialektikus formát kell öltenie.

A hegeli spekulatív gadameri értelmezése

A gadameri kritika szerint a hegeli és a platóni dialektika is alárendeli a nyelvet a kijelentésnek, és éppen ez az, ami ellentétben áll a hermneutikai tapasztalat lényegével, az emberi világ-tapasztalat nyelvviségével.¹³ Gadamer kihangsúlyozza, hogy a nyelv lényegében másképpen van valami spekulatív, mégpedig úgy, hogy a nyelv az értelem végrehajtása, a megértés története, „a szó véges lehetőségei úgy vannak hozzárendelve a gondolt értelemhez, mint a végtelenbe mutató irányhoz”.¹⁴ Ebben a gadameri értelemben a spekulatív tükröződés a legtisztább értelmi visszaadása a *megfoghatatlannak*. Gadamernél a spekulativitást egyfajta tükörviszonyként kell elgondolni, ahol a tükröző a tükrözött tiszta megjelenése úgy, hogy ezek mindig egymáshoz is tartoznak.

A spekulatív értelme Gadamernél

Gadamer az *Igazság és módszer*ben a spekulativitás több mozzanatára világít rá. A spekulativitás fogalmának megközelítése a nyelv által tárul fel, a nyelv és gondolkodás viszonya felől közelítve úgy, hogy „a nyelv benne rejlik a gondolkodásban”.¹⁵ Gadamer éppen a gondolkodás és nyelv megszüntethetetlen egységét hangsúlyozza. A nyelv és gondolkodás egységét a görög és a középkor keresztény gondolkodása által igyekszik szemléltetni. E problémakör a szó és a dolog viszonya felől írható le.

A szó problémája a görög gondolkodásban kezdetben a név felől nyeri értelmezési lehetőségét. A szó és a dolog viszonyát illetően a görög gondolkodásban Platónnál két nyelvelmélet kerül megvitatásra: az egyik a konvencionalista, a másik a név és dolog természetes megegyezésén alapuló elmélet.¹⁶ Természetesen a két nyelvelmélet cáfolható is valamiképp, meg nem is zárja ki egymást, Platón is éppen e dialektika által igyekszik új síkra helyezni a problémát.

A fenti kérdéskörben Gadamer szerint azonban elvi fordulat a szó *jellé* válása kapcsán következik be, s ez tulajdonképpen a *Kratülosz* eredménye. Az válik itt lényegessé, hogy a jelnek „alkalmazási funkciójában van a léte, és pedig oly módon, hogy alkalmassága csakis abban rejlik, hogy utal valamire”.¹⁷ Ehhez „meg kell szüntetnie saját dologlétét, és fel kell oldódnia jelentésében (el kell tűnnie): a jel magának az utalásnak az absztrakciója”.¹⁸ A jel létmódja ekképp a hozzárendelésben merül ki úgy, hogy „a jelnek csak a jelhasználó szubjektum vonatkozásában van jelentése”.¹⁹ Ezzel szemben a *képmás* „ábrázolásfunkcióját nem a jelhasználó szubjektumtól, hanem saját tárgyi tartalmától kapja”,²⁰ vagyis nem pusztá jel. A leképezett van

¹² Vö. uo. 42.

¹³ Vö. Gadamer: *i. m.* 325.

¹⁴ Uo. 325.

¹⁵ Uo. 273.

¹⁶ Itt nem célom a két nyelvelmélet részletekbe menő tárgyalása.

¹⁷ Gadamer: *i. m.* 289.

¹⁸ Uo. 289.

¹⁹ Uo.

²⁰ Vö. uo.

ábrázolva benne, de úgy, hogy meg lehet ítélni, mennyire képes ábrázolni a jelen nem levőt. A szó azonban nem is csak valami jel, a szó eleve jelentés – mutat rá Gadamer.²¹

A szó problémájával a keresztény *inkarnáció* gondolata is összefüggésben áll. Az inkarnációra Gadamer nem testet öltésként hívja fel a figyelmünket, se nem leképezésként, hanem az emberré válás a Megfeszített áldozatát, *különleges viszonyát* jelképezi. Gadamer szerint a spekulativitás problémájának egyik megközelítési módja éppen az inkarnáció és a szó problémája közötti párhuzam által ragadható meg. Az ige testté válásával az inkarnáció által „a logosz kiszabadul spiritualitásából”,²² és behozza a történeti létet az európai gondolkodásba. Nyíró Miklós kortárs értelmező kiemeli, hogy a logosz és a verbum struktúrája kapcsán az inkarnáció keresztény gondolatánál éppen az egylényegűség relációjával találjuk szembe magukat. Az egylényegűséget pedig úgy kell elgondolni, hogy az mind az érzékileg megjelenő felől, mind az érzékfeletti oldaláról beláthatóvá váljon.²³

Az isteni és az emberi szó szembeállítása kapcsán Gadamer a spekulativitást Aquinói Tamás egyik hasonlatával érzékelteti. Ekképp Tamás hasonlatából kiindulva Gadamer a spekulativitást a tükörmotívummal igyekszik érthetővé tenni. Vagyis: „A szó olyan, mint valami tükör, melyben a dolgot látjuk. De ennek a tükörnek az a sajátossága, hogy sehol sem megy túl a dolog képén. Semmi más nem tükröződik benne, csak ez az egyetlen dolog, úgyszólván a tükör, mely egész, mint egész csak a dolog képét [similitudo] adja vissza.” E hasonlat nagyszerűsége Gadamer szerint abban áll, hogy a szót a dolog tökéletes tükröződéseként fogja fel. Egy másik hasonlata Tamásnak – melyet Gadamer kiemel, és kapcsolatba hoz a spekulativitással – a következőképp hangzik: „a szó olyan, mint a fény, mely láthatóvá teszi a színt.”²⁴ Gadamer rámutat, hogy már a platóni és az ágostoni dialektika is felismerte, hogy a logosz és a verbum struktúrája a *tartalmaiknak tükröződése*.

Gadamer a nyelv médiumából elgondolt dialektikát hangoztatja, amint Hegel is, ami pedig a metafizikai és a hermeneutikai dialektikában közös, az spekulatívnek nevezhető. A spekulatív pedig tükröződésként, felcserelődésként érthető. „Mert hiszen az, hogy valami tükröződik egy másik valamiben, például a kastély a tóban, azt jelenti, hogy a tó visszaveri a kastély képét [...]. Nincs magáért való léte, olyan, mint valami jelenés, amely nem maga a látvány, s amely mégis magát a látványt jeleníti meg tükörképszerűen.”²⁵ A spekulatív ebben az értelemben *megket-tőzésként* fogható fel, mely mégis valami egynek a létezése (!). Ugyanez áll a szó esetében is, vagyis a szóban, ami megszólal, az valami más, mint maga a szó, de a szó csak annak révén szó, ami megszólal benne. Nyíró Gadamer-interpretációjában is a szónak nincs magáért való léte, vagyis a „szó semmi sem, és ez létének éppen hogy nem megvalósulatlansága, hanem legtulajdonképpenibb beteljesülése”.²⁶ Ezt emeli ki Gadamer is Ágoston kapcsán, vagyis a nyelv maga éppen saját „semmisségének”, légiességének megmutatkozása, és ezáltal tud maga a dolog megmutatkozni a nyelvben. Vagyis a nyelvben a dolog maga érvényesül.

Gadamer eljut odáig, hogy tulajdonképpen minden értelmezés spekulatív, s ez az értelmezés nyelviségében mutatkozik meg, valamint minden értelem az Énre vonatkoztatott értelem.

²¹ Uo. 291.

²² Uo. 293.

²³ Nyíró Miklós: *Nyelviség és nyelvszemlélet. Hans-Georg Gadamer és a nyelv hermeneutikája*. Bp. 2006. 41.

²⁴ Gadamer: *i. m.* 298.

²⁵ Uo. 323.

²⁶ Nyíró Miklós: *i. m.* 43.

Gadamer szerint a világ olyan közép, melyben az Én és a világ egyesül, és mutatkozik meg eredeti összetartozásában. Ennél továbbblpve pedig maga a létező is spekulatív, és magától különbözik.

Gadamer a nyelv spekulativitásának kapcsán kimutatta, hogy a nyelv a szóhoz jutás, olyan szóhoz jutás, amelyben a dolognak magának a mozgása mutatkozik meg, melyet elszenved a gondolkodás. A dolognak ezt a tevékenységét jelenti a spekulatív mozgás. A spekulatív struktúra azáltal ragadható meg, ami megmutatkozik a nyelv által, ez a megmutatkozás az ő léte. Összegzésképp Gadamernél minden, ami nyelvi, az spekulatív, vagyis „önmagában hordja a lenni és a megmutatkozni különbségét – olyan különbség ez, amely ugyanakkor éppen hogy nem akar különbség lenni”.²⁷

Nyelvi és világi, nem nyelvi és avilági spekulatív egysége egy lehetséges Gadamer-interpretációban

A nyelvben az „Egészre való vonatkozás rejlik”²⁸ – emeli ki Gadamer nyomány Nyíró Miklós kortárs értelmező. A nyelv nemcsak úgy kap kiemelkedő szerepet, hogy az emberiség valamennyi kulturális alkotása nyelvileg érthető meg, hanem az a lényeges, hogy minden, ami egyáltalán megérthető, az nyelvi. Éppen ezért nem véletlen, hogy: „A nyelv elsilányulása egyúttal mindenkor a világ elsilányulása” – mutat rá Nyíró.²⁹ Az a lényeges, hogy a nyelv által ismerjük meg világunkat és önmagunkat egyáltalán, a nyelv képzése a világ képzése, valamint önmagunk képzése egyaránt. Az emberi gondolkodás nyelvhez való kötöttségének természetességén éppen a mesterségesen kialakított nyelvekkel igyeksenek felülemelkedni, azonban ezek is sajátos nyelvek a maguk módján. Így az a kísérlet, hogy a nyelviségen felülemelkedjünk, mégsem mondható olyan egyszerűnek.

Az identitásprobléma alapvető kérdése a nyelviség kapcsán és a spekulatív hozzátartozás által úgy adódik, hogy: hozzátartozik-e spekulatív még valami az identitásomhoz, ami már nem nyelvi, ekképp pedig nem is világi? Továbbkérdezve pedig felmerül, hogy milyen viszony áll fenn a világ és az avilág között, aközött, ami nyelvi, és aközött, ami már nem tartozik a nyelvhez, valamint milyen a viszony a beszédben feltároló és a beszédben fel nem tároló, azaz a kimondható és elhallgatott között. Van-e átjárás a fenti állapotok között, és mi módon van átjárás, amennyiben van?

Az emberi nyelv sajátossága szellemi sajátosságát mutató tükörként merül fel, vagyis egyáltalán, hogy nyelvünk van, van identitásunk, úgy, ahogy van, valamint a nyelv által van világunk és a világunk által identitásunk. Ahogyan Gadamer fogalmaz, „minden nyelv sajátos léteztést jelent”, valamint kiemeli – utalva Humboldtra –, hogy a távoli múlt is hozzákapcsolódik a jelen érzéséhez, mivel a nyelvet átítatják a korábbi nemzedékek érzései. Ebben az értelemben pedig Gadamer rámutat arra – túllépve Humboldt elgondolásán –, hogy a nyelvi világlátás nemcsak, sőt elsősorban nem nyelvtípusként való világlátás, hanem azáltal világlátás, ami a nyelvben hagyományozódik, amit beszélnek benne.³⁰ Egyértelműen kimutatható a nyelv fenti problematizálása kapcsán, hogy az identitásunk meghatározó struktúramozzanata

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 74.

²⁹ Uo. 76.

³⁰ Vö. Gadamer: *i. m.* 307.

éppen a nyelv és a nyelvben megmutakozó hagyomány, gondolkodás és a beszéd által az, ami, vagyis identitásunk mindig ebben a nyelvi látásban mozog. Kérdéssé válik viszont, hogy mi van a nyelven kívül, hogyan tartozik ez is identitásomhoz.

Humboldt rávilágít, hogy egy idegen nyelv megtanulásával egy új szempont társul addigi világtapasztalatunkhoz; ezt Gadamer azzal igazítja ki, hogy itt tulajdonképpen a megtanult idegen nyelv használatában rejlik inkább az új világlátás mozzanata. Továbbá bármennyire is belehelyezkedünk egy idegen nyelvbe, szellembe, sohasem felejthetjük el nyelvi világlátásunkat. Sőt mi több, ezen túlmenően elengedhetetlennek látom továbblépni és továbbgondolni, hogy már mindig is ebben a nyelvi látásban, e *nyelvi világlátásban* mozgunk. Ez azt jelenti, hogy a számunkra való látás *nyelvi látás*, ez pedig mindig *világlátás*. Kérdés, hogy milyen „létmódja” van egy avilágnak vagy a nyelvenkívüliségnek.

Ha egy keveset elidőzünk a *nyelvi látás – világlátás* humboldti gondolatánál, azonnal rájövünk – ahogyan Gadamer is rámutat erre –, hogy „a nyelven alapul és benne mutatkozik meg, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van”,³¹ vagyis a nyelvek *világképek*. Ez azt jelenti, hogy a nyelv által mindig csak az evilágiság ragadható meg, a világ pedig a nyelv által világ (a nyelv által a világnak egy képe mutatkozik meg, mindegyik nyelv a világ egy képe). Így valamennyi életközösség nyelvközösség, ebben a közös életben pedig a világ mutatkozik meg. Ezzel viszont csak egyre erősebben feltörekvő kérdéssé válik, hogy mi van a nyelv és a világ határán túl. Milyen átjárhatóság áll fenn e két ellenpólus között? Mi van azzal, ami a nyelvben nem szólal meg, ami nem válik világgá a nyelv által, vagyis ami elhallgatódik? Sokatmondó itt a beszéd és hallgatás, a világ és az avilág, nyelvi és nem nyelvi dialogikus viszonyának a feltárása. Ahogyan Gadamer rávilágít: „Minden létezőnek abban áll a meghatározottsága, hogy ez, és nem az.”³² Ez az álláspont vonatkoztatható a nyelvre vagy a világra, már Platón is felismerte, hogy „voltaképpen a létben levő nemlét teszi lehetővé a létezőről való beszédet”.³³

Gadamer kiemeli, hogy a nyelvi világunk, amelyben élünk, nem korlát, hanem mindent átfog, amihez belátásunk felemelkedni képes. Az kétségszövegbevonhatatlan, hogy különbözőképp látják a világot azok, akik más kulturális, nyelvi hagyományban nevelkedtek, de bármennyire különböző hagyományban nevelkedtek is, ez mindig emberi, így nyelvi jellegű, de az ebben feltárolt világ nyitott világ, vagyis egyik világ hozzáférhető a másik világ számára. Belátható tehát, hogy az ilyen értelemben felfogott világok között átjárás van, de mi a helyzet vajon az avilággal, mi módon „létezik”, ha létezik, átjárás a két pólus között. Gadamer rámutat, hogy „Saját világgépünk előrehaladó tágulásának nem a minden nyelviségen kívüli, »magánvaló világ« a mércéje. Ellenkezőleg: az emberi világtapasztalat végtelen tökéletesíthetősége azt jelenti, hogy bármelyik legyen is az a nyelv, amelyikben mozgunk, sohasem jutunk máshoz, mint a világnak egy táguló aspektusához, »látásához«.”³⁴

Persze a világ és az avilág, a nyelvi és a nem nyelvi vonatkozásában is megkerülhetetlen a világgépünk tágulásának az elgondolása. Úgy tűnhet, hogy az említett dimenziók között az átjárás azáltal válik valóra, hogy a határ a dimenziók között egy képlékeny határ, sohasem egy determináció, hanem ez mindig változhat, bővíthet, mint világlátásunk is. Wittgenstein megfogalmazásában: „A világ mindaz, aminek esete fennáll”; értelmezhetjük ezt akár úgy is, hogy jelen

³¹ Uo. 308.

³² Uo. 310.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 311.

világunk az, aminek esete fennáll, de nem mindaz, aminek esete fennállhat. Vagyis vannak olyan dolgok, amelyek még bekerülhetnek a világba, amelyek még csak a *lehetőség* szintjén léteznek, vannak viszont olyan dolgok is, amelyek kiesnek a világból. Vagyis világunk soha sincs teljesen kész, és nem is lehet, de úgy van, hogy mégsem mondható hiányosnak tulajdonképpen. Itt inkább a dialogikus viszony értékelődik fel, amely a fent említett dimenziók között fennáll.

Ahogy a hallgatás és a beszéd összetartozik, úgy tartoznak össze a világ és az avilág, a nyelvi és a nem nyelvi dimenziók, és ami lényeges, az, hogy ezek mind hozzám is tartoznak, velem való viszonyukban azok, amik, vagyis mindenek vagy semmik, illetve a kettő közötti képlékeny határ átjárói. Kiemelhető, hogy a létező világ és az avilág eredendően egymáshoz tartozik, és ennek megértésére való törekvésben nem egyik vagy másik az elsődleges, hanem a köztük levő viszony. Fontos annak a megértése, hogy hogyan tartozik hozzánk mind a két dimenzió.

Nyelvi és nem nyelvi, világi és avilági spekulatív egysége egy lehetséges Wittgenstein-interpretációban

Apel arra mutat rá, hogy Arisztotelész *Organon*jában már megmutatkozik a nyelv-analitikus kérdésfeltevés: „egyrészt az emberi gondolkodás azon hibaforrásainak felkutatásáról és leleplezéséről van szó, melyek a nyelvfunkció félreértésén alapulnak, másrészt éppen e nyelvfunkció [...] olyan mértékű kutatásáról, hogy a mindennapi nyelv többértelműsége ne állítson akadályokat a tudományok területén a kölcsönös megértés útjába.”³⁵ A brit empirizmus is előkészíti az utat a nyelvkritika felé, ez mutatkozik meg Bacon *Novum Organum*jában, Berkeleyynél, majd Leibniznél megjelenik a kalkulusnyelv fogalma, ezt követően Frege, Russell munkásságán keresztül jutunk el végül a fiatal Wittgenstein értekezéséhez, mely jelen fejezet vizsgálódási alapját képezi. Ehhez képest pedig a kései Wittgenstein nyelvjátékelmélete egy új kezdeményezést is felvet, mégpedig a nyelv pragmatikai oldalának a vizsgálatát.

Nyelv és világ viszonya Wittgenstein *Értekezésében*

Wittgenstein a *Logikai-filozófiai értekezés* című művével komoly értelmezési feladatot hagyott hátra maga után. Jelen dolgozatban a nyelv és világ wittgensteini kérdése nem a Bécsi Kör későbbi értelmezési horizontját előrevetítő módon igyekszik érvelni, hanem egy ettől eltérő megközelítéssel törekszik feltárni a nyelv és a világ kérdéskörét. Wittgenstein kifejti, hogy a világ körülmények fennállása, s a világot leképezi a kijelentés. „A világ mindaz, aminek esete fennáll.”³⁶ „A világ tények és nem dolgok összessége.”³⁷ „A világot a tények határozzák meg és az, hogy ez az *összes* tény.”³⁸ „Mert a tények összessége határozza meg azt, minek az esete áll fenn, és úgyszintén mindazt, aminek esete nem áll fenn”³⁹ – mutat rá Wittgenstein.

Ekképp a nyelv tényeket képez le. A Bécsi Kör gondolkodói ezt később úgy értelmezték, hogy a filozófia csak a tényeken alapuló kijelentések vizsgálatára korlátozódik, és az etikai,

³⁵ Apel: *i. m.* 196.

³⁶ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Bp. 1989. 1.

³⁷ Uo. 1.1.

³⁸ Uo. 1.11.

³⁹ Uo. 1.12.

esztétikai, teológiai kérdések értelmetlenek. Azonban egy másik értelmezési lehetőség éppen abban áll, hogy ezek mégis hozzánk tartoznak (vagyis ami nem a „valóságot” képezi le, az is hozzánk tartozik, annak is lehet jelentősége számunkra, még ha nem tudjuk is teljességében feltárni, értelmezni, elválasztahatatlantólunk).

Wittgensteinnál a világ a következő vonatkozásban merül fel, nyer értelmet: „A fennálló körülmények összessége a világ.”⁴⁰ „A fennálló körülmények összessége határozza meg azt is, milyen körülmények állnak fenn.”⁴¹ „A körülmények fennállása és fenn nem állása a valóság.”⁴² „A valóság összessége a világ.”⁴³ A Wittgenstein-féle világkoncepció a fenti gondolatok mentén rajzolódik ki, nézete szerint a világ teljes leírásával tudunk szolgálni, ha megadjuk az összes elemi kijelentést. A világot le lehet írni teljesen általánosított kijelentések segítségével – írja Wittgenstein. Ebből a megközelítésből is kiviláglik, hogy a wittgensteini világkoncepció csak a nyelven keresztül válik egyáltalán problematizálhatóvá, értelmezhetővé.

„*Nyelvem határai* világom határait jelentik.⁴⁴ A logika betölti a világot; a világ határai az ő határai is. Tehát a logikában nem mondhatjuk: ez és ez van a világon, az pedig nincs. Ez ugyanis látszólag feltételezné, hogy kizárunk bizonyos lehetőségeket, és ennek esete nem állhat fenn, mert egyébként a logikának túl kellene jutnia a világ határain – tudniillik hogy ezeket a határokat a másik oldalról is szemlélhesse. Amit nem tudunk elgondolni, azt nem tudjuk gondolni; tehát *mondani* sem tudjuk azt, amit nem tudunk elgondolni.”⁴⁵

Wittgenstein fenti idézete elgondolásom szerint szoros párhuzamban áll a gadameri nyelv- és világkoncepcióval. Wittgenstein szerint nyelvem határa világom határa, Gadamer szerint is azáltal, hogy nyelvem van, van egyáltalán világom. A világ leírásának formáját tehát a nyelv alapozza meg, a különböző nyelvek pedig különbözőképp írják le a világot, ezt kiemeli mind Gadamer, mind Wittgenstein. Gadamer is hangsúlyozza, hogy a nyelven alapul és benne mutatkozik meg, hogy egyáltalán világunk van, a nyelvek világképek. Wittgenstein szerint is például a mechanika alapján történő világleírás már előre meghatározott azáltal, hogy a mechanika nyelvéből, axiómáiból épül fel. „A mechanika meghatározza a világ leírásának formáját azáltal, hogy azt mondja: a világleírás valamennyi tételét adott módon bizonyos számú adott tételből – a mechanika axiómáiból – kell levezetni.”⁴⁶ Wittgenstein szerint a különböző világleírások közötti különbség abban is áll, hogy az egyik által egyszerűbben leírható, a másik által bonyolultabban írható le, vagyis a világ „az egyik mechanika által egyszerűbben írható le, mint a másik által”.⁴⁷

Nyelvi és nem nyelvi, világi és avilági spekulatív egysége egy lehetséges Wittgenstein-értelmezésben

Jelen dolgozat azt a megközelítést helyezi előtérbe, mely szerint Wittgenstein értekezésének lényegi mozzanata, hogy rámutat a kimondhatatlanra. Ebben az értelemben a *Logikai-filozófiai*

⁴⁰ Uo. 2.04

⁴¹ Uo. 2.05.

⁴² Uo. 2.06.

⁴³ Uo. 2.063.

⁴⁴ Uo. 5.6.

⁴⁵ Uo. 5.61.

⁴⁶ Uo. 6.341.

⁴⁷ Uo. 6.342.

értekezés lényege éppen abban áll, amit ellhallgat. „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”⁴⁸ – mutat rá a sokat idézett wittgensteini zárógondolat. Vagyis aki elolvassa Wittgenstein értekezését, az túl is kell hogy lépjen rajta, azaz az értekezés lényege önmaga túllépésében mutatkozik meg. „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépvn rájuk túllépett rajtuk. (Úgyszólván el kell hájítania a létrát, miután felmászott rajta.) Meg kell haladnia ezeket a tételeket, akkor látja helyesen a világot.”⁴⁹

A gadameri világ- és nyelvkoncepcióhoz hasonlóan Wittgenstein is szoros kapcsolatot tételez nyelv és világ között, nyelvi és nem nyelvi, világi és avilági, kimondható és kimondhatatlan között. Ekképp nézetem szerint megfigyelhető egyfajta párhuzamosság, melyet a következőkben igyekszem kifejteni. Wittgenstein nyelv és világ leképezési viszonyát a következő példával szemlélteti: „A hanglemez, a zenei gondolat, a kotta, a hanghullámok ugyanabban a belső leképezési viszonyban állnak egymással, mint ami a nyelv és világ között fennáll.”⁵⁰ Továbbá nyelv és világ kapcsolatán Wittgenstein egy helyen azt mondja, hogy: „Ami tükröződik a nyelvben, azt a nyelv nem ábrázolhatja. Ami *maga* fejeződik ki a nyelvben, azt *mi* nem fejezhetjük ki a nyelv által.”⁵¹ Gadamer is hangsúlyozza, hogy „minden egyes szó mint pillanatnyi történés felidézi a ki nem mondottat is”. Wittgenstein is éppen a tükröhasonlatot használja a nyelv és a nyelvenkívüliség egységének a hangoztatására. Vagyis ami tükröződik a nyelvben, azt a nyelv nem képes ábrázolni. Ami tükröződik a nyelvben, az éppen egy nyelvenkívüliség; a nyelviség éppen egy nem nyelviségre mutat rá, ahogyan a beszéd a hallgatásra mutat rá. Ezek tükröződnek egymásban, vagyis a gadameri kifejezéshez visszatérve spekulatív egységet alkotnak, úgy különbözőségek, hogy ez már egység tulajdonképpen. Egy egység kétféle megmutatkozása vagy meg nem mutatkozása, melyek folyton egymás viszonylatában azok, amik. Egymásra való rámutatásuk által nyerik el létük vagy nemlétük egyediségét. Továbbá ezek a világok megnyílnak egymás felé, átjárhatósági viszony áll fenn közöttük. E világok egymásra vonatkozása, vagyis a világ sajátossága és (valamitől való) különbözősége jól megvilágítható egymásra nem vonatkozásukból. Ekképp a világ sajátosságának a feltárulása éppen egy avilág tükrében az, ami, enélkül az értelmező hozzáállásunk számára csak lehetőségként „létezne”.

Wittgenstein a következőképp fogalmaz: „Körül kell határolnia a gondolhatót és ezáltal a nem-gondolhatót is. A nem-gondolhatót belülről kell elhatárolnia, a gondolhatón keresztül.”⁵² „A filozófia jelezni fogja a kimondhatatlant azáltal, hogy világosan ábrázolja a megmondhatót.”⁵³ Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy a gondolható, a kimondható folyton az elgondolhatatlan, a kimondhatatlan viszonyában nyeri el értelmezési lehetőségét. A megmondható ábrázolása pedig éppen a kimondhatatlanra való rámutatás.

Wittgenstein nézőpontjában a nyelv és világ, valamint az identitás (azaz a világ és a nyelv mint az én világom és az én nyelvem) szoros összetartozásban mutatkoznak meg. Ezt Wittgenstein a következőképp fogalmazza meg: „Az, hogy a világ az *én* világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határai (a nyelvé, amelyet egyedül én értek) az *én* világom hatá-

⁴⁸ Uo. 7.

⁴⁹ Uo. 6.54.

⁵⁰ Uo. 4.014

⁵¹ Uo. 4.121.

⁵² Uo. 4.114.

⁵³ Uo. 4.115.

rait jelentik”.⁵⁴ vagyis „Én vagyok az én világom”.⁵⁵ A szem és a látótér viszonyával hozza párhuzamba Wittgenstein a szubjektumot, és annak a világhoz való viszonyát. „A szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa”⁵⁶ – emeli ki. A szubjektum és a világ, a szem és a látótér viszonya hasonlóságot mutat: „De a szemet valóban *nem* látod. És a *látótérben* nincs semmi, ami arra engedne következtetni, hogy valamilyen szemből látszik.”⁵⁷ Ugyanez vonatkozik a szubjektum és a világ viszonyára egyaránt. Wittgenstein filozófiájában a fenti gondolatok alapján körvonalazódik a nyelv és világ, valamint az identitás kapcsolata.

Következtetések

Nézetem szerint a fenti vizsgálódások alapján elmondható, hogy a nyelvanalitikus filozófiai és a hermeneutikai megközelítés konvergál, oly módon, hogy tulajdonképpen egymást kiegészítik. Egymáshoz való viszonyukban nyerik el lényegi sajátosságaikat és egyediségüket, alakítva ki ezáltal egy komplex képet a nyelv és világ viszonyáról az Én vonatkozásában.

Továbblépve a vizsgált kérdésekhez, melyek világ és avilág, nyelvi és nem nyelvi eredendő összetartozását, valamint ezek hozzám tartozását bizonyítják, visszavezethetők ahhoz az ontológiai kérdéshez, hogy miért van a létező és nem inkább a semmi. Elfogadható nézet-e vajon, hogy a létező is van, a semmi is van, de úgy, hogy a semmi a létezőben teljeseedik ki, és a létező a semmiből, de úgy, hogy ezek egymástól elválaszthatatlanok, egymás vonatkozásában mutatkozik meg értelmük, nyerik el egyedi, sajátos vonatkozásait, vagyis mindig egymás vonatkozásában lehetnek önmaguk. Az általam vizsgált dimenziók együttes megmutatkozásában különbözőségük is belátható, de ez a különbözőség úgy különbség, hogy tulajdonképpen egység és összetartozás. Ezzel pedig visszakerülünk a spekulativitás kérdésköréhez. Nyíró a szó és a dolog viszonyát illetően – Gadamerre utalva – kiemeli, hogy: „Dolog és szó különválása felől immár elgondolhatatlan eredendő egységük, ellenben megfordítva, eredendő egységük felől elgondolható széthasíthatóságuk lehetősége.”⁵⁸

Világértelmezésünk mindig nyelvi értelmezés és egyben önmegértés úgy, hogy a nyelvi a nem nyelvivel, a világi az avilágival, a kimondható a kimondhatatlannal eredendő összetartozásban, egységben mutatkozik meg. Csakis az eredendő összetartozásuk felől gondolható el ténylegesen a különválásuk lehetősége.

Togetherness and Speculativity

Keywords: togetherness, speculativity, Gadamer, Wittgenstein

The present paper attempts to examine how can be judged valid what Gadamer terms as Togetherness in a relationship which comprises of linguistic and worldly, non-linguistic and un-worldly, non-wordly. This calls into question how the world with a non-world, the linguistic with a non-linguistic, the utterable with the unutterable are intrinsically connected. This paper can be regarded as a possible interpretation (analysis) of Gadamer and Wittgenstein as reflected in the above-mentioned questions.

⁵⁴ Uo. 5.62.

⁵⁵ Uo. 5.63

⁵⁶ Uo. 5.632.

⁵⁷ Uo. 5.6331.

⁵⁸ Nyíró Miklós: *i.m.* 18.

Gaál György

Nagy Péter – egy EME-alapító portréja

A régi felekezeti iskolák egyik nagy ajándéka volt a tehetséges fiatalok kiválasztása és továbbtanulásuk biztosítása. A szegényebb környezetből érkezőknek e tanintézetek rendszerükkel, alapítványaik segítségével jóformán ingyenessé tették a továbbtanulást. A falusi gyermekek közül leggyakrabban a tanító és a pap választotta ki a továbbtanulásra érdemeseket. Beküldték őket a legközelebb eső kollégiumba, s ha ott az első két-három évben megállták a helyüket, közszolgálatok teljesítéséért – népies kifejezéssel szolgálódiakként – a költségek csökkentésére vagy teljes elengedésére számíthattak. Később már különböző alapok, alapítványok támogatásában is részesülhettek, úgyhogy tanév végén még kis pénzösszeg is ütötte markukat. A legjobbak aztán a kollégiumi tanulmányok végeztével külföldi egyetemekre is eljuthattak az egyház vagy a patrónusok támogatásával. Ez a rendszer a 16. századtól a 19. század második feléig működött, amíg az állami tanügyi hálózat kiépült. Különösen a nagyenyedi Bethlen Kollégium büszkélkedhet sok tehetség felismerésével, útnak indításával. De Kolozsvárt is a református, valamint az unitárius kollégium diákjainak hosszú névsora tanúskodik a tehetséggondozásról.

A nagyvárosnak, Erdély központjának számító Szamos-parti Athén diáktársadalmában külön réteget képeztek a céhes iparosok gyermekei. Ezek a 17–18. században rendszerint pár osztályt végeztek kollégiumok alsó tagozatán, megtanultak egy kicsit latinul is, s csak azután illeszkedtek be a céhes képzés rendszerébe. A 19. század első felében pedig természetesnek számított, hogy a céhes legényeknek is legyen pár osztálynyi iskolája. A városi iparos polgárok lehetőleg igyekeztek gyermekeiket saját szakmájuk folytatására ránevelni. De minden családban élt a felemelkedési vágy. Különösen ha több fiú utód volt, a tehetségesebbnek lehetett esélye a továbbtanulásra. A kollégiumok tanárai felismerték a rátermetetteket, s ha szükséges volt, az anyagi támogatást is megadták, sőt a bentlakást is biztosították a rászoruló városi diákoknak.

Nagy Péter pályája jól példázza, hogy egy céhes környezetből induló városi fiú miként juthatott el az egyházi hierarchia minden lépcsőfokát bejárva a legmagasabb, a püspöki székig. A Protestáns Közlöny halálakör megállapította róla: „Kolozsvár város gyermeke volt a bölcsőtől a koporsóig”,¹ de mekkora utat járt be ez alatt a 65 év alatt!

A Nagy Péter életútját összefoglaló pályaképek jórészt papi, tanári és püspöki munkásságát vázolják, s igen keveset árulnak el családjáról. Legfeljebb annyit jegyeznek fel, hogy városi „tisztos polgári körből” származott. Csak Finály Henriknek az Erdélyi Múzeum-Egyesületben elhangzott megemlékezése² utal bővebben a nem egyházi vonatkozásokra is. Nagy Péter hasonló nevű édesapja a Királyhágón túlról Kolozsvárra telepedett iparosember volt, s a helybéli születésű Kecskeméti Klárát vette nőül. Az 1840-es évek második felében megjelent Kolozsvári Naptárak közlik céhenként az iparúzők jegyzékét, s itt rá is találunk a magyar szabó céh tagjai között Nagy Péterre,³ aki a Kurta Szappan, a későbbi Dávid Ferenc utca 370. (utóbb 5.) szám alatt lakott. A kétféle utcaszám azzal magyarázható, hogy a telekkönyv 1869-es bevezetéséig

¹ *Nagy Péter élete*. Protestáns Közlöny XIV. évf. 38. sz. 1884. szept. 21. 311–312.

² Finály Henrik: *Emlékbeszéd Nagy Péter alelnökre*. Az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi szakosztályának kiadványai, II. köt. I. füzet (1885) 49–68. Különnyomatban: Finály Henrik: *Nagy Péter*. Emlékbeszéd az Erdélyi Múzeum-Egyet 1885. ápril 9-kén tartott közgyűlésén. Kolozsvárt 1885.

³ Pl. Kolozsvári Naptár 1845-re. 108.

tizedenként számozták a házakat, akkor tértek át az utcánkénti, páros és páratlan oldalt megkülönböztető számozásra. Az iparos édesapa jó anyagi körülményeket biztosított családjának. Bár szinte szomszédjukban emelkedett az Unitárius Kollégium, akkoriban természetesnek számított, hogy a fiú felekezete szerint a pár utcával távolabbi Református Kollégiumba iratkozzék be. Ott hamar kitűnt éles eszével, szorgalmával, őszinteségével s szónoki tehetségével. Bizonyára már a hét gimnáziumi osztály során felfigyeltek rá az osztálytanítók, s javasolták továbbtanulását. A megértő apa pedig, lévén még egy kisebb fia is, nem ellenezte az iskoláztatást.

1833-ban léphetett az ifjú a tógás diákok sorába, hogy ott elvégezze a két-két év bölcséleti, jogi és teológiai kurzust. A történelmi és klasszikus irodalmi ismereteket ifj. Szilágyi Ferentől, a bölcséletet Nagy Ferentől, a jogot Tunyogi Csapó Józseftől tanulhatta. Rá feltételezhetőleg a nemzetközi híró teológus, Salamon József és a természettudományok tanára, Méhes Sámuel volt nagyobb hatással. Megragadták a növénytan, fizika, kémia akkori újdonságai. Nemcsak a klasszikusok iránt vonzódott, a modern nyelveket is igyekezett elsajátítani: az iskola keretén belül a német és a francia tanulására lehetett módja, s utóbb angol nyelvtudását is tökéletesítette. E nyelveken hozzájutott a világirodalom híres alkotásaihoz. Zenei tehetségét bizonyítja, hogy a kollégium „Musikai egyesületének” szervezőjeként tartják számon: a megalakulása 1837. szeptember 17-én került sor. Tagja volt az ekkor létrehozott zenekarnak.⁴

Meglepő módon Nagy Péterre a kollégiumi tanároknál is maradandóbb hatással volt Brassai Sámuel. A tudományos felkészültségével már kitűnt Brassait 1834-ben a kaszinó támogatásával megjelenő Vasárnapi Újság szerkesztésével bízzák meg, s ezért végleg Kolozsvárra költözik. A Farkas utcai régi református papilakban bérel szállást Csiszár Sámuel esperestől, s itt lakik 1837-ig, amikor az Unitárius Kollégium tanárává választják, s ősszel a tanároknak kijáró szálláshoz jut a Belső Magyar utcában.⁵ Brassai tehát a református tanintézet közvetlen közelében lakott, s több téren is nagy vonzerőt gyakorolt a város ifjúságára. A tehetséges tollforgatókat megnyerte a Vasárnapi Újság munkatársaiul, a zene iránt rajongókkal együtt muzsikált, a természet csodáit pedig elvitte fűvész-kirándulásaira. 1836 őszén Kolozsvár közönségének „fűvészeti szabadiskolát” hirdetett. Ennek előadásaira számos előkelő hölgy is beiratkozott. Divat lett Kolozsvárt a növénygyűjtés és -meghatározás. E szabadiskola keretei közt vált Nagy Péter Brassai-tanítványá. A következő években Brassai biztatására fogott hozzá – többnyire tőle kapott – idegen nyelvű munkák olvasásához és fordításához. 1837-től 1840-ig a kollégiumban a könyvtáros diák is ő volt. Még nagyobb hatással lehettek az ifjúra a Brassaival megtett, Erdély távolabbi pontjait is érintő fűvészeti kirándulások.⁶

Nagy kollégiumi életéről nem sokat tudunk. Osztálya éltanulói közé tartozott. A szónoklásban már akkor kitűnt, barátjával, Gyulai Ferencsel, a későbbi színigazgatóval állandóan versenyre kelt egy-egy prédikáció előadásában. 1836-ban mint joghallgatónak neki ítélték a Szentgyörgyi Imre-féle 50 forintos díjat. A feljegyzések szerint 20 éves korában, 1839-ben végezte tanulmányait. Minden vágya az volt, hogy taníthasson. Nagyon elszomorította, hogy a tanári kar nem tartotta vissza osztálytanítónak, mely az első lépés lehetett volna a professzori szék felé. Ekkoriban történt a Finály által elmesélt epizód: „egy fűvészi kirándulás alkalmával egyszer Malomvizen, Hunyad megyében, Mara Lőrinc vagyonos birtokos vendégei

⁴ *Ének- és zenetanítás.* = Török István: *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története.* III. köt. Kvár 1905. 135–141.

⁵ Gaal György: *Brassai és Kolozsvár.* = Uő.: *Kolozsvár vonzásában.* Csikszereda 2005. 147–161.

⁶ Finály Henrik: *i.m.* 8–9.

valának; a házigazda és neje Brassai előtt abbéli óhajtásukat fejezvé ki, hogy a magok házánál prédikációt halljanak, Brassai megkérdezte Nagy Pétertől, nem vállalkoznék-e prédikációra, hiszen mint volt legátusnak némi gyakorlatában kell lennie az ily szónoklatok tartásának. Nagy Péter készségesen vállalkozott, és olyan egyházi beszédet rögtönzött, hogy Brassait egészen meglepte nemcsak a rögtönzött szónoklat tartalmassága és kerekded formája, hanem még nagyobb mértékben az előadás modora, az a rokonszenves bensőség és magával ragadó hév, amely az ifjú szónok ajkairól szóló beszédet jellemezte, és erős hatást tett a hallgató kedélyére, amelyet kellemes hangja, fesztelen és természetes szavalása és a szónok különben is rokonszenves arcából sugárzó lelkesedés még fokozott. E beszéd hatása alatt Brassai rögtön megmondta neki, hogy az ő véleménye szerint valóságos hivatása a papság, egyszersmind azt is megjegyzevén, hogy a papi pályán több kilátás és fényesebb siker kínálkozik a valóban kiváló tehetségnek, mint az akkortájt még elég szűkmarkúan ellátott tanári pályán.⁷ Bizonyára nem csak Brassai tanácsa fordította a fiatal végzett figyelmét a lelkési pálya felé, tanárai közül többen is felfigyelhettek szónoki képességére. Nem utolsósorban csak ezen az úton válhatott még egyházi értelmiségivé.

A kolozsvári – akkoriban egységes – egyházközség 1839 végén egy segédpapi állást hirdett meg, s december 27-én arra Nagy Pétert találták méltónak. Újév napján, 1840. január 1-jén tartotta beköszöntőbeszédét. Rendkívüli tehetségét mindenki elismeri. Úgyhogy alig másfél év múlva, 1841 júniusában – az elhunyt Krizbai Dezső Elek⁸ utódjául – rendes lelkésszé választják. Most már megnyílik előtte a külföldi egyetemjárás lehetősége is. Mert akkoriban csak az számított igazán rangos lelkésznek, s csak az lehetett kollégiumi professzor, aki legalább egy évet külsországi egyetemen töltött.

Az Erdélyi Híradó 1841. június 29-én tudatja, hogy Kolozsvár „közkedvességű s lapunkból is ösmert új papja, Nagy Péter” is a marosvásárhelyi zsinaton felszentelt lelkészek között van, már letette a külföldi tanulmányokhoz szükséges vizsgát, s rövidesen külsországekba készül.⁹ 1841 őszétől kapott egyévi tanulmányi szabadságot s kellő támogatást a konzisztóriumtól. Az akkoriban világhírnévnek örvendő s az erdélyi protestáns fiatalokat számos kedvezményben részesítő göttingeni egyetemet választotta. Itt a kötelező teológiai stúdiumok mellett főleg a természettudományos előadásokat hallgatta szorgalommal. Kedves tanítványa lett Friedrich Gottlieb Bartling professzornak, a botanika nagy híru előadójának,¹⁰ valamint Friedrich Wöhlernek, a kémia számos felfedezéséről híres tanárának.¹¹ Matematikát és fizikát Johann Benedikt Listingtól, Gauss tanítványától és munkatársától hallgathatott.¹² A növénytan iránti érdeklődését még Brassainak köszönhetette, de a mifelénk alig tanított vegytan az ekkori évtizedekben sok erdélyi fiatal számára egy új világot tárt fel. Itt csak a Naggyal egyidős, szintén Brassai hatása alatt induló Berde Áronra utalunk, ő a berlini egyetemen jegyezte el magát 1842/43-ban a vegyészeti tudománnyal.¹³

⁷ Finály Henrik: *i. m.* 10.

⁸ Halálhíret közli az Erdélyi Híradó 1841. április 20-i száma. Egykori házsongárdi sírköve ma a Farkas utcai református templom kerengőjében található.

⁹ *Ev. ref. zsinat.* Erdélyi Híradó 1841. jún. 29. 205. A felszentelés június 23-án történt.

¹⁰ Finály Henrik: *i. m.* 12.

¹¹ [Szász Károly:] *Nagy Péter erdélyi ref. püspök.* Vasárnapi Újság XIV. évf., 1867. jan. 20. 25–26.

¹² *Nagy Péter élete.* i. h.

¹³ Vö. Gaal György: *Berde Áron útja a természettudománytól a közgazdaságtig.* Kvár 1993. 8–10. Különbön Berde az első erdélyi magyar vegytankönyv átdolgozója: *A chemia iskolája.* Kolozsvárt 1849.

A fiatal lelkész nem volt robusztus testalkatú, feljegyezték, hogy 1843/44 telén súlyos betegségben esett át, még életben maradása is kétséges volt. Szabad idejében tovább folytatta a fűvészkedést Brassai vezetésével, különösen a mohászat érdekelte. 1843 nyarán Mehádián gyűjtöttek, majd onnan átmentek Temesvárra, s ott részt vettek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók negyedik nagygyűlésén augusztus 8–11. között.¹⁴ Rajtuk kívül csak gróf Kemény József képviselte Kolozsvárt a 189 résztvevő sorában. Egy esztendő múlva, 1844. szeptember 2–6. között Kolozsvárt 335 résztvevővel szervezték az ötödik nagygyűlést. Ennek keretén belül Brassai volt az állat-, élet- és növényteni szakülés elnöke, Nagy Péter lelkész pedig mint a „fűvésztan” szakosztály résztvevője jelentkezett.¹⁵ A fűvészet, esetleg a nyelvtanulás révén ismerkedhetett meg Nagy Landoz János (1793–1866) francia nyelvmesterrel, aki közel fél századon át élt Kolozsvárt, s nemzedékeket oktatott anyanyelvére.¹⁶ Landoz az 1844-es nagygyűlésen bemutatta a Kolozsvár környékén termő növények „névsorát”, általános elismerést keltve. Landoznak kolozsvári származású feleségétől, Szántó Rozáliától (1803–1889) két lánya és egy fia, Albert született. A nagyobbik leányt, Juliannát Filep Sámuel, Kolozsvár kiegyezés utáni második polgármestere, a kisebbiket, Katalint 1844-ben Nagy Péter vette nőül. E házasságból két gyermek született: Katalin és József. A fiatalasszonyt alig húszévesen, 1847. március 20-án elragadta a halál. A két árvát az édesapa Landozné segítségével nevelte tovább.

Az erdélyi tanintézetek 1842-ben áttérnek a latinról a magyar tanítási nyelvre. Ez szükségessé teszi a magyar nyelvű kézikönyvek, szakkönyvek kidolgozását, esetleg külföldi munkák átdolgozását. Brassai külön sorozatot indít magyar nyelvű iskolai olvasmányok és tankönyvek megjelentetésére, ez a híres Kék Könyvtár.¹⁷ 1842 és 1867 között tizenegy száma jelenik meg, a 4. szám gondozására Nagy Pétert kéri fel. Így jön ki a sajtó alól 1844-ben a *Mythologia nevendék-iffjaknak* 15 kőmetszettel. Nem teljesen eredeti munka, az akkoriban nagyon népszerű Jules Raymond Lame Fleury francia katonatiszt és ifjúsági író művének az átdolgozása a 200 lapos kötet. Megismertet az indiai, perzsa, egyiptomi, görög–latin, valamint a skandináv mitológiával. Később Lame Fleury „mintájára” még két könyvet állít össze Nagy Péter. A *Szenttörténetek nevendék iffjaknak* (Kolozsvár 1848) 33 ószövetségi bibliai történetet mesél el kronologikus sorrendben, megjelölve a történések évét is. Az *Új Szövetségi történetek nevendék iffjaknak* (Kolozsvár 1853) 48 bibliai történetet ad elő, a címe knél utalva a feldolgozott bibliai könyv verseire, s a történetek végén levonja a tanulságot is. Ezek a kötetek inkább az alsóbb osztályok tanulóinak szolgálták kiegészítő olvasmányul.

Méhes Sámuel, a természettudományok tanára 1845-ben nyugalomba vonul, s a kollégium elöljáróságának nagy gondot okoz a tanszék betöltése. A tárgyak egy részét (matematika, fizika, kémia) Takács János tanítja, de a természetrajz előadására nem vállalkozik, ezért 1846-ban felkéri Nagy Pétert, hogy helyettesként tartsa meg az állat-, növény- és ásványtan órákat. Ez a felelősségteljes munkakör ébreszti rá, hogy a diákoknak tankönyvre van szük-

¹⁴ Finály Henrik: *i. m.* 12; Vö. *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesvárott tartott negyedik Nagygyűlésének munkálatai*. Pesten 1844.

¹⁵ *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Kolozsvárt tartott ötödik Nagygyűlésének munkálatai*. Kolozsvárt 1845.

¹⁶ Különfélék. *Landoz János*. Kolozsvári Közlöny 1866. máj. 26. 257.

¹⁷ Gaal György: *Brassai Sámuel és az Unitárius Kollégium*. Kvár 1997. 7.

sége. Így magyarra fordítja Henri Milne-Edwards *Állattan* tankönyvét.¹⁸ A Kolozsvárt megjelent mű első kötete a „Hasonlító bonc- és élettant”, a második az állattani osztályzást és az állatoknak a „földgömböni elterjedését” tárgyalja. A két kötet 68 mellékletet és rengeteg táblázatot tartalmaz. Inkább tudományos kompendium, mintsem iskolai tankönyv. A magyar elnevezések mellett mindenütt feltünteti a latin nevet is. Egyik első magyar nyelvű állattani szakkönyvünk. Érezhetően a szerzőnek meg kellett küzdenie a szakszavak, -kifejezések szerkesztésével is. Ma már meglepően hangzik az állatország (állatvilág), szólat (beszéd) vagy a halló szerszámzat (hallószerv) kifejezés, s zavaró a Kolozsvár környéki nyelvre jellemző a-zás (izmak, mozgások) is. A Tilsch János kiadásában megjelent mű nyomdatechnikai szempontból sem elhanyagolható teljesítmény. Ekkoriban, 1846 júliusában indítja meg Berde Áron unitárius kollégiumi tanár a *Természetbarát* című „természettudományos folyóirat”-ot. Ez a második magyar s első erdélyi természettudományos lap.¹⁹ Eleinte a református Takács János a szerkesztőtárs, majd mikor 1847. szeptember 23-án lemond a szerkesztésről, Berde Nagy Pétert és Gáspár Jánost kéri fel a szerkesztőség tagjainul. A lap hasábjairól nem derül ki, hogy mennyiben vettek részt a munkából.

Az 1840-es években Nagy Péter rendszeresen fordított a kolozsvári és a pesti lapok számára (Regélő, Koszorú, Erdélyi Társalkodó, Vasárnapi Újság) prózai szövegeket. Hol névvel, hol név nélkül, néha álnévvvel. Kár, hogy még nem készült el e szétszórt közlemények bibliográfiája. Őt illeti a dicsőség, hogy az első magyar Dickens-kötetet tolmácsolta. A nagy angol regényíró 1843-ban keletkezett kis gyöngyszeme az *A Christmas Carol in Prose*, melyet ma már mindenki Benedek Marcell fordításában *Karácsonyi ének* címmel ismer. Egy zsupori, mogorva ember karácsonyi álomlátásainak és megjavulásának története a mű, igazi erkölcsjavító olvasmány. Ezt fordította le Nagy Péter *Karácson-éj: kísértetes beszély* címmel, s adta ki Tilsch János 1846-ban Kolozsváron.

Az 1848-as események Nagy Pétert is lázba hozták. Talán egy pesti küldöttségben is részt vett.²⁰ Többen feljegyezték, hogy amikor elkezdődött a fegyveres harc, Nagy vegyi szakértelmét felhasználva néhány segítséggel gyutacsgyárat létesített a kollégium pár földszinti helyiségében. Ez nem volt hosszú életű, mert november 17-én fel kellett adni a várost. A bevonuló császári csapatok parancsnoka, Urban alezredes november 18-án ostromállapotot hirdetett, s fegyverek és bűnösök után kutatott. Minthogy senkit sem talált, akit haditörvénszék elé állíthasson, a város néhány közismert személyiségét, köztük Tilsch János könyvárust és Nagy Péter lelkészt is kezesül fogságba vetette, s Szebenbe hurcolta. A kezesek csak 1849. március 11-én szabadultak, amikor Bem elfoglalta Nagyszebent. Közben 1848. december 25-én Bem Kolozsvárt is felszabadítja, de ez a szabadság csak 1849. augusztus 16-ig tart, mert akkor Grotenhjelm orosz tábornok és Urban újra elfoglalja a várost.²¹

A forradalom bukását követő szomorú időkben újra fűvészkedik Nagy Péter, s minthogy Brassai nem mer visszatérni a városba, ő lesz e tudományág itteni szaktekintélye. Így tör-

¹⁸ *Állattan*. Egész Frankhonban törvényesen bévett tanodai kézikönyv. Írta Milne-Edwards, a Párisi Természetrajzi Múzeumban tanár, s több tudós társaságok tagja. Fordította Nagy Péter. I-II. kötet. Kolozsvár 1847. 240+248 l., 68 mell.

¹⁹ Gaal György: *Berde Áron útja a természettudománytól a közgazdaságtig*. Kvár 1993. 19–22.

²⁰ Erre csak Finály Henrik (i. m. 13.) utal, szerinte Pesten szónokolt is. A szakirodalomban nem találtuk nyomát, időpontját ennek az utazásnak.

²¹ Gaal György: *Kolozsvár 1848/49-ben*. Honsimeret XXVI. évf. (1998) 4. sz. 13–25.

ténhetik meg, hogy azok az előkelő hölgyek, akiket addig Brassai kísért sétáikra, most Nagy Pétert kérik fel szakértő társként. Az egyik ilyen fűvészkedő nem túl ifjú hölgy báró Wesselényi Krisztina (1807–1886) volt, s a fűvészkedés 1849. november 10-én házasságkötéshez vezetett. E házasságból gyermek nem származott, de az új feleség a két árva gondos nevelője lett. Akkoriban igen ritkán történt meg, hogy egy iparos környezetből kiemelkedő, akár jó nevű pap bejusson egy főúri családba. Az após, Wesselényi József császári és királyi kamarás a bárói család hadadi ágának volt folytatója, a teleket rendszerint Kolozsvárt töltötte népes családjával. Gróf Kendeffy Ráhel-től hat gyermeke született, közülük öt leány, s ezekből kettő is tollforgató. A legidősebb, Polixéna (1801–1878) jeles utazó, előbb Bánffy László felesége, majd elválva az angol Paget Jánoshoz megy nőül. Utleíróként máig számon tartják.²² A második leány, Anna (1806–1886) Brukenthal Mihály báró felesége lesz. Krisztina a harmadik a sorban. Farkas (1809–1870), az egyetlen fiú a kolozsvári reformkori vezér, gróf Kendeffy Ádám Róza lányát veszi nőül. Az e házasságból születő Wesselényi József gróf Mikó Imre lányát, az 1849-ben született Mikó Annát választja élettársául. A negyedik leány, Wesselényi Jozefa báró Bánffy Jánosné (1812–1899) mint emlékiró örökíti meg nevét, 1848/49-es élményeinek leírását 1931-ben Kelemen Lajos teszi közzé külön kötetben.²³ A legkisebb lány, Mária (1814–1888) a rokon Wesselényi Ferenc hitvestársa lesz.²⁴ Ebbe a patinás rokoni körbe kerülve Nagy Péter kétségtelenül jócskán emelkedett a társadalmi ranglétrán.

Családi otthonát Nagy Péter még az 1840-es évek közepén a Külső Magyar utcában, az épülő „kétágú” református templom alul telken alakította ki. A telek egészen a Malomárokig terjedt. Utóbb Nagy Péter kettéosztotta, s így lett az 1869-es új utcaszámozáskor a 13. és 15. számú (ma 43. és 45. szám alatti) két ingatlan. Előbb a templom felőli részre magának épített egy öt lakóhelyiséges házat, majd a másikkra egy háromhelyiségest leánya családjának. A templom melletti házban élt haláláig Nagy Péter, itt volt hivatali szobája is. Halála után fiára szállt az ingatlan, s ő 1893-ban eladta a Református Egyházkerületnek. Utóbb még több tulajdoncserén ment át, emeletet húztak rá, most rendőrségi épület. Kertjét az 1930-as években leválasztották, s két luxusvillát építettek rája.²⁵ A mai 45. szám alatti, utcára négyablakos földszintes épület jelenleg is Nagy Péter leányának leszármazottai birtokában²⁶ van a Malomárokig futó telekkel együtt.

A forradalom után a bécsi tanügyi rendelet, az Organisations Entwurf bevezetésével a korábbinál több rendes tanárt kellett alkalmazni az iskolákban, ha meg akarták tartani azok nyilvánossági jogát. A kolozsvári Református Kollégium is tanárhiánnyal küzdött, s így Nagy Pétert papi állása mellett a főkonzisztórium rendes tanárként alkalmazza a természettudományi

²² Wesselényi Polixéna: *Olaszthoni és schweizi utazás 1842*. Az utószót és a jegyzeteket írta Jékely Zoltán. Bp. [1981].

²³ *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józefa bárónő Emlékirata 1848–49-i élményeiről*. Sajtó alá rendezte és életrajzot írt hozzá Kelemen Lajos. Cluj-Kolozsvár 1931. Kelemen Lajos szövege újra megjelent: Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. II. kötet. Kvár [2009]. 70–77.

²⁴ A Wesselényi családra nézve lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XII. köt. Pest 1865. 158–163; Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség 20. századi genealógiája*. CD-ROM. Bp. é. n.

²⁵ Részletesebben Gaal György: *Magyarok utcája*. Kvár 1995. 106–107.

²⁶ Nagy Katalinnak Szabó Sámuel-től született fia, Szabó Imre református kollégiumi tanár, az I. világháború későbbi hősi halottja örökli a házat; testvére, Szabó Péter neves matematikus, Bolyai-kutató lett, s ő írta az 1909-es EME-Emlékkönyvbe a megemlékezést nagyapjáról, Nagy Péterről. Szabó Imre fia, Szabó József Lajos természettan szakos tanár a következő örökös, 1995-ben bekövetkezett halála után ma is élő felesége s egyik lánya lakik a házban.

tárgyak oktatására. Korábbi szaktársát, Takács Jánost a forradalom idején játszott szerepe miatt bebörtönözték.²⁷ Hat éven át tanítja a fizikát, kémiát és a természettudományokat. Az iskolatörténetben veje, Szabó Sámuel feljegyzi: „Mostani díszes természettani szertárunk alapját a forradalmat követő legelső évek alatt Nagy Péter vetette meg, erre a célra adván fizetéséből 3 év alatt évenként 500 forintot felüli összeget.”²⁸ Életének egy ekkori, kevésbé ismert epizódjára figyelmeztet Finály emlékbeszéde. Kolozsvárt három nagy hírű felekezeti tanintézet működött, de nem volt egyetlen előkelőnek számító magánintézet sem. A forradalom alatt és után Pestre jutott módos családok jó része az ottani Szőnyi Pál-féle magánintézetbe járatta gyermekeit. Egy hasonló kolozsvári intézet felállítását kezdeményezte Nagy 1852-ben. Berde Áront kérték fel az igazgatói tisztségre, s ő az általa szerkesztett *Hetilap* 1852. december 4-i számában közölte, hogy „Felsőbb helyen engedélyezett magán Fi-tanító és -nevelő Intézet”-ét december 1-jén megnyitotta. Itt tanított rajtuk kívül Finály Henrik, Gáspár János, Kovács Antal, Sámi László, Gondol Gedeon – mind messze földön híres tanárok. Az intézet működéséről még 1843 nyaráról van adat, három osztályt működtetett. Meglehetősen költséges volt az itteni tanulás, úgyhogy a kezdeti 25-ről egyre csökkent a diáklétszám, s rövidesen be kellett zárni a magániskolát.²⁹

Sokkal felelősségteljesebb feladat várt a következő években Nagy Péterre. A református főkonviztórium már 1846-tól foglalkozott a lelkészképzés javításának lehetőségeivel. Addig mind a négy nagy hagyományú kollégiumban (Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Kolozsvárt, Székelyudvarhelyen) volt teológiai tanszék, a bölcsészeti tagozat hallgatói két évig tanulták a teológiai tárgyakat, s ezután a megfelelő vizsgák letételével papnak jelentkezhetek. Az egyház vezető férfiai belátták, hogy a négy professzort egyetlen helyre összpontosítva egy lelkészképző intézetet kellene felállítani, ahol két év alatt mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati ismereteket megszerezhesse az, aki papnak készül. A forradalom után 1850-től újra foglalkoztak a lelkészképzés javításával, s természetszerűen tűnt, hogy a leggazdagabb és legrangosabb kollégium, a nagyenyedi mellé állítsák fel a teológiát. Csakhogy ennek épületei ekkor még – a forradalom alatti pusztítás nyomán – romokban heverték. Az 1854-ben Zilahon tartott zsinat meghozta a határozatot a papnevelő felállításáról az enyedi kollégium mellett, s ideiglenes székhelyül, az ottani épületek rendbetételéig, Kolozsvárt jelölte meg.³⁰ 1854 novemberében meg is nyílt a kolozsvári kollégium épületében a kétéves akadémia négy nagy hírű tanárral: Bodola Sámuellel, Incze Dániellel, Salamon Józseffel, Nagy Ferencsel. Mikor 1856 elején Salamont iskolai tanácsossá nevezte ki a császár, kénytelen volt Nagyszebenbe költözni. Utódául Nagy Pétert kérték fel, ő lett a „praktikai teológia”, a homiletika professzora. Pár év alatt valóságos új szónoki iskolát teremtett: „Alapelveül a szónoklatnak a természetességet s az egyéniséget tette. Nem egyforma, betanult előadási modor, hanem kinek-kinek az egyé-

²⁷ Takács (1813–1881) nyolcévi bebörtönzés után 1856-ban tért vissza a Református Kollégiumba tanárnak, igazgatónak. A kiegészítést követően, 1867-től 1881-ig ő volt az első országos távirtda-főigazgató Budapesten, miniszteri tanácsos. Vö. Bartók Ibolya: *Az önálló magyar posta fejlődése 1867 és 1944 között*. Hírközlési Múzeumi Alapítvány – Évkönyv 2007. Bp. 2008. 89–107.

²⁸ *A kolozsvári ev. ref. Főtanoda régibb és legújabb története, egyszersmind Értesítő az 1874/5 tanodai évről*. Szerkesztette Szabó Sámuel tanvezető tanár. Kolozsvárt, 1876. 163.

²⁹ Vö. Finály Henrik: *i. m.* 14. Részletesebben: Gaal György: *Berde Áron útja a természettudománytól a közgazdaságtalig*. Kvár 1993. 19.

³⁰ [Bartók György:] *Huszonöt év a Bethlen-főiskola Theológiai Akadémiája történetéből*. = *Emlékkönyv Dr. Kovács Ödön Ref. Theol. Akad. tanár tanárságának huszonöt éves ünnepéje alkalmából*. [Nagyenyed 1894] 49–133.

nisége szerinti természetesség: ez volt, amit növendékeitől kívánt, s amit bennök fejlesztett. Maga adta rá a legtökéletesebb példát. Természetes volt a maga egyénisége szerint.³¹ 1862-re annyira haladtak az újjáépítéssel, hogy az enyedi kollégium be tudta fogadni a teológiát. Ekkor többen felvetették a lehetőségét annak, hogy Kolozsvárt maradjon a teológia és a püspöki székhely is. Nagy Péter ezt helyeselte. A vidéki papság azonban jórészt nagyenyedi végzett volt, s az ő nyomásukra át kellett költöztetni a lelkészképzést Bethlen Gábor kollégiumába. Nagy viszont Kolozsvárt maradt városi első papként.

Kolozsvárhoz ekkor már nemcsak tisztsége, családja, hanem Mikó Imre köre is szorosan kötötte, s mindenekelőtt az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Ennek a megalapítását célzó első megbeszéléseken 1856-ban jelen volt Nagy. Az 1857. május 3-ai előkészítő közgyűlésen beválasztották az alapszabály-kidolgozó bizottságba. „A létesítendő egyesület alapszabályainak első tervezetét ő dolgozta ki, amikor későbbben az akkori kormány ismételve új meg új módosításait követelte ez alapszabálynak, az ő eszélyességének jutott az oroszlánrész a követelt módosításoknak a szabályba oly módon beillesztésében, hogy a lényeg sértetlenül megmaradt” – írja Finály Henrik.³² 1859. szeptember 14-én a novemberi alakuló közgyűlés szervezőbizottságába Brassait, Finályt, Szabó József orvostanárt és Nagy Pétert választották. Az alakuló közgyűlés keretében létrehozott 12 tagú választmányba is bekerült a kolozsvári lelkész. Egy év múlva a „tudományos munkálkodás” megszervezésére küldenek ki bizottságot, itt Nagy társai Brassai, Berde Áron, Sámi László református kollégiumi tanár és Hintz György lutheránus lelkész. Ők javasolják a minden második szerdán tartandó tudományos ülések bevezetését. 1861 februárjában az egyesület keretében két szakosztályt létesítenek, egy történelmit és egy természettudományit. A történelmi szakosztály 21 tagja között található Nagy Péter is. Nagyjából ekkorra tehető az ő búcsúja a természettudományoktól. Ezután már főleg az egyházi munka, a gyakorlati teológia köti le figyelmét. 1869-ben őt tisztelik meg a másod-alelnöki székkal. Ugyanis az elnök, Mikó Imre miniszter a fővárosban, s az alelnök, Szabó József is képviselői mandátumot kap. Úgyhogy az egyesületi munka szálai ezután a Nagy Péter kezében összpontosulnak. Szabó doktor 1872-ben bekövetkezett halála után Nagy lesz az első alelnök, s haláláig az elnök akadályoztatásakor ő a vezető. Így például annak a négytagú bizottságnak is az irányítója, amely az egyetem felállításakor az állammal kötendő szerződés elveit kidolgozza. Mikó Imre betegeskedése, majd a következő elnök, gróf Esterházy Kálmán főispáni elfoglaltsága idején rá hárul a közgyűlések levezetése is. 1876 márciusában elnöki megnyitójá rámutat: „még korántse mondhatjuk, hogy célt értünk volna; célunk ez országrész múltjának, jelenének, természeti és műkincseinek ismertetésére vezető adatok és anyagok gyűjtése, kellő rendezése még nagyon messze áll előttünk, úgyhogy az utánunk következő nemzedékeknek is bőven kijutand részük e munkából, melyet mi – úgyszólván – csak megkezdtünk.”³³ 1881 márciusában a közgyűlés kevés résztvevője, az üres padosorok kiábrándítják. Felidézi az alakulás fényét, az akkori közgyűlés lelkesedését. Büszkén utal rá, hogy az eddigi mind a 22 közgyűlésen jelen volt, végül

³¹ Nagy Péter (1819–1884). Vasárnapi Újság XXXI. évf. 38. sz. 1884. szept. 21. 597–599.

³² Finály Henrik: *i. m.* 15. Múzeumi tevékenységére lásd még: Kelemen Lajos: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története*. = *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére 1859–1909*. Kvár 1909–1942. 5–79. Újra megjelent Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. I. kötet. Kvár [2006]. 129–190.

³³ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlése március 6-án*. Erdélyi Múzeum, III. évf. 1876. 4. sz. 63–64.

leszögezi: „Nem pompa, fény vagy zajos ünneplés, hanem komoly munka a mi feladatunk, és a nagy munkában mindnyájan egyszerű napszamosok vagyunk.”³⁴

A kiegyezés híve volt Nagy Péter, úgyhogy a Deák-párt kolozsvári oszlopos tagjának számított, bár a politika ekkoriban inkább csak az egyházi ügyek szempontjából foglalkoztatta. Széchenyi és Mikó Imre nézeteit tette magáévá, miként ezt Széchenyi-émlékbeszédében meg is fogalmazta: „Széchenyi nem a revolúció, hanem a reform embere volt: ő a régít nem tartotta rossznak csak azért, mert régi, és az újat nem jónak, mivel új; sőt, ahol lehetett, örömöstebb felrakta előbb az új falat, és csak azután kezdett leszedéséhez a réginek. Nem tetején, alapján kezdte ő az építést.”³⁵ Az 1865. december 10-én megnyitott országgyűlésen 1866-ban jelentek meg az erdélyi képviselők. Kolozsvárnak két hely jutott a magyar parlamentben. Az egyikre gróf Mikó Imrét, a másikra káli Nagy Elek unitárius főgondnokot, az unió buzgó harcosát választották. 1867 májusában Nagy Elek lemondott képviselői mandátumáról. Helyette gróf Esterházy Kálmánt választották meg a kolozsváriak. Őt a kormány 1867 szeptemberében Kolozs vármegye főispánjává nevezi ki, s e tisztség összeférhetetlen a képviselőséggel, úgyhogy szintén benyújtja lemondását. Az újabb választáson az ellenzék Kossuth Lajos Tivadart, az egykori kormányzó kisebbik fiát juttatta mandátumhoz. Csakhogy kiderült, a fiatalember kora miatt nem lehet képviselő. Így decemberben kénytelen volt benyújtani lemondását. Az újabb követválasztást 1868. január 25-én rendezték Kolozsváron. Erre a baloldal Vetter Antal 48-as honvéd altábornagyot és Bernáth Albertet jelölte. A jobboldal, a kormánypárt Nagy Pétert indította. Miután Bernáth január 22-én visszalépett, csak két jelölt maradt a mandátumra. A szavazatok összeszámlálásakor kiderült, hogy Vetterre 668-an, Nagyra 749-en voksoltak, vagyis Nagy Péter elnyerte a mandátumot.³⁶ 1868. március 11-én a CCV. parlamenti ülésen került sor a megbízólevél bemutatására, április 4-én igazolják Nagy megválasztását.³⁷ Az országgyűlési jegyzőkönyvek szerint a hátra lévő kilenc hónap alatt két bizottságba választották be: egyszer az uralkodói család egyik tagjának keresztelőjén képviseli a parlamentet, másik alkalommal a népiskolai és közoktatási törvényjavaslatot előzetesen megvitató bizottság tagja lesz. Egyetlenegyszer – a népiskolai közoktatási törvényhez – pár szavas módosítási javaslatot terjeszt elő (november 19-én). 1868. december 9-én feloszlik a parlament. Új választásokot írnak ki. Nagy Péter nem vonzódott a parlamenti politikáláshoz, s minden valószínűség szerint Mikó Imre rábeszélésére vállalta ezt a töredékmandátumot. Akkoriban nem volt nála nagyobb tiszteletnek örvendő, fedhetetlen tagja a Deák-pártnak Kolozsvárt. Mégis megválasztásakor az ellenzékétől felbízott csöcselék először Mikó Imre házáat ostromolta meg betörve ablakait, azután Nagy Péter otthona elé vonult, s itt csak a karhatalom tudta megakadályozni a rombolást.

Amikor ezt a politikai fellépést elvállalta Nagy Péter, már egy sokkal nagyobb és felelősségteljesebb tisztség is nyomta vállát: ő volt Erdély sorrendben 36. református püspöke. Mint kolozsvári első papot az 1864. június 5-én megnyitott kolozsvári zsinaton választották egyházi

³⁴ *Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlése 1881. március 24-én.* Uo. VIII. évf. 1881. 4. sz. 114–117.

³⁵ *Korunkban hazánknak legnagyobb fia.* Emlékbeszéd, melyet gróf Széchenyi István végtisztességére a kolozsvári ev. ref. egyház által rendezett gyászünnepeyen a b[el-]Farkas utcai ev. ref. templomban tartott Nagy Péter tanár és lelkes. Kolozsvárt 1860. 16.

³⁶ Vö. Magyar Polgár 1868. jan. 10. és jan. 28. közötti számaival.

³⁷ *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett Országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve.* Hiteles kiadás. I–V. köt. Pest 1866–1868. Nagyra vonatkozó adatok találhatóak a CCV., CCXII., CCXIX., CCXCII. és CCCXVIII. ülések jegyzőkönyveiben.

főjegyzőnek. Az előző főjegyző, Fogarasi Sámuel halálával vált gazdátlanná ez a fontos tisztség. Jelentőségét az emelte, hogy egy 1707-ben hozott határozat folytán a püspök halálakor a főjegyző választás nélkül előlépett püspöknek. Ez a másfél százados gyakorlat ekkoriban már idejétmúlt volt, s ezúttal is vita tárgyát képezte. Egykor azért vezették be, hogy amennyiben a hatalom nem engedélyezi zsinat tartását püspökválasztás céljából, az egyház ne maradjon vezető nélkül. Végül e gyakorlat megszüntetésére nem hoztak határozatot, s kitűzték a választást. De megelőzőleg Kálvin halála és az erdélyi kálvinizmus kezdete háromszázados évfordulójáról emlékeztek meg a Farkas utcai templomban.³⁸ Bodola Sámuel püspök imája után Nagy Péter mondotta az ünnepi prédikációt „Ha emberektől van ez a tudomány, ez a dolog önmagába összeomlik, de ha Istentől van, fel nem bonthatják az emberek” (Csel. V. 38.9) alapigére építkezve „Nagy Péter annyira hangjánál volt, s előadásában akkora kerekdedség, művészi számítás, ihletés és hatás volt, hogy önmagát látszott felülmúlni, s a hallgatóságot valóságosan lebűvölte” – állapítja meg a Kolozsvári Közlöny beszámolója.³⁹ A főjegyző-választásra június 7-én került sor: Nagy 43, Elekes Károly esperes 13, Hegedüs János teológiai tanár 1 szavazatot kapott. Nagy Péter még aznap letette az esküt. A sikeres választást követően 14 ifjú lelkészt is felszenteltek.⁴⁰ Bodola püspök és Nagy Péter ekkor elhangzott beszédei külön füzetben jelentek meg: *Egyházi beszédek a Kálvin halála emlékére és evvel összekötve az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház közzsinatján Kolozsvárt, június 5-én és 8-án, 1864.*

Bodola Sámuel 1866. április 22-én 76 éves korában „tüdőszélhűdés” következtében Kolozsvárt meghalt.⁴¹ A Farkas utcai templomban tartott gyászistentisztelet után holttestét Marosvásárhelyre szállították, s ott helyezték örök nyugalomra. Pedig akkor már meg volt hirdetve a következő zsinat Bánffyhunyadra, s itt ünnepelték volna Bodola félszázados papságát is. Ehelyett a június 10-i zsinaton csak emlékét idézhették fel, s beiktatták az új püspököt. Bánffyhunyad addig még nem volt zsinat színhelye, s még kevésbé ünnepeltek itt új püspököt. Meg is adták a módját.⁴² Már Gyaluban diadalkaput állítottak a püspök tiszteletére. Gyerővásárhelyen díszbédél fogadták a küldöttséget, gróf Csáky György egyházmegyei főgondnok 30 fogattal a körösfői hágóig ment az érkezők elé, s a püspököt hintójába tessékelt. Sárvásártól bandérium csatlakozott a menethez. Hunyad határában diadalív várta az érkezőket, rajta e bibliai íge: „Te Péter vagy és ezen kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat.” Innentől éljenzők sorfala közt haladt a menet egészen a parókiaig, ahol Szakács István esperes és a vidéki papság fogadta új elöljáróját. Este az iskolában tartottak díszvacsorát. Június 10-én reggel 8-kor az iskola nagytermében nyitották meg a zsinatot, ahol Nagy Péter az elnöki szék elfoglalása előtt megemlékezett elődjéről, s az egyház támogatását kérte felelősségteljes munkájához. Basa Mihály közügyigazgató a zsinat nevében üdvözölte az új püspököt. Miután számba vették a 18 felszentelendő lelkészt, harangzúgás közepette átvonultak a templomba isistentiszteletre. Másnap felolvasták a Nagy Péter megerősítéséről szóló királyi rendeletet, melylyel együtt érkezett a kitüntető királyi tanácsosi cím is. Nagy Péter volt az utolsó püspök, aki utódlási joga folytán került e magas tisztségbe. Éljenzés közben letette az esküt. A főjegyzői

³⁸ Kovács Samu: *A h. h. egyház 1864-diki közzsinata*. Kolozsvári Közlöny 1864. jún. 4.

³⁹ Zömlén: *Az erdélyi reform. anyaszentegyház közzsinata*. Uo. 1864. jún. 7.

⁴⁰ Zömlén: *Az erdélyi reform. anyaszentegyház közzsinata*. Uo. 1864. jún. 9.

⁴¹ *Necrolog*. Zágoni Bodola Sámuel. Uo. 1866. ápr. 24.

⁴² Zömlén: *A reform. anyaszentegyház közzsinata a kolozs-kalotai egyházkerületben*. Uo. 1866. jún. 12. A beszámoló folytatódna jún. 23-ig.

székre Elekes Károly, Faragó József esperesek, Hegedüs János tanár, valamint Szász Domokos kolozsvári lelkész pályázott. Szász jelöltsége körül vita alakult ki. A választásból Elekes került ki győztesen. A templomban Elekes emlékezett meg Bodola Sámuelről, aki 12 évig töltötte be a főpásztori széket. Az új püspök prédikált. Délben 250 terítékes díszebédet adtak az iskolában. Harmadnap Nagy Péter beszédével felszentelték az ifjú lelkészeket, akik azután testületileg tisztelegtek a püspök szállásán. Az ekkori díszebéden számos áldomás hangzott el, este pedig műkedvelői előadáson megtekintették Szigligeti Ede *Cigány* című darabját. A zsinati tárgyalások központi témáját a soron levő unióval kapcsolatos változások képezték. A zsinaton elhangzott beszédek külön füzetben jelentek meg: *Egyházi beszédek a bánffi-hunyadi közzsínaton 1866-ban* (Kolozsvárt 1866) címmel.

Nagy Péter 18 évig vezette egyházát egy nehéz időszakban, amikor az Erdélyi Fejedelemség korában kialakult egyházszerkezetet át kellett alakítani s betagolni a kiegyezést követő magyarországi keretek közé. Mikor a kormányzást átvette, „zilált közigazgatást, üres pénztárt, ellátatlan, sőt elláthatatlan számadásokat talált” – állapítja meg Kovács Ödön emlékbeszédében.⁴³ Ő aztán páratlan takarékoságba kezdett, rendbe hozta a különböző alapok kezelését, hozzájárult az özvegy-árvai pénztár felállításához. Ennél is nagyobb munka volt az idejétmúlt szervezeti szabályzatot a demokrácia és képviselő elvére épülő új egyházi alkotmánnyal helyettesíteni. Azután 12 éven át az elfogadott alkotmányt életbe léptette, működővé tette. Ez csak az első lépés volt, mert élete utolsó éveit az egyházi uniónak szentelte. Hosszas előkészületek után 1881. október 31-én nyílt meg a debreceni zsinat, melynek elnöki tisztségét Nagy Péter püspök és báró Vay Miklós főgondnok töltötte be.⁴⁴ E zsinat 29 ülésén megállapították az öt református egyházkerület közös alkotmányát, bíraskodási és oktatásügyi rendtartását, egyházi közalapot hoztak létre, s megalkották a határozatképes konventet. Ez 19 lelkészi és 19 világi tagból állott, s a közös ügyeket intézte. Ennek elnöke is Nagy Péter lett. Kellott még egy második debreceni zsinatot is tartani 1882 szeptemberében, amikor 8 ülésben a kormány által tett kifogásokat és észrevételeket a közös alkotmánnyal egyeztetették. Így tehát megvalósult az öt egyházkerület uniója egy közös magyar református egyházban. Ezt az uniót majd az ország trianoni feloszabdalása szünteti meg, s csak 2009. május 22-én sikerül valamennyire helyreállítani, szintén Debrecenben.

Püspöksége idején kezdődött a kolozsvári egyházkerület egyik legtöbb indulatot keltett vitája a teológiával kapcsolatban. 1862-ben a teológiai képzést sikerült Nagyenyednek megszereznie, s ehhez ragaszkodott. Csakhogy 1872-ben Kolozsvárt felállították a tudományegyetemet, s ez indokolta tette, hogy itt képezzék – lehetőleg az egyetemmel összefüggésben – a református lelkészeket. Az enyedi teológiát védők vezére Kovács Ödön teológiai tanár, a Kolozsvárra költöztetők szószólója Szász Domokos kolozsvári pap lett. 1875–76-ban a sajtó is sokat foglalkozott az ügyvel. Nagy Péter 1862-ben ellenezte a teológia Enyedre költöztetését, de most inkább az enyediiek pártján állt. Sikerült a vitát elcsendesítenie, s püspöksége alatt nem született végleges döntés az ügyben. Azt majd utóda, Szász Domokos viszi dűlőre, s ő telepíti Kolozsvárra a lelkészképzést.⁴⁵

⁴³ Kovács Ödön: *Emlékbeszéd Nagy Péter emlékköve leleplezésekor*. Bp. 1887.

⁴⁴ *Debreceni ref. zsinat.* = Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 143.

⁴⁵ Vö. Bartók György: *i.m.*; Buzogány Dezső: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története.* = *Akik jó bizonysgot nyertek*. Kvár 1996. 5–28.

Sok visszaemlékezés hangsúlyozza Nagy Péter „bámulatos munkabírását és szorgalmát”, egyenességét és becsületességét. De mindnyájan egyetértenek abban, hogy ő volt korának legnagyobb prédikátora. „Mivel »a hit hallásból vagy«, az igehirdető első kelléke, hogy beszéde szíveket nyisson. [...] Nem volt protestáns egyházunkban senki, aki ezzel az apostoli adománnyal nagyobb mértékben bírt volna, mint Nagy Péter. Egyaránt pedig az egyházi szószekben s a tanácskozás asztala mellett és elnöki székében szava elragadott és meggyőzött; ott hitet, itt meggyőződést ébresztett; kételyeket oszlatott, téves véleményeket megigazított; s azzal a megnyugtatóssal töltött el, hogy amit az ő szavára elhittünk vagy elhatároztunk – az az igazság” – írja Szász Károly a Protestáns Közlöny nekrológiájában.⁴⁶ Szónoki képességét maga is tudatosan kiművelte. Unokája, Szabó Péter említi, hogy mennyire gondosan betanulta szónoklatait.⁴⁷ Az egyetemi tanár Szász Béla szintén utal erre a Kolozsvári Közlöny nekrológiájában: „Mozdulatai a síma, keresetlen plaszticitásban nem sejtették, hogy ez a híres lelkész, mint egykor Róma rétorjai, az utolsó redőre kiterjedő figyelemmel mozog. Beszélték, hogy a tükör előtt hosszas gyakorlattal igyekezett művészetté tenni a külsőségeket is, természetesen Horatius örök szabálya értelmében: Tanuld elrejtetni a fogásokat! [...] Kivált imái voltak bensők, mélyek, közvetlenek és odaadottak. Zajtalanul lengettek kebléből tova a fohász szavai, s mintha érzékennyé lett volna a levegő, úgy hallatszottak minden zugban.”⁴⁸ Ezzel magyarázható, hogy számos jeles személyiség temetésén ő volt a prédikátor. E beszédei aztán gyakran nyomtatásban is megjelentek a család kiadásában. Itt csak arra utalunk, hogy a Mikó család minden tagját ő temette. Mikó Imréné Rhédey Máriát 1849-ben,⁴⁹ Mikó Ádámot 1862-ben,⁵⁰ Mikó Imrét 1876-ban.⁵¹ Ő volt a szónoka 1855-ben a Teleki Józseftől,⁵² 1860-ban a Széchenyi Istvántól,⁵³ 1861-ben a Teleki Lászlótól⁵⁴ búcsúzó kolozsvári istentiszteletnek. De szónoki híre oda vezetett, hogy egyházközségek évekig várták megjelenését, s nagy ünnep lett az ottani prédikáció. S ő mindig adakozásra biztatott valamilyen nemes ügy érdekében. 1856. július 13-i zilahi „vendégszerelése” alkalmával mondott, „Lázár, jöjj ki!” címmel közzétett szónoklatának eredményeként a helybéli kollégium alaptökéjét több ezer forinttal gyarapították. A Székely Mikó Tanoda gyászünnepélyén 1876. november 26-án tartott Mikó-megemlékezése is megjelent. E beszéd hatására Sepsiszentgyörgy városa évi 100 forint támogatást ajánlott fel 100 évre a kollégiumnak.

⁴⁶ Szász Károly: *Nagy Péter ravatalára*. Protestáns Közlöny XIV. évf. 38. sz. 1884. szept. 21. 307.

⁴⁷ Szabó Péter: *Nagy Péter*. In: *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félévszázados ünnepére*. Kolozsvár, 1909–1942. 179–186.

⁴⁸ Sz[ász] B[éla]: *Nagy Péter*. Kolozsvári Közlöny 1884. szept. 17.

⁴⁹ *A nő hivatása*. Előadva egy halotti elmélkedésben, melyet néhai Kis-Rhédey gróf Rhédey Mária úr asszonyoknak [...] Hidvégi gróf Mikó Imre úr ó nagyméltósága szeretett hitvesének koporsója felett tartott Nagy Péter Kolozsvárt, mart. 26-kán 1849.

⁵⁰ *A nemes ifjú*. Halotti beszéd Hidvégi gróf Mikó Ádám koporsója felett, tartotta Nagy Péter Kolozsvárt, september 23-án 1862. a ref. belvárosi templomban. Kolozsvárt 1862.

⁵¹ A temetésen, 1876. szeptember 19-én mondott beszéd külön nem jelent meg, csak a sepsiszentgyörgyi szónoklat: *Emlékbeszéd hidvégi gróf Mikó Imre felett*. A Székely Mikó Tanoda által rendezett gyász-ünnepélyen tartotta Nagy Péter a Sepsí-Szentgyörgyi ref. templomban november 26-án 1876. Kvár 1877.

⁵² *A nagy hazafi*. Emlékbeszéd, melyet néhai nagyméltóságú széki gróf Teleki József [...] Erdély volt főkörmányzója, az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház egyik főgondnoka emlékeztetére az erdélyi ev. ref. egyházi főtanács rendeletéből tartott gyászünnepély alkalmával Kolozsvárt az ev. ref. belvárosi templomban elmondott Nagy Péter [...] april 29-én 1855. Kolozsvárt [1855].

⁵³ *Korunkban hazánknak legnagyobb fia*. I. h.

⁵⁴ *A hazának buzgó szerelme megemészte engemet!* Egyházi emlékbeszéd, melyet [...] széki Teleki László tiszteletére [...] rendezett gyászünnepélyen tartott Nagy Péter [...] június 2-án, 1861. Kolozsvárt 1861.

Makkai Sándor, a kései utód, negyven évvel később így összegez: „Páratlan hatású egyházi szónok volt, oly előkelő, disztingvált, ízléses, finom és nemes igehirdető, aki minden versenyen felül állva közcsodálat tárgyát képezte. Kiadott és ránk maradt beszédei [...] ezt a páratlan hatást ma már fakultan tükrözik. De még az idők moha alól is kivillannak szellemes, fordulatoss, találó, szép gondolatai, s különösen nemzeti nagyok feletti emlékbeszédeiből a lélekismeret és a nemzeti jellem ismeretének kiváló ereje árad. Ahogy ő a nemzet erényeit szeretettel tündököltetni és bűneit lángolva ostromozni tudta – az igazság és szeretet teljességével – ma is tapinthatóvá teszi hatását, mellyel kortársait elragadta. Nyelvében, stílusában, koncepcióiban is a műgond és finomság vonásai tűnnek fel.”⁵⁵ Nemhiába utalnak rá, hogy a nép „aranyászájú Nagy Péter”-ként emlegette.⁵⁶ Mégis mikor a püspöki székbe emelkedett, lemondott a rendszeres egyházi szolgálatról, s csak kiemelkedő alkalmakkor lehetett hallgatni főpásztori beszédeit.

Az egyházi szolgálathoz szükséges segédkönyvek összeállítását is vállalta Nagy Péter. 1857-ben a zsinat pályázatát hirdetett egy káté megszerkesztésére. 1858-ban Nagy művét fogadták el, s az *Konfirmációi kisebb káté az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára* (Kolozsvár 1858) címmel jelent meg nyomtatásban. 322 kérdést és választ, valamint imákat tartalmaz. Két év múlva megjelent a *Konfirmációi nagyobb kátéja* (Kolozsvár 1860) is 450 kérdéssel. Ezt a városi iskolák diákjai használták. Jelentőségük abból is kitűnik, hogy többször átdolgozták őket. A kisebb káté tíznél több kiadást ért meg, s még az 1920-as években is kinyomtatták. Vadas József lelkészársával együtt egy szertartási rendet és szövegeket rögzítő *Ágendát* (Kolozsvár 1866) is közzétett, mely szintén az 1920-as évekig volt használatban.

Meglepő, hogy az 1860-as években, sőt püspökként is foglalkoztatta Nagy Pétert a világirodalom. Állandóan olvasott angol és francia műveket, s egyiket-másikat átültette magyar nyelvre. Ezek leggyakrabban a fővárosi Vasárnapi Újság és a Budapesti Szemle hasábjain jelentek meg. Mivel ekkor már ez az irodalmi szereplés nehezen volt összeegyeztethető egyházi rangjával, a fordítások gyakran név nélkül vagy Belényessy Gábor, illetve Csurgó György álnévvel jelentek meg. Magyarra fordította az angol humoros irodalom egyik gyöngyszemét *Kukliné prédikációi* (1860) címmel. A tudalékos asszony kigúnyolása ez a mű. A kötetben olvasható tudomásulvétel végett: „E mű Jerrold Douglas ily című munkájának *Mrs. Caudle's Curtain Lectures* (Caudle asszony ágybéli leckéi) átdolgozása.” Az átdolgozó-fordító neve hiányzik, csak a nekrológok utalásából derül ki, hogy Nagy Péter volt a „tettes”. A novellisztika terén Nagy az első magyar tolmácsolója a francia Prosper Merimée, az angol Ouida (Marie Louise de La Ramée), valamint az amerikai Francis Bret Harte íróknak, hogy csak a híresebbeket említsük.

Élete utolsó évtizedeiben is nagyon tervszerűen beosztotta napjait. Kora reggeltől dolgozószobájában – mely egyben püspöki hivatala is volt – az egyházkerületi ügyeket intézte. Korai ebéd s rövid pihenés után beszédeit írta, tanulta és gyakorolta fennhangon. Mikor nem volt közelebről szolgálati kötelessége, olvasott és fordított. Estéit vagy az olvasás, vagy baráti társalgás töltötte ki. Ritkán eljárt színházba is. Tavasztól őszig a déli órákban kertjét gondozta, kifejezetten rózsaszakértővé képezte magát. Kertje végében, a Malomárok mellett volt egy kis filagória, s a meleg hónapokban délutánonként ott dolgozott.

Családi életét különösen a szomszédban lakó leányának gyermekei aranyozták be. Nagy Katalin (1845–1882) ugyanis 1865 táján férjhez ment Szabó Sámuel (1829–1905) református

⁵⁵ *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. „Az Út” kiadása. Cluj-Kolozsvár 1925. 26.

⁵⁶ *Nagy Péter (1819–1884)*. Vasárnapi Újság XXXI. évf. 38. sz. 1884. szept. 21. 597–599.

kollégiumi tanárhoz, s nyolc gyermekük született. Az egész várost megrendítő tragédia volt, mikor 1882. december 14-én „öt napig tartó rohamos tüdőlob következtében” a családanya meghalt. A püspök édesapát is nagyon megviselte a gyászeset. De ez nem is volt elég, mert 1884 őszén a családot a torokgyík gyötörte meg. S két szépen fejlődő unokát két nap különbséggel sírba döntött.⁵⁷ Két másik unoka is napokig élethalálharcot vívott. Ez a sok gyászeset maga után vonta Nagy Péter halálát. Az utóbbi esztendőben az érzelmeszedés némileg fedékennyé tette, néhányszor a szíve is rendetlenkedett, de főorvos fia gondját viselte. 1884. szeptember 15-én délután jelentkeztek az első szívpanaszok, éjszakára már nyilvánvalóvá vált a szívszélhűdés, sem az orvos fiú, sem az elhívott Purjesz Zsigmond professzor nem tudta betegsége végkifejletét megakadályozni. Szeptember 16-án reggel fél ötkor a még csak 65 éves Nagy Péter püspök szíve utolsót dobbant.

Az egész várost, majd Erdélyt, sőt a teljes magyar református közösséget megrendítette a halálhír. Az egyházkerület Szász Béla igazgató-tanácsost és Bodor Antal titkárt bízta meg a temetés megszervezésével.⁵⁸ A gyászszertartás levezetésére Révész Bálint tiszántúli püspököt kérték fel, úgy is mint az elhunyt barátját. A holttestet a családi ház dolgozószobájában ravatalozták fel, s itt fogadta a család a részvétnyilvánítókat. Minden kolozsvári újság gyászkeretben tudatta a halálesetet s követte napokig az ezzel kapcsolatos eseményeket. Gyászjelentést adott ki a család, a református igazgatótanács, az Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár városa, a nagyenyedi református egyházközség (amelynek minden püspök hivatalból első lelkésze volt), a kolozsvári egyházközség keblí tanácsa, valamint a sepsiszentgyörgyi egyházközség együtt a Székely Mikó Kollégium elöljáróságával. A temetést a Magyar utcai kétágú templomból rendezték 19-én. A koporsót a temetés napjának reggelén vitték át az oszlopfőig fekete posztóval borított falú templomba, ahol a szószek előtt másfél méteres talapzatra helyezték. A ravatalt délszaki növények öveztek. A küldöttségek a Király utcában sorakoztak fel, s rendre helyezték a templomi ravatalra a 60 koszorút. Közben egyfolytában érkeztek a részvétlívátok. Miron Roman nagyszebeni metropolita táviratban fejezte ki együttérzését. Lönhart Ferenc római katolikus püspök Barts Ferenc nagypréposttal képviseltette magát. Három református püspök érkezett. Révészén kívül Pap Gábor dunántúli és Szász Károly dunamelléki főpásztor. Az utóbbi beiktatását éppen Nagy Péternek kellett volna végeznie. Nagyenyedről száznál többen jöttek.

A tulajdonképpeni temetési szertartásra délután került sor. Fél négykor vonult be a templomba Esterházy Kálmán főispán és Haller Károly polgármester, a megye tisztkarát Gyarmathy Miklós alispán vezette, az egyetem küldöttségét Csiky Viktor rektor. A templomi szertartás igen rövid volt: a nagyenyedi teológusok két énekszámát után Révész Bálint püspök elmondta 25 perces imáját, a Kolozsvári Dalkör gyászenekét követően a koporsót a hatlovas gyászhintóra rakták, s 5 órára felfejlődött a menet. Két lovasrendőr nyitotta a sort, utána a népiskolák, polgárik és gimnáziumok, majd az egyetemiek következtek. A dalköröket a színház tagsága, a hadsereg, csendőrség és tűzoltóság képviselői, valamint az iparostársadalom tagjai követték. Ezután jött a különböző egyházak papsága, számos notabilitás, s végül az enyedi teológia. Két

⁵⁷ Szürke márványoszlopkon a Házsongárdi temetőben ez a felirat: „SZABÓ SÁMUEL NÉ / NAGY KATALIN / szül. 1845. febr. 23. / megh. 1882. dec. 14. / FÉRJE S NYOLC GYERMEKE / ÁLDJA ÉS SIRATJA. / SZABÓ GYULA / 1875. jan. 5–1884. szept. 2. / SZABÓ SAMUKA / 1872. márc. 21.–1884. szept. 4. / SZABÓ SÁMUEL / EV. REF. COLLEGIUMI TANÁR / 1848–49-ES TŰZÉR FŐHADNAGY / 1829. május 16.–1905. januárius 1. / AZ IGAZNAK EMLÉKEZETE ÁLDOTT!”

⁵⁸ A temetés részleteit, az elhangzott beszédeket a Kolozsvári Közlöny és a Magyar Polgár c. kolozsvári napilapok 1884. szeptember 17–21. közt megjelent számai, valamint a Protestáns Közlöny 1884. szept. 21-i száma tartalmazzák.

fehér lótól húzott kocsit vitte a koszorúkat. A hatlovas gyászkocsi következett rendőri díszörvességgel és száz fáklavivővel a két oldalán. A kocsit követte a család egy része, a református egyházkerületek küldöttsége a püspökökkel, majd 20 hintó, melyek közül az elsőben ült az özvegy a vejével. A menet némán haladt minden zene vagy ének nélkül a fekete fátyollal borított égő gázlámpákkal övezett utcán a Főter felé, onnan pedig a Torda utcán át a temető kapujához. E kaput is fekete posztóval vonták be, a temető előterében ravatalt állítottak fel, oda helyezték a koporsót. A teológusok éneke után Keresztes József nagyenyedi professzor mondotta el hatásvos beszédét. A város összes harangjának zúgása közben engedték a koporsót a díszsírhelybe. A korabeli tudósítók szerint nyolc-tízezer ember vett részt a temetésen. Az ünnepélyességet fokozta a szép ősz délutáni napsütés is. Mikó Imre 1876-os temetése óta Kolozsvárt nem volt ehhez mérhető gyászszerartás. Eddig a püspöktemetések többnyire egyházi keretben történtek. Nagy Péter volt az, aki mondhatni országos tekintélyt adott tisztségének, s akinek a temetésén testületileg az állami szervek, hatóságok is képviseltették magukat.

A reformátusok a következő évi egyházmegyei közgyűléseken külön-külön megemlékeztek az elhunyt püspökről, s az 1885. május 28-ától Kolozsvárt tartott egyházkerületi közgyűlés első napját is Nagy Péter emlékének szentelték. A Farkas utcai templomban Szász Domokos imája után Szász Gerő első pap és esperes magas röptű beszédben fejtette ki, hogy „Nagy Péter költőnek született és pappá kellett lennie, hogy eleget tehessen mind a kettőnek”. Megállapította: „az ékesszólás mesterségét művészté emelte, mégpedig a legjózanabb eszközök, az egyszerűség, az igazság, a szeretet, a közvetlenség és az istenbe vetett tántoríthatatlan hit által.”⁵⁹ A közgyűlés harmadik napján 151 szavazattal a csak 43 szavazatot elért Kovács Ödönnel szemben Szász Domokost püspökké választották.⁶⁰

Másfél évi gyász után 1886. február 25-én özvegy Nagy Péterné Wesselényi Krisztina is elhunyt, 28-án férje sírjába temették. Elérkezett az idő méltó síremlék állítására. A következő évi egyházkerületi közgyűlést 1887. október 27-től tartották Kolozsvárt. Ennek keretében 29-én délután a közgyűlés résztvevői a püspök vezetésével kivonultak a törtszlopos házsongárdi sírhoz.⁶¹ A Kolozsvári Dalkör gyászéneke és Szász Domokos imája után Kovács Ödön enyedi professzor tartotta az emlékbeszédet, mely főleg a püspök egyházi munkásságát vázolta, s nyomtatásban is megjelent Budapesten.⁶² A gyászfátyol eltávolítása után olvashatóvá vált a sírfelirat:

NAGY PÉTER
ev. ref. püspök.
született
1819. ápril 22^{dikén}
meghalt
1884. septemb. 16^{dikán}

⁵⁹ *Emlékbeszéd Nagy Péter erdélyi evang. reform. püspök és kir. tanácsos felett.* Írta és elmondta az erdélyi ev. ref. egyházkerület közgyűlése alkalmával [...] Szász Gerő kolozsvári első pap és esperes. Kolozsvárt, 1885.

⁶⁰ Az egyházkerületi közgyűlésről és a gyászünnepélyről beszámolnak a *Protestáns Közlöny* 1885. május 24. és június 7. közötti számai.

⁶¹ *Nagy Péter síremléke.* *Ellenzék* 1887. okt. 29.; *Nagy Péter síremlékének leleplezése.* *Protestáns Közlöny* XVII. évf. 44. sz. 1887. nov. 3. 394.

⁶² Kovács Ödön: *i. m.*

püspöksége xix. évében
Hálás kegyelete jeléül
emelte az erdélyi ev. ref. egyházkerület.

A talapzati kő hátsó felébe illesztett táblán a feleség rövid felirata található.⁶³ A temetői főkapuval szemben álló sír szomszédságába temették a következő két református püspököt is.

A legtömörebben az író és marosvásárhelyi lelkész Tolnai Lajos jellemezte egykori főpásztortát *Sötét világ* című életrajzi regényében: „Egy európai műveltségű nagy ember, egy lángelméjű egyházi szónok, egy hozzáférhetetlen jellem.”⁶⁴

Péter Nagy – One of the Founders of the Transylvanian Museum Society

Keywords: Reformed/Calvinist Church, minister, bishop, professor, biology, theology, translator, Museum Society, M.P., funeral ceremony

This is a biography of Péter Nagy, son of a Cluj/Kolozsvár tailor who became one of the greatest Calvinist bishops of Transylvania. He studied in the Calvinist College, then at Göttingen University. In 1841 he was elected minister of the Calvinist Community from Cluj/Kolozsvár. He was also teacher of biology, then of theology of the Calvinist College. He translated a lot of volumes from English and French, he is the translator of the first Hungarian volume by Dickens. Nagy had an important role in the founding of the Transylvanian Museum Society, in 1869 he was elected vice-president. He was also member of the Hungarian Parliament. In 1866 he was promoted bishop of his church. He was a good organizer and an excellent preacher.

⁶³ A márványtábla felirata: „Özv. NAGY PÉTERNÉ / HADADI / Br. WESSELÉNYI KRISZTINA / megh. 1886. febr. 25. / Áldott legyen emléke!”

⁶⁴ *Sötét világ*. Regény. Marosvásárhely 1955. 121.

Kósa Ferenc

Visszatekintés az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* múltjára

Egy emberöltővel ezelőtt, 1975-ben jelent meg Szabó T. Attila párját ritkító életművének koronájaként az *A, B és C* kezdőbetűs szavakat tartalmazó *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* első kötete, amely fel évszázadot átölelő tudományos munka gyümölcse. Tudjuk: megjelenését – mint egy folytatásos regényt – szokatlanul nagy érdeklődés előzte meg, majd a méltatások hosszú sora követte.

Már a kezdő kötetből kitűnik, hogy nemcsak a nyelvtörténet, hanem a művelődéstörténet, a történettudomány és a történeti néprajz számára is forrásértékű kincsesbánya. De akár például a régi időjárás kutatója is sok hasznos adatot találhat benne. Szabó T. Attila több milliós nagyságrendű adatból olyan monumentális, sajátos, tartalmában és formájában újszerű művet akart megalkotni, amilyen még nem készült.

Az első méltatásokból, értékelésekből idézzük a következő részleteket: A Szótörténeti Tár területisége jelentős azért is – emeli ki Benkő Loránd –, mert „a keleti magyar nyelvjárásoknak, még közelebből az erdélyi magyar regionális köz- és irodalmi nyelvnek tudvalevően fontos szerepe volt a magyar nemzeti nyelv megalapozásában: kezdeteiben és továbbfejlődésében”. E munka „a régi erdélyi magyar művelődésnek szinte a teljességét felöleli, amely bepillantást ad a keleti magyarság évszázadokra visszanyúló életének minden lényeges mozzanatába”.¹ Gunda Béla szerint is „A Szótörténeti Tár nemcsak »szócikkek« gyűjteménye, hanem gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti gyöngyszemek örök értékű foglalatja. [...] Ha a tartalmilag és tárgyilag rokon szócikkek anyagát összeötvözzük, akkor a XV–XIX. századi erdélyi népelet, foglalkozások, jogi szabályok és szellemi törekvések monográfiája tárul elénk.”² Benda Kálmán szintén hangsúlyozza: „A Tár gazdag idézetanyaga, lehetővé teszi, hogy a történeti élet egy-egy területét szinte teljesen rekonstruáljuk.” Ez a Tár „Sokkal több, mint valamely általános értelemben vett szótár, nem is szótár már, hanem lexikon, az erdélyi, sőt az egész magyar nyelvterület eddigi legnagyobb művelődéstörténeti forrásgyűjteménye, enciklopédiája.”³ (Az utóbbi méltatások számos szemléltető-bizonyító példát is idéznek.)

Szabó T. Attila életműve első kötetének megjelenése után Balassa Ivánnak küldött levelében írja, hogy „itt a Tárnak igazán rendkívüli sikere volt, ill. van. A televízió, a rádió, a lapok és folyóiratok foglalkoztak és foglalkoznak vele. Van részem ünneplésben. S én [...] levert vagyok, mert inkább hibáit látom a szótárnak, mint jó tulajdonságait. És [...] hátam megett a sötét gond: lesz-e időm és erőm – a munkatársakkal – befejezni. Nem hetvenedik évében kell az embernek lehetővé tenni egy ilyen munka megjelentetését!”⁴ Nemegyszer mondta: tudja, hogy szótárának vannak fogyatékosai, vitatható szerkesztési eljárásai. A velük kapcsolatos kérdésekre igyekezett elfogadható, illetve meggyőző feleletet, magyarázatot adni. Való igaz:

Elhangzott 2006. január 12-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület székházában Szabó T. Attila születésének 100. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésén.

¹ Magyar Nyelv 1976. 46, 47.

² Magyar Nyelvőr 1975. 486–487.

³ Uo. 489.

⁴ Idézi Balassa Iván: *Szabó T. Attila Erdély nagy nyelvtudósa*. Püski Kiadó, Bp. 1996. 105.

a szerkesztés során sok fölmerült kérdést, adódó esetet előre nem lehetett tudni, csak utólag jöttünk rá: mit és hogyan lehetett, illetve kellett volna másként, jobban megoldani.

Életművét eredetileg tíz kötetre tervezte. Később látta, hogy az arányok megtartásával ennél több lesz. Mindig hangsúlyozta: hálás elismeréssel adózik a Kriterion Könyvkiadó vezetőségének és elsősorban igazgatójának, Domokos Gézának, hogy felismerve e munka tudományos jelentőségét abban a nehéz időben magára vállalta a vele járó rengeteg gondot és terhet. Ki tudja, enélkül mi lett volna a szerkesztésre és megjelentetésre váró hihetetlenül gazdag szótári adatanyag jövőbeli sorsa?

A Tár első kötetét egymaga szerkesztette hat évig. Nyilvánvaló lett, hogy e munkát csak szerkesztőtársakkal lehet ütemesen folytatni. Így aztán többünk felkérésével először öttagú szerkesztőközösség alakult, ennek segítségével a 2. kötet jóval rövidebb idő alatt elkészülhetett, és 1978-ban napvilágot láthatott. Azután a szerkesztésbe mások is bekapcsolódtak, ami biztosította a munka eredményes előrehaladását: 1982-ben és 1984-ben megjelent a 3. és a 4. kötet. 1980-ban írta: „a régi erdélyi magyar nyelv szóanyagának gyűjtését és közkinccsé tételét tartottam és tartom az ezutániban is életem fő céljának.”⁵ Korábban azt mondta, legalább egy kötet jelenhessék meg, hogy lássák: milyen művet akarok alkotni. Amiben rendületlenül hitt és reménykedett, végül néhány évig a megvalósulás útján haladt. De nemsokára sötét fellegek gyűltek a Tár további sorsa fölé. A hatalom egyre fokozódó politikai és szellemi tiltása gátat vetett az 5. kötet kiadása elé. Erre csak a körülmények megváltozásával, 1993-ban kerülhetett sor.

A korábbi tartós kilátástalan helyzetben is úgy folytattuk a munkánkat, mintha az épp soron levő szerkesztett kötet kéziratát határidőre kellene elkészíteni. Hetenkénti rendszeres munkamegbeszéléseinket akkor is mindig megtartottuk. Egy ilyen alkalommal a Professzor úr – mi, fiatalabbak így szólítottuk – bensőséges hangulatban biztatott, hogy majd olvassuk el Kipling *Ha...* című találó versét, amely kitartásra s a cél elérésére ösztönöz.

Szabó T. Attilának minden perc drága volt, hogy minél eredményesebben előbbre juthasson a kéziratban, már a 6. és 7. kötetnél tartó szerkesztéssel. Ezért például arra is megkért minket: a neki visszaadandó cédulakötegeket úgy kössük át, hogy ne kelljen időt vesztegetnie a kioldásukkal.

Váratlan tragikus halála után, 1987. március 3-át követően is munkaközösségünk igyekezett ugyanúgy dolgozni, mintha Ő továbbra is velünk volna, és irányítaná munkánkat.

Kedvező fordulat után 1993-ban és 1995-ben megjelenhetett az 5., 6. (mindkettő egyazon évben) és a 7. kötet. Azok címlapján is ez olvasható: Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Örök távozását, félbeszakadt munkáját gyászkeretes neve jelzi.

E nehéz helyzetben főszerkesztőként Vámszer Márta fogta át munkaközösségünk tevékenységét. Ő volt egyik legrégebb és legtapasztaltabb szerkesztő-munkatársunk. Főszerkesztői munkáját is kitűnő szaktudással, teljes odaadással és felelősséggel végezte. Maga szerkesztette az 1996–2002 között megjelent 8., 9., 10., 11. kötetet. Az ő váratlan, tragikus halálával is 2000-ben újabb súlyos veszteség ért bennünket. Ezután munkánk folytatásaként a tavaly megjelent 12. kötet főszerkesztését, szerkesztményeinek ellenőrzését, javítását Zsemlyei Jánossal ketten vállaltuk; legrégebb szerkesztőtársam korai halála után munkáját a fiatal nemzedékhez tartozó mostani főszerkesztő, Fazakas Emese vette át. Örök kegyelettel, halálával gondolunk a még nem említett egykori munkatársakra is: Kelemen Bélára, Vigh Károlyra, Nagy Jenőre, Zs. Maksai

⁵ Magyar Nyelv 1980. 11.

Máriára, W. Török Juditra, akik nagy érdemben járultak hozzá az Erdélyi Szótörténeti Tár megalkotásához, melyet egy méltatás épülőben levő középkori katedrálishoz hasonlít.

Szerkesztői munkaközösségünk létszáma az eltelt 30 év alatt természetesen változott. Kezdetben 5 volt, később gyarapodott. Volt olyan időszak, amikor 13–14 tagból állt. Az egyes szerkesztők időbeli részvételét és végzett munkájának mennyiségét a megjelent kötetek rendszerint jelzik. És ami legfontosabb: az említett időközben olyan összeszokott, összetartó munkaközösség alakult ki, amely megszakítás nélkül mindig folytatni tudta hatalmas munkáját. Szótári megbeszéléseinket a közelmúltig a bölcsészkar nyelvészeti tanszékén tartottuk. E megbeszéléseken a vitás kérdések eldöntésében a közösségünkben „kollektív bölcsességnek” mondott elv érvényesült, és mindig a Tár jobbítása volt a fő cél.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár első négy kötete a Kriterion kiadványaként jelent meg, s ezzel – Gunda Béla szép szavaival – a Misztótfalusi Kis Miklósok fáklyáján a lángot fényesebbé lobbantotta. A következő négy kötet kiadását az Akadémiai és a Kriterion Kiadó közösen valószínűsítette meg. A további négy kötet pedig, az Akadémiai Kiadó és az Erdélyi Múzeum-Egyesület összefogásával láthatott napvilágot. Ez utóbbi léte, működése és Szabó T. Attila tudós élete, tevékenysége összetartozott. Tudjuk, hogy életművének szerkesztését, kiadását a Múzeum-Egyesület vezetősége ezután is elsőrendű feladatának, céljának tekinti.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár a magyar nyelvudomány egyik legnagyobb szabású műve. Sokszor fölvetődött: mi lesz, hogyan alakul a sorsa? Van-e remény a befejezésére, vagy torzóban marad, mint számos nyelvudományi munka? Ma már bizton hihetünk a sikeres befejezésében!

A Retrospective on the Transylvanian Hungarian Historical Dictionary

Keywords: Innovation, language history, culture, ethnography, resources, richness of data

The 13th volume of the Dictionary appeared a year ago. The research community is currently working on the last, 14th volume. The author of this contribution summarizes the inciting questions which emerged during the editorial process, as well as the circumstances and events surrounding it. He also emphasizes that the uniquely rich material made available by this enormous work will serve as an abundant resource not only for language historians, but also for historiographers, cultural historians and ethnographers, as the completing of the Historical Dictionary can now be viewed as certain.

Nagy-Tóth Ferenc

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár jelentősége az élettudományok múltjának kutatásában

A Szótörténeti Tár kötetiben olyan hatalmas mennyiségű ismeretanyag van összegyűjtve (tárolva) és rendszerezve, hogy bármely tudományág művelője talál benne hivatkozási, bizonyítási adatot. Enciklopédikus tartalmát, jellegét Tájékoztatója is jelzi: „A nyelvtudomány érdeklődési körén túl azonban *történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára* [kiemelés tőlem – N-T. F.], amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket [...] a Tár nemcsak a nyelvtörténet magyar és más anyanyelvű kutatóinak igényeit igyekszik kielégíteni, hanem más tudománysszakok kutatói számára is segítséget akar nyújtani...” Ez az igen lényeges célkitűzés akkor válik különösen nyilvánvalóvá, amikor valamely tudományterület (témakör) adatolására, eredményeinek hivatkozására bizonyítékként (dokumentumként) van szükség. Ilyen élményt adhat a gyümölcsészet múltjának a kutatása; az erdélyi gyümölcsfajok és fajták természetésének időrendi megjelenése, települések szerinti feltűnése, származása, gondozásának színvonala, értékesítésének változatai.

A Szótörténeti Tár adatainak hivatkozási alapként való használatát sajátosan korlátozza „időbeli határa”, mely a 15. század közepétől a 19. század közepéig terjed (tehát Mátyás király korától a kiegyezésig), főleg pedig az, hogy „a magyar nyelvű írásbeliségnek csak a közszói elemei kerültek bele”. A Tár anyaga nem az irodalmi művekből, hanem a közösség életét szabályozó okiratok szóanyagából gyűlt össze.

A Szótörténeti Tár anyagának összetételét, jellegét az időbeli elhatárolás az élettudományok kibontakozása és haladása vonatkozásában meglehetősen kedvezőtlenül érintette, mivel négy évszázadnyi időszakból alig fél évszázad (az Erdélyi Fejedelemség fénykora, 1606–1660) volt viszonylag nyugalmas, kedvező az alkotó munkához. Nagyobb része hadak járásával, rombolásokkal volt gyarapítva. És a magyar nyelvet beszélő nép folyamatos kicserélődésével, következésképpen a beszélt szókészlet idegen eredetű szavak bővülésével (pl. pakulár, 1568; bongor, 1618).

Az irodalmi művek, a természettudományos dolgozatok mellőzése, a korabeli közösség beszélt nyelvének szókincsére való alapozás miatt kimaradtak vagy későbbi adatolásúak ugyanolyan szavak és fogalmak, amelyek már a honalapítás előtt is léteztek. Ám bekerültek a Tárba a mindennapi élet kifejezései (még az obszcén elszólások is) és a csak szájhagyományként előforduló szólások. „Ilyenformán a Tár az erdélyi magyar nyelvű régiség szókincsének a gyűjtő szeme elé került adalékokból egybeállítható teljes képét óhajtja bemutatni...”

A Szótörténeti Tár anyagának időbeli elhatárolása nagyon fontos a magyar nyelv gazdagodása, haladása és erélye vonatkozásában is. Ugyanis az alapszókincs nagy része a tárbeli adatolás előtt már létezett, és bizonyára közben sokat változott, de nem veszett ki. Olyan növénynevek, mint: alma, körte, szőlő, som, kökény, gyümölcs; árpa, búza, borsó, kender, komló, torma, gyopár, kökörcsin, kikerics, bojtortján, cökény, csalán, gyékény, káka, üröm, gyertyán, kőrís, hanga; és növénytermesztéssel kapcsolatos szavak, mint: eke, sarló, orsó, szór, arat, örol, szűr, tarló, tiló, csepű, dara, ocsú, bor, seprő, melyek már a honalapítás előtt (Levédiában,

700–800) léteztek a magyar nyelvben, későbbi keltezéssel és valamelyes változással természetesen a Tárban is megtalálhatók. Csaknem nyolc évszázad viszontagságait vészték át.

A középkor évszázadainak hiteles anyagaiból (nemcsak oklevelek) összeszedett és azonosított növénynevek, növényismereti és termesztési fogalmak száma háromszáznál is több (kb. 305). Az 1023. és 1300. évek között kelt 603 erdélyi oklevélben harmincöt növény neve fordul elő (Jakó Zs. 1997). A vadontermő növények száma 110, s ezeknek 65 százaléka ősi örökség, a természeteké 102, melyből 35 százalék eredeti (de csupán 27 százalék szláv származású), a fogalmak száma 92, s ebből 72 százalék honalapítás előtti keletkezésű. Tömören összefoglalva: a középkori magyar ember megszedett 14 gyümölcsfajt és 28 fajtát, termesztett és használt 20 konyhakerti zöldséget és 17 szántóföldi növényt, megkülönböztetett 39 erdei fafajt és 22 mezei lágyszárú növényt, megnevezett 30 növényzetegyüttest, a növények ismertetőjegyeire volt 36 fogalma, és eligazodott 18 csodálatos tájegységben. Alapos vizsgálat a jelenkori átlag művelt-ségű ember növénytani ismereteit sem találná sokkal gazdagabbnak, bizonyára.

A Szótörténeti Tár egyik (talán) legrégebbi említésű növényneve a komló 1367-ből (majd 1478-ból). Ebben az időben még nem lehetett termesztett, de fontos kelléke volt a sörkészítésnek, főleg pedig élelmi- és gyógyítási szerekeknek. A Tár egy későbbi (1642) adata kiegészíti ezt a szükségletet azzal, hogy „minden házas ember fel-fel köből komlót tartozik be adni a várban”. Az élelmiszanyagok megtermelésének fontossága alapján a régóta ismert és használt termesztett növények (köles, árpa, búza), ezek előállításának eszközei (eke, sarló, kasza), valamint a háziállatok (kutya, kecske, juh, ökör) említése, korábbi adatolása lett volna várható. Ezek időbeli említése a Tárban későbbi (köles: 1550, árpa: 1600, búza: 1507; eke: 1569, sarló: 1590, kasza: 1555; kutya: 1586, kecske: 1451, juh 1546, ökör: 1507; legrégebbi említésű a kecske 1451-ből: „Kecskevölgy fölött”, ami viszont vadkecskét is jelenthet), talán, mert természetesen hozzátartoztak a közösségek életviteléhez, és nem képeztek kivételt, meglepő változást és feljegyzéseket megkövetelő hivatalos eljárásokat, melyek anyagából a Tár elsősorban merített.

A Szótörténeti Tár adatanyag-gyűjtési időhatárának első szakasza némiképp megegyezik, az erdélyi természettudományos szakirodalom megalapozásával. E korban készült el és került kinyomatásra Melius Juhász Péter (1531–1572) *Herbarium az Faknac, Fuveknec nevekről, természetekről és hasznairól* című munkája (Kolozsvár 1578), amelyet a megjelenésének 400. évfordulója alkalmából 1978-ban közre adott jubileumi kiadás bevezető tanulmányának szerzője ekképpen méltatott: „A hitek és meggyőződések harcában született befejezetlen munka elindítója egy folyamatnak – a magyar természettudományos, orvosi, botanikai, gyógyszerészeti műnyelv, néprajzi adatok nyomtatásban való rögzítésének.” A benne tárgyalt növényfajok száma 1236, melyek közül régebről ismert csupán 358, a növénynevek összesége pedig 2000 körül van. Ez a gazdag ismeretanyag, mely a nép körében csak szórványosan létezhetett, akkoriban nem, csak a későbbi időszakokban és csak részlegesen, a közélet általi elsajátítás és önkéntelen kiválogatás mértékében kerülhetett az élő nyelv feljegyzett anyagába, melyből a Tár gyűjtött. A Herbarium bizonyossága annak, hogy abban az időben már létezett elegendő mennyiségű és megfelelő színvonalú természettudományos ismeretanyag, mely a köznyelvre is kihatott. Az évszázadokon át csiszoló köznyelvnek ezt a hőmpolygó folyamatát örökítette meg az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*.

Nélkülözhetetlennek bizonyul a Szótörténeti Tár a régi erdélyi gyümölcsök kutatásában. Bár a tanulmányozott fajok és fajták adatolása ez esetben is általában későbbi a történelmi okiratok által megadottnál, a gazdag tényanyag felhasználása nélkül hiányos, sőt sok esetben téves lenne az eredetükre, elterjedésükre, termesztésükre és értékesítésükre vonatkozó ismeretek közlése, bizonyítása.

Az almára vonatkozó sok adat közül a legrégebbi 1582-ből való és az árával, vásárlásával kapcsolatos, ami azt jelezheti, hogy keresett kellett hogy legyen, nem volt eléggé elterjedt, nem volt elegendő belőle (akárcsak napjainkban). Almafajtanévet keveset közöl a Tár (Édes alma: 1591, Mosolygó alma: 1687, Csipke alma: 1758, Páris alma: 1802, Masanker alma: 1802, Szebeni tángyér alma: 1807, Fekete tángyér alma: 1807, Brassai alma: 1826), talán éppen azért, mert nem volt közönséges a mindennapi életben. Különben Melius Juhász Péter Herbáriumában is csak két fajta, a Bolondító alma meg a Leánczeczü alma megnevezés fordul elő.

Annál gazdagabb és változatosabb viszont a körteanyaga. A körte szó első említése 1544-ből való, és Kisesküllő „Körtvélyes völgyé”-re vonatkozik (lehetett vadkörte is). Ettől kezdve az adatok gyakoribbak: 1570 és 1586-ból körtelopásokról van adat, 1573 és 1597-ből határfaként van említve (amely ugyancsak vonatkozhatik vadkörtére), 1606 és 1680-ból viszont már oltott körtéről, illetőleg körtvélyoltványokról lehet értesülni, 1621- és 1677-ből mézes körtvély és körtvélyes bor fordul elő a szócikkekben.

Meglepő a körte fajtanévek viszonylagosan nagy száma (közel 40), melyek között azonban kevés az általánosabban (Kárpát-medence-szerte) már a középkorból ismert fajtáké (kb. egyharmad). A Lippai János (1606–1666) *Posoni Kert* című nagy jelentőségű, háromkötetes munkájában leírt 25 körtéfajtából örvendetesen hét (Elővel-érő, Árpával érő, Muskatal [fejér, sárga, apró, őszi], Pergamont [nyári, téli], Makaria, Süvöltén, Mézes) azonos nevű a Szótörténeti Tárban említettekkel. A Tár a következő körte fajtanéveket említi: Tekeres körte (1579), Mézes körte (1595), Apró körte (1597), Makariás körte (1597), Hosszú körte (1597), Muskotály körte (1598) és Apró Muskotály körte (1621), Piros körte (1606), Sütő körte (1606), Pap körte (1606), Sümölcsén [Süvöltén] körte (1615), Fekete körte (1615), Szent Birtalan körte (1625), Édes körte (1632), Aszú körte (1642), Nyers körte (1642), Beke körte (1659), Száraz körte (1679), Nyári körte (1710), Álló körte (1717), Borsos körte (1729), Árpával érő körte (1751, első említése 1326), Császár körte (1756), Csonka körte (1797, első említése 1338), Turi körte (1801), Elein érő körte (1803), Medve körte (1804), Pergament és Téli Pergament körte (1816), Őszi körte (1841), Izenbart körte (1844), Oltott körte (1851), Pisztráng körte (1852), Oskola körte (1892), Júliusban érő körte, Sárga körte (első említése 1258), Segesvári körte és Torzsátlan körte (a 19. század közepe).

Hasonlóan értékes adatok találhatóak a Tár kötetében a szilváról (1590, 1620), a cseresznyéről (1590), a dióról (1526), a gesztenyéről (1582), a berkenyéről (1679) és természetesen más gyümölcsökről (1574) és növényekről, valamint a természettudományok többi területéről.

Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* kiterjedt tudományterületű, és gazdag anyagába nemcsak nyelvünk változatos szókincse, hanem művelődésünk folyamatos képződése és haladása is maradandóan bele van ötvözve.

The Transylvanian Hungarian Historical Dictionary's Value for the Study of the History of Life Sciences

Keywords: fruit history, cultivated plant names, cultural evolution

There are set out a huge amount of data in this lexical work, hence most of disciplines can find useful references supporting various assertions. Thus, e.g. one could find a lot of informations related to the pomology, or fruit production, their origin, cultivation and utilization, respectively.

It is evident the chronological discrepancies among of spoken and by the Wordstock considered written words and concepts; formers being earlier. So are, e.g. apple, pear, grape, cornel, wild plum, fruit; barley, wheat, pea, hemp, hop, horse-radish, cotton veed, pulsatilla, autumn crocus, burdock, stinging-nettle, matgrass, reed, wormwood, etc., which existed in the Hungarian living vocabulary before the settling in the Carpathian Country (896).

It is surprising that in Wordstock fewer are the data concerning the apples, and much more relating to the pears; because these were much liked.

One of the most ancient plant inserted in Wordstock is the hop (*Humulus lupulus*) (1367) which although was not cultivated nevertheless very used, perhaps mainly for producing beverage or various drugs. A document quoted (1642) asserts that every married man was obliged to deliver to the authority a cubic of hop.

The Transylvanian Hungarian Historical Wordstock represents not only an ancient Hungarian word-treasure, it imply our continuous cultural evolution and progress .

IN MEMORIAM

Soó Tamás (1919–2010)
Megemlékezés

Minden életpálya alakulásának meghatározó tényezője az indulás tér- és időbeli kerete. Soó Tamás esetében a születés és a gimnáziumi tanulmányokat megelőző felcseperedés színtere az a Hunyad megyei bányásztelepülés, Vulkán, ahol a székelyberei szabadrendű székely családból származó édesapa, Soó Sándor, a református parókia lelkésze, feleségével, az alföldi, makói származású tanítónővel, Varga Ilonával élethivatásszerűen viseli gondját gyülekezetének. Egyházközségének hívei Erdély legkülönbözőbb vidékeiről rekrutálódott bányászok, a legnehezebb föld alatti munkák egyikével, szénfejtéssel keresték mindennapi kenyerüket. A papi házaspárnak három gyermeke született, közülük az első, az 1919. február 15-én világra jött fiút Tamásnak keresztelték. Ő a bányászcsaládok gyermekeivel együtt szerzett elemi iskolai ismeretek elsajátítása után a kolozsvári Református Kollégium diákja lesz, és ott érettségizik 1938-ban. Ezután egy évig a bukaresti műegyetemen tanul, de 1940 őszén Dél-Erdélyben maradó szüleitől elbúcsúzva a Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának hallgatója lesz. Ettől kezdve haláláig Kolozsvár marad életének színtere. A történelmi időre – melybe beleszületett – mi sem jellemzőbb, mint az, hogy születése napjaiban a zsilvölgyi bányászok sztrájkba lépnek: az ételmisszer-ellátás javítását követelik. A világsajtó hírül adja, hogy Párizsban ünnepélyesen megnyitották az első világháborút lezáró békekonferenciát. De meg sem várva döntéseit, a román országgyűlés már 1919. január 24-én ünnepélyesen becikkelyezi Erdély, Besszarábia és Bukovina egyesülését Romániával. Soó Tamás elemi iskolás tanulóként maga is tanúja annak az Erdély-szerte évtizedekig tartó, szimbolikus háborúnak, amelynek megvolt a helyi, vulkáni hadszíntere is. Az történt ugyanis, hogy a református egyház dalárdája ellen hatósági eljárás indult azzal a váddal, hogy a bányatársulati iskola egyik tantermében a lelkész feleségének vezényletével négy szolamban gyakorolták a Szózat című, Hazádnak rendületlenül... kezdetű, „a románok nemzeti érzékenységét sértő” dalt. Az idők jellemzéséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a nemzeti szimbólum körül támadt bonyodalom semmit nem változtatott azon a szívélyes jó viszonyon, ami a vulkáni református lelkész és a helyi görögkeleti pap, a későbbiekben Iași érsekévé és Moldva-Suceava metropolitájává szentelt Sebastian Rusan között kialakult. A főpapi székbe került egykori szolgatársnak a vidéki lelkészként nyugdíjba vonult barátához fűződő bensőséges kapcsolatáról saját kézzel, választékos magyar nyelven fogalmazott levélsorok is tanúskodnak.

Az apa barátkozó természetét Tamás fia is örökölte, aki Kolozsvárra kerülve, közgazdász egyetemistaként a városzerte Tanítók házának emlegetett Eötvös József Diákothonnak lett a lakója, és ott olyan szobatársak kerültek melléje, mint Derzsi Ernő, Gyűjtő Sándor és Imreh István. Ezek a diákok hamarosan az otthon igazgatójának, az erdélyi falukutató mozgalomból ismert Bakk Péter jótékony

befolyásával szorgalmas olvasói lettek Móricz Zsigmond és Németh László műveinek. Magam is egy ilyen könyvnek köszönhetően kerültem kapcsolatba velük. 1943 tavaszának egyik délutánján a Református Kollégium Farkas utcai internátusában felkerestek bennünket, ott lakó gimnazistákat olyan öregdiákok, akik korábban iskolánkban érettségiztek, és általuk szervezett diákegyesületi előadásra invitáltak. Ezek a közügyek iránt érdeklődő, a Március című diáklap körül csoportosuló, a Méhkas Diákszövetkezetet szervező fiatalemberek legnagyobb meglepetésünkre arról beszéltek, hogy mi, gimnazisták fogékonyabbak, sőt tájékozottabbak vagyunk (ma úgy mondanám) „sorskérdésekben”, mint a jórészt anyaországból verbuválódott egyetemi kollégáik. Természetesen megtisztelőnek találtuk és elfogadtuk a meghívást. Az első előadást a Diákház egyik kisebb termében Soó Tamás, a Közgazdasági Kar hallgatója tartotta, mégpedig a magyar földreform szükségességéről. Mondandója valójában Kerék Mihály akkor frissiben megjelent könyve (*A földreform útja*. Magyar Élet kiadása, Bp. 1942) ismertetéséből kerekedett ki. Nagy hatással volt rám ez az előadás. Most, ahogy közel háromnegyed század múltával ismét forgatom a Püski Sándor kiadójánál megjelent könyvet, valósággal megelevenednek bennem azok a gondolatok, amelyeket Soó Tamás idézett az 1942-ben keltezett bevezetőből. „Háborúban élünk – írja Kerék Mihály –, amikor a nemzet anyagi, erkölcsi és szellemi erőit előbbre való feladatok kötik le. A mai idők nagy reformalkotásokra nem alkalmasak. Meggyőződésem azonban, hogy a földkérdést többé nem lehet levenni a napirendről, sőt mellékvágányra sem lehet terelni. Nagyon rossz szolgálatot tenne a nemzetnek, ha akadna olyan kormányférfi, aki ezt megkísérelné. Hisszük, hogy ilyen nem akad, és a magyar földbirtokviszonyok komoly rendezésére politikai kényszer nélkül is sor kerül.” Majd így folytatja: „... bizonyos aggodalommal gondolok arra, hogy ennek a magyarságra nézve életfontosságú reformnak a végrehajtása kellő előkészítés és megfelelő szervezet hiányában megint helytelen irányba sodródik, s az eredmény ismét siralmas lesz.” Nem telt el két év, és látnunk adatott: nemhogy kényszer, hanem nemzeti tragédia, Magyarország iszonyatos összeomlása kellett a földreform napirendre kerüléséhez. A magyar föld sorsának mai napig vitatott problematikája úgy alakult, hogy Kerék Mihály, az agrárpolitika egyik legjobb magyar szakértője 1945-ben még az Országos Földhivatal elnöke, de 1949-ben már szélnek eresztet állástalan. Ő ugyanis nem a kolhozosításban látta a magyar föld jövődjét.

De térjünk vissza a földreformról prelegáló egyetemi hallgatóra, akinek a könyvek világában való forgolódása különlegesen kanyarodik, mégpedig a „főkönyvek” irányába. A gazdasági tevékenység irományvilágában főkönyveknek nevezik azokat az összefoglaló nyilvántartásokat, melyek a vagyoni állapot – tartozik-követel rovat – változásait követik nyomon. Kezdődött ez a számviteli tevékenység Soó Tamás esetében a diákszövetségi pénzügyek kezelésével, a Március című diáklap nyomdai számláinak rendezésével. Öreg napjaiban is büszkén emlegette, hogy a kolozsvári diákok meghívására előadásra érkezett Németh László útjának elszámlolása is az ő feladata volt. A bálványosváraljai szociográfiai felmérés tanár vezetője, Venczel József pedig a részt vevő diákok ellátásának a megoldását bízta rá.

Folytatódott ez a gyakorlati közgazdasági munka azzal, hogy az 1944 őszén a magára hagyott Kolozsváron egykori diáktothoni szobatársaival szövetkezetet alapítanak. Az akkor közéleti szerephez jutott baloldaliak – Jordáky Lajos, Simó Gyula, Veress Pál – szívesen támogatták őket, hisz olyan lehetetlennek tűnő feladatot vállaltak magukra, mint amilyen a város közellátása volt. A tanulmányaikat frissen befejezett közgazdászok mint igazgatók intézményüknek a MÁGISZ (Munkások Általános Gazdasági Ipari Szövetkezet) nevet adták, és a vezetési-irányítási feladatokat maguk között elosztva a „főkönyvelést” szinte természetesen Soó Tamásra bízta. És ő megmaradt ennél a munkakörnél azután is, hogy a szövetkezetet Victoria névre keresztelték át, és a későbbiekben is,

amikor a szövetkezeti eszme megtagadását követően Kolozsvár közéleti ellátása az Alimentara elnevezésű, központosított állami üzletláncnak lett a feladata. Társadalmi státusa nyugdíjba vonulásáig, 1980-ig nem változott. Városunkban kevesen mondhatták el magukról, hogy felelős helyen, egy-azon íróasztal fölül görnyedve múlt el felettük az idő. Történt mindez olyan léghuzatos években, amikor a párttitkárok, polgármesterek tucatjai tűntek el a névtelenség, az ismeretlenség süllyesztőjében.

Főkönyvelőként ismerte őt az a vasárnapi társaság is, melyet én legszívesebben Bükki Akadémiának nevezek, s amelynek sarkallója ugyan a természetjárás volt, de igazi szellemi összehozója a diktatúra éveiben elorvasztott erdélyi intézmények pislákoló ébren tartása volt. Ez a véletlenül – vagy talán nem is véletlenül – összeverődött társaság került a szervezkedésnek még a leghalványabb látszatát is. Találkozást soha előre meg nem beszélünk. Legfeljebb feleségük vagy kiskorú gyermekük társaságában indultak útnak a reggeli órákban a kirándulók, és a jó szerencsén múlott, hogy erdei úton, legelőn, patak mentén, a feleki gömbköveken ugrálva ki kivel találkozik: az orvossal, a mérnökkel, a jogással, a történésszel, a könyvtárossal, a néprajzossal vagy éppen a könyvelő Soó házaspárral. Az is a véletlen műve volt, hogy a beszélgetés rendjén éppen mi került szóba: egy erdélyi magyar nyelvemlék vagy a hóstátiak megnyomorítása. Ebben a társaságban a legnagyobb tekintélye a nyelvészprofesszor Szabó T. Attilának volt. Rendszerint az ő aznapi gyaloglási igénye szabta meg a megteendő kilométerek számát. Nagy kör esetén megkerültük a Kismagurát, kis körnél megelégedtünk az Árpád-csúcs kilátójával.

Szabó T. Attilát egy kora tavaszi kirándulást követően 1987-ben kikísértük a Házsongárdi temetőbe, így ő már nem állhatott élére azoknak, akik 1989 karácsony hetében elhatározták, hogy hamvaiból feltámasztják az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. Az erre vállalkozók egyetértettek abban, hogy az Egyesületnek óhatatlanul lesznek gazdasági jellegű teendői, s erre a feladatra Soó Tamásnál alkalmasabb személyt nem találhatnak. Abban az időben, amikor hirtelenjében a piacgazdaság vált a leggyakrabban használt közéleti fogalommal, a nagy gyakorlattal rendelkező „főkönyvelőt” számosan megkörnyékezték, hogy szakértelmét ilyen vagy amolyan vállalkozás megindítására használja. Ő azonban csak az Erdélyi Múzeum-Egyesület gazdasági ügyeinek intézésére vállalkozott. Az Egyesület 1990. október 27-én tartott közgyűlése mint pénztárost választotta be az elnökségbe. Mandátuma lejártával az 1994. március 19-i közgyűlés gazdasági tanácsosi címmel és ranggal marasztalta az elnökségben. Tisztségeit 1990 és 2006 között, tizenhat éven keresztül töltötte be. Az évenként megtartott közgyűléseken mindig szerényen számolt be végzett munkájáról; jelentései rendszeresen megjelentek az Egyesület Erdélyi Múzeum című folyóiratában.

Ismeretes, hogy Egyesületünk államilag eltulajdonított javaiból semmit vissza nem kapott. A gazdálkodási gondjainkat magára vállaló Soó Tamásnak az első összejöveteleinkre készült meghívó papírjának beszerzésétől kezdve apró és nagy tennivalója bőven akadt. Tagdíjából, alapító tagok és külföldi támogató tagok nagylelkű felajánlásaiból, idővel pedig gondos előkészítés után elnyert pályázatokból kellett és lehetett előteremteni a működési és fenntartási költségeket. A szakosztályok folyóiratai, a kiadásokban megjelenő könyvek bőven termelték a kifizetendő számlákat. És fájós lábával, a végén már két botra támaszkodva taposta naponként az elnöki iroda lépcsőjét, miközben választott elnökségi tagként neki semmi javadalmazás nem járt. Ő csak másoknak, a fizetett alkalmazottaknak (mondhatom, igen szerény) fizetését „főkönyvelte” lankadatlan ügybuzgalommal és lelkiismeretességgel.

Emlékét az Erdélyi Múzeum-Egyesület a nagy jötevőknek kijáró hálával őrzi. Temetésén az EME elnöke, Sipos Gábor búcsúztatta.

Benkő Samu

SZEMLÉ

Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára

Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kolozsvárott a MMVIII-as esztendőben. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége megbízásából szerkesztette Sipos Gábor. Kvár 2008. 392 lap

Történetkutatók körében is hagyománya van az emlékkönyvek kiadásának (Kelemen Lajos, Demény Lajos és Magyarai András tiszteletére 1957-ben, 2001-ben, illetve 2002 jelentek meg ilyen kötetek). Az 1989-ben újjászervezett Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond (1996), Imreh István (1999), Kiss András (2003) és Csetri Elek (2004) tiszteletére állított össze emlékkönyvet, majd 2008-ban az EME és a magyar történetírás ismét erdélyi tudós, a nyolcvanadik életévét betöltő Benkő Samu művelődéstörténész előtt tisztelgett.

Tematikailag természetesen nem egységes a kötet, de a közölt tanulmányokat összeköti a múlt történéseinek minél pontosabb, sokrétűbb és emberközelibb megismerésének igénye, a szerzőket pedig az, hogy pályatársai, barátai vagy tisztelői az ünnepeltek. A kötet 392 lapján 26 tanulmányt találunk. Ezek mindegyikének bemutatására a rendelkezésemre álló hely természetesen nem ad lehetőséget, és inkább csak egy-egy gazdagabb témakör köré csoportosítható írásokból tallózok.

A kötet élén Egyed Ákosnak a tudóspályát bemutató köszöntőjét találjuk, az ünnepeltet a kötetben Kántor Lajos méltatja. Nagyobb csoportot a társadalomtörténeti vonatkozású tanulmányok alkotnak.

Modern módszerrel, a prozopográfia (tehát személytörténet) eszközeivel végez társadalomtörténeti elemzést Páll Judit, aki a századforduló (1900–1901) erdélyi főispánjainak életpályáját mutatja be. Aki próbált már hasonló összeállítást készíteni, tudhatja jól, hogy mennyire nehéz ellenőrizhető, pontos adatokat összegyűjteni a 19. és 20. században élt közigazgatási elittről, ha tagjai nem tartoznak a politikai vezetők legfelsőbb rétegeihez. A szerző a főispánok társadalmi hátterét,

iskolázottságát, karrierjét, családi kapcsolatait elemzi

Az erdélyi politikai szerepvállalás és a nagyon tekintetében is az elithez tartozó Csáky család három generációját mutatja be a Debreceni Egyetemen oktató Papp Klára, aki az elmúlt években több tanulmányt és kötetet is szentelt a Csáky család történetének. Jelen esetben a család három hölgytagjáról van szó. Ha előbb azt mondtam, hogy sokszor nehéz feladat adatolni akár a legelőkelőbb családok tagjainak életpályáját is, ez a megállapítás fokozottan érvényes, ha a politikai életben ekkor rendszerint szerepet nem játszó nőkről van szó. A születési és elhalálozási adatokon túlmenően sokszor csak annyit tudunk elmondani, hogy ki kinek a felesége volt, és még azt, hogy hány gyereket szült. Itt azonban sok forrás állott a szerző rendelkezésére, és azok alapján vázolta fel a főúri asszonyok életlehetőségeit, mozgásterét.

Kolozsvár története is jól képviselve van a kötetben. Papp Ferenc, aki a kolozsvári harmincadjegyzékeknek – a szakma által régóta várt – kiadását készítette el és adta ki az ún. Fehér Könyvek sorozatban, ezúttal a 16. század első felének bórkereskedelmére vonatkozó adatokat elemezte. A bór nem volt a legfontosabb tétele a kolozsvári kereskedők tevékenységének, de egyike a lényegesebbeknek. Kovács Kiss Gyöngy tanulmánya a *Kolozsvári bálók a bécsi kongresszust követő években (1815–1820)* címet viseli. A 18. században Erdélyben is megjelentek a bál megnevezésű, többnyire farsang idején zajló multságok, melyeket a 19. század elején a Főkörmányszék engedélyével lehetett megtartani, Kolozsváron a Redut épületében. Ezeknek a multságoknak és szervezőiknek, az „úri közönségnek” a bemutatása – divatos szóval élve – egy

mikrotörténeti elemzés elvégzéséhez teremtenek alkalmat. Sipos Gábor *A kolozsvári hóstáti reformátusok gyülekezetei és templomai 1672–1845 c.* tanulmánya ugyancsak a város történetét, egészen pontosan a Kül-Magyar utcai hóstátok református közösségeinek életét és templomainak építéstörténetét világítja meg.

Művészettörténeti vonatkozásúak Jakó Zsigmond és Kovács András tanulmányai. Az első a micskei templom építéstörténetét tárgyalja, a második az aranyosgyéresi református templom feliratait és egykori mennyezetét mutatja be. Az első tanulmány, konkrét tárgyán túlmenően a helyi lakosság népi történettudatának és a szakkutatás eredményeinek összevetését is tartalmazza (konkrétan: a micskeiek úgy tudták, hogy az ottani, barokk stílusú római katolikus templom építésekor borral keverték a maltert). Az agráriumot két tanulmány képviseli. Barta János a Mária Terézia által kezdeményezett, a rövid ideig, de tevőlegesen működő Erdélyi Mezőgazdasági Társaságról, Egyed Ákos pedig a szilágysági szőlő- és borkultúráról, pontosabban a 19. század második felében pusztító filoxeravészről és ennek társadalmi hatásairól értekezik. Az oktatástörténet a tárgya több tanulmánynak (Pölöskei Ferenc: *Református gimnáziumok a századfordulón*; Szabó Miklós: *Erdélyiek külföldi egyetemjárása a XII–XX. században [1177/1178–1918]*), Egyed Péter pedig a Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Enyeden és Székelyudvarhelyen működő kollégiumi rangú intézményekben folyó filozófiaoktatást mutatta be.

A tanulmányok legnagyobb része az erdélyi históriát tárgyalja. Erdély és a nyugati kultúrkör közötti szellemi kölcsönhatásokat vizsgálja nagy ívű tanulmányában Csetri Elek (*Szellemi értékcserre Erdély és a Nyugat között, 1540–1825*), melyben kitér a peregrináció, az erdélyi felsőfokú oktatás, könyvnyomtatás, művészettörténet, a szellemi irányzatok fontosabb kérdéseire – tanulmánya voltaképpen az erdélyi művelődéstörténet rövid foglalata. Deé Nagy Anikó az erdőszentgyörgyi kastély egykori könyvtárát mutatja be (*Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár a XVIII. században*), mert

mint írja a bevezető sorokban, az egykori kastélyok házi tékáinak számbavétele nem történt meg, holott ezek a stúdiumok a művelődéstörténet igen sok kérdését képesek lennének megvilágítani (peregrinációtörténet, oktatástörténet – mit olvastak a könyvgyűjtő családok gyermekei).

Más írások a személytörténet és mikrotörténet felé vezetnek. Gergely András tanulmánya Horváth Mihály történetíró külföldre szökéséről ír, Horn Ildikó *A szánta prókátor* talányos címet viselő tanulmányában az Udvarhelyszéken birtokos családból származó, testi fogyatékossgal született Kénosi Gál Ferenc kincstári ügyész és fiscalis direktor életútját és a familia 17. századi történetét mutatja be. Sas Péter Kelemen Lajos életét és munkásságát tekinti át, illetve bemutatja azt a naplót, mely az EME történetéről is becses, máshonnan nehezen beszerezhető adatokat őrzött meg.

Kiss András tanulmánya az erdélyi vallásszabadság tényleges érvényesülésének kérdését vizsgálta, Aranyosszék mindennapjaiban a 17. század második felében, Aranyosszék levéltárában fennmaradt bíráskodási jegyzőkönyvek alapján; ezek szerint a vallásszabadság Aranyosszéken is élő valóság volt.

Köpeczi Béla a román krónikáiróknak a Rákócziak korára vonatkozó feljegyzéseit értékeli; Glatz Ferenc a magyar kultúrpolitika feladatairól, a nyelv és kultúra viszonyáról, a regionális nemzetpolitikáról, Miskolczy Ambrus pedig Kazinczy Ferencről és Sipos Pál sárospataki tanárról, filozófusról értekezik.

Helytörténeti témájú két további tanulmány: Orosz István (*Debrecen 1848–1849-ben*) azt vizsgálja, hogy a privilégiumokkal rendelkező Debrecen szabad királyi város magisztrátusa és lakossága mennyiben volt részese a polgári átalakulások megteremtésének, és hogy a megalkotott törvények végrehajtása során mennyire alakult át a rendi város polgári várossá. Pál-Antal Sándor: *Pestis Udvarhelyszéken a XVIII. század elején* a pestisjárvány társadalmi következményeit, a lakosság létszámának csökkenését mutatja be bőségesen adatolt tanulmányában.

Mérvadó vélemény szerint nincs könyv hiba nélkül. A számítógépek és ezzel együtt a szövegszerkesztő programok tömeges (egyébként, természetesen, örvendetes) elterjedésének korában, az ezzel általában együtt járó látványos szerkesztésbeli elsilányulás mellett hovatovább megemlítendő ténynek számít egy-egy kötet gondos szerkesztése. Ennek ismeretében különösen dicséretes a szerkesztő, Sipos Gábor által felállított elvek következetes véghezvitele és a sajtóhibák hiánya. Az itt bemutatott kötet az ő gondos korrektúrájának és szerkesztésének nyomait viseli.

A tipogarfizálás nem követi az Erdélyi Múzeum-Egyesület által korábban kiadott emlékkönyveket, és véleményem szerint ez a formai frissítés, mely Sipos Géza munkáját dicséri, a kötet javára vált. A kötet, mintegy utolsó fejezetként, Benkő Samu munkáinak bibliográfiáját tartalmazza, az ilyenkor szokásos felbontásban (az első, legterjedelmesebb rész az ünnepelt könyveit és tanulmányait veszi számba). A jegyzéket Újvári Mária állította össze.

W. Kovács András

Pénztörténet – gazdaságtörténet

Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára. Szerkesztette Bessenyei József – Draskóczy István. Bp. – Miskolc 2009. 394 lap

Buza János 70 éves múlt. Ő Magyarországon talán a legjobb példája annak a tudósnak, aki a régi pénzek tudományát és történetét a közép- és újkori gazdaságtörténet szolgálatába állította és állítja ma is, mivel tisztában van azzal, hogy a pénz történetét így lehet és így kell hasznosítani az általános történelem oly lényeges ágának, a gazdaság történetének a tanulmányozásában. Több mint 180 eddig megjelent dolgozatának (amint azt a kötet végéhez csatolt publikációjegyzék időrendben felsorolja) ez az alapállása, a fő szempontja. Sohasem öncélúan írt a numizmatikáról, mindig is alárendelte a pénznemeket, az adatokat, a százalékokat a magyarországi közép- és újkori gazdasági folyamatát minél teljesebben feltáró célnak. Nem kívánom ezzel lebecsülni azokat, akiket megragad a régi pénz hol tetszetős, hol kevésbé mutató kinézete és ezért művelik a numizmatikát, de ki szeretném emelni a történész nézőpontját, magatartását, amely – itt a tipikus példa – a numizmatikában is (mint más „segédtudományban”) azt látja és érvényesíti, ami a lehetőségek szerint a történettudományt szolgálja,

esetleg továbbviszi. Ennek a típusnak kiváló képviselője az ünnepelt.

Az ismertetett kötet ezt a kettős, a numizmatikához és az ehhez kapcsolódó gazdaságtörténethez való kötődést példázza. Az itt közölt tanulmányok bizonyítják, hogy a pénz és emberei tevékenységükben mindig is, az Árpád kortól a késő középkorig, a korai és fejlett újkorig a gazdaságot, a kereskedelmet, a kézművességet szolgálták. A bizonyítékok minden egyes tanulmányban különbözőek. Vannak olyan írások, amelyek az adatok, a számok, az évek, a százalékok, a grafikonok felsorolásával bizonyítanak (mint például ifj. Barta János *A paraszti munka értéke*, vagy Dávid Géza *Vámok és kincstári bevételek a temesvári vilajetben* című tanulmánya). Cikkek sora ad betekintést a magyarországi „nagyok” vagy naggyá vált családok történetébe (ilyen természetű például Bessenyei József *Introitus et exitus* című, a Nádasdyakról szóló tanulmánya vagy F. Újváry Zsuzsanna és Zimányi Vera *Az alispánságtól a birodalmi hercegségig. A nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig* című,

az Esterházy család társadalmi és anyagi felemelkedését taglaló írása, Papp Klára tanulmánya Csáky László bihari birtokairól). Jakó Klára a havasalföldi kapcsolatokat, Tózsá-Rigó Attila morva- és csehországi városok magyarországi kapcsolatait veszi tekintetbe. Blazovich László sváb tükörben megmutatókozó város-falu viszonyról ír. Draskóczy István azt elemzi, milyen hatása volt a 15. században és a 16. század elején a lengyel sókereskedelemnek Magyarországra, mennyiben és milyen áron, mely sikerrel vette föl ez a kereskedelem a harcot a már akkor létező, főleg máramarosi konkurenciával. Tóth Csaba (*Bardus vagy szerencsendénár?*) főleg Zsigmond-kori és 15. századi jelentős pénz- (és ugyanakkor gazdaságtörténeti) kérdésekről értekezik.

Igen nagy fontosságú Szémán Attila tanulmánya egy eddig háttérbe szoruló kérdésről (*A szatmári bányászat bányaiüzemeltetési és birtokviszonyai a bányapénzek tükrében a kora újkorban*), amelyben nem feledkezik meg a bányapénzeknek a kor pénzével való értékviszonyáról, hatósugaráról. A Lisbona és Herberstein család tagjainak, szerepüknek beható elemzése sok tekintetben továbbviszi ismereteinket ezen a téren. Egyben felhívja figyelmünket arra, hogy tovább kell mélyíteni e kérdéskört.

Dominkovits Péter (*Iratok a Wipper- und Kipperzeit nyugat-dunántúli kutatásához*), Gyöngyössi Márton (*A kamara haszna a késő középkorban*), vagy Péter Katalin (*Töredékeltek és pusztatelvek 16. századi urbáriumokban*) tanulmányai annak a felfogásnak a példái, hogy a magyarországi közép- és újkor gazdaságtörténetét – mint ahogy azt az ünnepelt szerző számos ilyen természetű kutatása is bizonyítja – nemcsak a magyarországi számok tükrében, hanem európai vonatkozásokban, a politika és gazdaság történetének szerves kapcsolatában, a levéltárak hozzájárulásával is lehet és kell tanulmányozni. Az európai vonatkozások iskolapéldája Orosz István

Kamat és uszora a 15–16. századi Európában, a tárgykör lényeges adatait felhasználó, de egyházi vonatkozásokban is gazdag tanulmánya, hasonlóan az e tárgykörben megjelent nagy fontosságú írásokhoz, amelyek kitágítják látókörünket, felhívják figyelmünket arra, hogy Magyarország és Erdély szerves része volt mindenkor az európai fejlődésnek.

Gecsényi Lajos *Korrupció és harmincad-kerülés* című, számunkra nagy horderejű tanulmánya valamivel későbbi adatokat vet be a szakmai tudatba, mint amelyeket könyvünk (*Kolozsvári harmincadjegyzékek*. Bukarest–Kolozsvár 2000) tartalmaz: a 17. század közepéről származó információkat, de a korrupcióra vonatkozó megállapításai a harmincadbevételben a 17. század közepén megfontolandók Kolozsvár szabad királyi város esetében is. Körülbelül erre az időszakra irányulnak Pálffy Géza értékes tanulmányának (*A magyar királyság kevéssé kutatott 16–17. századi gazdasági szerepköréről*) észrevételei is.

Jelentős ez a kötet főleg azért, mert a pénzek tudományát és történetét a magyarországi gazdaságtörténet részeként tárgyalja, de azért is, mert e kérdéskörben kitekintést nyújt a korabeli európai állapotokra. Még egyszer megmutatkozik az a valóság, hogy pénztörténet nélkül igazi, érdemi gazdaságtörténet Magyarországon sem, miként máshol sem létezhet. Ehhez a gazdaságtörténethez viszont szervesen hozzátartozik Erdély is a maga sajátos forrásaival (többek között az érmetanulmányaival). Buza János is tudatában volt e valóságnak. Hetvenedik életévét betöltött ünnepeltünk egész eddigi munkásságában tekintetbe vette ezt, s reméljük, még sokáig tekintetbe is fogja venni.

Jól fogott volna tárgy- és személynévmutató a könyv végén. De e nélkül is hasznos ez a kötet a kutatás számára.

Pap Ferenc

Gazdaság és társadalom a kora újkorban

Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. Szerkesztette Katona Csaba. 497 lap

E szép kiállítású kötet néhányat tartalmaz azokból a tanulmányokból, amelyeket Gecsényi Lajos, a MOL volt főigazgatója, egyetemi tanár, tapasztalt történész-levéltáros, Magyarország volt bécsi levéltári képviselője, szakfolyóiratok szerkesztője évtizedeken át írt. Gecsényi Lajos győri, itt volt sokáig levéltári igazgató, és levéltári forrásokból is kiválóan ismeri városa történetét. De erre használta fel bécsi tartózkodását is: számos bécsi levéltári adatot értékesített és értékesít a császárváros és Magyarország között fennálló évszázados kapcsolatok tárgykörében.

A kötet sok dolgozata a 16–17. századi Győről szól. A szerző elemzi e város és a környező vármege gazdaságát, társadalmi fejlődését, önkormányzatát, közigazgatását, birtokviszonyait. Gazdagítja a magyarországi várostípusokról szerzett ismereteinket azzal, hogy Győrt mint erődvárost ismerteti és elemzi. Bebizonyítja, hogy a 16. század második felében a török előnyomulás magával hozta a város védelmi rendszerének megerősödését, s így vált Győr városa erődvárossá, ami ekkortájt jól ismert európai várostípus volt.

A bécsi évek lehetővé tették Gecsényi Lajos számára, hogy nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és kulturális vonatkozásban is főleg kapcsolattörténeti ismeretekkel gazdagítsa a szakirodalmat. *Az Edlasperg-ügy (A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében), Kelet-magyarországi*

kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban, „Török áruk” és „görög kereskedők” a 16–17. századi királyi Magyarországon és más tanulmányok bizonyítják, hogy Gecsényi Lajos Bécsben is folyamatosan tanulmányozta az osztrák–magyar kapcsolatokat, hogy következetesen értékesítette az erre vonatkozó levéltári adatokat.

Számunkra különösen fontos, hogy a szerző Erdélyre (Kolozsvára, Brassóra, Szebenre és más városokra) vonatkozó számos bécsi adatot hasznosít. Az is sokatmondó, hogy az esetenként Bécs megkezdésével folytatott magyar–német kapcsolatokat – ezek Erdélyre is jellemzőek – sem hagyja parlagon heverni (*Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig*).

Ma Gecsényi Lajos egyike azoknak a magyarországi történész szakembereknek, akik sohasem feledkeznek meg a társadalom fejlődésének, a gazdaság történetének lényeges voltáról a történettudományban. Annak is tudatában van, hogy az erdélyi és bánági társadalom története a közép- és újkorban szerves része Közép-Európa és a nyugati, déli, északi európai vidékek megbonthatatlan, egységes történetének. E szempontok bőségesen indokolják a 2008-ban megjelent kötet változatlan jelentőségét.

Pap Ferenc

Ötvösök a fejedelemség kori Kolozsváron

Flóra Ágnes: Prestige at Work. Goldsmiths of Cluj/Kolozsvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. VDM, Saarbrücken 2009. 100 lap

Fontosnak tartjuk Flóra Ágnes kötetének értékelését, mert eddigi tanulmányai (*Taking Pride of Place: Goldsmiths of Cluj (Kolozsvár) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* = Annual of Medieval Studies

at CEU vol. 10, 2004. 181–202; *A kora újkori kolozsvári elit portréja.* = Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv III. 2008. 133–144; *Rekatolizáció és provokáció? A kolozsvári jezsuita kollégium alapítása*

és a városi tanács. = F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor [szerk.]: *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológiai- és egyháztörténeti tanulmányok.* Gondolat, Bp. 2009. 287–296; *Polgári karrier – polgári lét Kolozsváron a reneszánsz korában.* Történelmi Szemle LI/ 2009/4. 481–501.) és e munkája alapján is joggal feltételezhetjük, hogy Kolozsvár és Erdély kora újkori várostörténetének újabb felkészült kutatójára hívhatjuk fel a figyelmet. Úttörő kiadványról beszélhetünk, ugyanis a korábbi munkáktól eltérően angol nyelven ír a kolozsvári kora újkori ötvösségről. A szerző a budapesti Central European University Középkor-történeti Tanszékének PhD-hallgatója és a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságának levéltárosa. Amint azt az előlőjében hangsúlyozza, a könyv alapját magiszteri dolgozata képezte, melynek kiadását és terjesztését az évente több ezer, a tudomány számos területét átfogó, a legfrissebb akadémiai szintű kutatási eredményt (magiszteri dolgozatokat, doktori disszertációkat és más kutatásokat) közzétevő saarbrückeni Verlag dr. Müller (VDM) karolta fel.

A kötet témája – az ötvösség története – mindig kiemelt érdeklődésre számíthatott. Kolozsvár esetében is, ha csak Finály Henrik, Deák Farkas, Jakab Elek, Novák János, Samuil Goldenberg és Bunta Magda nevét említjük, kitűnik, hogy egy sor neves kutató boncolgatta már a helyi ötvösség történetének különböző vetületeit. Felmerülhet hát a kérdés, hogy milyen újabb adatokkal bővíthetjük még ismereteinket. A válaszhoz Bunta Magda munkájának (*Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. században*) az ötvösöknek a városban betöltött társadalmi és gazdasági szerepére vonatkozó megjegyzéseit elevenítjük fel. Ő megállapította ugyan, hogy a 16. század végére kialakult Kolozsváron egy, a városvezetésben is részt vevő iparos-kereskedő réteg, melynek tagjai között nagy számban voltak ötvösök is, azonban adatok és átfogóbb levéltári kutatások hiányában mégsem sikerült tisztáznia, hogy e réteg fő foglalkozása az ipar avagy a kereskedelem volt-e, mint ahogy azt sem, hogy melyek voltak azon további tényezők, melyek az ötvösök városi státuszának látványos növekedését elősegítették.

Flóra Ágnes éppen a Bunta Magda által függőben hagyott kérdéskör beható elemzését vette célba Pierre Bourdieu francia szociológus elméletének az alkalmazásával. Az elmélet kulcsszava a „tőke”. Különböző összetevőinek – *gazdasági tőke*, azaz az egyén pénzügyi és egyéb bevételeinek összessége; *kulturális tőke*, az egyén társadalmi mobilitását biztosító intellektuális javainak halmaza (tudáskészlet, képességek, magatartásformák, kommunikációs készségek, attitűdök); *társadalmi tőke*, azaz az egyén társadalmi kapcsolathálóján keresztül mozgósítható erőforrások összessége – vizsgálata során az egyén társadalmon belüli pozíciója határozható meg. Szerzőnk ezt az elemzési sémát alkalmazza a 16–17. századi kolozsvári ötvösség esetében. Bármennyire is merész ötletnek tűnik egy 20. századi nyugati szociológiai vizsgálati módszert visszavetíteni a 16–17. századi erdélyi viszonyokra, látni fogjuk, hogy ez a kísérlet egyáltalán nem eredménytelen. Még akkor sem, ha a hasznosítható források – céhes, tanácsi és törvénykezési jegyzőkönyvek, számadáskönyvek – mennyisége első látásra nem kecsegtet átütő sikerrel. Aprólékos áttekintésük során azonban a szerző az adatoknak olyan mennyiségét tárta fel, melyek hitelesítik következtetéseit.

Elemzését – elsősorban a magyar történeti realitásokban kevésbé jártas idegen olvasóira való tekintettel – a mohácsi csata utáni időszak országos politikai helyzetének bemutatásával kezdi. Ebbe ágyazza bele Kolozsvár város és az itteni ötvöscéh 15–16. századi történetét, rámutatva azokra a tényezőkre, melyek közrejátszottak a céh felvirágzásában a 16. század második felében.

Ezután, az elemzés lényegi részébe bocsátkozva, a kolozsvári ötvösmestereknek a város vezetői testületeiben betöltött szerepét vizsgálja. Alapfeltevése szerint ugyanis, ha valakire a város választott képviselőjeként közéleti funkciókat bízna, az kulturális tőkájének tükrö. A város öngazgatási rendszerének tömör bemutatását követően kihangsúlyozza, hogy a céh tagjainak közel harmada – centumvirként, fő- és királybíróként, esküdtpolgárként, sáfárpolgárként vagy az adóigazgatás tisztségviselőjeként – vállalt szerepet ilyen téren, ezáltal az ötvöscéh tekinthető a

legaktívabbnak a városi testületek közül. Arra is rámutat, hogy sikerük kulcsa a pénz- és vagyonkezelés terén szerzett gyakorlati ismereteiknek, vagyoni helyzetüknek, a céh városi presztízsének, továbbá a tagok egyéni ambícióinak a szerencsés ötvöződésében keresendő. Új, lényeges észrevételeket tesz a királybíró hatáskörének bemutatásakor is, megállapítva, hogy e tisztségviselő a 16–17. században már nem a központi hatalom, hanem a városlakók közös érdekeit leginkább érintő ügyekben, a bíróval ellentétes „nációhoz” tartozó városiak képviselője volt. Ugyanerre az eredményre vezettek, a királybíró városi bíráskodásban betöltött szerepével kapcsolatos saját megfigyeléseink is. A szerző azon kijelentését (13. old.), miszerint a budai jog bizonyos előírásai – 1488-as átvételüket követően – 1573-ig szabályozták a város belső életét, az eljárók megválasztását és tevékenységét, csak az évszám utolsó két számjegyének véletlen felcseréléseként értelmezhetjük. Az 1537 decemberében alkotott városi statútum ugyanis számos olyan kitévelt tartalmaz, melyek a korábbi, valóban budai jogon alapuló statútumokat kiegészítik.

Két táblázatba foglalva megtaláljuk továbbá az összes ötvöst, aki az elemzett időszakban a városvezetésben szerepet vállalt. Az első (21. old.) az alsó tanács tagjai – fő- vagy királybíró, esküdtpolgárok, sáfárpolgárok – hivatalviselési időpontjainak évenkénti keresztmetszetét mutatja be. A fehér-feketében közölt táblázatban azonban sajnos az eredetileg különböző színű jelölések néha teljességgel érvényüket veszítik. A következő táblázat – többoldalas adatbázis, mely az adatok összegyűjtésének időigényessége miatt folyamatosan bővülő korpusz – (22–26. old.) a városi közfunkciókat betöltő összes ötvös nevét, valamint tisztségviselésének időpontját tartalmazza. Talán szerencsésebb lett volna az ötvösök centumviri megbízatásának jelölésénél minden ötvös esetében feltüntetni a hivatalviselés kezdő (azaz a tanácsba kerülés vagy az első említés), illetve záróévét. Ugyanis, ifjabbik Filstich Péter esetében például, a városi realitásokban járatlan olvasónak úgy tűnhet, hogy ő 1597-es sáfárpolgárságát, 1598–1601-es szenátorságát és 1602-es vonásigazgatóságát

követően vált 1603–1605 között a százférfiak tanácsának tagjává, holott valamennyi korábbi tisztsége a centumviri kinevezésének a függvénye volt. Az esetleges félreértelmezések elkerülése érdekében, a fejlődésben előforduló tisztségek angol megnevezése mellé, jelmagyarázatban, talán nem lett volna hasztalan megadni a forrásokban felmerülő latin, illetve magyar előfordulási formákat is (auditor – *exactor*; *számvevő*; tax rectifier – *dicator*; *vonásigazgató*). Véleményünk szerint indokolt lett volna továbbá a tisztségek közé besorolni az egyháziak intézményét is, mely tisztség betöltése szintén a centumvirek hatáskörébe tartozott, és melyet például Igyártó Simon ötvös 1584–1597 között majdnem másfél évtizeden keresztül töltött be. A két táblázat adatainak összevetésekor azonban néhány eltérés is észlelhető. Az elsőből Igyártó Simon neve maradt ki, a második pedig nem említi Bornemissza János, Szegedi György, Tótházi István és Váci Péter nevét. Néhány esetben – Asztalos Péter, Balázsfői Bálint, Bornemissza Gergely és Rázmán István – a megadott hivatalviselési évek között is előfordulnak eltérések.

A kolozsvári ötvösök gazdasági tőkéjének a feltérképezésére a dolgozat következő részében tesz kísérletet a szerző. Az 1599–1637 között Kolozsváron működő harmincadvám naplóját vizsgálva csupán az ötvösök egy vékony rétegének esetében sikerült kimutatnia intenzív, de kevésbé intézményesült távolsági kereskedelmi tevékenységet, olyat, ami egyébként a teljes városi társadalomra érvényes volt. Bortizedlisták adatainak elemzéséből azt is kimutatta, hogy az ötvösök szőlőtermesztő és borárusító tevékenysége is csupán közepes intenzitású volt, szőlőbirtokok megszerzésére nagyobb összegeket nem fordítottak. Városi sütőházak birtokosai között is taláink néhány tehetősebb ötvöst, jövedelmük azonban főként az ötvöstárgyak értékesítéséből származott. Fő megrendelőiknek a városvezetés, a fejedelem, valamint a vármegyei nemesség bizonyultak, azonban a 17. század közepétől a város központjában fenntartott ötvösbolt alkalmi vásárlók meglétét is valószínűsíti. A nyersanyag beszerzése szempontjából a városi aranyváltó és a pénzverő kamara döntő szerepe volt,

és egyúttal az ott tevékenykedő ötvösök hírnevének öregbítését is szolgált.

A következő részek az ötvöscsaládokon belüli férfi és női szerepek áthagyományozódási szokásait vizsgálják, egyaránt rávilágítva gazdasági és társadalmi tőkékjük bizonyos vetületeire. Az apa-fiú viszonyt illetően rámutat a szerző, hogy mivel e családok kizárólag egy utódnak hagyományozták át a mesterséget, egyrészt az utólagos családi konkurenciát és a műhelyek hierarchikus rendjének a családi kapcsolatok általi felülírását küszöbölték ki, másrészt a család társadalmi kapcsolatainak hálóját szélesítették azáltal, hogy a többi utódot a városi élet más területeire kényszerítették. A kereskedelemben is érdekelt családok esetében azonban a szerteágazó feladatok több családtagnak biztosítottak helyet egyazon vállalkozás keretein belül. Több család – Vicei, Filstich, Dési, Gyulai, Szakáll – példáján bemutatja azonban azt is, hogy ritka kivétellel a kolozsvári ötvösök életében a kereskedelem csak másodlagos szerepet töltött be. Kézműves öntudattal rendelkező kézműves kereskedőknek vagy csupán kézműveseknek tekinthetők valamennyien, kiknek alkalmi kereskedelmi tevékenysége nem vált esetleges közéleti ambícióik fő mozgatórugójává és támaszává sem. A városvezetésben részt vállaló ötvösök jelentős hányadában, továbbá a funkció apáról fiúra szálló gyakori hagyományozása hátterében részint az ötvöscéhnak és tagjainak presztízsét és gazdagságát, részint e családoknak a városvezető elítélt kijáró előnyökhöz való ragaszkodását kell látnunk.

Érdekfeszítő az az aprólékos elemzés, melynek során a szerző azon praktikákra derít fényt, melyek segítségével e családok női tagjaikat is bevonták – férjeik társaiként, a lányok kiházásítása által, az özvegyek a családi vállalkozás folytatóiként, újraházasodás esetén pedig átörökítőiként – vagyonuk, társadalmi kapcsolataik és városi befolyásuk megőrzésébe, sőt kiterjesztésébe. Herceg Antal esete a legbeszédesebb, aki lányai kiházásításával párhuzamban családjá városi hatalmát és befolyását is jelentősen növelte. 1580-ban például két veje töltötte be a városi fő-, illetve a királybírói tisztséget, fia pedig esküdt polgárként vett részt a város vezetésében. Ugyancsak

vejei révén került rokonságba egyszerre a városi szász náción és egy másik városi jelentős céh, a szabók egyik képviselőjével.

Az elemzés utolsó részében az ötvösök városi, térbeli szóródását vizsgálva a szerző egy pozitív értelemben vett lakóhelyi szegregáció létrejöttére mutat rá. Egyfelől hírnév kérdése volt a város központjához közel, más tehetős polgárok szomszédságában lakni, másfelől áruik reklámja szempontjából is előnyt jelentett a város kulcsfontosságú helyein élni. A szakmai és egyéni ambícióik szempontjából kiemelt fontosságú helyek – városház, aranybevéltő kamara – vonzó hatását érzékeljük főként akkor, ha a városházhoz közelebb fekvő városrészekben (pl. a Farkas utcai fertályban) lakó ötvösök koncentrációját tekintjük. Helyet kapott e részben egy Kolozsvár utcahálózata ábrázoló térkép is. Véleményünk szerint azonban a szerző elemzését sokkal szemléletesebben támasztotta volna alá egyik korábbi munkájában már bemutatott térképe, amely feltüntette az ötvösök házaikat is.

Végül, fertályonkénti csoportosításban, a városi ötvösök adataira is fellelhető a kötetben. Akárcsak a korábban említett táblázat, az adatbázis sem tükröz lezárt kutatásokat, ebből kifolyólag eredményei jelentősen bővíthetnek az elkövetkezőkben. Ilyen szempontból mérvado lehet például a kolozsmonostori konvent anyagának az áttekintése, amely Kolozsvár történetének viszonylatában is igen fontos forráscsoport. Balázsfői Bálint esetét említve csupán, láthatjuk, hogy a kötetben ő Balázsfői Gergely feltételezhető fiaként jelenik meg, azonban Bogdándi Zsolt éppen e jegyzőkönyvek adataira támaszkodva nemrég állította össze a család 16. századi nemzedékrendjét, megcáfolván az említett feltevést.

A részletes elemzések igazolták, hogy az ötvösök nagy száma a város vezető testületeiben gazdasági erejüknek és egyéni képességeiknek volt köszönhető. A városi topográfia vizsgálata arra is rávilágított, hogy köreikben nagy szerepet játszottak az ingatlanszerzések. Ami az ötvösség mellett folytatott más tevékenységeket illeti, kiderült, hogy a családi háttér leginkább a második generációs családtagoknak nyitott erre alkalmat. Rámutatott arra is, hogy a céh

nagy ívű fejlődését a 16–17. század fordulóján nem külső elemek beáramlása, hanem a belső átalakulások eredményezték. Ti. az ötvösök számának növekedése belső konkurenciát eredményezett, mely a munka minőségi javulása mellett az ötvösök városi topográfiai helyzetére is kihatott. Bourdieu elméletének szemszögéből Kolozsvár esete is az említett erőforrások együttes és egymástól elválaszthatatlan jelenlétét mutatja. Tetemes anyagi háttér hiányában még a kulturális és társadalmi tőke megléte esetén sem tölthettek be például közéleti funkciókat.

A kiadvány több illusztrációt is bemutat Erdély és Kolozsvár 16. századi történetének, a kolozsvári ötvösség anyagi kultúrájának és tevékenységének a szemléltetésére. Tartalmi és esztétikai céljaik maradéktalan teljesítése érdekében azonban (egyesek mindenképp) több teret érdemeltek volna, és színes közlésüktől sem kellett volna eltekintenie a kiadónak. Csupán a három részre szakadt Magyar Királyságot ábrázoló térképet említenénk meg (6. old.), mely kis mérete és sommás volta miatt jóval kevesebb eligazítással szolgálhat az olvasónak, mint tehetne volna az említett körülmények között. Egyúttal feliratával – *Magyarország a mohácsi csata után (1526)* – kapcsolatban is megjegyeznénk, hogy nincs teljes összhangban a csak 1541 utáni realitásokat mutató ábrázolással.

A kötet adatai közötti gyors eligazodást a névmutató segíti, melyre az adattár és az elemzésbe ékelt számos egyedi példa miatt is feltétlenül szükség van. Megjegyeznénk azonban, hogy a 21. oldalon található táblázat adatai kimaradtak belőle, ezáltal azok a személynevek, melyek valamilyen véletlen folytán a következő táblázatba sem kerültek be, teljesen említés nélkül maradtak.

Könyvészeti tájékozottságának köszönhetően a szerző folyamatosan párhuzamot von a kolozsvári és erdélyi, illetve a nyugati fejlődési sajátosságok között. Fontos kitekintők ezek, ugyanis általuk kitapinthatóvá válnak az erdélyi politika-, város-, gazdaság- és társadalomtörténet jellegzetes és egyedi vonásai. A kiadvány nyelve, valamint a kiadó széles körű aktivitása következtében a kolozsvári ötvösség fejedelemség kori története már nemcsak a magyar, esetleg a román kutatás, hanem sokkal szélesebb rétegek érdeklődésére tarthat számot, és épülhet be az ötvösség nagyobb régiókat felölelő történetét bemutató szintézisekbe. Hazai könyvtáraink szűkös anyagi lehetőségeit tekintve azonban megfontolandónak találjuk egy magyar nyelvű összefoglaló közzétételének gondolatát is.

A munkáról összességében elmondható, hogy fő erénye a szerző szintetizálóképességét dicsérető összegző jelleg, a hozzáférhető adatokból levonható következtetések világos és logikus bemutatása. Mialatt számos kérdésre választ fogalmaz meg, ugyanannyi újabb problémát vet fel. Fontosnak tartjuk azt hangsúlyozni, hogy lényegében egy magiszteri dolgozattal van dolgunk, a szerző első nagyobb lélegzetű munkájával, mely azonban az összegyűjtött anyag mennyisége és az elemzés alapossága szempontjából semmiben sem marad el a tapasztaltabb kutatók eredményei mögött. Ismerve doktori értekezésének témáját, joggal remélhetjük, hogy a teljes kolozsvári városi elit hasonló jellegű, átfogó feldolgozását is ugyanilyen alaposságú elemzésben vehetik majd kézbe az érdeklődők.

Pakó László

Erdélyi testamentumok III.

Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdös S. Kinga. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2008. 443 lap

Nehéz feladat előtt áll az a történész, aki forráskiadásra vállalkozik, annak ellenére, hogy első látásra talán ez tűnik sokak számára a

leghozzáférhetőbb „műfajnak”, hiszen a szöveget egyszerűen „csak” át kell írni, és kész is a publikáció. A forrásközlőnek azonban sok kérdést kell,

illetve kellene megoldania ahhoz, hogy művét a szakszerű forráskiadások közé sorolják. Először ki kell válogatnia azokat az iratokat, amelyek publikálásra érdemesek, azután – ha a szöveg teljes egészében való közlésére vállalkozott – el kell döntenie, hogy milyen átírási szabályzatot követ, s azt a szöveg bevitelkor következetesen alkalmaznia is kell. De ezzel még korántsem merítette ki a feladatait, hiszen bármilyen forráskiadvány tudományos értékét nagymértékben csökkenti egy könnyen használható, minden jelentős adatot tartalmazó mutató hiánya, tehát még ezt is össze kell állítania, és ez a munka legalább akkora energiát és figyelmet igényel mint maga a forrás átírása. Napjainkban a forráskiadványok számának gyarapodásával egyre inkább láthatjuk a munkában rejlő buktatókat is. A számbeli gyarapodás ugyanis nem jelent feltétlenül minőségi előrelépést is.

Ez utóbbi megállapítás tükrében kívánjuk röviden ismertetni és besorolni a Demény Lajos köré szerveződött műhely bizonyára legjelentősebb és legtermékenyebb képviselője, Tüdős S. Kinga erdélyi végrendeleteket közlétező forráskiadvány-sorozatának legújabb, immár harmadik kötetét. A források közlétezője – saját bevallása szerint – már 1985 táján kapcsolatba került a végrendeletekkel, ekkor figyelt fel erre a forrástípusra,¹ amely az utóbbi évtizedekben a tudományos érdeklődésnek egyik kedvelt témájává vált.

A kiadvány – címlapja szerint – az Erdélyi Testamentumok c. sorozat III. köteteként, az erdélyi nemesek és főemberek 1600–1660 között keltezett testamentumait teszi közzé. A kötet közlétezője rövid bevezetőjében br. Petrichevich Horváth Emil szavaival indokolja meg témaválasztását, amely szerint a végrendeletek igen fontos adalékokkal szolgálnak a birtokviszonyok, családtörténet stb. vitás kérdéseinek tisztázásához,

¹ Erről és másokról lásd bővebben a Tüdős S. Kingával készült beszélgetést: *A valóság és a fantázia mezején éltek meg a magyarságot. Beszélgetés Tüdős S. Kingával.* Aetas 23/2008. 4. sz. 191–204. (Ugyanott a szerző műveinek válogatott bibliográfiája is megtalálható.)

de ennek ellenére nem készült el „egy, az erdélyi végrendeleteket részben vagy egészében összefogó szöveggyűjtemény”. Tüdős S. Kinga tehát eredetileg arra vállalkozott, hogy az összes „erdélyi” végrendeletet „feltérképezze” és közlétegye, de ezen cél megvalósítása a legnagyobb igyekezete ellenére sem sikerült. Ezért a kiadvány, a többi, eddig megjelent és ezután kiadni tervezett kötetekkel együtt csak némiképp pótolhatja a hiányt, a közölt testamentumok „az okiratok esetleges gyűjtésének eredményeként csupán részbeni betekintést nyújtanak a 17. századi végrendeletek gazdag világába”.

A kiadvány összesen 72 szöveget tartalmaz, melyek eredeti vagy másolati példányait „a központi” levéltárak őrzik: a Magyar Országos Levéltár „okirattára”, illetve a Román Országos Levéltár erdélyi fiókjai. A felhasznált levéltári forrásokra vonatkozó rövid és kissé homályos megjegyzéseken túl talán nem lett volna felesleges a kutatott levéltárak tételes felsorolása, egykori és jelenlegi megnevezésükkel együtt, illetőleg az alkalmazott rövidítések feloldása. Ezzel a közlétező bizonyára elkerülhette volna a testamentumok szövege utáni levéltári jelzetekben előbukkanó zavarokat, pontatlanságokat és következtelenségeket. Talán egyedül a 62. sz. végrendelet szövege utáni jegyzet utal egyértelműen a forrás eredetijének őrzőhelyére az alábbi megfogalmazásban: „Eredeti: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Fiókjának őrzetében. Cegei gr. Vass cs. lvt., XLI. 271.” Egyszerűen érthetetlen, hogy miért nem követte ezt a mintát a többi közlétező forrás esetében, miért szerepel ugyanaz a levéltár felolvasatlan rövidítéssel máshol KÁL-ként (bizonyára Kolozsvári Állami Levéltár, de az avatatlanabb olvasó számára korántsem egyértelmű), a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár pedig egyszerűen SÁL-ként. De erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

A szövegek közlétezője a bevezetőben arra is kitér, hogy az 1600–1630 közötti időszakban kevesebb végrendelet kelt, mint az ezt követő időszakban, és ezt az aránytalanságot „nem

csupán a véletlenszerű gyűjtés eredményének” tekinti, hanem annak, hogy korábban kevesebb végrendeletet írtak, illetve a magyar nyelvű írásbeliség egyre jobban elterjedt. Tüdös S. Kinga ezen megállapításait, tekintettel a „véletlenszerű” gyűjtésre, kissé merésznek tartjuk, minthogy a 17. század első évtizede Erdély történetének egyik leghányatottabb, létbizonytalansággal teli, következtetésre is inkább készítő időszak. Óvatosságra int az a tény is, hogy az általa is használt, a 17. század elején vezetett kolozsmonostori 15. protocollum (jelzete: F15/15.) szokatlanul nagy számban tartalmazza a requisitorok által írásba foglalt végrendeletek szövegeit, melyben a hagyakozók szinte kivétel nélkül a zavaros, pestises időkre hivatkozva nyilvánítják ki utolsó akaratukat. Ezek között számos maradt közöletlen (magyar és latin nyelvűek egyaránt, polgároktól vagy nemesektől származók), melyeknek számbavétele és közreadása révén a közétevé bizonyára finomította volna kissé sarkított, nézetünk szerint alaptalan megállapításait.

Tüdös S. Kinga röviden arra is kitér, hogy milyen elveket követett a szövegek átírásakor. A végrendeletek betűhív közlése mellett tette le a garast, következtetésre hagyva a kisbetűvel írt hely- és tulajdonneveket, a központosításban pedig az eredeti formákat követte. Hogy mennyire maradt „következtetes” az általa követendőnek vélt szabályokhoz, az alábbiakban példákkal is szemléltetni fogjuk.

A bevezetőt a közlésre kerülő végrendeletek – előbb rövidebb, majd néhány esetben részletesebb – tartalmi ismertetése követi. Itt derül ki, hogy „a főnemesi véghagyakozók” mellett egy „sajátságos” csoport képviselői, a tisztviselő-értelmiségiek testamentumai is bekerültek a kötetbe. A közlő azzal indokolja döntését, hogy mindannyian szoros kapcsolatban állottak a fejedelmekkel vagy egy-egy „főemberrel”. Azonos az indoka annak is, hogy néhány kispap és városi polgár végrendelete is „becsúszott”. A kötetben szereplő végrendeletek tehát sokkal „szélesebb skálán mozognak”, mint ahogy azt a kiadvány

címe sejteti. Egyébként is nehéz lenne eldönteni, hogy ki is számított az adott időszakban Erdélyben „főembernek”, és e kérdés tisztázásához a források közétevéje sem nyújt segítséget. Mint ahogy arra sem ad magyarázatot, hogy mi is számít megítélés szerint „erdélyi testamentumnak”, milyen szempontok döntöttek egy-egy szöveg kiválasztásakor, mi volt valójában az egész sorozat koncepciója. Néhány végrendelet ugyanis csak meglehetősen tágra értelmezve nevezhető „erdélyinek”. Rosályi Kun Gáspárné Pilinyi Anna az egykori Zemplén vármegyében levő Imregen keltezett végrendeletében (20. sz.) például Ugocsa és Szatmár vármegyében található jószágairól rendelkezik, Lónyai Zsigmond Bereg vármegye főispánja, „felső-magyarországi protestáns nagybirtokos” (a forrás előtti regesztában, a közétevé minősítése!) pedig kivétel nélkül a Magyar Királyság területén levő birtokairól intézkedik (59. sz.).

A kiadvány 72 szöveget tartalmaz, melyek közül – számításaink szerint – legalább 18-at már korábban is közöltek, de a jegyzetekben nem minden esetben találunk erre vonatkozóan utalást. A 28. sz. végrendeletet, Debreceni János gyulafehérvári káptalani requisitor testamentumát Sunkó Attila közölte, lényegesen jobb átírásban és ő tette közzé a 37. sz. és a 45. sz. szöveget is.² E két utóbbit, Pécsi János kolozsmonostori levélkereső (a szerzőnek a forrás előtti regesztában található meghatározása: „a kolozsmonostori konventnél polgári tisztséget betöltő” bizonyára ezt jelenti) és Razman Anna nevű felesége végrendeletét jobb lett volna talán folyamatosan közölni, hiszen a requisitor házastársa ugyanazon a napon (eodem die) foglaltatta írásba akaratát. Az egybetartozó szövegtest helytelen szétválasztása miatt Razman Anna testamentuma – a forrás gyanútlan olvasójának megrökönyödésére – férje rendelkezéseinek

² Sunkó Attila: *Debreceni János életpályája*. Fons IX/2002. 1–3. sz. 325–337; Uő: *A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent működésére vonatkozó iratok*. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Bp. 2003. 101–103.

kolozsmonostori requisitortársai általi megerősítésével kezdődik: „Anno 1638, 29 Junii. Nobilis Joannes Pechy frater et collega noster conuentualis etiam coram me viva voce haec omnia praescripta retulit et fassus est. Stephanus Palffy mp. Etiam coram me Petro Thorday mp.”

Tüdös S. Kinga a közzétett források szövege után utal a fennmaradási formára, megadja a jelzetet, a források előtti rövid regeszták pedig többnyire segítik eligazodni az érdeklődőt, esetenként azonban zavart okozhatnak. Példának okáért a 38. sz. végrendeletet megelőző kivonat szerint Pécsi Simon és felesége (!), *Pia* Krisztina testamentuma következik, a közzétett szövegből viszont egyértelműen kiderül, hogy a szombatos kancellár Krisztina nevű leányának, bögözi Farkas Ferenc feleségének vallotta jószágai egy részét, de feleségéről, Kornis Juditról nem esik szó. Ezt a változatot valószínűsíti Pécsi Simon néhány oldallal előbb közzétett korábbi rendelkezése, melyben jószágait öt leánya között osztotta fel és közöttük jelenik meg, akkor még Farkas Ferenc jegyeseként Pécsi Krisztina is.

A közzétevő az oklevélkiadás bevett szabályait tartotta be azzal, hogy az átírt okleveleket, esetünkben végrendeleteket kiemelte az átíró oklevélből, de erre csupán a szöveget követő zavaros, nehezen értelmezhető jegyzetekben utalt. Így történik ez a 28. sz. szöveg után is, melyben „A végrendelet elején” címmel lényegében a keretoklevél egy részének hibás regesztáját olvashatjuk az alábbiak szerint: „Thasnadi Erzsébet a néhai Thasnadi Mihály, az erdélyi reformátorok superintendensének leánya, valamint Debreczeni Barath Jánosnak nemes Sarközi Katalintól való leánya.” A kivonat véleményünk szerinti szabatos változata a következő lenne: *néhai Debreczeni Barath János özvegye, néhai Thasnadi Mihály püspök Sarkeozi Katalintól született leánya: Thasnadi Erzsébet*. Könnyen félreérthető vagy inkább nehezen érthető a 7. sz. végrendelet utáni jegyzet is, amely szerint „A végrendelet élén” (keretoklevél? – B. Zs.) a következő szöveg volt olvasható: „A kolozsmonostori konvent

előtt megjelent a néhai kolozsvári Fodor György özvegye, Anna és leánya, Varfalu Janos özvegye, Fodor Katalin nevében. Bemutatta a néhai Varfalui János végrendeletét, amelyet a nevezett Kolozsváron Szentmartoni Bálint aknai predicator és Szent Miklossy Kristóf cegei predicator előtt nemsokára halálát megelőzően anyanyelvén tett. Anna Asszonyúrnó kérte, hogy a káptalan, Varfalui János Aranyosszéken és hasonlóképpen Kolozsváron 1603. szeptember 13-án tett végrendeletét foglalja írásba.” A kötetben egyébként is igen gyakori nyomdahibák mellett a fenti szöveg megfogalmazásában is nagyon zavaros, arra sem találtunk utalást, hogy az eredeti forrásban ez a rész milyen nyelvé, a fogalmak keverednek (kolozsmonostori konvent/káptalan), az Anna Asszonyúrnó pedig feltehetően az oklevélben olvasható „honestá matrona Anna”-ból eredeztethető, ami azért meglehetősen pontatlan és főleg nagybetűvel írva félrevezető fordítás (a személynévmutatóban nem szerepel ilyen névvel Anna asszony).

Ugyanez a pontatlanság figyelhető meg az apparátusban feltüntetett jelzetek esetében. Amellett, hogy a levéltárak vagy levéltári állagok rövidítéseinek feloldását hiába keressük, az avatlatlanabb olvasó a szövegek eredeti változatait a megadott jelzetek alapján nehezen találná meg. Az elsőként közölt végrendeletet például a Magyar Országos Levéltárban, a Kolozsmonostori Protocollumok 15. kötetének (jelzete F15/15.) 106. lapján találjuk és nem a MOL F16, Prot. B. 15. köt. 106. oldalán (F16 a protocollummásolatok jelzete!), de a jelzetből gyakran lemaradtak a szöveg azonosítását lehetővé tevő oldal- vagy lapszámok is.

Mínt hogy egy forráskiadvány megítélése szempontjából a legfontosabb kérdés az, hogy mennyire megbízhatóan közli a kiválasztott szövegeket, szűrőpróbaszerűen ellenőriztünk néhány végrendeletet, de ezek között egyetlen hibátlant sem találtunk. Az alábbiakban az eredetiekkel való összevetés során azonosított félreolvasásokból közlünk néhányat, melyek mind arra figyelmeztetnek, hogy a szövegek ellenőrzése elmaradt

(a kötetben szereplő változatot kurzíváltuk, az általunk javasolt olvasatot pedig a / jel után adjuk): Az 1. szövegben: *Barekann is/Barebannis, obligatioya/obligatoriaya, Zilagy/Zilahi, pedigh/kedigh*. A 7. szövegben: *kenderekel/kendeokkal*. Itt jegyezzük meg, hogy az átírás során a kis- és nagybetűk írásánál tapasztalható következetlenséget véleményünk szerint nem kellett volna megtartani. Erre ugyanebből a testamentumból példa: *kochardon, kikeolleo Varmegyeben valo Jozagat az ket Vnokaknak, vgymint Eoseokteol marattakot*. Szintén a 7. szöveg esetében a „záradék”, tehát a keretoklevél kelte helyesen, az ekkor már évek óta használt Gergely-féle naptár szerint, 1603. szeptember 20. A 14. sz. szövegben ugyancsak számos téves olvasatot találtunk: *üdvöknek eleteuek/üdeokban elenenek, Peter Deak előtt Teovissi kihagyva, iouaimtol/iouvaimrol, keoltsegre/keolczeget, Ferencutl/Ferenznel, falubanis/falutis, Baczolari/Baczalari, felesegemnell/felesegemmel, nem oztozhatnak/ne oztozhassek, Fenestiy/Fenessy, Aniamnak kertem Christina azzonnak az vitezleo nenem Kornis farkasnenak/aniamnak Bethlen Christina azzonnak az vitezleo nehai Kornis Farkasnenak*.

Tüdös S. Kinga testamentumos kötetében a már korábban közölt szövegek sem hibátlanok. A 28. sz. végrendelet esetében Sunkó Attila említett (de a kötetben figyelmen kívül hagyott) közlésével és az eredeti oklevéllel való összevetés során az alábbi téves olvasatokat találtuk: *miagies/mirigies, meliebeoll/mehebeol, lekveczket/kedveczket, poklaboll/porabol, deponaltam/deputaltam, kiralifalvine/kiralifalvai, Gadony Laszlo/Eradony Laszlo, szamatattam/sem mutattam, Tokos Janos/Pokos Janos, presscitaltassa/resuscitaltassa stb.* A 69. számot viselő szövegnél a kötet összeállítója nem mulasztja el megemlíteni, hogy a végrendeletet már a 19. sz. végén közölték a *Károlyi oklevéltár* IV. kötetében, de arra viszont nem ad magyarázatot, hogy miért egy másolat alapján közölte újra a testamentumot. A két szövegváltozat összevetése során arra a következtetésre jutottunk, hogy mindenképpen jobb, ha az érdeklődő olvasó a *Károlyi*

oklevéltárban található közlést használja, tekintettel arra, hogy az általunk ismertett kötetben a latin nyelvű szövegrészek időnként lemaradtak, illetve igen gyakoriak a téves olvasatok, pl. a 220. oldalon a *supremorum comissum* supremorum comitum-ra javítandó, és a mondat, melynek itt még nincs vége, és nem „keltezési szöveg”, ahogyan a közzétevő lábjegyzetben megjegyzi, a *Károlyi oklevéltárban* vélhetően helyesen folytatódik a következőkkel: *eorudem comitatum, ubi bona exequenda adjacebunt, etiam assumptis comitatum gentibus si necesse fuerit exequendum stb.*³ Úgyszintén a 224. oldalon levő *aliorum etiam (si zuorum voluerint) ope improlata comperta prius degeneratione omnibus quibus remediis abscistis* Károlyi oklevéltárban található érthetőbb és bizonyára helyes változata: *aliorum etiam (si quorum voluerint) ope implorata, comperta prius degeneratione, omnibus juridicis remediis abscissis etc.*⁴

A közzétett szövegeket román és német nyelvű összefoglaló, valamint a végrendelezők meglehetősen sovány „adattára” követi, amely lényegében megismétli a végrendeletekben felmerült adatokat. Úgy véljük, ésszerűbb lett volna a szövegekben szereplő személyekre vonatkozó információk mutatóban való feltüntetése, illetve azoknak a rájuk vonatkozó könyvészet alapján való kiegészítése.

Midőn e kötet bemutatására vállalkoztunk, korántsem állott szándékunkban a rosszindulatú „hibavadászat”, de a kiadvány tanulmányozása után kötelességünknek éreztük, hogy felhívjuk az olvasók figyelmét bizonyos pontatlanságokra és hiányosságokra, amelyek miatt Tüdös S. Kinga kötete aligha sorolható a szakszerű forráskiadványok közé.

Bogdándi Zsolt

³ A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. IV. kötet. Oklevelek és levelezések 1600–1700. Bp. 1887. 379.

⁴ Uo. 385.

Az első erdélyi egészségtankönyv

Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Herausgegeben von Robert Offner. Schiller Verlag, Hermannstadt – Bonn [2010]. 384 lap

A kolozsvári orvosi egyetemen diplomát szerzett, magyarul anyanyelvi szinten beszélő, jelenleg Németországban élő orvostörténész, Robert Offner már évtizedek óta az erdélyi, főleg szász gyógyászati hagyományokat kutatja, az EME Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya évi vándorgyűlésein is többször tartott előadást. Ezúttal egy egészen különleges kötetet mutatott be először az EME-székházban Kolozsvárt, majd a 2010-es EME-orvoskongrresszuson Kézdivásárhelyen. A mindössze három példányban fennmaradt legelső erdélyi, latin nyelven írt orvosi könyvet adta ki hasonmás kiadásban, német, román és magyar fordítással, előszóval és három tájékoztató tanulmány-nyal, valamint mutatókkal ellátva. Tudományos szempontból tökéletességre törekvő, igazi erdélyi könyv született így, de ugyanakkor – ha az angol összefoglalót tekintjük – európai rangúnak is nevezhetjük a kiadványt. Alapnyelve azonban mégiscsak a német.

Robert Offner tanulmányából ismerjük meg a mű kultúrtörténeti vonatkozásait. Bemutatja Brassót mint a Szent István-i Birodalom legkele-
tőbb nagyvárosát, az 1500 táján 10–12 000 lakosú erődített várost, ahol már a korabeli egészségápolás legfontosabb tényezői is megtalálhatók: kórház, fürdő, gyógyszerház, sebész, bába és orvos. Az első ismert brassói orvos, Valentin Krauss (Crusius), egy patrícius család sarjaként 1493-ban Bécsben szerzett diplomát, s 1499 táján tért haza, egy 1500-ban kelt levelében hírt adott az első brassói szifilisz-esetről. Szenátornak majd főbírónak is megválasztották. Az 1520-ban emlegetett János mester már beiktatott városi orvos volt. Utána még több városi orvosról maradt fenn híradás az 1520-as és 1530-as évekből. 1543-tól Brassó az erdélyi reformáció első bástyája: Johannes Honterus humanista központot és főiskolát hoz létre. Munkatársai közül kiemelkedik Valentin Wagner lelkész és

iskolaigazgató. S köztük számítható Paulus Kyr doktor is. Kyr életéről kevés adat maradt fenn. 1510 körül született Georg Ambrosius Kyr szász patrícius polgár fiaként Brassóban. Bizonyára ott folytatta kezdeti tanulmányait, majd külföldi egyetemekre ment. Az első adatot róla a bécsi egyetemen lehet találni, 1533 őszén az orvosi fakultás dékánja jegyzi be nevét. 1534. április 14-én a ferrarai egyetemen szerez doktorátust, s mint az itteni bejegyzésből kitűnik, korábban Padovában is tanult. Még 1534-ben hazatért Brassóba, ahol ősszel már beiktatták városi orvosnak, s egyes feltételezések szerint a főiskolán is tanított. 1535-ben lett a városi tanácsának tagja. Felügyelete alá tartozott a kórházon kívül a gyógyszerház, a fürdő, a sebészek és bábák tevékenysége. Hírnevére jellemző, hogy nemcsak a városban és környékén gyógyított, hanem a főurak, sőt fejedelmek is igényelték segítségét. A városi jegyzőkönyvek 29 kiszállásáról őriztek meg adatokat. Többször is a gyulafehérvári fejedelmi udvarba hívták, János Zsigmond, Báthory Kristóf és Zsigmond fejedelmeket gyógyította, négyszer a moldvai, nyolcszor a havasalföldi vajda kérte segítségét. 1588 júniusában épp a gyulafehérvári fejedelmi udvarban – pestis idején – érte a halál. Bizonyára házas volt, mert két gyermekének a nevét (Job – 1554; Ezechiel – 1559) is megőrizte a brassói gimnáziumi anyakönyv. Meglepő, hogy 1550-ben Brassó városa egy második orvost is alkalmazott Martinus Stopius Flandrensis személyében. A flandriai eredetű doktorra (de Stoop) valószínűleg azért volt szükség, mert Kyr gyakran távozott a városból. A hollandus már 1551-ben visszatért a bécsi egyetemre oktatni.

Honterus és Wagner tankönyvek sorát állította össze a brassói diákok részére. Ebbe a sorozatba illeszkedik bele Kyr munkája is. A főiskola tantárgyai közt szerepelhetett az egészségügy, s ennek alapismereteit foglalta össze a városi orvos.

A gyógyászat ekkoriban a humanista tudományok köréhez tartozott, s mint ilyen filológiai megalapozottságú volt. Alapját a görög–római, illetve arab orvostudomány képezte, mely a 11. században létesült salernói egyetemen vált először tantárggyá. A következő századokban Bologna, Ferrara és Padova egyetemei lettek az orvosképzés európai központjai. Különösen Ferrarában igyekeztek visszatérni az ókori forrásokhoz, a görög–római orvosi művek elemzéséhez. Az itteni filologizálás eredményeként a szerzők a középkori latin kifejezéseket mellőzve az ókori szókincset használták. Ez Kyr munkájában is tetten érhető.

Magyar László András budapesti orvostörténész dolgozata Kyr munkáját a korabeli orvosi irodalomhoz viszonyítva elemzi. Cornelius Celsus időszámításunk első századában a gyógyászatot három szakterületre osztotta: sebészet, farmakológia, diétetika. Ezek közül a sebészetet a sebészmesterek gyakorolták, akik a középkortól céhekbe tömörülve dolgoztak, s a céhes szabályok szerint tanultak. A gyógyszerészképzés is belterjesen folyt, hiszen nagyon kevés szer állt akkoriban a gyógyászok rendelkezésére. A diétetika volt az egyetemi orvostudomány alapja. Ennek tanait elsőként a görög születésű római orvos, Galénosz összegezte a 2. században, továbbfejlesztve a hipokratészi nedvkörtant. Eszerint az emberi egészség négy testfolyadék (vér, nyálka, fekete és sárga epe) egyensúlyától függ. Ha ez az egyensúly megbomlik, valamelyik folyadék túlsúlyba kerül, fellép a betegség. A galénoszi tanokat a 9. században az arab orvostudósok fejlesztették tovább, majd a létrejött műveket a 11. században latinra fordították, s a salernói egyetemen összegezték: *Regimen sanitatis Salernitanum* (Salernói egészségügyi szabályok) címmel váltak közzismertté. A 18. századig szinte minden orvosi munka ezt tekintette alapnak. E mű a nedvkörtant visszavezeti a négy őselem tulajdonságaira. A négy őselem, a föld, víz, tűz, levegő két-két tulajdonságot hordoz: a föld hideg és száraz, a víz hideg és nedves, a tűz meleg és száraz, a levegő meleg és nedves. Mindegyik őselemnek egy testfolyadék felel meg. Attól függően, hogy

melyik testfolyadék domináns, az ember lehet kolerikus, melankolikus, szangvinikus vagy flegmatikus természetű. A gyógyászat célja a testfolyadékok egyensúlyának a biztosítása, helyreállítása. Az egyik lehetőség volt a fölöslegbe jutott folyadék eltávolítása, a másik pedig az olyan ételek adagolása, amelyek ellensúlyozzák a többlettermelést. Ilyen szempontból minden ételt minősítettek. E tan arab kiegészítését a szervezet elemekre osztása jelenti. Szerintük a szervezet hét „természetes elem”-ből áll (testrészek, szervek, folyadékok), amelyeket nem lehet befolyásolni, legfeljebb működésüket segíthetjük. Van azonban hat „nem természetes elem” (levegő, étel-ital, telítődés és ürülés, mozgás-pihenés, alvás-ébredés, érzelmek), amelyek adagolásával, megvonásával gyógyítani lehet. Az orvostudomány eszerint a „nem természetes elemek” adagolásával foglalkozik.

Kyr munkája nem egy tudományos traktátus, hanem iskolai tankönyv, s mint ilyen kompilációnak tekinthető. A reneszánsz idején természetesnek számított, hogy a szerző tetszése szerint – minden utalás nélkül – átvegyen más munkákból adatokat vagy akár egész mondatokat. A brassói szerző kétségtelenül a salernói egészségtan valamelyik kiadására alapozott, s felhasználta Galénosz munkáját is. Kortársai közül leginkább Pietro Andrea Matthioli (1501–1577), II. Ferdinánd császár prágai udvari orvosának egy akkoriban megjelent művéből merített, néha szó szerint is átvéve passzusokat. Megállapítható, hogy a kis munka korának színvonalán állt, s céljának tökéletesen megfelelt.

A harmadik tanulmányt a kolozsvári származású Péter Szabolcs orvos jegyzi: mai szempontból vizsgálja Kyr tanításait. Rámutat, hogy a kötetben az antik alapozású középkori gyógytudomány és a népi gyógyászat találkozik a gyakorlattal. Helyes, máig érvényes felismerések egész sora emelhető ki a kötetből, de vannak – ma már egyértelműen – téves nézetek is. Megjegyzi, hogy sok olyan gyümölcsöt említ a táplálékok sorában a szerző, amelyek akkoriban aligha fordultak elő Brassóban, ezek a forrásmunkából származhatnak. Ugyanakkor olyan – mára elterjedt – étkeket nem említ, mint

a krumpli, kukorica, paradicsom, paprika, kakaó, kávé. Ezek akkoriban még nem voltak ismertek tájainkon. A bor és a pálinka valósággal gyógyszeri minősítést kap. Kyr dietetikája a kor elvárásainak megfelelő.

Maga a hasonmásban közölt mű egy kis octavo formátumú, 82 számozatlan oldalt tartalmazó, Brassó városában készült nyomtatvány, a másolat a Brassóban őrzött ép példányt veszi alapul. A reneszánsz díszítésű címlapon ez olvasható: *Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item alimentorum vires breviter et ordine alphabetico posita. Autore Paulo Kyr medico*. Magyarul: „Aforizmak mintájára összeállított egészségtan. Továbbá a táplálékok tulajdonságai és gyógyerejük röviden és betűrendbe szedve. Írta Paulus Kyr orvos.” A továbbiakban is a Magyar László Andrásról származó magyar fordításból vesszük idézeteinket. A megelőző német fordítást a klasszika-filológus dr. Konrad Goehl (Jettingen), a románt pedig Adinel Ciprian Dincă művelődéstörténész, akadémiai kutató (Kolozsvár) készítette.

A mű négy fejezetre osztható. Az ajánlást és általános tételeket megfogalmazó bevezető után a nem szervezethez tartozó hat tényezővel kapcsolatos ismereteket összegzi. Majd a diétetika következik két fejezetben, az egyik a táplálékokat sorolja fel, s mindegyik tulajdonságait jelöli meg, a másik a tápláléktáblázat.

A bevezető kifejezetten Brassó tanulóifjúságát szólítja meg, majd az összegezésben is őket figyelmezteti, hogy az „ősi életszabályok” betartásával elkerülhetik a betegségeket, ép testükben pedig lelkük is ép marad. Az egészségvédelem kötelezettségét a Bibliából vezeti le, Mózes és Szent Pál példáját hozza fel. Rámutat, hogy az egészséget a régi időktől kezdve a legfőbb jók közé sorolták: „Mít ér ugyanis, ha az ember gazdag, hírneves, nemes, ékesen szóló és szépséges, ha testének épsége odavan?” Galénoszra hivatkozva figyelmeztet, hogy mindenkinek tisztában kell lennie az egészségvédelmi szabályokkal, ismernie kell a szervezet működését befolyásoló tényezőket, a táplálékok

tulajdonságait. Nem titkolja, hogy a műben foglaltakat kiváló szerzők köteteiből szedegette össze, s bizonyára kimaradtak egyes kérdések a tárgyalásból, azokat más munkákban találja meg az olvasó.

„A nem szervezethez tartozó tényezők” megfelelő szabályozásával tarthatjuk fenn egészségünket: sorra veszi a hat tényezőt. Amit a *levegőről* mond, a mai emberben inkább mosolyt fakaszt. Mert kétségtelen ugyan, hogy a „mérsékelt levegő”, mely se nem túl száraz, se nem túl nedves, se nem hideg, se nem forró, a legegészségesebb. A 21. századi emberek többsége azonban benzingözös városokban él, és csak kivételes alkalmakkor szívhat tiszta levegőt. Érdekesebbek az *ételről és az italról* írottak. Máiig betartható ajánlás, hogy ne együnk többet két fogásnál, kerüljük a szokatlan ételeket, részesítsük előnyben a könnyen emészthetőket. Evés előtt lehetőleg mozogjunk. Mindig a megszokott órában reggelizzünk, ebédeljünk, „és csak akkor együnk, ha étvágyunk támadt hozzá”. Továbbá: „Mindig ügyeljünk, hogy étvágyunkat ne csillapítsuk teljesen, hanem maradjon belőle egy kevés, ahogy a közmondás is tartja: »Úgy igyál, hogy szomjas maradj, úgy egyél, hogy éhes maradj.«” A *mozgásról és a pihenésről* szólva arra hívja fel figyelmünket, hogy mindig étkezés előtt és a belek, valamint a hólyag kiürítése után ajánlatos tornászni. Ezt is mértékkel végezzük, amíg ki nem pirulunk, s nem üt ki rajtunk a veríték. Evés után ajánlatos aludni „egy sort” s csak utána munkához kezdeni. A testmozgást a masszázs is helyettesítheti. A túlzásba vitt heverés, pihenés viszont káros. Akkor pihenjünk, ha a testünk már kifáradt. Az *alvás és ébrenlét* vonatkozásában már akkor is egyetértettek az orvosok a hétékori éjszakai alvás szükségességével. A nappali alvás tekintetében megoszlottak a vélemények. Alvás közben először oldalunkon, majd hason fekdüjünk. A hanyatt való alvás kifejezetten veszélyes. A túlzásba vitt alvás szintén veszélyes, mert a salakanyagok szervezetünkben rekednek, a túl sok virrasztás viszont elmezavarokhoz vezethet.

Az *ürülésről és telítődésről* szóló alfejezet a legterjedelmesebb s a legmeglepőbb a mai olvasónak.

Az ürülés tizennyolc formáját sorolja fel, ugyanis minden, ami elhagyja az emberi szervezetet, ürülésnek számít. A legrészletesebben tárgyalt az érvágás, az a gyógy mód, amelyet a 20. században teljesen száműztek a gyógyászatból. A hashajtást is mára csak ritkán alkalmazzák, legfeljebb székrekedéskor. Akkoriban a szervezet tavaszi megtisztítását is elősegítették hajtással. Helyes a felismerés: a gyermekeket és elgyengült öregeket „nem javallott hashajtó szerekekkel gyötörni”. A hánytatást mára szintén törölték a gyógyászatból (legfeljebb gyomormosás formájában alkalmazzák). Akkor javallt volt még az egészségesnek is havonta néhányszor hányni. Ma már mosolygunk, ha a gyakori hányás káros hatásai közt a hallás- és látásromlásról olvasunk. A múlté már a negyedik ürülési mód, a köpölyözés is, viszont gyakran ajánlott a fürdőzés. A fürdés szárító hatását, tehát ürülés. Itt megismerjük a sós, nitrátos, alumíniumos, kénes, bitumenes, bronz-, vas-, réz- és aranytartalmú fürdők javallatait, hatását. Külön szó van a pezsgő, langyos, meleg és hideg fürdők hasznáról, alkalmazási módjáról. Az ürüléshez sorolható még a verítékezés, a torna-masszázs, a bójt, az alvás, a köpés, az orrvérzés, havi vérzés, aranyeres vérzés. Meglepő, hogy egykor az orrvérzést és aranyeres vérzést kifejezetten gyógyító hatásúnak vélték. Itt a helye a szeretkezésnek is, ami szintén gyógyító, ha mértékkel gyakoroljuk. Ne szeretkezzünk fáradtan, részegen, hányást, purgációt követően. Az utolsó, tizennyolcadik tisztulási mód a bőrön át való párolgás.

A hatodik alfejezet a *lelki hatásokat* tárgyalja. Helyesen állapítja meg, hogy a bánat, a gond, a szorongás nem tesz jót a szervezetnek, a szegyenbe bele lehet halni. Tehát kerülni kell ezeket az érzelmeket, baráti társaságban zenélve, énekelve üzzük el a bánatot. Csakhogy ez nem éppen ilyen egyszerű – állapíthatja meg az olvasó.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a táplálékok és hatásuk felsorolását tartalmazza. Célkitűzése: „A különböző táplálékokat sorra véve meg kell vizsgálnunk, hasznosak vagy károsak-e, könnyű vagy nehéz megemészteni őket, jótékony vagy káros nedvűek-e, csekély vagy nagy tápértékűek-e, illetve akad-e valami egyéb hasznuk vagy hibájuk.” Ezután

betűrendben következnek a latinban 208, a magyar fordításban 196 ételnemű felsorolása. A magyar szövegben is a latin elnevezés szerepel első helyen, s eszerinti a besorolás. Találunk itt gyümölcs- és zöldségféléket, a legkülönbözőbb állatok és származások, halak húsát, némely testrészét, szervét is kiemelve, továbbá italokat. Megállapításai közt van, ami máig érvényes, de sok a hiedelemként minősíthető. Az italok közül az „Aqua vitae” (élet vize) elnevezésű pálinkáról így ír: „Az egyszerű pálinka a búskomoraknak, a melankolikusoknak és a flegmatikusoknak hasznos, hevével erősíti a fejet, támogatja az emlékezőtehetséget, és a szervezet hevét növeli. A hideg és nyákos gyomrot felmelegíti, serkenti az emésztést. Belédörgölve sem a fejet, sem más testrészt nem enged kihűlni.” A pálinka káros, részegítő hatására nincs utalás. A hagymáról (cepa) ezt olvashatjuk: „Hígítja a nedveket, javítja az étvágyat, lágyítja a székletet, és vizeletet hajt. Jó szint eredményez, a látást azonban gyöngíti, és puffadást is okoz, a betegeknek pedig kifejezetten árt. Főtten nagyobb biztonságban fogyaszthatjuk, és táplálóbb is.” Ma már a hagymafogyasztás és a látás összefüggése a hiedelmek sorába utalható. A tojás (ova) igen terjedelmes kommentárt kap: „A tyúktojás és a fácántojás a legjobb. A libatojás rosszabb nála. A tükörtojás a legjobb, a lágy tojás kevésbé tápláló, igaz, könnyebben emészthető. A kemény tojás a legnehezebben emészthető, és lassan szívódik is föl, ráadásul sűrű tápanyaggal is szolgál a szervezetnek. A forró hámuban sült tojás lassan szívódik föl és káros nedvet is termel. A serpenyőben habart rántotta a legrosszabb táplálék, mert főzés közben megbűdösödik és sűrű, káros nedvet termel. A fojtott tojás a főtnél és sütnél is jobb. A túlságosan sűrű tojás a sülttől és főttől is jobbat. A közepesen sűrű tojás a keménynél könnyebben emészthető, és jobb táplálékkal is szolgál a szervezet számára. A lágy tojás a mellbajon segít, csillapítja a köhögést, jót tesz a rekedtség ellen. Jó hatással van a gyomorra, májra, vesére és a székletre, és a húgyhólyagot is védi. A kemény tojást viszont hitvány tápláléknak és nehezen emészthetőnek tartják. Ha a tojást egészben, ecetben főzzük meg, és úgy fogyasztjuk, kiszárítja a hasmenést.

Ha valami keserűt is keverünk hozzá vagy lehűtjük, sokkal hatásosabb lesz.” Végül egy húsféléről is adjunk példát, Kyr a pávahúsról (pavonum carno) ezt írja: „A tyúkhúsnál nehezebben emészthető. Miután megölted a pávát, akaszd föl éjszakára, és aztán főzd meg jól. A nehéz fizikai tevékenységet végzőknek és a meleg gyomrúaknak jót tesz.”

A kötet negyedik része a Tápláléktáblázat. Itt különböző dietetikai szempontok szerint 31 csoportba sorolja az élelmiszereket. Nem egynek a tulajdonított hatása ma már megcáfolt vagy legalább vitatott. A tapasztalat és a hiedelem alapján történtek a besorolások. Megint csak néhány példát hozhatunk fel. Vannak erősen tápláló és kevésbé tápláló, jó és rossz nedvű, könnyen, valamint nehezen emészthető, tejképző, puffasztó, hevítő, hashajtó, hasfogó, lassan felszívódó, fogyasztó és hizlaló ételek. A hashajtók: „A lencse első főzőleve. Olajos és sós káposzta. Sós halles. Paréj. Öreg kakasból főzött leves. Kelkáposztából főzött leves. Fiatal állatok húsa. A gerle közepesen hashajtó hatású. Olyan kenyér, amelyben sok a korpa. Friss sajt mézzel. A sárgadinnye, ha más étel előtt fogyasztjuk. Aszalt és zöld füge. Édes és zöld szőlő. Nedves és aszalt szilva mézben eltéve. Fanyar gyümölcsök. Cseresznye. Édes bor. Minden nedves és vizes táplálék.” Hasfogók: „Keserű mazsola. Vadkörte. Ecetes gránátalma. Lencse. Rizsnyák. Köles. Ecet. Állatok mája. Gyapot. Erdei szilva. Acatia. Egres. Az ecettől megkeményedett ételek. Savanyú vörösbor.” A brassói diákok aligha fogyasztottak fűgét, gránátalmát vagy más helyen

említett datolyát, még a citrom se lehetett közkeletű akkoriban. De nem ártott, ha ismerték hatását. Itáliai egyetemek hallgatójaként még lehetett alkalomuk találkozni e déli gyümölcsökkel.

A könyv mindegyik tanulmányához 30–40 tételes bibliográfia járul. A szövegben elszórva 64 régi művekből vett illusztrációt találunk, többnyire a gyógyászathoz és a táplálkozáshoz kötődő képeket, korabeli kiadványok címlapját. Az ábramagyarázatok alapvetően németek, de ha a magyar szövegben fordulnak elő, akkor magyar, a román szövegben pedig román fordításuk is megtalálható. A kötet végén pedig valamennyi ábra jegyzékét adják mindkét nyelven. Szinte bravúros teljesítménynek tekinthető a Konrad Goehl összeállította, a latin szövegre vonatkozó négy mutató: az értelemmel bíró szavak mutatója, az orvosi szavak és kifejezések mutatója, a gyógyszerek és élelmiszerek indexe, valamint a névmutató.

A Robert Offner gondozásában megjelent kötet címét egy középkori fürdődal első sorából kölcsönözte. A bevezető tanulmányoknak, fordításoknak, gazdag jegyzetanyagnak és mutatóknak köszönhetően az ötödfél századdal ezelőtt keletkezett, fűzet méretű kiadvány mai közzététele tekintélyes kőteté terebélyesedik. Bár orvosok, orvostörténészek munkáját dicséri a könyv, nem csak gyógyászati jelentőségű: az erdélyi művelődéstörténet egy jelentős fejezetébe nyújt betekintést. Nem is csak szakemberek számára készült, bizonyítja ezt a többnyelvűség és a gazdag illusztrációs anyag.

Gaal György

Betűk és nyomdai díszek II.

V. Ecsedy Judit: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. 1. kötet. Nyugat- és északmagyarországi nyomdák. Balassi Kiadó – OSzK, Bp. 2010. 928 lap.

A nyomdatörténettel, könyvtártörténettel és a kora újkori tágabb értelemben vett művelődéstörténettel foglalkozó szakemberek türelmetlenül várták a Hungaria Typographica című sorozat következő kötetét, hasonlóan az elsőhöz, V. Ecsedy

Judit munkáját. Az EM 2006/1–2. fűzetében adtunk hírt az első kötet 2004. évi megjelenéséről, mely a sorozat kitűzött céljának megfelelően az ország összes 1600 előtt működő nyomdájában használt, teljes betű- és könyvdíszkészletet foglalta

kataszterbe, az egyes nyomdák történetének összefoglaló vázlataival és az azokban használt felszerelések változásait pontosan nyomon követve. A kataszter összeállításának műhelyitkait, annak néhány vetületét is ismertettük.

A most megjelent második kötet – amint az sejthető volt – a 17. században technikai szempontból jelentős mértékben fejlődő nyomdászat megsokszorozódott eszközkészletének okán már nem tudja befogni az ország teljes területét, így a 17. századot taglaló katasztert a szerző két részre bontotta. A most megjelent kötet (mely valószínűleg a Hungaria Typographica II/1. néven fog kanonizálódni) az ország nyugati és északi részén működött nyomdákkal foglalkozik. A tervezett következő kötet célpontjai a partiumi és az erdélyi nyomdák lesznek. Bár a 17. század során pontosan ugyanannyi helységben (29) működött rövidebb-hosszabb ideig nyomdaműhely, mint az előző század során, eszközkészletük és termelési kapacitásuk lényegesen megnőtt. A műhelyek száma is szaporodott, hiszen korábban több tipográfia létezése egy-egy nyomdász szakértelmének volt a függvénye, és ily módon a vándornyomda fogalma a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a 16. század folyamán a 29 nyomdahelyen mindössze 18 műhely dolgozott. A 17. század derekán termelő nyomdák közül mindössze hétnek az eredete nyúlik vissza az előző századra, tehát számos új műhely keletkezett a tárgyalt korszakban. A politikai viszonyok folyamánként a területi és felekezeti tagoltság erre a korszakra is jellemző volt, a protestáns nyomdák még túlsúlyban voltak, egyedülként a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomda képviselte erőteljesen (és egyúttal a korszak végére a termelési kapacitását tekintve országos elsőként) a katolikus irányvonalat. Ezen állapot a század végén mozdult el a katolikus felekezet tipográfiáinak javára, nem utolsósorban a protestáns műhelyek indításának tilalma okán. A kötetben taglalt 12 nyomdaműhely összesen 16 nyugat- és észak-magyarországi településen dolgozott (Káptalani nyomda, Nagyszombat, Nyugat-dunántúli evangélikus nyomda, Keresztúr–Sárvár–Csepreg, a bártfai Klöss- és a Városi nyomda,

a pozsonyi és nagyszombati Érseki nyomda, a dunántúli református nyomda, Németújvár–Pápa–Tejfalu–Somorja–Kőszeg, a pozsonyi Jezsuita kollegiumi nyomda, Cseh exuláns nyomda, Szenice–Trencsén–Zsolna, a nagyszombati Akadémiai nyomda, az eperjesi Scholtz-nyomda, Nádasdy Ferenc nyomdája, Loretom–Pottendorf, a pozsonyi Gründer- és Zerweg-nyomdák).

A korábbi gyakorlathoz képest jelentős változás állt be a kötetek illusztrálása terén. A címlapok rézmetszetekkel (már csak ritkábban fametszettel) való díszítése, a címlapelőzések, díszcímlapok és általában a címlapokon alkalmazott sokszorosított könyvdíszek használata általánossá vált. A könyvek belsejében a szövegek tagolására egyre több nyomdai cifrát vettek igénybe, ugyancsak több száz könyvdíszet használtak fejlécként vagy záródíszként. A késő reneszánsz és a barokk stílusjegyeit viselő és könyvdíszítésre használt grafikai anyag számbavétele a betűkészletek és a klasszikus értelemben vett nyomdai díszek kataszterének elkészítése mellett alapvető célkitűzése volt e most megjelent kötetnek. A század folyamán összesen 1120 illusztráció került a taglalt nyomdák termékeire, felerészben fa- és rézmetszetek, melyek típusait külön fejezetben tárgyalja a szerző.

A kötetben szereplő 12 nyomda történetének összegzéseit követően V. Ecsedy Judit egy több mint 800 oldalas monumentális katalógusfejezetben mutatja be tételesen és a teljesség igényével az egyes műhelyekben használt betűkészleteket, címlapkereteket és keretdíszeket, nyomdászjegyeket és cimereket, fejléceket és záródíszeket, ábrákat, térképeket, iniciálékat, hangjegyeket és nyomdai cifrákat (díszeket), összesen több mint 2500 tételt!

E most megjelent kézikönyv az előző kötettel azonos, igényes kivitelben, az Országos Széchényi Könyvtár és a Balassi Kiadó közös könyvkiadási programjának keretében látott napvilágot.

Türelmetlenül várjuk a szerző következő, a partiumi és az erdélyi nyomdaműhelyeket is taglaló kötetét.

Emödi András

Magyarországi diákok külföldi egyetemjárása

Tüskés Anna: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1356–1526. Students from Hungary at the University of Vienna 1356–1526. Bp. 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken I. Szerk. Szögi László. Közreadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára.) 481 lap

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának kiadásában az elmúlt években egymásután jelentek meg európai felsőfokú tanintézményekbe beiratkozott magyarországi diákok névsorai a Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban című sorozatban. A középkori egyetemekre beiratkozott magyarországi tanulókra vonatkozó adatgyűjtés első darabja viszont az itt ismertető munka. A tetszetős kiállítású kétnyelvű (angol és magyar) kötet a bécsi egyetemre beiratkozott hétezerrel valamivel nagyobb számú, 1526 előtti magyarországi hallgató nevét és a rájuk vonatkozó egyéb adatokat tartalmazza.

A bevezető tanulmány a névanyag tanulságait vonja le, gazdag szemléltetőanyagot (táblázatok, grafikonok, térképek) vonultatva fel. Ezek szerint Magyarországról a bécsi egyetemre nagyobb számban a 15. század második felében iratkoztak be diákok, ám ennek a folyamatnak a mohácsi csatavesztés véget vetett. (A kötetben táblázatba foglalt koronkénti fluktuációjukat egyházigazgatási okok és politikai történések egyaránt befolyásolták.) A tanulók egy kis töredékénél – szám szerint 843-nál – volt megállapítható, hogy milyen karra (vagy karokra) iratkozott be, csökkenő népszerűség szerinti sorrendben: bölcsészkarra, jogi, teológiai és orvosi karra. (A bevezető tanulmány azonban ezen egyetlen grafikon esetében – az egyes karokra beiratkozottak arányát bemutatóban – a számszerű adatokat nem közli, noha nyilván ez a számítás szolgált az elkészítésének alapjául.) További grafikonok a beiratkozott diákok társadalmi állását, egyházi pozícióját, területi megoszlását szemléltetik. Tanulságos, hogy a legtöbb diákot Bécs felé elindító első két település erdélyi: Szeben és Brassó (234, illetve 215 diákkal). Buda csak ezek után következik 191 diákkal. A *Pályaképek* című fejezet a Bécsben tanult diákok további pályájának

jellegzetes vonásait követi nyomon (nagy részük az igazságszolgáltatásban, a kancellárián vagy az egyház keretein belül tevékenykedett).

A kötet legerjedelmesebb része az *Adattár*, amely évenkénti bontásban, 1386-tól kezdődően tartalmazza a diákok nevét (ha ismert, származási helyét) és további adatokat (a kar megnevezését, az egyes karokra történt beiratkozás időpontját, az elért fokozatot, az előzőleg látogatott egyetem nevét, a később elért tisztségek felsorolását stb.). Külön említést érdemel, hogy a szerző a diákok karrierjére és életére vonatkozó apró és szétszórta adatok összegyűjtésére is vállalkozott. A legkülönfélébb forráskiadványok átnézésével ekképpen nyert adattár fontosságát nem lehet túlhangsúlyozni, mert a bevezető tanulmányban leírtak számára ez jelentette a kiindulópontot, illetve minden további kutatást erre alapozva lehet elvégezni. Ezt a fejezetet több mutató követi (helynév-, keresztnév- és családnévmutató), ami különösen hasznos, mert a közölt névtárban szereplők más forrásokban nem teljes nevükön, hanem például csak keresztnévükön vagy származási helyük szerint említve fordulhatnak elő.

A kötet célja a több fennmaradt diáknévsor adattömegének rendszerezése és egységes szempontok szerinti bemutatása; a könyv tehát nem forráskiadás, hanem adattár. Nyilván ennek tudható be, hogy a bevezetőben nincs kutatástörténetről szó. Emiatt talán nem érdektelen itt külön is megemlíteni néhány régebbi munkát, amit az ismertetett kötet is forrásként használt, vagy eredményeire támaszkodott, és természetesen idéz; ilyenek például Fraknói Vilmos (*Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században*. Bp. 1874) vagy Schrauf Károly (*Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Bp. 1892; *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Bp. 1902) munkái.

Az erdélyiek középkori peregrinációjának tanulmányozásához korábban is a történetkutatásunk rendelkezésére állott Tonk Sándor kötete (*Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979), ami természetesen a bécsi egyetemre beiratkozott erdélyiek nevét, adatait is tartalmazza (az erdélyi diákok többsége a bécsi és a krakkói egyetem hallgatója volt). Mindazonáltal az itt ismertetett kiadvány az erdélyi kutatás számára is nyereség, mert a bécsi diákokra vonatkozó összes magyarországi adatot egységesen és a maguk teljességében közli. Csak reménykedhetünk

abban, hogy a bécsi egyetem magyarországi diákjainak 1526 előtti névsorát tartalmazó kötetet más egyetemek feldolgozása fogja követni (készsül a középkori Krakkói és a Prágai Egyetemen, illetve a francia, itáliai, angol és német egyetemen tanult magyarországi diákok adattára is). E későbbiekben befejeződő nagyszabású munka nemzetközi érdeklődésre is számot tart, emellett pedig kiváló tükre a magyar művelődés európai kapcsolatainak.

W. Kovács András

Kollégium a határon

Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830. (A múlt ösvényén) L' Harmattan, Budapest 2007. 254 lap

A modern történetírás megköveteli az alapos forrásismeretet és ezzel párhuzamosan a taglalt kérdés több oldalról való megközelítését, az összehasonlítást és a kontextualizálást. Minél több szempontból vizsgálódik a szerző, munkája annál jobban tükrözi a kor állapotát, a társadalmi-gazdasági realitásokat. Könnyen és világosan megérthetjük a lezajló folyamatokat, ok-okozati összefüggéseket és a regionális sajátosságok, a helyi specifikumok is kellőképpen kidomborodnak.

Ugrai János munkája az említett módszertani követelmények szem előtt tartásával készült. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830 közötti nevelés-, társadalom- és gazdaságtörténeti viszonyait vizsgálja, azokból kiindulva igyekszik meghatározni a felvilágosodás korának művelődéstörténeti sajátosságait, valamint a Sárospatakon érvényesülő tendenciákat. Alapos kutatás és előtanulmányok után készült munkáról van szó, melyben a szerző korábban megfogalmazott következtetéseit, eredményeit összesítette. A kötet a szerző 2005-ben megvédett doktori disszertációjának szerkesztett változata.

A könyv a magyarországi reformátusok egyik jelentős iskolájának mozgalmas évtizedeit tárja az

olvasó elé. Sárospatak ebben az időszakban fontos változások helyszíne: ott vezették be először a közép- és felsőfokú anyanyelvű oktatást, a 18. század legvégén életbe lépett tanterv jelentős teret biztosított a természettudományok oktatásának, majd 1793-tól elismert, gyakorlati képzést biztosító, jogi kurzus indult Kövy Sándor professzor vezetésével. Mindezek eredményeként Debrecen mellett a reformátusság országos jelentőségű intézményévé vált. Működése révén a régió gazdasági életét élénkítette, ugyanakkor missziós funkciót is betöltött: fontos szerepet játszott a cseh–morva protestáns egyház újjáélesztésében.

Ugrai mindenekelőtt az intézmény funkcióját igyekszik pontosan körülhatárolni. A kollégium tágabb értelemben is a környezet szellemi központjának számított, összetett feladatkört látott el. Falain belül egyszerre folyt elemi, közép- és felsőfokú képzés. Jellemző módon a tananyag döntően a lelkesképzés előkészítését, a humán műveltség elsajátítását szolgálta. A századfordulóval kezdődően azonban Sárospatakon egyre inkább teret hódított a természettudományos és gazdasági ismeretek oktatása, főként az iskola „szolgáltatásait” igénybe vevők miatt. Az új diszciplínák fokozatosan

bekerültek a tantervbe, tananyaggá váltak, így a kollégium egyszerre szolgálta ki azok igényeit, akik gyermekeiket csupán a gimnáziumi-latin műveltséggel kívánták felruházni, valamint azokat, akik gyermekükből lelkészt, tanítót, vagy más, világi értelmiségit szerettek volna nevelni. Az intézmény így egyszerre végezte az általános műveltség fenntartását, valamint az egyházi s részben a világi értelmiség utánpótlását.

Az intézmény világosan megragadható funkciójával ellentétben kevésbé letisztult annak szervezeti felépítése, irányítása. 1735-től az egyházi (szuperintendens) és világi (főgondnok) főhatóságok felügyelete alá került. Mellettük – főleg az iskola belső ügyeinek irányításában – jelentős szerep jutott a professzoroknak és a diákönkormányzatnak. Utóbbi testület befolyása a 19. század elején is számottevő volt, hiszen megfelelő anyagi források hiányában rengeteg gazdasági és adminisztratív jellegű feladatot a diákok közül választott felelősök láttak el. Ugrai konkrét példán – az 1794-es diákzsendülés körülményeinek vizsgálatán – szemlélteti a különböző testületek közötti átfedéseket és az ebből fakadó nehézkes ügyintézt.

A Sárospataki Kollégium tananyagában, funkciójában bekövetkező gyors változások, a szervezeti-irányítási nehézségek többnyire az iskola gazdasági, anyagi állapotával hozhatók kapcsolatba. A gazdálkodás pontos mérlegének dokumentálására, hiányosságuk és következetlenségük miatt még a nagy mennyiségben fennmaradt gazdasági jellegű források sem nyújtanak lehetőséget, de az árnyakat és hangsúlyokat mégis nagy biztonsággal körvonalazzák. Ennek ellenőrzésére Ugrai három kiválasztott mintaév – 1798, 1808, 1817 – teljes adatfeldolgozását végezte el. A pénzügyi alapokat hosszú ideig a birtok- és borgazdálkodásból származó jövedelem képezte. Pénzgazdálkodása (hitelügyletek) eleinte nem volt számottevő, de a birtokgazdálkodás visszaesésével párhuzamosan szerepe folyamatosan növekedett. Hitelezéskor 6 százalékos kamattal számoltak, ami lényeges segítséget jelentett a kölcsönvevőnek, ugyanakkor a kollégium saját haszna mellett a régió gazdaságát

is élénkítette. A pénzügyletek megalapozásában döntő jelentősége volt az adományokból és alapítványokból befolyó tőkének. Ugrai 248 felajánlást sorol fel az 1777–1830 közötti időszakból. Nagy részük pénzadomány, de gabonát, bort, földet, könyveket, ingóságokat is hagyományoztak a kollégiumra.

1806–1824 között zajlott le a nagy kollégiumi építkezés Vay József, majd Lónyay Gábor főgondnokok irányításával. A forgatókönyv nagyjából adott volt, az intézmény gazdasági állapota és az egyháznak a központi hatalommal való kapcsolata alapvetően megszabta a kereteket. Az iskola azonban sikerrel mozgósította a felső-magyarországi református középnesemi réteget, ennek bőkezű és folyamatos adományaiból épültek meg a kollégium új helyiségei. Rajtuk kívül az eklézsiák felajánlásai, a különböző adománygyűjtő utak is szaporították az építkezésre fordítható tőkét. Tulajdonképpen megszokott eljárásról beszélhetünk, hiszen hasonló körülmények között valósult meg a Backamadarasi Kis Gergely Református Kollégium székelyudvarhelyi építkezései is a 18. század végén. (Róth András Lajos: *Amíg egy templom felépül... A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei. = Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. Székelyudvarhely 2003. 88–139.*)

A pataki kollégium diáktársadalmára vonatkozó források nem teszik lehetővé a tárgyalt időszak hiánytalan statisztikai feldolgozását. A vizsgált kérdések minél pontosabb megválaszolására a szerző olyan éveket választott ki, melyeknek forrásadottságai a legalkalmasabbak voltak a részletes elemzésre. Az összes képzési szinten általában 1300–1800 diák tanult. Ez a szám az 1810-es években jelentősen csökkent, majd a húszas években újból növekedni kezdett. A csökkenés okát Ugrai egyrészt a tananyag példátlan gyorsaságú korszerűsítésével, másrészt a gazdasági válsággal magyarázza. A tanulók társadalmi és vagyoni alapú besorolásával, valamint az ösztöndíjak odaitélésével jól elkülöníthető az a kis, kiváltságos helyzetű középbirtokos nemesi réteg, amely maradéktalanul

egyengetni tudta gyermekeinek iskolai előmenetelét. Ugyancsak ők alkották az iskola bőkezű támogatói körét is.

Különleges színfoltot jelentettek Sárospatakon az idegen származású és más felekezetű diákok. Többnyire cseh- és morvaországi reformátusokról van szó, akik a türelmi rendeletet követően keresték fel az intézményt, de a szepesi evangélikusokkal rendszeres „diákcsere” is működött. Utóbbi esetben mindkét fél célja a nyelvtanulás volt. Rajtuk kívül görögkeleti joghallgatók is tanultak az iskolában, az utóbbiak jelenléte Kövy Sándor jogászprofesszor fellépésével magyarázható. E sokvallású és -etnikumú diáktársadalom a kollégium nyitott, befogadó voltát mutatja.

Többnyire kiadatlan forrásokból ismerjük meg a kollégiumi diákélet mindennapjait. A túlszűfolttságot és az egészségtelen körülményeket (pl. vízhiány) a közösségi étkezés hiánya is erősítette. A szűkös iskolai szállás miatt a diákok közül sokan kényszerültek a városban lakni, ez pedig a kollégiumi felügyeletet, a belső ellenőrzést nehezítette. A felsorolt problémák nem csupán sárospataki sajátosságok, hanem a kor általános társadalmi jelenségeinek számitottak, azt viszont kétségkívül állíthatjuk, hogy az intézmény adottságai (elsősorban a pénzügyi nehézségek) is gátolták az egészségesebb, tanuláshoz kedvezőbb körülmények kialakítását.

Sárospatak és szellemi környezete az 1790-es években kibontakozott nemzeti mozgalom és közhangulat egyik fontos alakítója volt. A bemutatott időszakban már törekedtek a modern tanrend bevezetésére, egyre több kritikával illették a hagyományos tárgyak (teológia, filozófia) túlsúlyát a tananyagban. 1796-ban új alapokra helyezték az oktatást, lényegesen csökkentették az ún. humán tárgyak arányát. A Kövy Sándor fellépésével átalakult jogi oktatás kiegészült a polgári törvények elemzésével és a gyakorlati jogászképzés megalapozásával. A szerző meglátása szerint összefüggés érzékelhető a tananyag újítása, az új képzési formák meghonosítása, a magyar nyelvű képzés bevezetése és az iskola „szolgáltatásait” igénybe vevők társadalmi összetétele között.

Az intézmény, bármennyire is igyekezett szolgáltatásait a társadalmi igényekhez igazítani, mégsem tudott teljes értékű képzést nyújtani. Központi tiltás tette lehetetlenné a teológiai doktori cím odaítélését. A tanítóképzés bevezetését pedig a hagyományokhoz való ragaszkodás hiúsította meg. A végzős diák a Sárospatakon el nem sajátítható ismeretekre a szepesi diákcsere, a partikulákban való tanítóskodás és peregrináció révén tehetett szert. Ugrai korábbi forrásfeltárásait (*Kis világnak világos kis tüköre. Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból. Debrecen 2004*) és kutatási eredményeit (Magyar Pedagógia 2003. 3. sz. 211–228; Iskolakultúra 2004. 6–7. sz. 156–165; Korall 2007. december, 30. sz. 158–181.) használta fel annak bemutatására, hogy a kollégiumot elhagyó és később lelkészként tevékenykedő fiatalok milyen arányban választották egyik vagy másik opciót. A Tiszáninneni Református Egyházkerületben dolgozó lelkészek közel felének biográfiai adatait feldolgozva megállapította, hogy a kollégium kisiskola-rendszere kiváló tapasztalatszerzési és pénzkereseti lehetőséget jelentett sok ifjúnak. Az egykor Sárospatakon tanult, majd papi pályát választó diákok társadalmi, anyagi viszonyainak ismeretében meglepően magasnak találta a peregrinusok számát, a vizsgált prédikátorok 40 százaléka fordult meg valamelyik külföldi egyetemen. Nagyságrendileg hasonló volt a külföldi egyetemeket látogató debreceni diákság aránya is, de ők előnyösebb helyzetben voltak, mert utazásukhoz több forrás állott rendelkezésükre.

Az *Önállóság és kiszolgáltatottság* a Sárospataki Kollégiumban 1793–1830 között végbement változások körülményeit vizsgálja, jól felépített szerkezetet követve. A kötet fontos részét képezi a Függelék, mely a feldolgozott források számadataiból (diáknévsorok, alapítványi kimutatások, népszéki, társadalmi összetételt mutató adatok) készült táblázatokat, kimutatásokat tartalmazza. A bennük található adatokra gyakran hivatkozik a szerző.

A mű külön érdeme, hogy minden tárgyalat fejezet végén következtetéseit összeveti a Debreceni

Református Kollégiumra vonatkozó ismeretekkel. Egymás mellett látjuk tehát Magyarországon két legnagyobb protestáns intézményének fejlődési útját, sajátosságait. Míg a debreceni iskola a csaknem teljesen református város gondoskodását, mondhatni kitüntetett figyelmét élvezte, addig a pataki kollégium sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben volt. A számos felekezeti és etnikai határ mentén fekvő Bodrog-parti város lakóinak viszonyulása már-már a teljes közömbösség határát súrolta.

A sárospataki kollégium sajátos arculatának kialakulását a címben foglalt két fogalomnak köszönheti. Önálló volt, hiszen egységes felekezeti iskolarendszer hiányában teljesen függetlenül működhetett, ugyanakkor kiszolgáltató is, mert korábbi patrónusait (a Rákóczi család) elveszítve önfenntartásra kényszerült. Határon volt nemcsak földrajzilag, de gazdasági szempontból is, és „szolgáltatásaival” is.

Vajon az erdélyi kollégiumok hol álltak ekkor?

Tóth Levente

Művelődéstörténeti tanulmányok

Herepei János: Művelődéstörténeti tanulmányok és adattárak. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Művelődés, Kvár, 2008. 220 lap

Herepei János (1891–1970) történész, muzeológus munkáit nagyra becsülik a szakemberek, azonban neve csupán az utóbbi időben vált ismertté a köztudatban. Ez nem meglepő, hiszen az 1945 előtt különböző erdélyi folyóiratokban (Erdélyi Irodalmi Szemle, Pásztortűz, Erdélyi Múzeum) és 1945 után Magyarországon (Ethnographia, illetve az alábbiakban megnevezett gyűjteményes kötetek) megjelent írásaihoz nehezen lehetett 1990 előtt hozzáférni. A kialakult helyzeten a változtatott, hogy számos kiadatlan, Herepei hagyatékában fennmaradt kézirat látott napvilágot Sas Péter gondozásában. Az alábbiakban bemutatott kiadvány immár a hatodik az általa sajtó alá rendezett kötetek sorában.

A kolozsvári születésű Herepei János neve levéltári kutatómunkája révén főként művelődéstörténészként szerzett szakmai körökben elismerést, de a régészetben, numizmatikában, epigráfiában, néprajzban is járatos volt (1914-ben a kolozsvári egyetemhez tartozó Erdélyi Nemzeti Múzeum, majd az Éremtani és Régészeti Intézet segédarcheológusa, később az Erdélyi Kárpát-Egyesület néprajzi gyűjteményének vezetője volt). Munkásságának kolozsvári éveiben levéltárrendezéssel, intenzív adatgyűjtéssel is foglalkozott,

bekapcsolódott az itteni tudományos életbe, kutatómunkája során az Erdély múltját kutató kolozsvári szakemberek (pl. az egy nemzedékkel idősebb Kelemen Lajos művelődéstörténész, Posta Béla régész és Szabó T. Attila nyelvész) támogatását és megbecsülését élvezte.

1938-ben kinevezték a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum élére. Igazgatóként neki kellett a hatóságok parancsára Magyarországra menekítenie a múzeum kincseit, melyek egy bombatámadás során a zalaegerszegi állomáson megsemmisültek. A sajnálatos eseményre vonatkozó iratokat a jelen kötet gondozója, Sas Péter gyűjtötte össze és dolgozta fel (*A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*. Kvár, 2006. Erdélyi Tudományos Füzetek 258. sz.).

Ezt követően Herepeinek nem volt lehetősége a hazatérésre, haláláig Magyarországon élt. Élete utolsó éveiben a kolozsvári levéltáraktól való elszakadás ellenére a menekülésben el nem pusztult jegyzeteit és kéziratait rendezte, továbbá újabb adatokkal is kiegészítette. Fordulópontot jelentett számára az a lehetőség, hogy Keserű Bálintnak és a szegedi egyetem Irodalomtörténeti Intézetének a támogatásával sajtó alá rendezhette az általa

évtizedeken keresztül gyűjtött, főként levéltári és könyvészeti adatokra épülő, addig többnyire közöletlen cikkeit tartalmazó három gyűjteményes kötetét. Az *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (I–III, Bp.–Szeged, 1965–1971) című sorozatban megjelent írásait három, az egész 17. századot átfogó korszak szerint csoportosították, amit az egyes kötetek címei is tükröznek: I. *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, 1965; II. *Apáczai és kortársai*, 1966; III. *Művelődési törekvések a század második felében*, 1971. Az utolsó kötet már halála után jelent meg.

Hosszas szünet után, szinte 20 évvel később jelent csak meg legterjedelmesebb, tartalmilag is összefüggő munkája, *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez* (Balassa Iván, Herner János és Keserű Bálint szerkesztésében, Akadémiai Kiadó, Bp. 1988).

Ha figyelembe vesszük, hogy a bevezetők, utószavak, képmellékletek, mutatók nélkül az *Adattárakban* megjelent cikkek terjedelme meghaladja az 1800 oldalt, és ezt a *A házsongárdi temető régi sírköveibe* foglalt írások további 500 oldallal bővítik, a számok tükrében is egy nagy életművel állunk szemben. A kiadott művek mellé kell sorolnunk még azokat a Herepei hagyatékában fennmaradt kiadatlan kéziratokat is, melyeknek tervszerű sajtó alá rendezését az utóbbi években Sas Péter és a Művelődés szerkesztősége vállalta fel. A megjelentésre kiválasztott kéziratok hat kötetben jelentek meg az utóbbi években; az utolsóval „– újabb kézirat, vagy adattár felbukkanásáig – időlegesen lezárult Herepei János kiadatlan munkáinak [...] tulajdonképpen sorozatnak nevezhető folyama” (25.). A Sas Péter gondozásában napvilágot látott kötetek a következők: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei* (2001); *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből (Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára – 2002)*; *Kolozsvár történeti helyrajza* (2004); *A Farkas utcai református templom és kollegium történetéből* (2004); *A kolozsvári színház és színészet történetéből* (2005).

A recenziókban ismertetett kötet előszavában (*Herepei János, a levéltári források kutatója és közreadója*) a kötet szerkesztője felvázolja a szerző életútját, bemutatja és méltatja fontosabb műveit. Munkásságának megértéséhez nagymértékben hozzájárul az itt teljes szövegében közzétett jegyzék, amelyet maga Herepei állított össze 1941-ben kéziratairól és megvalósításra váró tudományos terveiről. A hivatalos célra készült összesítés 13 (történelem; régészet és éremtan; néprajz; művészet és iparművészet; irodalomtörténet; nyelvészet; neveléstörténet; egyháztörténet; címertan és családtörténet; könyvészet és könyvnyomtatás; honismeret, természetjárás és természettudomány; jelentések; egyéb dolgozatok) csoportra osztva sorolja fel a „feldolgozás és adatgyűjtés állapotában levő”, „nyomtatásban meg nem jelent”, illetve „kéziratban levő dolgozatait”. A címek között találjuk egyrészt azokat, melyeket a későbbi közlésekből ismerünk, másrészt olyanokat, melyek valószínűleg a menekülés során pusztultak vagy kallódtak el.

A kötet összesen tíz adattárat és cikket tartalmaz. Az első három a kolozsvári református egyházközség három „halotti anyakönyve”, melyeket a szerző a harangozató gazdák számadáskönyveiből állított össze. A névjegyzékek időrendben követik egymást (az első jegyzék az 1645–1652, 1655–1659, 1697–1704, a második az 1752–1753, 1771–1772, 1774–1779, a harmadik az 1775–1777, 1781–1785 évekből tartalmaznak adatokat: az elhunyt nevét és a temetés időpontját). Ezt egy rövid függelék követi, melyben az egyházközség egyéb számadáskönyveiből kizemeltetett, szintén a halottakra vonatkozó adatok sorakoznak. Hasonló szerkesztésű az a jegyzék, melyben a kolozsvári unitáriusok egyházfiainak számadásából (1676–1709) gyűjtött anyagot használta fel. Témájában a fenti adattárakhoz kapcsolódik a kolozsvári református egyházközség egy halotti anyakönyvének kivonata is az 1775–1778-as évekből.

A kötet legkidolgozottabb írásának címe elárulja, hogy munkája egy tervezett nagyobb adatgyűjtésnek képezte volna részét: *Kalotaszegi*

adattár. I. Gyalu. *A református egyházközség lelképásztorai*. Ez a hosszabb cikk a teljesség igényével íródott, az Adattárakban kiadott cikkeire emlékeztető módon összesíti a lelkészekre vonatkozó adatokat az 1596–1929 közötti időszakból. A kiadvány végén – szintén egy nagyobb (*Okmánytár Bánffyhunyard múltjához* című) gyűjtés részeként – egy bánffyhunyadi lelkész feljegyzéseinek kivonatát (1746, 1756, 1760), továbbá *Kolozsvár városának 1838. évi homagialis eskükönyvének* rövid bevezetővel ellátott teljes szövegű közlését, végül pedig a szerző egy helynévről szóló rövid cikkét olvashatjuk. A kötetet az itt közreadott Herepei-kéziratok lelőhelye és a névmutató zárja.

A kiadványt az előszó bevezető sorai nemcsak a szakemberek, hanem „Kolozsvár városa és saját családjuk múltja iránt érdeklődők” figyelmébe ajánlják. Az avatatlan olvasó azonban ennek forgatása közben talán nem sokat érthet az egymást követő adatok áradatából. Ugyanakkor a korszakkal foglalkozó történészeknek is hiányérzete van, kételyei is támadnak a kiadvány hasznosíthatóságát illetően.

A közreadás céljának meghatározásakor – a jelen, valamint a korábbi kötetek előszavában is – a szövegek gondozója általánosan fogalmazva az értékmérés fontosságára hivatkozik. Keserű Bálintnak az Adattár című sorozat elindításakor a – szintén Herepei cikkeit tartalmazó – I. kötet bevezetőjében megfogalmazott célkitűzése vélhetően nem különbözik sokban a mostani gondozótól, a sorozatszerkesztő azonban annak idején határozottabban körvonalazta, milyen jelentőséggel bír a kiadatlan kéziratok közlése a magyar forrásfeltárás szempontjából: „Idetartozó részfeladatnak látszik egyes tudós-hagyatékok rendezése; idősebb kutatók évtizedeken át gyűjtött, értékes, monografikusan föl nem dolgozott, félig nyers anyagának kiegészítése, és megjelentetése [kiemelés tőlem Sz. A.]. Szóval: a kollektív erőfeszítést és jelentős anyagi eszközöket is kívánó, teljesígenyű, rendszeres adatgyűjtés megindítása előtt és közben – viszonylag könnyebb, de sürgősebb feladatot is meg

lehetne oldani: a »félkész« gyűjtemények megmentését és hozzáférhetővé tételét. Ezt a munkát nem szabadna halogatni azért sem, mert jó néhány esetben elfelejtett, ma már nehezen föllelhető vagy éppen elpusztult levéltári-könyvtári anyagok fennmaradásának utolsó lehetőségéről van szó.” (1965, VIII–IX.)

A bevezető, mint már említettük, Herepei János életútját és műveit mutatja be (ami a szerkesztő által kiadott korábbi kötetek előszavában szinte változatlanul megismétlődik), ugyanakkor méltatja a jelen könyvben közreadott „adattárak és tanulmányok” igen értékes adatait. Viszont az olvasóra bízta azt, hogy az egyes írásokban közölt adatokat hogyan kell értelmezni. Arról sem esik szó benne, hogy az egyes adattárak „félkész”, „félig nyers” vagy csonka jellegűek, amire Keserű Bálint utalt az említett előszóban, kiadói feladatnak tekintve egyébként a befejezetlen anyagok kiegészítését is.

Ugyanakkor a kötet címében szereplő *tanulmányok* kifejezés helyett talán helyesebb lett volna a *cikkek* szót használni. Szintén az Adattár I. kötetének bevezetőjében olvasható, mit ért a sorozat szerkesztője a Herepei által összeállított „adatközlő cikkek” kifejezésen (1965, IX–XI.). Az adattárak között is a kötet elején levőket inkább névjegyzékeknek neveznék, valamint pl. az *1838. évi homagialis eskükönyv* szövegét forrásközlésnek.

A szerkesztés szempontjaira sem történik utalás az előszóban. A kiadott szövegek átnézése után nyilvánvaló, hogy Herepei kéziratjai változatlan formában kerültek az olvasó szeme elé. Ezzel magyarázható az is, hogy az eredeti névalakok az adattárak, cikkek egy részében mai helyesírás szerinti átírt (pl. Nyreő/Nyírő, Cziatary/Csatáry), másik részében eredeti formában jelennek meg. Ez gondot okoz a mutatóban is, mivel pl. a Sygiarto Mihaline és Sylagi Istuan nevek három oldallal előbb szerepelnek, mint a Szigyártó és Szilágyi címszavak.

A kiadás szempontjaira csak egy korábbi kötetben találunk igen sommás, távolról sem kielégítő magyarázatot: A kéziratot „a sajtó alá rendezés

során [Herepei] sajátos nyelvezete tiszteletben tartása mellett a mai helyesíráshoz közelítettük, de forrásai hozzáférhetlensége miatt a tudományos szempontok mindenáron való alkalmazásától el kellett tekintenünk” (*A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*. 2002. 11.). Az itt említett „tudományos szempontoktól” való eltekintésnek többek között arra is vonatkoznia kell, hogy a jegyzetek kizárólag Herepeitől valók: a szerkesztő nem egészíti ki ezeket a sajátjaival, hogy segítse ezzel a szövegek megértését. Ebben talán az Adattár szerkesztőjének példáját követte. Azonban az 1965–1971 között megjelent kötetekben a „félleg nyers” cikkeket maga Herepei öntötte végleges formába. Minthogy ismertett könyvünk esetében ez nem volt lehetséges, ezt a műveletet a szövegek gondozója végezhette volna el.

Az adattárak önmagukban nem, csak ugyanazt a korszakot tárgyaló egyéb munkák segítségével használhatók (főként Herepei korábbi cikkeire gondolunk). Valószínűnek tartjuk, hogy Herepei a „halotti anyakönyveket” elsősorban nem kiadásra szánta, hanem más – a házsongárdi temető sírjait vagy a Farkas utcai templom halottait feldolgozó – munkáinak összeállításához mutatóként használta. A névjegyzékek alapján könnyen kikereshette a számára mindig hozzáférhető eredeti jegyzőkönyvek adatait. Sas Péter is említi, hogy a levéltár anyagát maga Herepei rendezte. Például *A Farkas utcai templom halottai* című adattárban (*A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből*, 2004) az egyik harangoztatási jegyzőkönyvnek Görcsöni Serédi István tanácsúrra vonatkozó bejegyzését teljes szövegben, betűhív átirással közli, levéltári jelzetet is adva (36.). Az általunk ismertett könyvben viszont hiányzik a jelzet, csak a dátum és a név szerepel, mai helyesírás szerinti átirással (44.).

A kötet csak félleg könnyíti meg a kutatók munkáját, hogy noha az adatokat a kiadással hozzáférhetővé tette, a pontos levéltári utalások hiányában a történészekre hárul a források lelőhelyének felkutatása. Ugyanakkor elvégzendő feladat marad a közölt adatok ellenőrzése is.

A Herepei által korábbi cikkeiben megadott jelzetek figyelmes átolvasás esetén elvezetik a kutatót a forrásokhoz, az eligazítást azonban a szerkesztőnek kellett volna elvégeznie a kötet bevezetőjében. Ugyanakkor a Kolozsvár múltja iránt érdeklődő, de a levéltári forrásokhoz hozzáférni nem vagy nehezen tudó olvasónak az a meggyőződése alakul ki a kötet forgatása közben, hogy azok az eredeti iratok, amelyekből a közölt adatok származnak, nagyrészt már elvesztek, elkallódtak, vagy „nem tudni, hogy napjainkban rendelkezésre áll-e” (25.). Sas Péter úgy véli: „[a kötetben közölt kéziratoknak] becses adatai értékét megerősíti, hogy munkálkodása lezárulása óta sok oklevélnek, okmányoknak, számadáskönyvnek – és még hosszan lehet folytatni a sort – nyoma veszett” (24.). *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből* című kötetnek a fentiekben már idézett előszavában szintén megjegyzi, hogy: „forrásai hozzáférhetlensége miatt a tudományos szempontok mindenáron való alkalmazásától el kellett tekintenünk” (2002. 11.).

A kolozsvári levéltárakban levő 17–18. századi iratanyagokat használó kutatók tudják, hogy a Herepei által átnézett és kijegyzetelt források – elsősorban a város, továbbá a református és unitárius egyházközségek számadáskönyveire gondolunk – nagy része ma is megtalálható a levéltárakban, és hozzá is férhető a kutatók számára. Például a kolozsvári református egyházközség harangozó gazdáinak 1645–1652., 1655–1659. évekből fennmaradt, fent említett számadáskönyveit az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban őrzik (jelzete: A kolozsvári református egyházközség lt, 1. C. 1, illetve 1. C. 3).

Erdély 17–18. századi társadalom- és művelődéstörténetével foglalkozó kutatóinak segítségére lett volna, ha a forrásokra vonatkozóan a kötetben útbaigazítást kapnak, továbbá ha a közlést megelőzően megtörtént volna – amennyiben a források nem veszttek el – az egyes kéziratoknak az eredetivel való összevetése és a hiányzó levéltári utalások pótlása.

Szász Anikó

Sztálin a székelyeknél

Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2008. 448 lap

Stefano Bottoni a Bolognai Egyetemen szerzett diplomát *summa cum laude* minősítéssel 2001-ben. Kutatási területe Közép-Európa politika- és társadalomtörténete, különösen a nemzeti kérdés. Mélyebb kutatásokat végzett a nemzetépítés és államépítés terén a kommunizmus éveit élő Romániában. A magyar kisebbség kutatása témaként szolgált számára mind az egyetemi diploma¹ mind a doktori cím² megszerzésekor.

A nemzetiségi kérdéssel és ezen belül is a második világháború utáni romániai magyar problémával több kiadvány is foglalkozott az utóbbi időben (lásd például Vincze Gábor és Nagy Mihály Zoltán könyveit). Stefano Bottoni könyve viszont egy eddig kevésbé kutatott témát dolgoz fel. A romániai magyarság szempontjából igen fontos időszakot, a székelyföldi területekből kialakított Magyar Autonóm Tartomány létrejöttét és működését, valamint a korabeli román politikai viszonyokat mutatja be. A könyv hatévnyi kutatás eredménye, és a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbsékkutató Intézete, valamint a Pro-Print Könyvkiadó közös könyvkiadási programja keretében látott napvilágot.

Az első fejezetben Bottoni a Magyar Autonóm Tartomány megalakulásának körülményeit vázolja fel, rámutatva arra, hogy melyek voltak azok a kül- és belpolitikai folyamatok, amelyek kulcsszerepet játszottak az eseményekben. A szerző szerint az Autonóm Tartomány létrejötte a kelet-európai kommunista államok nemzetiségi politikájának

az egyik kivételes eseménye volt. Fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy a Román Kommunista Párt nem saját kezdeményezéséből, hanem a szovjet vezetés nyomására szánta rá magát arra, hogy a romániai magyarság egy részének, pontosabban a székelyföldieknek területi önrendelkezést biztosítson. A szovjet vezetés által szorgalmazott területi autonómia ideológiai gyökerei a Lenin és Sztálin által kialakított 1920-as évekbeli nemzetiségi politikára vezethetők vissza. A Magyar Autonóm Tartomány és a jugoszláviai föderatív rendszer számított a korabeli Kelet-Európában az egyetlen reális kísérletnek a kisebbségek integrálására.

A Magyar Autonóm Tartomány a következő rajonokat (közigazgatási egységeket) foglalta magában: Csík, Gyergyó, Udvarhely, Régen, Erdőszentgyörgy, Marosvásárhely, Sepsi, Maroshévíz, Kézdivásárhely. A központja Marosvásárhely volt. A Tartomány autonómiáját és területét az 1952-es új román alkotmány 19. cikkelye állapította meg. 1956-ban ezen a területen 731 000 fő élt, ebből 567 000 volt magyar. Tehát a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásával egy túlnyomó többségben magyar lakosságú, önálló adminisztratív területet jött létre a román állam keretein belül. Mindez viszont azzal is járt, hogy a magyarkérdés országos szintű problémából regionális kérdéssé vált, és az Erdély többi területein élő mintegy 1 millió magyar kisebbségi jogait fokozatosan megnyirbálták.

Amint Stefano Bottoni is rámutat könyvében, a Magyar Autonóm Tartomány nem rendelkezett tényleges önkormányzattal, a területet érintő gazdasági és politikai döntések továbbra is Bukarestben születtek. Mindezek mellett számos előnyt is fel lehet sorolni: A terület vezetőségének többsége a magyarok közül került ki (77,3% magyar, 20,1% román), a lakosság szabadon használhatta a magyar nyelvet az adminisztrációban és a bíróságokon, a közhivatalokban kétnyelvű táblákat

¹ *Le minoranze ungheresi nell'Europa centro-orientale 1944-1948* (A magyar kisebbségek Közép-Európában 1944–1948). Témavezetők: prof. Francesco Benvenuti, prof. Carla Tonini.

² *Territorialità e politica etnica in Europa centro-orientale: il caso della Regione Autonoma Ungherese in Romania, 1952–1960* (Területi kérdések és etnopolitika Közép-Európában. A romániai Magyar Autonóm Tartomány esete, 1952–1960).

raktak ki, Marosvásárhelyen felsőoktatási intézmény nyílt, ahol anyanyelven is lehetett tanulni (orvosi és gyógyszerészeti egyetem), beindult a Székelyföld gazdasági modernizációja. Ez utóbbi azért is fontos, mert ahogyan a következő fejezetben a szerző jelzi, a Magyar Autonóm Tartomány lakosságának 77 százaléka falun élt. Ezzel szemben néhány fejlettebb romániai tartományban ez az arány 50 százalék alá esett.

A második fejezet a román nemzetiségpolitika 1953-at követő alakulásával foglalkozik. 1953 januárjában jelentős változás következett be Románia kisebbségpolitikájában. Január végén egy Gheoghe Gheorghiu-Dej által jegyzett cikket közölt a Scântea és a Romániai Magyar Szó a nemzetiségi kérdés teljes és sikeres megoldásáról. A Román Munkáspárt vezetője, Gheorghiu-Dej szerint a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásával Románia sikeresen alkalmazta a szovjet modellt, és az ország magyar lakossága teljes körű kisebbségi jogokat élvez. Gheorghiu-Dej kijelentései lényegében az Autonóm Tartomány területén kívül meglévő magyar intézményrendszer leépítését készítették elő. Elsőként a romániai magyarság politikai érdekképviselőt a második világháború vége óta ellátó Magyar Népi Szövetséget kényszerítették arra, hogy feloszlassa saját magát. Ezt követően pedig több, a Magyar Autonóm Tartomány területén kívül megjelenő magyar újságot is megszüntettek.

A harmadik fejezet társadalomtörténeti szempontból közelíti meg a Magyar Autonóm Tartomány történetét. Elsősorban nem a politikai eseményekre, hanem a terület működésére, gazdasági átalakulására, valamint a vezetőség és a lakosság összetételére világít rá. Külön foglalkozik az itt megjelenő sajtótermékekkel (Igaz Szó, Vörös Zászló), a kulturális intézményekkel és a propagandával. Bottoni kimutatja, hogy a tartomány lakosságának 3–3,5 százaléka volt párttag. Lényegében ebből a rétegből került ki a vezetőréteg is. Bukarest számára az volt a legfontosabb, hogy a tartomány élére olyan személyeket állítson, akik párttagságuk és a párthoz való hűségük mellett jó helyismerettel rendelkeztek. Ilyen volt például Csupor Lajos is,

aki 1952-től 1961-ig töltötte be az első titkári funkciót a Magyar Autonóm Tartományban. Csupor a két világháború között többször is letartóztatták a román hatóságok kommunista tevékenység miatt. A második világháborút követően pedig azonnal aktív kommunista tevékenységbe kezdett a Székelyföldön. Ennek köszönhetően élvezte Gheorghiu-Dej bizalmát.

A szerző a negyedik fejezetben az 1956-os magyarországi forradalom romániai hatásait elemzi, és a forradalmat követő megtorlásokat az erdélyi magyarok körében. A forradalom több téren is negatívan befolyásolta a romániai magyarság sorsát. Az 1956-os eseményeket követően a román hatóságok újból felülvizsgálták a magyarokkal szembeni politikájukat. A magyarkérdés ezt követően már nemcsak etnikai ügy volt, hanem állambiztonsági problémává vált. A szomszédos ország eseményeivel szimpatizáló megmozdulásokat (például a Szoboszlai Aladár katolikus pap által vezetett mozgalom egy közös magyar–román konföderáció létrehozására) megtorlások követték, sok személyt börtönbüntetéssel sújtottak. 1957–1959 között mintegy 4000 magyart ítélték el, és többet is halálbüntetéssel sújtottak. A romániai 1956-os megmozdulásokban részt vevők közül 43-at végeztek ki, köztük 13 volt magyar.

1956 után a magyar oktatási intézményrendszert teljesen ellehetetlenítették. Radikálisan lecsökkentették a magyar tanítási nyelvű iskolák számát, több intézményt román iskolákkal vontak össze. Mindezt a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem önállóságának megszüntetése követte. A magyar felsőoktatási intézményt 1959-ben egyesítették a városban működő román egyetemmel.

Az 1956-os forradalom következményei közé tartozott az is, hogy a román hatalomban még jobban megerősödött a bizalmatlanság a magyar kisebbséggel szemben. Ez főként abban nyilvánult meg, hogy a rendfenntartási szervek és a Securitate kizárták soraikból a magyar nemzetiségűeket. Ezzel párhuzamosan pedig megkezdődött a besúgók, informátorok beszerzése a Securitate hálózatába.

A könyv utolsó fejezete a Magyar Autonóm Tartomány elsorvasztását és adminisztratív átszervezését mutatja be. Az 1950-es évek második felében Gheorghiu-Dej egyre inkább függetleníteni igyekezett magát a Szovjetuniótól. Ezzel párhuzamosan a Magyar Autonóm Tartomány jogkörét is szűkíteni próbálta.

1958-tól egyre több jel mutatott arra, hogy a szovjet nyomásra létrehozott magyar autonóm területet egy tartalom nélküli formává kívánják átalakítani. 1960-ban megkezdődött a régió adminisztratív átszervezése és etnikai összetételének a megváltoztatása. Ennek nyomán Sepsí és Kézdi rajonokat leválasztották a Magyar Autonóm Tartományról, és a szomszédos, Brassó központú Sztálin tartományhoz csatolták. A két elcsatolt magyar lakosságú terület helyett a Magyar Autonóm Tartományhoz román lakosságú területeket ragasztottak (Ludas, Sármás és Dicső rajon egy része). 1960-tól megváltozott a terület elnevezése is: Maros-Magyar Autonóm Tartomány. Az új igazgatási területen a magyarság aránya a korábbi 76,9 százalékról 61,1-re esett vissza.

Gheorghe Gheorghiu-Dej nemzetiségi politikáját Nicolae Ceaușescu folytatta tovább 1965-től. A Román Kommunista Párt új főtitkára 1968-ban

új területi felosztást vezetett be, amelynek nyomán tartományok helyett megyéket hoztak létre. Ennek következtében megszűnt a Maros-Magyar Autonóm Tartomány is. A területén alakították ki Maros, Hargita és Kovászna megyéket.

Mit is jelentett valójában a Magyar Autonóm Tartomány ötven év távlatából nézve? Paradoxnak tűnő fogalom a kommunizmus győzelmi mámorában élő román politikai ideológiában. A sztálini autonómiát *kirakatnak*, *magyar gettónak* vagy *üvegháznak* lehet tekinteni. „Az 1960 óta eltelt közel 50 év alatt a lakosság zöme nem is hallott arról, hogy a kommunizmus legkeményebb éveiben területi autonómia és »kis magyar világ« létezett volna a Székelyföldön. Sokan egyáltalán nem emlékeznek a MAT-ra, mások pedig nem *úgy* emlékeznek az ötvenes évekre. A kollektív emlékezet beszolgáltatásról, félelemről, szegénységről és sok megaláztatásról szól. A kilencvenes években néha, manapság csak ritkán hivatkoznak a Magyar Autonóm Tartományra; talán azért, mert éppen Sztálin hozta a székelyeknek, de talán azért is, mert a mai világban nem lehet már kizárólag üvegházban élni” – fejezi be utalásképpen a szerző.

Flóra Annamária

Számunk szerzői

- Benkő Samu (1928) – művelődéstörténész, az MTA külső tagja, Kolozsvár
Bogdándi Zsolt (1977) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Emódi András (1970) – levéltáros, Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár, Nagyvárad
Fejér Tamás (1977) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Flóra Annamária – egyetemi hallgató
Gaal György (1948) – irodalom- és művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár
Gálfi Emőke (1972) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Hegyi Géza (1981) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Kósa Ferenc (1934) – nyelvész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Lurcza Zsuzsanna (1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Nagy-Tóth Ferenc (1929) – biológus, az MTA külső tagja, Kolozsvár
Pakó László (1980) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Pap Ferenc (1935) – ny. muzeológus, Kolozsvár
Perjámosi Sándor (1972) – művelődés- és tudománytörténész, bibliográfus, az OSZK és a
MATI munkatársa, Budapest
Szász Anikó (1976) – tudományos munkatárs, doktorandus, EME, Kolozsvár
Tóth Levente (1978) – doktorandus, BBTE, Református Teológiai Kar, Kolozsvár
Túri Tamás (1989) – egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem
W. Kovács András (1975) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár
Zsigmond Attila (1971) – református lelkész, művészettörténész, Nagyvárad

Contents

Géza Hegyi: Borders of Ecclesiastical Administration in the Medieval Transylvania (Part I)	1
András W. Kovács: The Noble Magistrates (iudices nobilium) and the Counties in Medieval Transylvania	33
Zsolt Bogdándi: The „Requisitors” of the Convent of Kolozsmonostor in the Age of Principality	43
László Pakó: Conflict of Power or Corporative Bond? The Assembly of the <i>Centumviri</i> and the Jurisdiction of Cluj in the Second Half of the 16 th Century	73
Anikó Szász: The Manorial Court of the Reformed Church in Cluj (1676-1695)	88
Tamás Fejér: The Rectors of the <i>Schola Particula</i> of Fogaras/Făgăraș in the Transylvanian Principality	106
Sándor Perjámosi: Formation and Functioning of the First Hungarian Medical History Institute in Kolozsvár/Cluj	145
András Emödi: Data for Oradea’s Pharmacy and Hospital History in the 18-19 th Centuries	163

Workshop

Emőke Gálfi: The Register of the Aradian Chapter and its Preface	185
Attila Zsigmond: Completion to the Story of the Görcsön Serédi’s Bell	197
Tamás Túri: Albert Szenci Molnár and the „Antikrisztusnak béresi” („Vassals of Antichrist”)	204
Zsuzsanna Lurcza: Togetherness and Speculativity	216
György Gaal: Péter Nagy – on of the Founders of the Transylvanian Museum Society	228
Ferenc Kósa: A Retrospective on the Transylvanian Hungarian Historical Dictionary	244
Ferenc Nagy-Tóth: The Transylvanian Hungarian Historical Dictionary’s Value for the Study of the History of Life Sciences	247

In memoriam

Samu Benkő: In memoriam Tamás Soó (1919-2010)	251
---	-----

Review

András W. Kovács: Memorial Volume – Benkő Samu	254
Ferenc Pap: About a History of Economics	256
Ferenc Pap: Economy and Society in the Early Modern Age	258
Pakó László: Goldsmiths of Cluj/Kolozsvár in the Sixteenth and Seventeenth Centuries	258
Bogdándi Zsolt: Transylvanians Testaments III	262
Gaal György: „Die Gesundheit ist ein köstlich Ding”	267
Emödi András: Letters and Printery Ornaments	271
W. Kovács András: Hungarian Students’ Peregrination	273
Tóth Levente: College on the Border	274
Szász Anikó: Cultural History’s Studies	277
Flóra Annamária: Stalin at the Széklers	281
<i>Our Authors</i>	284

Cuprins

Hegyí Géza: Limitele teritoriale ale administrației bisericești în Transilvania medievală (I.)	1
W. Kovács András: Juzii nobililor și plasele în Transilvania.....	33
Bogdándi Zsolt: <i>Requisitori</i> conventului de la Cluj-Mănăștur în epoca Principatului Transilvaniei.....	43
Pakó László: Conflict de putere sau solidaritate corporativă? Consiliul centumvirilor și jurisdicția clujeană în cea de a doua jumătate a secolului 16.	73
Szász Anikó: Forul dominal al eclesiei reformate din Cluj (1676-1695)	88
Fejér Tamás: Rectorii școlii particulare de la Făgăraș în epoca Principatului Transilvaniei	106
Perjámosi Sándor: Înființarea și activitatea primului institut maghiar de istoria medicinei la Cluj	145
Emődi András: Date privind istoria farmaciilor și spitalelor din Oradea în secolele 18-19.....	163

Atelier

Gálfi Emőke: Un fragment din registrul capitlului din Arad și prefața registrului	185
Zsigmond Attila: Completări la istoricul clopotului bisericii din Gârceiu donat de Serédi István	197
Túri Tamás: Szenci Molnár Albert și „argații Anticristului”	204
Lurcza Zsuzsanna: Convergență și speculativitate	216
Gaal György: Nagy Péter – portretul unui fondator al Asociației Muzeului Ardelean.....	228
Kósa Ferenc: Retrospectivă asupra trecutului Dicționarului Istoric al Lexicului Maghiar din Transilvania	244
Nagy-Tóth Ferenc: Însemnătatea Dicționarului Istoric al Lexicului Maghiar din Transilvania în cercetarea trecutului științei biologice.....	247

In memoriam

Benkő Samu: În memoria lui Soó Tamás (1919-2010).....	251
---	-----

Recenzii

W. Kovács András: Volumul omagial Benkő Samu la 80 de ani de viață.....	254
Pap Ferenc: Istorie monetară – istorie economică	256
Pap Ferenc: Economie și societate în epoca modernă timpurie.....	258
Pakó László: Giuvaergii clujeni în epoca Principatului Transilvaniei.....	258
Bogdándi Zsolt: Testamente din Transilvania III.....	262
Gaal György: Primul manual de igienă din Transilvania.....	267
Emődi András: Litere și ornamente tipografice II.....	271
W. Kovács András: Studenți maghiari la universitățile europene	273
Tóth Levente: O școală pe graniță	274
Szász Anikó: Studiile de istoria culturii ale lui Herepei János	277
Flóra Annamária: Stalin la secui	281
<i>Autorii numărului de față</i>	284
<i>Contents</i>	285

Tartalom

Hegyí Géza: Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben (I.)	1
W. Kovács András: Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben	33
Bogdándi Zsolt: A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori levélkeresői	43
Pakó László: Hatalmi konfliktus vagy testületi összefogás? A kolozsvári százférfiak tanácsa és a városi igazságszolgáltatás a 16. század második felében	73
Szász Anikó: A kolozsvári református egyházköztség úriszéke (1676–1695)	88
Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai	106
Perjámosi Sándor: Az első magyar orvostörténeti intézet megalakulása és működése Kolozsváron	145
Emödi András: Adatok Nagyvárad 18–19. századi patika- és kórháztörténetéhez	163

Műhely

Gálfi Emőke: Az aradi káptalan regisztrumtöredéke és regisztrumának előszava	185
Zsigmond Attila: Kiegészítések a görcsöni Serédi-harang történetéhez	197
Túri Tamás: Szenci Molnár Albert és az Antikrisztusnak béresi	204
Lurcza Zsuzsanna: Összetartozás és spekulativitás	216
Gaal György: Nagy Péter – egy EME-alapító portréja	228
Kósa Ferenc: Visszatekintés az <i>Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár</i> múltjára	244
Nagy-Tóth Ferenc: Az <i>Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár</i> jelentősége az élettudományok múltjának kutatásában	247

In memoriam

Benkő Samu: Soó Tamás (1919–2010). Megemlékezés	251
---	-----

Szemle

W. Kovács András: Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára ..	254
Pap Ferenc: Pénztörténet – gazdaságtörténet	256
Pap Ferenc: Gazdaság és társadalom a kora újkorban	258
Pakó László: Ötvösök a fejedelemség kori Kolozsváron	258
Bogdándi Zsolt: Erdélyi testamentumok III.	262
Gaal György: Az első erdélyi egészségtankönyv	267
Emödi András: Betűk és nyomdai díszek II.	271
W. Kovács András: Magyarországi diákok külföldi egyetemjárása	273
Tóth Levente: Kollégium a határon	274
Szász Anikó: Művelődéstörténeti tanulmányok	277
Flóra Annamária: Sztálin a székelyeknél	281
<i>Számunk szerzői</i>	284
<i>Contenst</i>	285
<i>Cuprins</i>	286

